



**YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE EŞ ANLAMLI KELİME VE KELİME
GRUPLARI**

Hilal ÖZTÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ŞUBAT 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Hilal ÖZTÜRK

25.02.2021

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE EŞ ANLAMLI KELİME VE KELİME GRUPLARI

Yüksek Lisans Tezi

Hilal ÖZTÜRK

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Şubat 2021

ÖZET

Bu çalışmada Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlı söz varlığı incelenmiş ve eş anlamlılığı oluşturan sebepler tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın kapsam ve sınırlığı Uyğur Tilidiki Menideş Söz-İbariler Luğiti (1993) adlı çalışmanın 1-387. sayfaları arasındaki eş anlamlı kelime ve kelime grupları olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda Türkiye Türkçesine aktarılan eş anlamlılar kökenleri, yapıları ve oluşum sebepleri bakımından genel hatları ile sınıflandırılmıştır. İncelemenin sonucunda Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlı söz varlığını yabancı dillerden yapılan ödünçlemeler, ağızlara özgü kelimelerin standart dile yerleşmesi, örtmeceler, çok anlamlılık ve deyimlerin oluşturduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda eş anlamlılar arasındaki anlam, kullanım ve duygu değeri farklılıklarıyla ilgili açıklamalarda bulunulmuştur.

Bilim Kodu : 30303
Anahtar Kelimeler : Yeni Uygur Türkçesi, anlam bilimi, eş anlamlılık
Sayfa Adedi : 497
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ
ORCID ID : 0000-0001-8430-2505

SYNONYMOUS WORDS AND WORDS GROUP IN NEW UYGHUR TURKISH

M.S. Thesis

Hilal ÖZTÜRK

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

February 2021

ABSTRACT

In this thesis, we study the synonym vocabulary in the New Uyghur Turkish and try to determine the reasons for the occurrence of synonym. The scope of our study is limited with synonyms and synonyms idioms on pages between 1-387 from Uyğur Tilidiki Menidaş Söz-İbarilir Luğiti (1993). Therefore, the synonyms that are translated to Turkey Turkish are classified in the terms of their origins, structures and naming concepts. As a result of our research, we establish the synonyms vocabulary in New Uyghur Turkish consists of the words borrowed from foreign languages, the usage of dialect words in the standard language, euphemisms, polysemy and idioms. Also, we explain the difference between the meaning, the usage and the emotive value of the synonymous.

Science Code	: 30303
Key Words	: New Uyghur Turkish, semantic, synonymous
Page Number	: 497
Supervisor	: Assoc. Prof. Aysun DEMİREZ GÜNERİ
ORCID ID	: 0000-0001-8430-2505

TEŞEKKÜR

Çalışmanın her aşamasında kıymetli görüşleriyle bana yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ'ye, değerli vaktini ayırarak metnin aktarılmasında özellikle deyimlerin açıklanmasında yardımcı olan Doç. Dr. Erkin EMET'e, lisans eğitimimden bu yana alanla ilgili bilgilerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Raile ABDÜLVAHİT KAŞGARLI'ya ve destekleri ile daima yanımda olan aileme en içten teşekkürlerimi sunarım.



İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLoların LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLERİN LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR VE İŞARETLER	xii
1. GİRİŞ.....	1
2. UYGUR TÜRKLERİ VE YENİ UYGUR TÜRKÇESİ.....	3
2.1. Uygur Adı ve Uygurlar	3
2.2. Yeni Uygur Türkçesi.....	7
3. ANLAM VE EŞ ANLAMLILIK KAVRAMLARI.....	13
3.1. Anlam.....	13
3.2. Eş Anlamlılık	15
3.2.1. Eş Anlamlılığın Tanımı	15
3.2.2. Gramer ve Cümle Eş Anlamlılığı	19
3.2.3. Eş Anlamlılığın Tespiti.....	20
3.2.4. Eş Anlamlılığın Türleri.....	21
3.2.5. Eş Anlamlılığın Oluşum Yolları.....	24
3.2.6. Eş Anlamlılar Arasındaki Farklar.....	29
3.2.7. Eş Anlamlılık ve İkileme.....	34
3.2.8. Eş Anlamlılığın Önemi.....	35
3.3. Eş Anlamlılık Üzerine Yapılan Çalışmalar	37
4. YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDEKİ EŞ ANLAMLILIK İNCELENMESİ	43
4.1. Uyğur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Luğiti Hakkında	43

Sayfa

4.2. Kökenleri Bakımından Eş Anlamlılar	47
4.2.1. Türkçe Kökenli Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar	49
4.2.2. Türkçe Kökenli Kelimeler ile Alıntı Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar	50
4.2.3. Alıntı Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar	54
4.3. Yapıları Bakımından Eş Anlamlılar	58
4.3.1. Türemiş Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar	58
4.3.2. Kök Halindeki Kelimeler ile Türemiş Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar	65
4.3.3. Kelimeler ile Birleşik Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar	68
4.3.4. Kelimeler ile Tamlamaların Oluşturduğu Eş Anlamlılar	70
4.3.5. Sıfat-fiil Grubuyla Oluşan Eş Anlamlılar	72
4.3.6. İkilemelerle Oluşan Eş Anlamlılar	72
4.4. Oluşum Şekilleri Bakımından Eş Anlamlılar	73
4.4.1. Alıntı Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar	73
4.4.2. Ağız-Şivelere Ait Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar	73
4.4.3. Örtmece Sözlerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar	78
4.4.4. Çok Anlamlı Kelimelerde Eş Anlamlılık	80
4.4.5. Deyimlerde Eş Anlamlılık	90
4.5. Eş Anlamlılar Arasındaki Farklar	94
5. SONUÇ	99
KAYNAKLAR	103
EKLER	111
EK-1. UYGUR TÜRKÇESİNİN EŞ ANLAMLILAR SÖZLÜĞÜ	112
DİZİN	451
ÖZGEÇMİŞ	497

TABLOLARIN LİSTESİ

Tablo	Sayfa
Tablo 2.1. Yeni Uygur Türkçesinin alfabeleri	11
Tablo 4.1. Yeni Uygur Türkçesindeki kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar	49
Tablo 4.2. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Arapça alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar	50
Tablo 4.3. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Farsça alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar	52
Tablo 4.4. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Çince alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar.	52
Tablo 4.5. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Rusça alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar	53
Tablo 4.6. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Batı dillerinden alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar	53
Tablo 4.7. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile farklı dillerden alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar	53
Tablo 4.8. Yeni Uygur Türkçesi karşılığı olmayıp alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar	55
Tablo 4.9. Eş anlamlı kelime köklerine aynı yapım ekinin gelmesiyle oluşan eş anlamlılar	59
Tablo 4.10. Eş anlamlı kelime köklerine farklı yapım ekinin gelmesiyle oluşan eş anlamlılar	60
Tablo 4.11. Farklı anlamlara sahip kelime köklerinden türeyen eş anlamlılar	63
Tablo 4.12. Türemiş yapıdaki Yeni Uygurca kelimeler ile alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar	66
Tablo 4.13. Türemiş yapıdaki alıntı kelimeler ile kök halindeki alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar	67
Tablo 4.14. Yeni Uygur Türkçesi fiiller ile alıntı kelimelerle yapılan birleşik fiillerin oluşturduğu eş anlamlılar	68
Tablo 4.15. Eş anlamlı alıntı kelimelerle yapılan birleşik fiiller	69
Tablo 4.16. Farsça xana, name kelimeleri ile yapılan eş anlamlılar	70
Tablo 4.17. İsim tamlaması yapısındaki birleşmeler ile oluşan eş anlamlılar	70
Tablo 4.18. Sıfat tamlaması yapısındaki birleşmeler ile oluşan eş anlamlılar.....	71
Tablo 4.19. Basit kelimeler ve ikilemelerin oluşturduğu eş anlamlılar	72

Tablo	Sayfa
Tablo 4.20. Kaşgar ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar	74
Tablo 4.21. Lopnor ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar	75
Tablo 4.22. İli ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar	75
Tablo 4.23. Hoten ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar	75
Tablo 4.24. Kumul ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar.....	76
Tablo 4.25. Turfan ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar	76
Tablo 4.26. Aksu ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar	77
Tablo 4.27. Gulca ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar	77
Tablo 4.28. Birden fazla ağızda kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar	77
Tablo 4.29. Yan anlamlarıyla eş anlamlılık oluşturan kelimeler	81
Tablo 4.30. Mecaz anlamlarıyla eş anlamlılık oluşturan kelimeler	83
Tablo 4.31. Çok anlamlı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılık.....	85
Tablo 4.32. Eş anlamlı deyimler	92
Tablo 4.33. Kelimeler ile deyimlerin eş anlamlılığı	94

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil

Sayfa

Şekil 2.1. Yeni Uygur Türkçesinin ağızları8



KISALTMALAR VE İŞARETLER

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar ve işaretler açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
Çin.	Çince
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
İt.	İtalyanca
Lat.	Latince
ör.	örnek
ÖT	Özbek Türkçesi
Rus.	Rusça
T.	Türkçe
UMTİL	Uygur Xelq Maqal-Temsilliri İzahliq Luğiti
UTİL	Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti
UTMSİL	Uygur Tilidiki Menideş Söz-İbariler Luğiti
vb.	ve benzerleri
Yun.	Yunanca
YUT	Yeni Uygur Türkçesi

YUTS

Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü

Metnin aktarılmasında kullanılan çeviri yazı işaretleri şunlardır:

Yeni Uygur Türkçesi Alfabeti	Çeviri yazı işaretleri
ئا	a
ئە	e
ب	b
پ	p
ت	t
ج	c
چ	ç
خ	x
د	d
ر	r
ز	z
ژ	j
س	s
ش	ş
غ	ğ
ف	f
ق	q
ك	k
گ	g
ئڭ	ñ
ل	l
م	m
ن	n
ھ	h
ئو	o
ئۇ	u
ئۆ	ö
ئۈ	ü
ۋ	v
ئې	é
ئى	i
ي	y

1. GİRİŞ

Bir dilde aynı kavramı karşılayan, aynı kullanım alanına ve duygu değerine sahip kelimelerin olması mümkün değildir. İki kelimenin arasında tam bir denklikten söz edilemez. Ancak belirli bağlamlarla sınırlı olmak üzere aynı anlamda kullanılan veya duygu değeri, üslup özellikleri ve anlam bakımından farklılıklara sahip yakın ilişkideki kelimelerin bulunduğu kabul edilir. Bu kelimelerin varlığı ve çokluğu dilin işlenmişliği ve ifade gücünün zenginliği olarak yorumlanır. Eş anlamlı kelimelerin farklılıklarının ve benzerliklerinin doğru tespit edilebilmesi, bir dilin kavram zenginliğinin ortaya konması bakımından önemli olmakla birlikte ana dili ya da yabancı dil öğretiminde, dili daha etkili ve doğru kullanmada önem arz eder.

Bu çalışmada Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlı kelime ve kelime grupları incelenmiş; çalışmanın sınırlılığı *Uygur Tilidiki Menidaş Söz-İbarilir Luğiti* (1993) adlı sözlüğün 1-387. sayfaları olarak belirlenmiştir.

Çalışmada öncelikle belirtilen sayfa aralığı Türkiye Türkçesine aktarılmış; aktarma çalışmasında *Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti* (1990-1998) ve *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (2013) esas olmak üzere ağız söz varlığı için *Doğu Türkistan Uygur Ağızları* (2015), *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü* (2014), *Lobnor Ağzı* (2013), *Çağdaş Uygurcanın Ağızları ve Söz Varlığı* (2019), *Uygur Şiveleri Sözlüğü (A'den Z'ye Kadar Transkripsiyonlu Metin)* (2006) ve *Uygur Şiveleri Sözlüğü (S'den Y'ye Kadar Transkripsiyonlu Metin)* (2006) çalışmalarına başvurulmuştur.

Çalışma *Uygur Türkleri ve Yeni Uygur Türkçesi, Anlam ve Eş Anlamlılık Kavramları, Yeni Uygur Türkçesinde Eş Anlamlılığın İncelenmesi* ve *Sonuç* olmak üzere dört temel bölümden oluşmaktadır.

Uygur Türkleri ve Yeni Uygur Türkçesi adlı bölümde Uygur Türklerinin tarihi ve Yeni Uygur Türkçesinin tarihî gelişimi incelenmiştir.

Anlam ve Eş Anlamlılık Kavramları bölümünde konu ile ilgili yapılan çalışmalardan yararlanılarak anlam ve eş anlamlılık ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Ardından gramer ve cümle eş anlamlılığı, eş anlamlılığın tespiti, eş anlamlılığın türleri, eş anlamlılığın oluşum

yolları, eş anlamlılar arasındaki farklar, eş anlamlılık ve ikileme, eş anlamlılığın dildeki önemi konularına değinilerek çalışmanın kavramsal çerçevesi çizilmiştir. Bölüm eş anlamlılık ile ilgili literatür taraması ve tespit edilen çalışmaların genel değerlendirilmesi ile sonlandırılmıştır.

Yeni Uygur Türkçesindeki Eş Anlamlılığın İncelenmesi adını taşıyan bölümde Türkiye Türkçesine aktarılan 1495 eş anlam dizisinden yola çıkılarak Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlılar kökenleri, yapıları ve oluşum yolları bakımından incelenmiştir. UTMSİL'deki madde başı açıklamalarından yola çıkılarak eş anlamlılar arasındaki kullanım ve duygu değeri farklılıkları örneklerle açıklanmıştır.

Sonuç kısmında elde edilen veriler ışığında Yeni Uygur Türkçesinde eş anlamlılığı oluşturan sebepler üzerinde kısaca durularak sözlüğün genel değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çalışmanın sonuna sözlüğün Türkiye Türkçesine aktarılan ilgili kısmı eklenmiştir. Aktarma çalışmasında, eş anlamlılar sözlükteki sayfa sayısı belirtilerek verilmiş; ardından Türkiye Türkçesi karşılıkları tırnak içerisinde belirtilmiştir. Sözlüğün bazı maddelerinde verilen, kelimelerin anlamı ve kullanımı ile ilgili ilave bilgiler ise italik olarak yazılmıştır. Son olarak örnek cümleler yine Türkiye Türkçesi karşılıkları ile birlikte verilmiştir. Bu cümleler (*) işareti ile ayrılmıştır. Aktarmanın ardından sözlüğün kullanımını kolaylaştırmak amacıyla dizin eklenmiştir.

Eş anlamlılık üzerindeki çalışmaların sınırlı olması, mevcut çalışmaların daha çok eş anlamlı kelimelerin kullanımlarının ve anlam farklılıklarının tespitine yönelik olması, çalışmaya kaynaklık eden sözlüğün geniş kapsamı, sözlükteki kelime seçimi ve anlamlandırmadaki bazı problemler çalışmayı zorlaştıran hususlardır. Bu sebeple çalışma, Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlılığı oluşturan durumların genel hatları ile belirlenmesi ve örneklendirilmesi amacını taşır. Çalışma, Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlı söz varlığı ile ilgili ilk olması bakımından önemlidir. Bu anlamda çalışmanın gerek diğer Türk lehçelerinde gerek Türk lehçeleri arasında yapılacak karşılaştırmalı eş anlamlılık incelemelerine katkı sunması beklenmektedir. Aynı zamanda Türkiye Türkçesine aktarılan sözlük, zengin deyim varlığıyla, alanda çalışma yapan araştırmacılara başvuru niteliğinde bir kaynak olacaktır.

2. UYGUR TÜRKLERİ VE YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

2.1. Uygur Adı ve Uygurlar

Uygur adı Orhun Yazıtları'nda ilk defa 717 yılındaki ayaklanmalar sırasında, Uygur İlteberi'nin adı dolayısıyla geçmektedir. Çin kaynaklarında ise çok eski zamanlardan beri *Hui-ho*, *Hoei-ho*, *Wei-hu*, *Wei-ho*, *Wei-wu* gibi çeşitli şekillerde kaydedilmiştir (Gömeç, 2009: 29; Kafesoğlu, 1998: 182).

Uygur adının başlangıçta siyasi bir kimlikten çok kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı kabul edilir. Köktürk Yazıtları ve Çin kaynaklarına göre Uygurların tarih sahnesine ilk çıktıkları yer Selenge Nehri'nin doğu kısımları ve Bayırkuların kuzeyidir (Gömeç, 2018: 102).

Uygur adının etimolojisi ve anlamı üzerine birçok görüş vardır. Genel kabul, kelimenin *uy*-“takip etmek” + *gur* şeklinde olduğu ve “uyanlar, bir araya gelenler, akrabalar, müttefikler” anlamını taşıdığıdır (Gömeç, 2018: 101). Başka bir görüşe göre, kelime *uy* “akraba, müttefik” + *gur* şeklindedir ve On Uygur ifadesi de “On Müttefik” anlamına gelmektedir (Kafesoğlu, 1998: 130). Alimcan İnayet (2008), Çin kaynaklarında farklı dönemlerde farklı şekillerde kaydedilen *Uygur* ve *Oğuz* kelimelerinin aynı kelimenin değişik biçimleri olduğunu belirtir. Baskakov'un *uygur* = *yugur*, *ogur* = *ögür*, *oguz* = *ögüz* denkleminde yola çıkarak *ögüz/ügüz* kelimesinin *ögüz/ügüz* – *oguz/uguz*; *ögür/ügür* – *ogur/ugur* – *uygur* şeklinde bir değişim geçirdiğini savunur. Başka bir ifade ile *Oğuz* ve *Uygur* kelimelerini Eski Türkçedeki *ögüz/ügüz* kelimesine dayandırır. İlk ve asıl anlamı “nehir” olan kelimenin mecazi anlamı ise “güçlü, kudretli, yüce”dir. Ona göre, aynı adı taşıyan Uygur ve Oğuzlar tarihi süreç içerisinde farklı coğrafya ve kültür çevrelerinde yaşamışlar ve bu sebeple birbirlerinden farklı istikamette gelişim göstererek iki farklı kavim olarak ortaya çıkmışlardır.

Uygurlar *Kao-çe* / *Tölis*lerin içindeki etnik gruplardan biridir. Kao-çelerin miladın ilk yıllarında Orhun nehrinden Volga nehrine kadar olan geniş coğrafyada bazen bağımsız bazen de Juan-Juanlar ve Akhunlar gibi bölgedeki hâkim güçlere tâbi olarak yaşadıkları belirtilir. Kao-çelerin içinde *Yü-an-ho* olarak adlandırılan Uygurlar, sonraki dönemlerde,

Kao-çelerin devamı olan Tölisler içinde *Wei-ho* adıyla anılmışlardır (Ercilasun, 2012: 213, 214).

Selenge ve Orhon nehirlerinin kıyılarında oturan Tölis boyları, Köktürk Devleti kurulduğunda onların egemenliğine girmişlerdir. 7. yüzyılın ilk yıllarında isyan edip Köktürkler tarafından dağıtılmalarının ardından Tölislerden beş boy -Uygur, Bugu, Toñra, Bayırku ve Fulo boyları- Yukarı Selenge ve Toğla ırmakları civarında birleşmiş ve bu birliğin başına Uygurlar geçmiştir. Gittikçe genişleyen birliğin başındaki Uygur beyleri önceleri “erkin”, sonraki dönemlerde ise “ilteber” unvanlarını kullanmışlardır. Siyasi olarak Çinlilere bağlı olan Uygur Tölisleri, İltiş Kağan zamanında tekrar Köktürlere tâbi olmuştur. Köktürk Devleti’nin yıkılmasının ardından 745’te başkenti Kara Balgasun olan Orhun Uygur Kağanlığı kurulmuştur. 762 yılında resmî olarak Manihaizm’i kabul eden Uygurlar, Ordu Balık ve Bay Balık gibi şehirlerde yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. 840 yılında Kırgız saldırısı neticesinde Orhun Uygur Kağanlığı’na son verilmiştir (Çandarlıoğlu, 2012: 242; Ercilasun, 2012: 215, 222).

Kırgız yenilgisinden sonra Uygurlar gruplar halinde göç etmeye başlamıştır. Bir kısmı Asya’nın güney bölgelerine, Çin’in batısına giderek Sha-Chou şehrine yerleşmiştir. Sha-Chou Uygurlarının siyasi hâkimiyetleri kısa sürmüş, önce Kitan ardından Tanggut devletlerine tâbi olmuşlardır. Diğer bir grup bugün Doğu Türkistan’da bulunan Kansu bölgesine yerleşmiş ve Kansu Uygur Devleti’ni kurmuştur. Budizm’i kabul eden Kansu Uygurları 940’tan sonra Kitan, 1023’den sonra Tanggut, 1226’da Moğol hâkimiyetine girmiştir. Kansu Uygurlarının küçük bir kısmı bugün Kansu eyaletinde Sarı Uygurlar olarak yaşamaktadır. Batıya göç eden Uygurlar ise Turfan ve Beşbalık’a yerleşmiş ve Turfan Uygur Devleti’ni kurmuştur. Sonraki yıllarda sınırlarını Ürümçi, Kumul şehirlerine kadar genişletmişlerdir (Çandarlıoğlu, 2012: 242, 243; Emet, 2015: 19, 23; Ercilasun, 2012: 222, 226; Kaşgarlı, 1998: 4, 12). Turfan Uygurları ile Karahanlılar arasındaki mücadeleler Uygur tarihi bakımından oldukça önemlidir. 940 yılında İslam’ı benimseyen Karahanlılar, İslam’ın yayılmasını milli siyaset haline getirmiş ve Türkleri Müslümanlaştırmak için büyük mücadele vermiştir. Bu iki Türk boyu arasındaki savaşlar yaklaşık 36 sene sürmüştür. Turfan Uygur Devleti 1206 yılında Kara Hıtaylara, 1209’da Moğollara bağlanmıştır (Gömeç, 2009: 124).

İbrahim Kafesoğlu, bölgedeki Uygur hâkimiyetinin sona ermesine rağmen, Moğolların tebaası olan birçok Uygur'un, özellikler hükümdar ailesinin Moğol devletinde yüksek idari vazifeler aldığını ve Uygur medenî tesirinin Karluklar ve Karahanlılar aracılığı ile Asya'nın doğusunda ve batısında uzun bir süre hissedildiğini aktarır (Kafesoğlu, 1998: 138).

1227'de Cengiz Han'ın ölümünün ardından toprakları oğulları arasında paylaşılmış ve bu paylaşıma göre Doğu ve Batı Türkistan'da Çağatay Hanlığı kurulmuştur (Ercilasun, 2012: 364). 1515 yılında Said Han, Çağatay'ın torunlarından hanlık hakkını ele geçirerek Saidiye Uygur Devleti'ni kurmuş, bu devlet 1678 yılında Uyrat Moğolları tarafından yıkılmıştır. 1758 yılında Mançu Sülalesi, Uyrat Moğol Devleti'ni, bir yıl sonra da Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. Mançu-Çin işgaline karşı birçok direniş olmuş, bu direnişler neticesinde 1863 yılında Yakup Bey önderliğinde Doğu Türkistan İslam Devleti kurulmuştur. 14 yıl ayakta kalabilen bu devlet, 1877 yılında Yakup Bey'in ölümünden bir yıl sonra Mançu-Çin istilası sonucu yıkılmıştır. 18 Kasım 1884'te Doğu Türkistan'a "Yeni Toprak" anlamında *Şincañ* ismi verilmiş, bu dönemden itibaren Uygurlar, Mançu-Çin hâkimiyetinde yaşamaya devam etmişlerdir (Çandarlıoğlu, 2012: 243; Kaşgarlı, 1998: 4, 10).

Çin hâkimiyeti altındaki Uygurların üzerindeki baskıların artması birçok bağımsızlık hareketine neden olmuş; bu hareketler neticesinde 12 Kasım 1933'te Kaşgar'da ve 12 Kasım 1944'te Gulca'da bağımsız cumhuriyetler kurulmuştur. Ancak bu devletler Rus ve Çin müdahaleleri sonucu kısa sürede ortadan kaldırılmıştır. 1 Ekim 1955 yılında Seyfettin Azizi'nin başkanlığında Sincan Uygur Özerk Bölgesi oluşturulmuştur (Ayupova, 2019: 19, 20).

Bugün Uygurların büyük bir kısmı Çin hâkimiyeti altındaki Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) yaşamaktadır. Şincan Uygur Özerk Bölgesi İstatistik Bürosu verilerine göre komünist rejimin kurulduğu 1949 yılından itibaren Doğu Türkistan'da ciddi nüfus değişimi yaşanmaya başlamıştır. Bu verilere göre Uygur Türklerinin nüfus içindeki oranı 1949 yılından 2002 yılına gelene kadar %49'dan %47'ye düşmüştür. Han Çinlilerinin oranı ise bu yıllar arasında %7'den %40'a çıkmıştır (Kutay, 2008: 246). 1 Kasım 2010 nüfus sayımına göre Doğu Türkistan'ın toplam nüfusu 21.815.815, bu nüfus içerisindeki Uygur Türklerinin sayısı 10 milyon olarak verilmiştir. Aynı verilere göre bölgede yaklaşık 8.831.000 Çinli, 1.418.00 Kazak yaşamaktadır. Bunun dışında Döngen (Çinli Müslüman),

Kırgız, Şibe, Tacik, Özbek, Mançu, Dagur, Tatar ve Rus nüfus da yaşamaktadır (Emet, 2018: 15).

Uygurlar 1933 yılından itibaren artan siyasi gerilim ve baskılar sebebiyle ana vatanlarından göç etmeye ve diğer ülkelere sığınmaya mecbur bırakılmış, bu göç sonraki yıllarda dalgalar halinde devam etmiştir. 1933 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin yıkılmasının ardından başlayan göç hareketleri, yakın dönem Uygur göçmenler meselesinin başlangıcı kabul edilir (İsa, 2014). Bu sebeple bugün Doğu Türkistan dışında başta Kazakistan olmak üzere Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Türkiye gibi Türk cumhuriyetlerinde; Suudi Arabistan, ABD, Kanada, Avustralya, Japonya, Pakistan ve Almanya'da çok sayıda Uygur yaşamaktadır (Emet, 2018: 19).¹ Uygur diasporasını oluşturan bir milyon Uygur'un büyük çoğunluğu Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Pakistan ve Afganistan'dadır. Kazakistan'daki Uygur nüfusu yaklaşık 300.000 kişidir (Beydulla, 2019). Kırgızistan'daki nüfus ise yaklaşık 61 bindir (Sezen Diler, 2019: 98). Türkistan dışında en kalabalık Uygur diasporası Türkiye'de bulunur. Türkiye'deki Uygur nüfusunun 35.000-45.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir ve bunların yaklaşık 10.000'i mülteci durumundadır (Beydulla, 2019). Başta Avustralya, Amerika, Hollanda ve Kanada olmak üzere Batı ülkelerinde yaşayan Uygur nüfusu ise 10.010 olarak verilir (Emet, 2018: 29).

Doğu Türkistan dışında Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan Uygurlar, coğrafi bölge ve ağız özelliklerine göre Fergana Grubu ve Yedi-su Grubu olmak üzere iki gruba ayrılır. Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinden göç ederek Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a yerleşen Uygurlar, Fergana Grubunu oluşturur ve bunlar Kaşgar ağızını konuşur. Yedi-su Grubunu ise Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinden göç eden Uygurlar oluşturur. Bu gruptakiler İli ağızını konuşur. Kazakistan ve Kırgızistan'da bulunan Yedi-su Grubu Uygurlarının milli kültür ve edebiyatlarını korumalarına karşın Türkistan'daki Uygur diasporasının önemli bir kısmını oluşturan Fergana Grubu, Özbek Türkleri içerisinde büyük ölçüde erimiştir (Emet, 2018: 19).

¹ Uygur diasporası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Emet, E. (2018). *21. Yüzyıl Uygur Dramı Göç*. Ankara: Akçağ Yayınları.

2.2. Yeni Uygur Türkçesi

Çağatay Türkçesi, 20. yüzyılın başlangıcına kadar Türkistan'daki Türk boylarının ortak yazı dili olarak kullanılmıştır. Bu dönemden itibaren Sovyet dil politikalarının bir sonucu olarak ağızların yazı diline dönüştürülmesi ile yerini Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesine bırakmıştır (Buran ve Alkaya, 2018: 15).

20. yüzyılın başlarından itibaren Türk boylarının ağızları esasında yeni edebî diller oluşmaya başlamıştır. Doğu Türkistan sahasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren konuşma dili ve ağızlara ait unsurlar yazılı eserlere yansımaya başlamıştır. Bu sebeple 19. yüzyılın sonları Çağatay Türkçesinden Yeni Uygur Türkçesine geçiş devri olarak kabul edilir. Bu dönemde konuşma diline dayanan bir yazı dili inşa edilmesi için sistematik arayışlar başlamış, yazar ve şairler eserlerinde kullandıkları dili canlı dile yaklaştırma yolunda önemli adımlar atmışlardır. 1930'lu yıllarda yayıncılık faaliyetlerinin yaygınlaşması Yeni Uygur Türkçesinin gelişmesine önemli katkı sağlamış; nihayet Urumçi ağzına dayanan Merkezi Diyalekt, yazı dili olarak kabul edilmiştir (Abdulla, 2004: 9, 10; Seper, 2002: 8; Tehur vd. 2010: 100, 107).

Yeni Uygur Türkçesi bugün Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri başta olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Türkiye, Suudi Arabistan ve Pakistan gibi ülkelerde yaşayan Uygur Türkleri tarafından da kullanılmaktadır (Kaşgarlı, 1992: 4; Öztürk, 2010: 1).

Türkler, coğrafi konuma göre yapılan tasnifte genellikle Doğu Türklüğü, Kuzey Türklüğü ve Batı Türklüğü olarak gruplandırılır. Bu tasnife göre Hazar Denizi'nin batısındaki Uygur ve Özbek Türkleri Doğu Türklüğünü oluşturmakta; dilleri de “güneydoğu, Uygur, Çağatay, Orta Asya, Doğu Türkçesi, taglık” gibi terimlerle karşılanmaktadır (Buran ve Alkaya, 2018: 16).

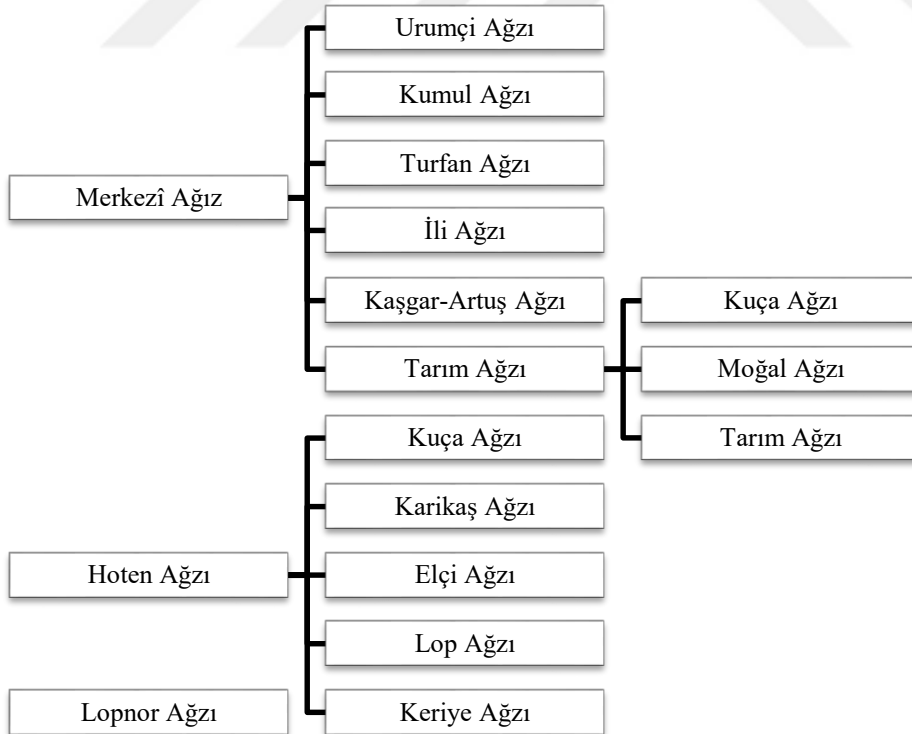
Samoyloviç'in Türk lehçeleri tasnifine göre Yeni Uygur Türkçesi *taglık* (Çağatay, Güneydoğu) grubuna dâhil edilir. Samoyloviç, bu grubun özelliklerini şöyle belirtmiştir: 1. *z* (*toköz*), 2. *d* > *y* (*adağ* > *ayak*), 3. *bol-*, 4. *-ağ* (*tag*), 5. *-ıg* > *-ık* (*taglıg* > *tagliq*), 6. *-ğan* (*kalğan*). Bu grup Yeni Uygur Türkçesi ile birlikte tarihî lehçelerden Çağatayca; çağdaş

lehçelerden Sarı Uygurca, Salarca, Batı Türkistan diyalektleri ve Özbekçeyi içine alır (Tekin, 2005).

Samoyloviç'e benzer şekilde altı fonetik ölçüt kullanarak Türk lehçelerini on iki gruba ayıran Talat Tekin (2005)'in tasnifine göre Yeni Uygur Türkçesi *tağlıq* (*Çağatay*) grubuna girer. Tekin, bu gruba giren Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerini ilk hecedeki /a/ ünlüsünün durumu ve gerileyici ünlü benzeşmesi bulunup bulunmamasına göre birbirinden ayırır. Ör. ET *ağız* > YUT *eğiz* ~ ÖT *âğiz* “ağız”. ET *aşuq* > YUT *oşuq* ~ ÖT *âşiq* “aşık kemiği”. Bu örneklerde ET kelime başındaki /a/ ünlüsü Özbek Türkçesinde yuvarlaklaşırken Yeni Uygur Türkçesinde gerileyici benzeşmeye uğrar.

Yeni Uygur Türkçesinin yazı dilinden farklılık gösteren birçok ağzı vardır². Bu ağızlar üç grupta incelenir: Merkezî Ağız, Hoten Ağzı ve Lopnor Ağzı. Mirsultan Osmanov (1990), Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarını ve alt ağızlarını şu şekilde tasnif eder:

Şekil 2.1. Yeni Uygur Türkçesinin ağızları



² Yeni Uygur Türkçesinin ağızları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Osmanov, M. (1990). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili Dialektleri*. Ürümçi: Şıncan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı; Emet, E. (2015). *Doğu Türkistan Uyğur Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Merkezî Ağz başkent Urumçi başta olmak üzere Kaşgar, Yarkent, Artuş, Aksu, Kuçar, Korla, Bay, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi oldukça geniş bir sahada konuşulur. Urumçi, Kaşgar, Turfan, İli gibi Uygur tarihindeki önemi kültür merkezlerinde konuşulmasından dolayı yazı dili bu ağız temelinde şekillenmiştir. Merkezî Ağz'ın yazı dilinin esasını teşkil etmesindeki bir diğer neden, konuşurlarının sayısının diğerlerine nispeten oldukça fazla olmasıdır. Merkezî ağzı konuşanlar Uygur Türklerinin %80'ini oluşturur (Kaşgarlı, 1992: 26; Osmanov, 1990: 56, 57; Yazıcı Ersoy, 2007: 362).

Hoten ve Lopnor Ağzları, gramer ve söz varlığı bakımından Merkezî Ağzdan büyük ölçüde ayrılır. Hoten Ağzı, doğuda Çarkılık'tan batıda Guma'ya kadar olan dokuz nahiyede konuşulur. Bu nahiyelerde konuşulan ağızlar arasında da büyük ölçüde farklar vardır. Hoten Ağzı, Karahanlı Türkçesinin bazı özelliklerini muhafaza eder (Kaşgarlı, 1992: 29; Osmanov, 1990: 157; Yazıcı Ersoy, 2007: 362).

Lopnor Ağzı ise Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde, Tarım Nehri'nin orta ve aşağı kıyılarındaki "Kara Koşunlular" tarafından konuşulmaktadır. Lopnor Ağzı, diğer Türk lehçelerine özellikle de Kırgız Türkçesinde daha yakındır (Aliyeva, 2013: 19; Kaşgarlı, 1992: 27; Yazıcı Ersoy, 2007: 362).

8-20. yüzyıllar arasında Uygurlar yaygın olarak Soğd alfabesinden geliştirilen Uygur alfabesini ve kabul ettikleri inanç sistemleri ile bağlantılı olarak Mani, Brahmi, Tibet, Nasturi yazı sistemlerini kullanmışlardır. 11. yüzyılda İslam'ın kabul edilmesi ile birlikte ise Kaşgar'da Arap alfabesi yayılmaya başlamıştır. Çin işgali ve ardından Sincan Özerk Bölgesi'nin kurulması ile birlikte Çağatay Türkçesinin devamı olarak Arap alfabesi kullanılmıştır. Bu dönemdeki alfabe Arap imla özelliklerini korumakta ve Uygurca ünlü sistemini tam olarak yansıtamamaktadır (Şirin User, 2015: 124).

Alfabe reform ihtiyacı 1920 yılından itibaren birçok aydın tarafından dile getirilse de siyasi sebeplerden dolayı ilk değişiklik 1936 yılında yapılabilmiş; ئ, ئه, ئى gibi harfler alfabeğe eklenmiştir. 1951 yılında Arapçada bulunan ancak Yeni Uygurcada bulunmayan sesleri karşılayan ط, ظ, ع, ص, ض, ذ, ح, ث, آ harfleri alfabaden çıkartılmıştır. 1952-1954 yıllarında imlada kolaylık sağlanması amacıyla bazı harfler çeşitli işaretlerle farklılaştırılmıştır. Son olarak 1985'te ئو, ئۆ, ئۇ harfleri alfabeğe eklenmiş ve bugünkü Yeni Uygur alfabesi oluşturulmuştur (Kaşgarlı, 1992: 43; Öztopçu, 1993: 168, 169).

Eski Sovyetler Birliği'ndeki Uygurlar ise 1920'lerden itibaren geleneksel biçimli Arap alfabesini kullanmış, Sovyetlerin ilk yıllarında kadar yazıda bir reform olmamıştır. 1925 yılında Uygur Türkçesinde kullanılmayan harfler alfabaden çıkartılmıştır. 1928 yılındaki Bakü Kurultayı'nda bütün Türklerin Latin alfabesine geçişinin kararlaştırılmasının ardından Sovyet Uygurları da Latin alfabesi için çalışmalara başlamıştır. 1928-1930 yıllarında Latin alfabesi ve Arap alfabesi birlikte kullanılmış, 1930 yılından itibaren Latin alfabesine geçiş tamamlanmıştır. Latin alfabesine geçişten kısa bir süre sonra, 4 Şubat 1947'de Sovyet Uygurları da diğer Türk toplulukları gibi Kiril alfabesini resmi olarak kabul etmiştir (Şirin User, 2015: 300, 305).

1955 yılında Doğu Türkistan'da, Sovyetler Birliği'ndeki Uygurlar ile yazı birliği sağlanması ve ortak kültürün devam ettirilmesi amacıyla Kiril alfabesine geçilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Sovyet Uygurlarının kullandıkları alfabaden farklı olarak belirlenen 32 harfli Kiril alfabesi sadece üç yıl kullanılabilmektedir (Şirin User, 2015: 129, 130).

Çin'de 1957 yılında azınlıkların yazı sistemlerinin Latin alfabesi temelinde düzenlenmesi ve bunun mümkün olduğunca Çin fonetik alfabesindeki harflerle aynı olması kararlaştırılmıştır. Bu karar doğrultusunda 1960 yılında Çin yazısının Latinleştirilmesiyle oluşturulan 33 harfli alfabe (pinyin) kabul edilmiştir. 27 harfi Çin harfleri ile aynı, 6 harfi Yeni Uygurcaya has sesleri yansıtan bu Latin alfabesinin kullanımı da uzun sürmemiş ve 23 Eylül 1983 yılında Arap alfabesine dönmüştür (Kaşgarlı, 1992: 43, 45; Şirin, User, 2015: 131, 134).

Bugün Doğu Türkistan'daki Uygurlar, Güney Azerbaycan Türkleri ile birlikte Arap alfabesini 21. yüzyıla kadar kullanan tek Türk topluluğudur. Hatice Şirin User, Türklerin alfabe sistemlerini incelediği çalışmasında, Türkistan'da 19. yüzyıldan itibaren alfabe üzerindeki siyasi müdahalelere karşı çıkabilmiş tek Türk topluluğunun Uygurlar olduğunu belirtir. Ona göre, Uygurların hem coğrafi olarak diğer Türklerden uzak kalmaları hem de dünyadan "təcrit edilmiş bir halde" yaşamaları, bütün alfabe değişiklikleri ve siyasi baskılara rağmen, etnik ve dini kimliklerinin bir parçası olarak kabul ettikleri geleneksel alfabelerini korumalarına sebep olmuştur (Şirin User, 2015: 123).

Bugün Doğu Türkistan Uygurlarının kullandıkları Arap alfabesi 32 harf, Kazakistan Uygurlarının kullandıkları Kiril alfabesi ise 41 harftir. Alfabelerdeki bu farklılık imladan

kaynaklanmakta ve Kiril alfabesindeki farklı dokuz harf Rusça kökenli kelimelerde kullanılmaktadır (Öztürk, 2010: 2).

Tablo 2.1. Yeni Uygur Türkçesinin alfabeleri

Doğu Türkistan'da Kullanılan Alfabe	Çeviri Yazısı	Kazakistan'da Kullanılan Alfabe	Çeviri Yazısı
ئا	a	А а	a
ئە	e	Б б	b
ب	b	В в	v
پ	p	Г г	g
ت	t	Д д	d
ج	c	Е е	e
چ	ç	Ё ё	yo
خ	x	Ж ж	j
د	d	З з	z
ر	r	И и	i
ز	z	Й й	y
ژ	j	К к	k
س	s	Л л	l
ش	ş	М м	m
غ	ğ	Н н	n
ف	f	О о	o
ق	q	П п	p
ك	k	Р р	r
گ	g	С с	s
ڭ	ñ	Т т	t
ل	l	У у	u
م	m	Ф ф	f
ن	n	Х х	x
ھ	h	Ц ц	ts
ئو و	o	Ч ч	ç
ئۇ و	u	Ш ш	ş
ئۆ و	ö	Щ щ	şç
ئۈ و	ü	Ъ ъ	kesme işareti
ۋ	v	Ы ы	ı
ئى ې	é	Ь ь	yumuşatma işareti
ئى ى	i	Э э	e
ي	y	Ю ю	yu
		Я я	ya
		Қ қ	q
		Ң ң	ñ
		Ғ ғ	ğ
		Ү ү	ü
		Ө ө	ö
		Ж ж	c
		Ә ә	e
		Һ һ	h



3. ANLAM VE EŞ ANLAMLILIK KAVRAMLARI

3.1. Anlam

Oldukça geniş bir kavram olan anlam, sadece dil bilimcileri ilgilendiren bir konu değildir. Çünkü davranışların, olayların, hareketlerin, nesnelerin de birer anlamı vardır (Aydın, 2007: 72). Bu sebeple dil bilimi ile beraber pek çok bilimsel alanda anlam üzerinde durulmuş ve anlamın farklı farklı tanımları yapılmıştır.

Dil bilimsel açıdan *anlam* kısaca, dilsel birimlerin insanların zihninde uyandırdığı kavram, tasarım ya da düşüncedir, şeklinde tanımlanır (İmer, 2011: 25; Hengirmen, 1991: 26; Günay, 2007: 56; Özkırmılı, 1994: 111; Vardar, 1978: 16). En temel birimi kelimeler olmasına karşın anlam, kelimelerle sınırlı değildir, kelimelerden daha büyük birimlere (Bayraktar, 2006: 188) ve daha küçük birimlere yayılır (Aydın, 2007: 82). Bir başka tanıma göre anlam, duyu organlarıyla gerçek dünyadan ve dille dil ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin, insanların geçmiş tecrübeleri kullanılarak yorumlanan biçimidir. Bu tanıma göre yalın bir anlamdan söz edilemez. Bireysel anlamlandırmalar sosyal anlamları, sosyal anlamlar ise evrensel anlamları doğurur. Böylece anlam bireyselden evrensel gerçekliğe ulaşır (Karaağaç, 2013: 115).

Ahmet Kocaman, Ogden ve Richards'ın anlamı *simge* (kelime), *düşünce* (gönderge, kavram) ve *nesneden* oluşan bir üçgenle tanımladığını aktarır. Buna göre kelime bir düşünceyi simgeler, düşünce ise bir nesneye gönderimde bulunur. Stephan Ullmann bu görüşü, dilsel olmayan bir öge olan nesnenin işe karıştırılması bakımından fazla, anlamın sadece dinleyen yönünden ele alınması bakımından ise eksik bulur. Ona göre anlam “ses ve işlem arasındaki karşılıklı, tersine çevrilebilir ilişki”dir. Bloomfield ise bir sözün anlamını, konuşmacının onu kullandığı durum ile bu durumun dinleyicide ortaya çıkardığı tepki, olarak açıklar. Anlam ansiklopedik bilgilerle ele alınmak için zordur, bu sebeple gözlenebilir olgular üzerinden incelemeler yapılması daha bilimsel olacaktır. Leonard Bloomfield'in bu görüşünü eleştiren Kocaman, onun tamamen mekanik bir anlam anlayışına sahip olduğunu savunarak gündelik yaşamda sözcük ve sözcelerinin çok az bir kısmının gözlemlenebilir olduğunu belirtir. Bununla beraber bu görüşün anlamın toplumsal bir olgu olduğunu vurgulayarak gönderimsel anlama katkı sağlaması bakımından önemli olduğu kanaatinde (Kocaman, 1980).

Dilde bir birimden önce ve sonra gelerek onu çevreleyen, etkileyen ve anlamını belirleyen birimler toplamına *bağlam* denir. Tıpkı kelimelerde olduğu gibi cümle ve daha büyük yapıların da bağlamından söz edilebilir. Bunlar da diğer benzeri yapılarla ilişkileri doğrultusunda anlam kazanır. Bu ilişki ise *bağıntı* olarak adlandırılır (Aydın, 2007: 73). Anlamla uğraşan bazı bilginler dildeki öğelerin anlamının bulunmadığı ve anlamın öğeler arasındaki bağıntı olduğunu savunur. Bu görüşü savunanlara göre anlam, bağlamdan ayrılamayan ve sınırları kesin olarak çizilemeyen, sonsuz ilişki bağıntısına sahip dil düzeyidir. Dolayısıyla bir ögenin anlamı diğer birimlerle girdiği ilişkilerle oluşan bir yapıyla çevrelenir. Böylece anlam, bir birimin girdiği ilişkilerin bütünüdür ve her kelime kullanıldığı bağlam kadar anlama sahiptir. Anlamın bu özelliği onu sayısal orana aktarmayı imkânsız kılar (Aksan, 2006: 47; Aydın, 2007: 73, 74; Bayraktar, 2006: 190, 191). Doğan Aksan, anlam ve bağlam arasındaki bu ilişkiyi *iyi / fena / kötü* kelimeleri üzerinden verdiği örnekle açıklar. Müstakil olarak değerlendirildiklerinde farklı anlamlara hatta zıt anlamlara sahip olan söz konusu kelimeler, bağlama bağlı olarak farklı anlamlar kazanabilir ve eş duruma gelebilirler: *Adamı iyi dövmüşler. / Adamı fena dövmüşler. / Adamı kötü dövmüşler.* Aksan’a göre anlamın bu esnekliği onun önemini ortaya koyar (Aksan, 2006: 44, 48).

Anlamı kullanım ile ilişkilendirerek tanımlayan dil bilimcilerden birisi de Pierre Guiraud’dır. Guiraud, “anlam yoktur kullanım vardır” görüşünü savunarak anlamın kelimenin aynı bağlamda başka kelimelerle kurduğu ilişkilere bağlı ve dil dizgesinin yapısıyla belirleneceğini savunur. Ona göre anlam, taşıdığı imgeyle değil bu bağıntılar bütünüyle tanımlanır. Guiraud bu görüşünü *kırmızı* kelimesiyle örnekendirir. *Kırmızı* kelimesinin değeri *turuncu, pembe* gibi kelimelerin varlığına bağlıdır. Bu kelimelerin olmadığı varsayılırsa kan, ay, mandalina birbiriyle aynı şekilde kırmızı sayılacaktır. Dolayısıyla anlam, bağıntı ilişkilerinden bağımsız düşünülemez (Guiraud, 1999: 34). Kaken Ahanov, kelimelerin cümle içindeki bağlamları doğrultusunda anlam kazandıklarını kabul etmekle birlikte özellikle edebiyatta şair ve yazarlar tarafından anlatıma canlılık, renk katmak için kelimelerin sözlük anlamlarının dışında birçok anlamda kullanıldıklarını belirtir. Genel halk tarafından benimsenmeyen, sadece bireysel kullanımda kalan bu anlamları *kullanış* olarak adlandırır. *Anlam ve kullanış* arasındaki farka dikkat çeken Ahanov, kullanışları kelimenin anlamı olarak kabul etmenin doğru olmayacağını ifade eder (Ahanov, 2008: 102).

Aksan, başka dil bilimciler tarafından da savunulan “anlam yoktur kullanış vardır” görüşüne katılmakla birlikte ona bir noktada itiraz eder. Ona göre göstergeler, bağlama bağlı olarak farklı kavramları yansıtmalarının yanında esas olarak temel bir anlama sahiptirler. Bu sebeple öncelikle kelimeye dayanan bir anlamdan başka bir ifade ile “kelime anlamı”ndan bahsedilmelidir. Kelimelerin bağımsız olarak zikredildiğinde insanların zihninde bir anlam belirebilmesi bunun kanıtıdır. Kelimeler sahip oldukları bu temel anlamlarının yanında kullanımlarıyla zaman içinde çeşitli anlamlar da kazanırlar (Aksan, 2006: 45, 46).

Ferdinand de Saussure, dil birimlerinin arasındaki bağıntıyı *değer* kavramı ile ifade eder. Değer, anlamdan farklı ancak onun bir ögesi konumundadır. Saussure, kelimeleri karşılıklı ilişkisi kurabileceği diğer kelimelerle karşılaştırmak gerektiği, kelimenin içeriğinin ancak bu şekilde gerçekten belirlenebileceği görüşündedir. Bir dizgenin parçası olan kelime o dizge içinde yalnızca bir anlam içermekle kalmaz aynı zamanda bir değer de taşır. Saussure, aynı dil içinde yakın kavramları ifade eden bütün kelimelerin karşılıklı olarak birbirlerini sınırlandırdığını ifade eder. Bu sebeple Fransızca *redouter* “çok korkmak, ödü patmalak”, *craindre* “korkmak, çekinmek”, *avoir peur* “korkmak, korku duymak” eş anlamlılarının ancak karşılıklarıyla özel bir anlam taşıdıkları görüşündedir. Ona göre *redouter* kelimesi dilde olmasaydı, onun tüm içeriğini diğer eş anlamlılarının taşımak zorunda kalacaktı. *Anlamanın varlığını değerlerin varlığıyla ilişkilendiren* Saussure, yalnızca bir kelimenin hangi anlama geldiğini açıklamanın gerçeği tam olarak yansıtmayacağı, dilsel olgunun özü ve kapsamı açısından belirtilemeyeceğini ifade eder. Bu sebeple ona göre kelimelerin *değerleri* önemlidir (Saussure, 1998: 172, 175). Saussure’ün değer anlayışı Bayrav (1969) ve Aydın (2007)’da da vardır. Onlara göre dildeki her kelime, her belirti anlamın yanında bir değere sahiptir. Dil sistemi içerisinde yakın kavram içeren kelimeler birbirlerini sınırlandırır. Bu sebeple dilde eş anlamlı kelimeler yoktur. Eş anlamlı kabul edilen kelimelerin arasında anlam ya da duygu yönünden farklılıklar, ayrıntılar vardır. Başka bir ifade ile bir kelimenin alanı yakın anlamlı kelimelerin varlığıyla şekillenir (Aydın, 2007: 46; Bayrav, 1969: 37).

3.2. Eş Anlamlılık

3.2.1. Eş Anlamlılığın Tanımı

Eş anlamlılık üzerine yapılan çalışmalarda, hiçbir dilde tamamen aynı anlamı karşılayan kelimelerin olamayacağı ya da bunun çok nadir olduğu, eş anlamlı kabul edilen kelimelerde

mutlaka anlam ya da kullanım farklılıkları bulunduğu, bu sebeple terimin eş anlamlılıktan ziyade yakın anlamlılığı ifade ettiği kabul edilir. Bununla birlikte bu çalışmalarda *eş anlamlılık* teriminin kullanılmaya devam edildiği görülür (Aksan, 2006: 78; Aksan, 2015: 190, 191; Aydın, 2007: 92; Bayraktar, 2006: 155; Hengirmen, 1991: 158, 159; Korkmaz, 1992: 55; Özkırımlı, 1994: 113). Az sayıdaki bazı çalışmada ise *yakın anlamlılık* terimi tercih edilmiştir (Aksan vd., 2008; Eliaçık, 2000; Gündoğdu, 2018).

Eş anlamlılık, farklı göstergelerin benzer ya da aynı gösterileni ifade etmesi, kelimelerin aynı anlamı karşılaması olarak tanımlanır (Ahanov, 2008: 122; Eker, 2003: 411; Vardar, 1978: 66). Kelimelerdeki bu benzerlik ya da yakınlıklar mecaz anlam, duygu değeri vb. farklılıklar göz önünde tutularak daha çok sözlüksel anlamla sınırlandırılır (Hanbabayiv, 1990: 133; Tehur vd., 2010: 960). Rahman Hanbabayiv bu farklılıklara örnek olarak *adem*, *kişi* “insan”; *apa*, *ana* “anne”; *çapsan*, *téz*, *ildam* “çabuk, hızlı” eş anlamlılarının tamamen aynı anlamı ifade ettiğini; *güzel*, *çirayliq* “güzel”; *hürmetlimek*, *izzetlimek* “saygı göstermek”; *batur*, *qehriman* “kahraman” eş anlamlılarının ise aralarında ince farklar bulunduğunu belirtir. İlk gruptaki kelimeler mutlak eş anlamlıdır ve çok nadir görülür. İkinci gruptakilerin ise anlamı temel olarak yakındır ve bunlar ilk gruptakilere göre daha çoktur (Hanbabayiv, 1990: 133, 134).

Eş anlamlılık, kelimeler kadar söz dizimi birimleri için de söz konusudur. Bu bağlamda eş anlamlılığın “anlam veya işlevce birbirinin aynı veya benzeri olan dil birimlerinin ilişkisi” (Karaağaç, 2013: 373, 374); “kelime ve cümlelerin özdeş anlamlı olma durumu” (İmer, 2011: 118) gibi tanımları da yapılmıştır.

John Lyons, eş anlamlılığın dar ve geniş olmak üzere iki anlamından bahseder. Dar yoruma göre içlemleri aynı olan ögeler eş anlamlıdır. Geniş yorumda ise sözcüğün değişik anlam tonlarını, bütün olası inceliklerini anlatan kelimeler eş anlamlılar grubuna dâhil edilir. Anlamla ilgili çalışmalarda genellikle esas alınan ilk yorumdur (Lyons, 1983: 398). *Linguistic Semantic: An Introduction* adlı çalışmasında ise aynı anlamdaki ifadelerin eş anlamlı olacağını belirterek iki noktaya dikkati çeker. Bunlardan birisi eş anlamlılığın sözcük birimle kısıtlanamayacağı diğeri ise eş anlamlılığın benzer olma değil tam eşlilik olması gerektiğidir. Ona göre bu iki husus eş anlamlılığın kriteridir (Lyons, 1996, 60).

Dillerde tam olarak aynı anlamı karşılayan kelimelerin çok sınırlı olduğu kabul edilir. Bloomfield her dil bilimsel biçimin sabit ve spesifik bir anlama sahip olduğunu, biçimler arasında fonetik bir farklılık varsa mutlaka anlamın da farklı olması gerektiğini belirtir. Bu sebeple *gerçek eş anlamlılığı* (*actual synonym*) reddeder (Ullmann, 1967: 141). Kelimeler arasındaki bu farklılık bir başka çalışmada anlam evreni ile açıklanır. Buna göre her kelimenin kullanımla oluşan bir anlam evreni vardır ve kelimelerin anlam evrenleri onların geçmişiştir. Kullanıldıkları her farklı bağlamda geçmişten bir iz ortaya çıkar. Bu nedenle kelimeler birbirlerinin benzeri olsalar da aynısı olamazlar. Anlam bakımından bir eşliğin olması mümkün değildir (Akçataş ve Arı, 2018).

Lyons eş anlamlılığın, kelimelerin konuşurların zihinlerinde çağrıştırdığı işlemler arasında değil iki kelime arasında geçerli bir ilişki olduğunu ifade eder. Bu görüşü Russell ve bazı çağdaş mantıkçıların uzunluk, ağırlık gibi kavramların tanımı için yaptıkları önerileriyle karşılaştırarak şöyle açıklar:

“...Geleneksel mantıkta ‘x, y ile aynı uzunlukta mıdır?’ sorusu, genellikle oldukça değişik mantık yapısında sorulara göre ikincil ve onlara bağlı bir sorun olarak ele alınıyordu: ‘x’in uzunluğu nedir?’ ve ‘y’nin uzunluğu nedir?’... Uygulamada bir nesnenin uzunluğu, geleneksel bir ölçütle belirlenir. Sözgelimi x’in tam bir metre olduğunu söylediğimizde, Uluslararası Ağırlıklar ve Ölçüler Bürosu’nda bulunan platin-iridium çubukla karşılaştırıldığı zaman x’in çubuk üzerinde iki çizgi arasında gösterilen uzunluğu eşit olduğunu söylemiş oluyoruz... Başka bir anlatımla ‘x’in uzunluğu nedir?’ sorusu (z ölçüt olduğunda) x, z ile aynı uzunlukta mıdır? biçimindeki bir soruya yanıt verecek bir işlem yoluyla anlatılır. x ile y nesneleri verildiğinde, bunları doğrudan birbirleriyle ya da üçüncü bir nesne, z ile karşılaştırabiliriz. Her iki durumda x’in uzunluğu nedir?’ sorusu ‘x, y ile aynı uzunlukta mıdır?’ biçiminde bir dizi soruya bağlıdır ve buna indirgenebilir. Deneysel yönden x’in uzunluğunu belirlemenin başka bir yolu yoktur. Böyle olunca Russell, uzunluğun ‘...le aynı uzunlukta’ bağıntısına göre tanımlanmasını önermiştir... Nasıl ‘aynı uzunluğu olmak’ nesnelerin özünde bulunan ‘uzunluklar’ arasında değil iki nesne arasında geçerli bir ilişkiyse ‘aynı anlamlı olmak’ iki sözcük arasında geçerlidir.” (Lyons, 1983: 395, 396).

Vecihe Hatipoğlu, anlam eşitliğinin tamamen görece olduğu ve matematik bir eşitlikten söz edilemeyeceği görüşündedir. Eş anlamlı kabul edilen kelimelere aynı ek getirildiğinde birbirine eşit olmayan farklı anlamlar kolaylıkla ortaya çıkacaktır. *Ana* ve *anne* kelimelerinden verdiği örnekle bazı durumlarda birbirlerinin yerine kullanılmasına rağmen bu iki kelimenin arasında matematik kesinlikte bir eş anlamlılıktan söz edilemeyeceğini belirtir. Çünkü söz konusu kelimeler her durumda birbirlerinin yerini tutamaz. Örneğin *ana*

fikir, ana dava, anayurt, anayol kelimelerinde *anne* kelimesinin kullanılması söz konusu olamaz (Hatipoğlu, 1970: 9).

Yaylagül, eş anlamlılığın ancak bağlam içerisinde belirlenebileceğini, kelimelerin birbirlerinin yerine kullanıldığında anlamsal, işlevsel vb. açılardan hiçbir değişiklik göstermediğinde eş anlamlı kabul edilebileceklerini ifade eder. Bununla birlikte ona göre bir sözlük birim aynı anlatımsal ya da toplumsal anlama sahip olmaksızın betimsel olarak eş anlamlı olabilir. Örneğin x ve y'nin bilişsel eş anlamlı olması için bunların söz dizimsel olarak birbirinden farksız olması ve x'in olduğu bir cümleye y yerleştirildiğinde söz konusu

Arslan Abdulla eş anlamlı kelimeleri temel anlamları, duygu değerleri, stilistik kullanımı tamamen benzeyen *eşit anlamlı kelimeler* (baraver menilik sözler) ve bu yönlerden farklılık gösteren *yakın anlamlı kelimeler* (yéqin menilik sözler) olmak üzere iki gruba ayırır. Eşit anlamlı kelimelerin, farklı bir ifade gücüne sahip olmadığı ve dilde uzun süre mevcut kalamadığı için kullanımdan düştüğünü, bu sebeple yakın anlamlı kelimelerin eş anlamlı kelimelerin esası olduğunu belirtir. Ona göre yakın anlamlı kelimeler farklı ifade gücüne sahiptir ve temel anlamları, duygu değeri, kullanılış yeri ve usulü bakımlarından farklılık gösterir (Abdulla, 2004: 506). Benzer ayırım başka çalışmalarda da görülür. A. Polat Teklimakani eş anlamlıları *mutleq menidaş söz* (mutlak eş anlamlı kelime) ve *nispiy menidaş söz* (nispi eş anlamlı kelime) olmak üzere ikiye ayırır. Mutlak eş anlamlı kelimeler anlamları birebir örtüşen kelimelerdir. Bu türden eş anlamlılardan biri dilin gelişim süreci içerisinde kullanımdan düşer ya da kullanım yeri ve anlam bakımından az çok farklılık göstererek nispi eş anlamlı kelimeler olurlar. Teklimakani dilin yapısı gereği kelimelerin manaları arasındaki denkliğin nispi ya da geçici olduğunu belirtir. Dolayısıyla ifade ettikleri kavram bakımından denk ya da birbirine yakın duran, temel anlamları belirli ortaklığa sahip kelimelerin hepsini eş anlamlı kabul edilmelidir (Teklimakani, 2011: 76, 77). Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlılığın incelendiği bir diğer çalışmada *menidaş sözlerin* aralarında farklılık bulunduğu ancak *oxşaş menilik sözlerin* anlamlarının yakın olduğu ve kullanılışının da tamamen benzer olduğunu belirtilir (Sidiq ve Sabit, 1981: 63). *Anlamdaşlar Sözlüğü*'nde *eş anlamlılık* ve *anlamdaşlık* terimleri arasındaki farka dikkati çeken Kemal Demiray, aynı kavramı karşılayarak birbirlerinin yerine kullanıldıklarında hiçbir anlam farkı yaratmayan kelimelerin dilde çok nadir görünmesine karşın *ağrı, sızı, yanma, kulunç, buruntu* gibi ortak anlama sahip olup özel bir durumu belirtme bakımından birbirinden ayrılan kelimelerin

dillerde çok sık rastlanılan bir durum olduğunu belirtir. Ona göre ilk durum eş anlamlılık ikinci durum ise anlamdaşlık terimleriyle karşılanmalıdır (Demiray, 1985: IV).

3.2.2. Gramer ve Cümle Eş Anlamlılığı

Aksan *Anlambilimi* adlı çalışmasında eş anlamlılığı *kelime eş anlamlılığı* ve *cümle eş anlamlılığı* olarak iki başlık altında inceler. Söz konusu çalışmada kelime eş anlamlılığı daha çok kelimelerin kökenleri esasında, cümle eş anlamlılığı ise *önvarsayım* (presupposition) kavramıyla birlikte ele alınarak açıklanır. Önvarsayım, bir cümledeki önermenin başka bir önermeyi, olguyu içermesidir. Örneğin “Ali, Hasan Bey’in oğludur.” cümlesi aynı zamanda “Hasan Bey Ali’nin babasıdır.” anlamını da içerir. Dolayısıyla farklı söz dizimsel yapıdaki bu cümleler anlamsal olarak eş değer kabul edilir. Aksan, cümle eş anlamlılığını bu örnek üzerinden “bir sözcüğün yansıttığı kavramın başka sözcüklerle dile getirilmesiyle kurulan başka bir tümceyle sağlanması” şeklinde tanımlar (Aksan, 2006: 164, 165). Aksan’ın önvarsayım kavramına benzer şekilde Sabahat Tura, kelime ve dizim bakımından farklı ancak anlamca özdeş iki cümlelerin eş anlamlı olduğunu ve bu eş anlamlılığın esasen bir eş değerlik bağıntısı olduğunu ifade eder. Buna örnek olarak “Ayşe gök gürültüsünden çok korkar.” / “Gök gürültüsü Ayşe’yi çok korkutur.”, “Ali Suna’ya çok benziyor.” / “Suna Ali’ye çok benziyor.” ve “Okulu bitireceğe benzemiyor.” / “Okulu bitirmeyeceğe benziyor.” cümlelerini verir. Örneklerde birinci cümle doğruysa ikinci cümle de doğru, birinci cümle yanlışsa ikinci cümle de yanlıştır. Bu iki cümlelerin doğruluk değeri aynıdır, dolayısıyla bunlar eş anlamlı ya da eş değerli kabul edilir (Tura, 1980).

Konu ile ilgili farklı görüşler de vardır. Yaylagül, “O çalışmasını bitirmedi.” ve “O hala çalışmaktadır.” cümlelerini karşılaştırarak bunların aynı şeyi ifade etmelerine rağmen aynı anlama gelmediklerini savunur. Aynı şekilde bütün eş değerliklerine rağmen ekler yoluyla oluşan eş anlamlıların ya da eş işlevliliğin de tam bir eş anlamlılık oluşturmadığı görüşündedir (Yaylagül, 2015: 143).

Kelimelerden büyük birimlerinin eş anlamlılığı ile ilgili konulardan birisi de aynı kavramları ifade eden atasözleri ve deyimlerdir. Tıpkı kelimeler gibi aynı kavramın ya da düşüncenin farklı şekillerle ifade edildiği eş anlamlı deyimler ve atasözleri de bulunur (Aksan, 2005: 79; Bayraktar, 2006: 175, 176; İbrahimiy ve Niyaz, 1988: 243; Tehur vd., 2010: 1042; Tuğ, 2011: 102).

3.2.3. Eş Anlamlılığın Tespiti

Araştırmacılar, eş anlamlılığın tespiti için kullanılacak bazı yöntemlerden bahseder. F.R. Palmer'e göre bunlar *yer değiştirilebilirlik*, *zıt anlamlıların incelenmesi* ve *çağrışımsal anlamların kontrol edilmesidir*. Tam veya gerçek eş anlamlılıktan bahsetmek için kelimelerin her durumda birbirlerinin yerini alabilmesi gerekir. Ancak bu bütün eş anlamlılar için geçerli değildir, çünkü eş anlamlı kelimelerin bir kısmı sadece bazı durumlarda birbirlerinin yerine geçebilir. Zıt anlamlılarındaki farklılık eş anlamlı kelimeler arasındaki farklılığı ortaya koyar. Dolayısıyla zıt anlamlılarının karşılaştırılması kelimelerin eş anlamlılık ilişkisini de ortaya koyacaktır (Palmer, 1993: 91, 92).

Lyons, doğal dillerde oldukça nadir görülen mutlak eş anlamlılık için şu üç şarttan bahseder: a) bütün anlamlarda eş olma, b) bütün bağlamlarda eş anlamlı olma, c) betimsel olan ya da olmayan tüm anlam düzlemlerinde anlamsal olarak eşit olma. Lyons, bu şartların birbirinden tamamen bağımsız olduğunu vurgulayarak bunlardan birinin karşılanmamasının diğerlerinin de karşılanmayacağı anlamına gelmediğini savunur. Bütün anlamlarda eş olma şartı, birden fazla anlama sahip kelimelerin eş anlamlılık oluşturduğu durumlar için geçerlidir. Sahip olduğu anlamlardan bir ya da daha fazlası farklılık gösteren kelimeler birbirleriyle eş sayılamazlar. Lyons ikinci maddeyi *birlikte kullanım* (collocational range) sorunu olarak değerlendirir ve kelimelerin bağlamlar kümesine dikkati çeker. Ona göre her ifadenin birlikte kullanım kümesi onun anlamına göre belirlenir. Dolayısıyla eş anlamlı kelimeler aynı birlikte kullanım kümesine sahip olmalıdır (Lyons, 1996: 60, 62).

Akçataş ve Arı (2018), iki kelimenin tüm bağlamlarda birbirlerinin yerine kullanılıp kullanılmayacağını belirlenmesinin imkânsız olduğunu belirterek yukarıdaki görüşlere itiraz eder. Onlara göre bir kelimenin bütün olası kullanımlarının tespit edilmesi ve kelimenin bütün bağlamlarda başka bir kelimenin yerine kullanılması mümkün değildir. Bu durumda iki kelime arasında yalnızca anlam ortaklığından bahsedilebilir. Araştırmacılar kelimelerin yakınlık değerinin bir ölçekle tespit edilemeyeceği görüşündedir. Çünkü kelimelerin anlam gibi soyut bir yönü vardır ve bu onların bir matematik formülüne uydurulabilmesini imkânsız kılar. Anlamın soyut yönü eş anlamlılığın tespitinin de göreceli olabileceğini düşündürür. Bu sebeple eş anlamlılığın tespit edilmesi için, her ne kadar sağlıklı bir yöntem olmasa da sözlük değerinin kullanılmasının bilimsellik adına en doğru yöntem olduğunu savunurlar. Bununla beraber onlara göre sözlükler eş anlamlılık

yanılığının oluşmasındaki en önemli etkidir ve bu sebeple eş anlamlılık incelemelerinde sözlüklerin kullanılmasında bazı sakıncalar vardır. Sözlüklerde kelimelerin tanımlanması için genellikle yakın anlamlıları kullanılır, fakat bu onları eş anlamlı yapmaz. Sözlük karşılıklarına göre yapılan eş anlamlılık incelemelerindeki diğer problem ise tanım ve açıklamaların yarattığı karışıklıktır. Sözlükler tanımlayıcı niteliktedir ve madde başlarının karşılığı olarak verilen anlamlar kelimelerin özdeş anlamları değildir. Bunlar sadece onu tanımlamak için kullanılır (Akçataş ve Arı, 2018).

Birbirlerinin yerine kullanılmayan kelimelerin eş anlamlı olmayacağı görüşüne itiraz eden Teklimakani, bu durumun kelimelerin kendine has özelliklere ve kullanıma sahip olmalarından kaynaklandığını belirtir. Kelimelerin uzun yıllar kullanımlarıyla şekillenmiş bu farkların onların aralarındaki temel anlam ortaklığını inkâr edemeyeceğini belirtir (Teklimakani, 2011: 80).

Kazak dil bilimcisi Bolğanbayev, kelimelerin eş anlamlı sayılabilmeleri için az da olsa şeklen farklı olmaları, tek bir kavramı ifade etmeleri, aynı kelime cinsinden olmaları, aynı gramer kategorisinden olmaları ve cümle içinde aynı işlevde olmaları gerektiğini belirtir (Doğu, 2019).

Bir kavramın türünü ifade eden kelimelerin ve farklı dönem ve sistemlere ait kavramları ifade eden kelimelerin eş anlamlılık oluşturamayacağı ifade edilir (Seper, 2002: 94, 95).

3.2.4. Eş Anlamlılığın Türleri

Ullmann, eş anlamlılığı *salt eş anlamlılık (pure synonyms)* ve *sözde eş anlamlılık (pseudo-synonyms)* olarak iki gruba ayırır. Salt eş anlamlılık, kelimelerin duygusal ve duyuşsal anlamlarda birleşmeleri ve birbirlerinin yerine kullanılabilimleri durumudur. Sözde eş anlamlılık ise iki durumda söz konusudur. Bunlardan biri kelimelerin bazı bağlamlarda aynı anlamı karşılamaları ve birbirlerinin yerine kullanılabilimleri, ikinci olarak da duygusal ve çağrışımsal anlamları farklı olan kelimelerin bilişsel anlamlarda birleşmeleri ve birbirlerinin yerine kullanılabilimleridir (Akçataş ve Arı, 2018).

Lyons'a göre hem anlalsal hem duygusal işlem eşdeğerliliği *tam eşanlamlılık*, tam olan ya da olmayan bütün bağlamlarda birbirinin yerine kullanılabilme ise *bütüncül eşanlamlılık* terimiyle açıklanmalıdır (Lyons, 1983: 399). Buradan yola çıkarak eş anlamlıları:

- a) Tam ve bütüncül eş anlamlılık
- b) Tam ama bütüncül olmayan eş anlamlılık
- c) Tam olmayan ama bütüncül olan eş anlamlılık
- d) Tam ve bütüncül olmayan eş anlamlılık, şeklinde sınıflar (Lyons, 1983: 400).

Ullmann, *mutlak eş anlamlılığın* (absolute synonym) varlığının dile bakış aımıza uymadığını söyler. Ona göre farklı kelime gördüğümüzde içgüdüsel olarak anlamda farklılık olabileceğini düşünürüz, ancak genellikle bu farklılığın izah edilmesi oldukça zordur. Herhangi bir metinde nesnel anlam, duygu tonu ya da çağrışımsal değerde en ufak bir değişiklik olmaksızın anlamlarının yer değiştirilebilir olduğu *bütüncül eş anlamlı kelimelerin* (completely synonymous) sayısı çok azdır. Bütüncül eş anlamlılığı tamamen inkr etmenin mümkün olmadığını belirten Ullmann, teknik terminolojide bu türden eş anlamlılarla karşılaşılabileceğini savunur. Bilimsel terimler sınırları kesin olarak belli ve duygusal anlamda nötrdürler. Bu sebeple terimlerin oluşturduğu eş anlamlıların birbirlerinin yerine kullanılıp kullanılmayacağı kesin olarak tespit edilebilir. Ancak bu türdeki mutlak eş anlamlılık oldukça nadirdir. Bazı terim eş anlamlılarında Latin kökenli kelimeler ile dilin kendi kelimeleri bir arada yaşayabilir. Ullmann bu eş anlamlıların aynı metinde hatta bazı durumlarda aynı başlıkta bile kullanıldıklarını ve bunların arasındaki stilistik farkı aıklayabilmenin çok zor olduğunu belirtir. Ullmann, günlük konuşmada birçok belirsizlik, anlam bulanıklıkları, duygusal alt tonlar ve çağrışımsal etkiler sebebiyle konuların karmaşıklaştığını, bu sebeple insanların anlam aynılığına olumlu bakmayacağı görüşündedir. Ancak bazı durumlarda esas olarak birbirlerinin yerine geçebilecek kelimeler bulunabileceğini belirtir (Ullmann, 1967: 141, 142).

Doğu (2019), Bolęanbayev'in eş anlamlı kelimeleri *salt eş anlamlılık* ve *sözde eş anlamlılık* olmak üzere iki gruba ayırdığını aktarır. Sözde eş anlamlılık, benzetme yoluyla yapılan ve ancak belli bağlamlarda ortaya çıkan eş anlamlılıktır. Daha çok edebi eserlerde görülür.

Şartlı / önermesel eş anlamlılık olarak da adlandırılan bu tür daha çok stilistiğin konusudur. Salt eş anlamlılık ise belli bağlamlar haricinde anlam aynılığı taşıyan kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılıktır. Salt eş anlamlılık kendi içinde üç gruba ayrılır: *bütüncül eş anlamlılar*, *bağlamsal eş anlamlılar* ve *bütüncül-bağlamsal eş anlamlılar*. Bütüncül eş anlamlılar, anlam farkı ve tonu olan eş anlamlılardır. Bağlamsal eş anlamlılar, anlam bakımından birbirleriyle yakın ve eşit olup bağlamları farklı olan eş anlamlılardır. Bütüncül-bağlamsal eş anlamlılar ise stil ya da anlam olarak birbirinden farklılık gösterip aynı eş anlam dizisinde bulunan eş anlamlıları kapsar (Doğu, 2019: 205, 213).

Aydın, eş anlamlı kelimeleri ikiye ayırır: *Tam eş anlamlı ögeler* ve *yakın anlamlı ögeler*. Tam eş anlamlılığın oluşması için uzun bir sürenin geçmesi gerektiğini ve dilde bunların çok az bulunduğunu belirtir. Ona göre *yollamak*, *göndermek*; *gece*, *tün*; *bitmek*, *tükenmek*; *istemek*, *dilemek*; *yazmak*, *bitmek*; *usamak*, *bezmek*, *bıkmak* gibi ögeler tam eş anlamlılığın örneklerindendir (Aydın, 2007: 92).

Akçataş ve Arı (2018), eş anlamlılık için yapılan bu tasnifleri doğru bulmaz. Onlara göre tam eş anlamlılık ve yakın eş anlamlılık terimleri sorunlu terimlerdir. Çünkü kelimeler aynı anda hem eş hem yakın anlamlı olamaz. Aynı şekilde tam ve eşlik arasına bir fark konulamaz. Bu tanımlamaları bir çeviri problemi olarak gören Akçataş ve Arı bunların karışıklığa ve bulanıklığa neden olduğunu ifade eder.

Bu tasniflerden farklı olarak Aksan, eş anlamlılığı *kelime eş anlamlılığı* ve *cümle eş anlamlılığı* olarak iki ana başlıkta inceler. Türkiye Türkçesindeki kelime eş anlamlılığını, daha basit bir tasnifle kökenlerinden yola çıkarak iki gruba ayırır:

a) Her ögesi Türkçe olanlar: Kullanım sıklıkları fazla olan ve dilin eski dönemlerinden beri kullanılan eş anlamlılar bu gruba girer. Örneğin *duymak*, *işitmek*, *dinlemek*; *küsmek*, *darılmak*, *gücenmek*; *doğru*, *düzgün* vb.

b) Türkçesiyle birlikte yabancı ögeleri de yaşayanlar: Osmanlıca döneminden kalan kelimeler ile Dil Devriminde bunlara karşılık olarak türetilen kelimelerden ve Batı dillerinden Türkçeye alıntılanan kelimelerden oluşur. Örneğin *görev*, *vazife*; *yüzyıl*, *asır*; *sorun*, *problem*; *güncel*, *aktüel* vb. Türkçeleştirilmiş terimler de bu gruba dâhil edilir. Örneğin *dil bilgisi*, *gramer*; *toplumsal*, *sosyal* vb. (Aksan, 2006: 127, 128).

Rus dil biliminde eş anlamlılık leksik ve gramatik olarak iki grupta incelenir. Gramatik eş anlamlılık da kendi içinde morfolojik ve sentaktik olarak iki alt gruba ayrılır (Erdem, 2004).

Diğer tasniflerden farklı olarak Karaağaç, sadece kelimeler üzerinden değil tüm dil birimlerini kapsayacak şekilde Türkiye Türkçesindeki eş anlamlıları şu gruplara ayırır:

- a) Eş anlamlı asıl biçim birimleri. Bu grupta eş anlamlı kabul edilen isim ve fiiller yer alır. Örneğin *baş*, *kafa*; *yemeni*, *yazma*; *bıkmak*, *bezmek*, *usanmak* vb.
- b) Eş işlevli bağlı biçim birimleri. Bu grupta dilde aynı işlevi gören biçim birimler yer alır: 1) İlişkilendirme öbeklerinde kullanılarak aynı ilişkiyi sağlayan ilgi durumu eki ve iyelik ekleri; 2) Kişi zamirleri ve bunların ekleşmiş biçimleri; 3) İsimleri kavramlaştıran -lık ve fiilleri kavramlaştıran -mak ekleri; 4) İsimlerden meslek isimleri yapan -ci ile fiillerde meslek isimleri yapan -ici ekleri
- c) Eş anlamlı yapılar ve kalıp sözler. Örneğin *Allah'ın rahmetine gitmek*, *göçmek*, *cennetlik olmak*, *hakkın rahmetine kavuşmak*, *öteki dünyaya gitmek* vb. (Karaağaç, 2013: 374).

3.2.5. Eş Anlamlılığın Oluşum Yolları

Her dilde başlangıçta bir kavrama karşılık bir kelime olduğu dil biliminde genel kabul edilen görüştür. Ancak diller, tarihi gelişimleri içerisinde çeşitli fonetik, morfolojik, semantik değişim gösterirler. Toplumsal, kültürel, siyasal vb. çeşitli alanlardaki gelişimler dile yansır. Dildeki, özellikle söz varlığındaki bu değişimler eş anlamlı kelimelerin oluşumuna farklı açılardan katkı sağlar. Yapılan çalışmalarda eş anlamlılığın oluşum sebepleri başlıca şu başlıklar altında toplanır:

- a) Yabancı dillerden kelime alınması
- b) Kelimelerin anlam yönünden gelişerek yan anlamlara ve mecaz anlamlara sahip olması
- c) Nesne ve durumların anlam ayrıntılarını daha iyi ifade edebilmek için yeni kelimeler türetilmesi

- d) Standart dilin ağızlardan kelime alması
- e) Örtmeceler
- f) Argo kelimeler
- g) Terimler
- h) Morfolojik sebepler
- i) Bir kavramın, düşüncenin deyimler ve atasözleri ile anlatılması (Ahanov, 2008: 127, 128; Akçataş ve Arı, 2018; Demirezen, 1991; Doğu, 2019; Günay, 2007: 169, 171; Kocapınar, 2017; Sarıkaya, 2005; Özden, 2014).

Doğan Günay (2007), bunlara ek olarak eş anlamlılığın farklı dil düzeyleri veya farklı toplumsal kullanımlardan, kısaltmalardan ve matematik, mantık gibi bilimlerde kullanılan simgesel yazılardan kaynaklı olabileceğini de belirtir. Aynı zamanda aralarında anlam ve kullanım farklılıkları olmak şartıyla, bazı biçim birimlerinde ve kalıplaşmış söz öbeklerinde eş anlamlılığın görülebileceğini ifade eder. Örneğin *-den çekindiğinden, -mek korkusuyla, -mekten çekindiğinden; -sin diye, -ir diye, -diye, -iyor diye; sayesinde, yüzünden, nedeniyle* vb. (Günay, 2007: 169, 171).

Eş anlamlılığın oluşmasında çeviri sözcükler (translated words) ve halk tarafından türetilen kelimelerin (folk etymology) de etkili olduğunu belirtilir. Yeni sözcük oluşturma akımının, özellikle yabancı kelimelerden yapılan anlam çevirisinin, Türkçede çok sayıda eş anlamlı kelime ortaya çıkmasına sebep olduğu, aynı zamanda yabancı kelimelerin yerlileştirilmesine de büyük katkı sağladığı ifade edilir (Demirezen, 1991).

Yaylagül, eş anlamlılığın çok farklı yönlerden ele alınması gereken bir dil olayı olduğunu belirterek bir dilde aynı köke sahip eş anlamlılar (bihis, hissiz), farklı köke sahip eş anlamlılar (okul, mektep), derece farkını belirten eş anlamlılar (kızmak, öfkelenmek), dil tabanına göre eş anlamlılar (ölmek, vefat etmek), eski ve yeni kelimelerden oluşan eş anlamlılar (nâzır, bakan), lehçelere bağlı eş anlamlılar (edgü, iyi), bir kavramın etrafında toplanmış analogik eş anlamlılar (ırmak, nehir), dolaylama ile gerçekleşen eş anlamlılar

(İstanbul, payitaht), örtmecelerin oluşturduğu eş anlamlılar ve eklerle oluşan eş anlamlılar bulunduğunu söyler (Yaylagül, 2015: 143, 145).

Morfolojik yollarla oluşan eş anlamlılar üzerinde duran Demiray, bu türden eş anlamlıları şu şekilde tasnif eder: farklı ekler alarak türetilen fiiller (dikelmek, dikleşmek, diklenmek); fiil köklerindeki ses değişiklikleriyle oluşan kelimeler (çökmek, göçmek); eklerle türetilmiş ve yardımcı fiillerle türetilmiş fiiller (hastalanmak, hasta olmak); aynı kökten farklı eklerle türetilen kelimeler (katıksız, katışıksız, katkısız) (Demiray, 1985: IV, V). Kelime türetme yoluyla oluşan eş anlamlılık üzerinde duran isimlerden birisi de Bolğanbayev’dir. Kazak Türkçesinde kelime türetimi ile yapılan eş anlamlıları *leksiko-morfolojik*, *leksiko-sentaksizm* ve *leksiko-semantic* olmak üzere üç başlık altında inceler. *Leksiko-morfolojik* usülle yapılan eş anlamlılar, yapım ekleri ile türetilen kelimelerin oluşturduğu eş anlam dizileridir. Yapım ekleri kelimelere eklenerek yeni kelime türetirken kimi zaman yeni eş anlamlı kelimeler de yapar. Bu yolla eş anlamlı kelime köklerinden yeni eş anlamlı dizileri oluşurken bazen farklı anlamlara sahip kök halindeki iki kelimenin türemiş şekilleri eş anlamlılık oluşturur. *Leksiko-sentaksizm* metoduyla yapılan eş anlamlılar, birleşik kelimelerin ve ikilemelerin oluşturduğu eş anlamlıları, *leksiko-semantic* usulle yapılan eş anlamlılar ise eş sesli (homonim) kelimelerin oluşturduğu eş anlamlıları içine alır (Doğu, 2019).

Konu ile ilgili yapılan çalışmalarda dilin yerli kelimeleri ile yabancı dillerden alınan ögelerin oluşturduğu eş anlamlılık üzerinde özellikle durulduğu görülür. Ullmann, İngilizcedeki bu gruptan eş anlamlı kelimeler üzerinde yaptığı incelemesinde yerli kelimenin genellikle daha doğal, gayriresmî ve basit olduğunu buna karşın yabancı kökenli kelimenin daha çok öğrenilmiş, soyut, nesnel ve karmaşık olduğunu belirtir. Bazı durumlarda bunun tersine döndüğü ve yerli kelimelerin alıntılara göre daha nadir ve edebi duruma geldiğini söyler. Fonetik olarak yabancı kökenli kelime alışılmadık, benimsenmemiş görünümde ve yerli kelimedenden daha uzundur. Ullmann “yerli” kelimesinin etimolojik bir anlam taşımadığını ve İngilizceleşmiş kelimelerin de bu gruba dâhil edildiğini özellikle belirtir. Ona göre benzer eğilimler diğer dillerde de mevcut olmakla birlikte eş anlam modellerinin kapsam ve yapısı her dilde tarihî arka plana bağlı olarak değişiklik gösterir (Ullmann, 1967: 145, 149).

Demirezen (1991), yabancı kelime alışverişinin oluşturduğu eş anlamlılığı temel alarak, dilde gerçek eş anlamlılık olmadığı görüşüne itiraz eder. *Şov*, *gösteri* ve *handikap*, *engel* örneklerinde olduğu gibi yabancı kelimelerin yerli karşılıklarına rağmen dile girerek

kendilerine rahatlıkla yer bulabildiklerini belirtir. Yabancı ve yerli kelimeleri kullanım sıklıkları bakımından karşılaştıran araştırmacı, alıntı ögelerin yerli kelimelerin kullanım sıklığını etkileyebileceğini ifade eder. Örneğin, İngilizceden alınan *lider* kelimesi eş anlamlısı olan Türkçe *önder* kelimesinin kullanımını azaltmıştır. Bazen bunun daha da ileri gittiği ve yerli kelimenin tamamen dilden atıldığı görülür. Bazı durumlarda da yerli kelime yabancı kelimenin kullanımını kısıtlayabilir. Bütün bunlar dilde eş anlamlı kelimelerin arasında daima bir mücadele olduğunun da bir göstergesidir (Demirezen, 1991).

Bazı araştırmacılar dilin yerli kelimeleri ile alıntı kelimeler arasındaki eş anlamlılık ilişkisine çeşitli hususlarda itiraz eder. Bu çalışmalardan birinde kelimeler arasında yapılan yerli ve yabancı ayrımının onların anlam ilişkilerini etkilemeyeceği görüşü savunulur. Çünkü dile giren ve yerleşen her kelime artık o dile aittir. Bu sebeple alıntı kelimelerin yerli kelimeler ile aynı anlamı taşıması mümkün görülmez (Akçataş ve Arı, 2018). Ersoylu, *Eş anlamlılık mı Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu?* (2001), adlı çalışmasında kelimelerin eş anlamlı kabul edilmesi için, kökenleri ne olursa olsun bu kelimelerin dilde var olmasının yeterli olacağı, görüşüne karşı çıkar. Ona göre Aksan'ın belirttiği "başlangıçta farklı anlamda olan kelimelerin belirli bir zaman içinde yakınlaşarak eş anlamlı duruma gelmesi süreci" bu kelimelerde gerçekleşmemiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta Aksan'ın yukarıda zikredilen, başlangıçta ayrı kavramları ifade eden kelimelerin zamanla yakınlaşarak eş anlamlı duruma geldiği görüşünü, dilin kendi kelimeleri için bir şart olarak koştugu, alıntı kelimeleri bunun dışında tuttuğudur. Ersoylu'nun yerli kelimeler ile alıntı kelimeler arasındaki eş anlamlılığa itiraz ettiği asıl nokta ise *eş anlamlılık* terimi ile *yabancı karşılık oluşun* karıştırıldığını düşünmesidir. Ona göre Türkiye Türkçesinde yabancı kökenli kelimelere karşı türetilen Türkçe kelimeler eş anlamlılık için değil dildeki yabancı kelime istilasını önlemek için yabancı kelimelere karşılık bulmak amacıyla türetilmiştir. Bu sebeple bu kelimelerin eş anlamlı kabul edilmesi mümkün değildir. Ersoylu, Türkiye Türkçesinin kendi özel durumlarını göz önünde tutarak, eş anlamlılığın bir dilin kendi kelimeleri arasında olması gerektiği, yabancı dillerden gelen karşılıkların da *yabancı kaynaklı karşılık* durumunda bulunduğunu savunur.

Kelimelerin zaman içerisinde anlam alanının bölünerek yan anlamlara ve mecaz anlamlara sahip olmasının eş anlamlılığın oluşmasında etkili olduğunu belirtilir. Düz ve yan anlamlarının arasındaki ilişkinin kopması sebebiyle anlamların birbirinden uzaklaşması farklı kaynaklara sahip olan kelimeleri eş anlamlı duruma getirebilir. Örneğin *yüz* kelimesi

bir anlamıyla “ ehre, didar” iken, *yorgan y   * kullanımdaki anlamıyla “ rt , kılıf, kapak” kelimeleriyle eş anlamlıdır (Karaağaç, 2013: 374). Çok anlamlılık ve eş anlamlılık ilişkisi ile ilgili olarak üzerinde durulan konulardan biri, eş anlamlı kelimelerden birisinin çok anlamlı olması durumunda, bu kelimenin tüm anlamları ile diğer kelimenin eş anlamlısı olamayacağıdır. Kelimelerin her anlamının eş anlamlısı olan farklı bir kelime bulunabilir (Kocapınar, 2017). Bazı çok anlamlı kelimeler taşıdığı her farklı anlamla başka bir eş anlam dizisinde yer alırken bazı kelimeler anlamlarının sadece bir kısmı ile eş anlamlılık oluşturabilir (Doğu, 2019).

Çok anlamlılık ve eş anlamlılık ilişkisini Kazakça üzerinden değerlendiren Ahanov, *Ülken* ve *zor* “büyük, kocaman, iri” kelimelerini örnek olarak verir. Eş anlamlı bu kelimelerin, temel anlamları farklı olmalarına rağmen bazı durumlarda *alpamsaday* “ ok büyük, devasa”, *e ngezerdey* “iri yapılı, yapılı”, *soktalday* “iri, cüsseli”, *abajaday* “ ok büyük”, *soktavılday* “büyük, kocaman” kelimeleri ile aynı anlamda kullanılabildiğini ve eş anlamlılık oluşturabildiğini belirtir (Ahanov, 2008: 127).

Eş anlamlılıkla üzerinde durulması gereken bir konu da argodur. Ullmann argo söz varlığında özellikle belirli karakteristik konuların çevresinde çok sayıda e  anlam dizisinin oluştuğunu belirtir. Argo ile beraber örtmece kelimelerin de eş anlamlılık oluşturmadaki önemini vurgulayan Ullmann,  l m kavramının çevresinde gelişen e  anlam kümesine dikkat çeker. Bu kümede *vefat etmek* gibi resmi ifadeler, *dünyadan göçmek* gibi örtmeceler, *nalları dikmek*, *mortoyu çekmek* gibi mizahi ve argo ifadeler ve daha birçok eş anlamlı kelime bulunur (Ullmann, 1967: 150).

Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili yapılan çalışmalara da yukarıdaki g r  lerle paralel olarak eş anlamlılığın çıkış sebepleri  u    grup altında incelenir:

a) Dilde, çeşitli kavramları ve onların özelliklerini daha detaylı ifade etmek için yeni kelimeler türetilir. Yeni türetilen bu kelimeler, o kavramı ifade eden ve önceden beri dilde var olan diğer kelimelerle eş anlamlılık oluşturur: *etiyaz*, *bahar*, *köklem* “bahar, ilkbahar”, *ata* / *dada* “baba”, *lavza* / *t tiqsiz* / *temsiz* “tatsız” vb.

b) Diyalekt ve şivelere ait kelimelerinin edebi dile girerek edebi dildeki benzer kelimelerle birlikte kullanılması ve bunların halk dilinde yaygınlaşması neticesinde eş anlamlılık oluşur: *aça* (edebi dil) / *hede* (Ğul.) / *ayla* (Turf.) / *égiçe* (Kuça) “abla”

c) Kelimelerin mecaz anlamda kullanılması ve bu mecaz anlamın dile yerleşmesi eş anlamlılık oluşturur. *Dunya* “dünya” kelimesi temel anlamı ile *cahan* / *alem* / *yer yüzi* “cihan, âlem, yeryüzü” kelimeleri ile eş anlamlılık oluştururken mecaz anlamıyla *bayliq* / *mal-mülük* “zenginlik, mal mülk” kelimeleriyle eş anlamlılık oluşturur.

d) Yabancı dillerden alınan kelimeler dilin kendi kelimeleri ile eş anlamlılık oluşturur: *kişi* (T.) / *adem* (Ar.) “adam, insan”, *éniq-oçuq* (T.) / *roşen* (Far.) “açık, net”, *çaxçaq* (T.) / *şañxu* (Çin.) “şaka”. Bununla beraber dilde yerli karşılığı bulunmayıp yabancı dillerden alınan kelimeler de kendi aralarında eş anlamlılık oluşturabilir (Seper, 2002: 95, 96; Sidiq ve Sabit, 1981: 62, 63; Tehur vd., 2010: 973, 976; Teklimakani, 2011: 80, 82).

Tehur vd.’de yabancı dillerden alınan kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılık kendi içinde şöyle sınıflandırılır:

a) Başka dillerden alınan kelimelerin Yeni Uygurcada var olan kelimelerle eş anlamlılık oluşturması: *Tenri* (T.), *Alla* (Ar.), *Xuda* (Far.) “Allah, Tanrı”

b) Farklı dillerden alınan kelimelerin kendi aralarında eş anlamlılık oluşturması: *ariye* (İt.) / *parçe* (Far.) “arya”

c) Aynı yabancı dilden alınan iki ya da daha fazla kelimenin eş anlamlılık oluşturması: *azab* (Ar.), *oqubet* (Ar.), *capa* (Ar.), *muşeqqet* (Ar.) “azap, ızdırıp, meşakkat” (Tehur vd., 2010: 973, 976).

3.2.6. Eş Anlamlılar Arasındaki Farklar

Eş anlamlı kabul edilen kelimeler arasında mutlaka bir anlam veya kullanım farkı olduğu, aksi durumda kelimelerin dilde tutunmasının mümkün olamayacağı yukarıda da zikredildiği üzere çalışmaların çoğunluğunda kabul edilen görüştür. Yine bu çalışmalarda, her ne kadar eş anlamlı kelimelerin arasındaki farkların neler olduğu, bu kelimelerin kullanımlarında birbirlerinden hangi yönlerde ayrıldığı üzerinde incelemeler ve bazı saptamalar yapılmışsa

da eş anlamlı kelimelerin arasındaki farkları tespit edebilmenin güçlüğü hatta kimi durumlarda imkânsız olduğu vurgulanır. Bu güçlüğü sebep olan durumlardan biri, eş anlamlı kelimelerin arasındaki anlam farklılıklarının genellikle çok ince olması ve bunların çoğu zaman tam olarak kavranamamasıdır. Hatta kimi durumda bu kelimelerin benzerliklerini açıklamanın farklılıkları açıklamaktan daha kolay olduğu savunulur. Bir başka sebep ise farklılığın sadece anlamla ilgili değil kullanım sahasıyla da ilgili olabilmesidir (Ahanov, 2008: 123; Karaağaç, 2013: 373).

W.E. Collinson eş anlamlılar arasında görülen en yaygın farkları dokuz başlık altında sınıflandırır:

- a) Bir terim diğerinden daha geneldir
- b) Bir terim diğerinden daha yoğundur
- c) Bir terim diğerinden daha duygusaldır
- d) Bir kelime takdir ya da kınama hissi uyandırabilir, diğeri nötrdür
- e) Bir kelime diğerinden daha profesyoneldir
- f) Bir kelime diğerinden daha edebîdir
- g) Bir kelime diğerinden daha çok konuşma dilinde kullanılır
- h) Bir kelime diğerinden daha çok yerel ya da diyalektlere özgüdür
- i) Kelimelerden biri çocuk diline aittir (Ullmann, 1967: 142, 143).

Sınıflandırma üzerinde değerlendirme yapan Ullmann bu dokuz başlığın, eş anlamlılar arasındaki nesnel, duygusal ve çağrışımsal ayrımlara göre farklı kategorilere ayrılabilceğini belirtir. Ona göre *h* ve *i* maddeleri diğerlerinden oldukça farklıdır ve standart dilin olabildiğince uzak bir sınırındadır. *A* maddesi eş anlamlılar arasındaki nesnel farka değinir. *B* maddesi nesnel ve duygusal faktörleri birleştirir. *C* ve *d* maddeleri duygusal; *e*, *f* ve *g* maddeleri çağrışımsal etkileri içerir (Ullmann, 1967: 143).

Çalışmalarda eş anlamlı kelimeler arasındaki farklar genel itibarıyla üç başlık altında toplanır: *anlam farklılıkları*, *stil farklılıkları* ve *diğer kelimelerle birleşmelerindeki farklılıklar*. Anlam bakımından, kelimeler sahip olduğu anlamın derinliği, anlamın kapsamının daha dar ya da geniş olması, çok anlamlı ya da tek anlamlı olmaları, somut ya da soyut olmaları bakımından birbirlerinden ayrılır. Stil bakımından kelimeler nezaket, saygı, kabalık, alay, aşağılama ve hoşnutsuzluk gibi farklı duygu yüklerine sahip olmaları, imgesel anlamları, kullanıldıkları dilsel alan ve zaman, edebî dilde ya da ağızlarda kullanılma durumları, dinî bir değer taşıyıp taşımamaları ve konuşurların cinsiyetine göre birbirlerinden ayrılır. Diğer kelimelerle birleşmelerindeki farklılık ise esasen temel anlamlarındaki ve stilistik kullanımlarındaki farklılığa dayanmaktadır. Her kelime başka kelimelerle birleşerek bir takım kelime öbekleri oluşturur. Eş anlamlı kelimeler her ne kadar yakın anlamı ifade etseler de genellikle yeni kelime türetme, kelime birleşimleri, deyimler ve kalıp ifadelerde kullanılma özellikleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar (Abdulla, 2004: 506; Ahanov, 2008: 123, 125; Doğu, 2019; Palmer, 1993: 89, 91; Seper, 2002: 94; Tehur vd., 2010: 963, 973).

Abdulla, kelimelerin aralarındaki farklardan yola çıkarak üç eş anlam tipi olduğunu belirtir. Buna göre:

1) Temel anlamları büyük oranda bezeyen ancak ince farklar barındıran eş anlamlılar. Bu farklar kelimelerin anlamlarının yüzeysel ya da derin, geniş ya da dar olmasıyla ilgilidir. Örneğin *qoğdimaq*, *asrimaq* kelimeleri “korumak” ortak anlamına sahiptir. Ancak *qoğdimaq* kelimesinde “belli bir güç sarf ederek müdafaa etmek ya da karşılık göstererek korumak” ön plandadır. *Asrimaq* kelimesinde ise “besleyerek, bakarak, himaye ederek korumak” anlamı ön plandadır. Bununla birlikte *asrimaq* kelimesi daha geniş bir kullanım alanına sahiptir: *döletniñ mal-mülkini asraş* “devlet malını korumak”, *kiyim-kéçekni asraş* “giysileri korumak”. *Qoğdimaq* kelimesinin kullanım dairesi daha dardır ve esas olarak büyük şeyler için kullanılır (Abdulla, 2004: 507).

2) Temel anlamları tamamen benzer ancak kelime kategorisi, duygu değeri, stilistik kullanım bakımlarından farklı olan kelimeler. Örneğin “çocuk sahibi kadın” anlamındaki *ana* ve *apa* kelimeleri imgesel ton (obrazlık tús) ve kelime kategorisi bakımından farklılık gösterir. *Ana* kelimesi güçlü imgesel tona sahip olduğu için *ana til* “ana dili”, *ana veten* “ana vatan” gibi birleşmeleri oluşturabilir ve yazı dilinde de konuşma dilinde de kullanılır. *Apa*

kelimesi ise imgesel tona sahip olmadığı için bu gibi birleşmelerde bulunamaz. Daha çok konuşma dilinde kullanılır (Abdulla, 2004: 507, 508).

3) Temel anlamları farklı olan ve kelime kategorisi, duygu değeri, stilistik kullanım bakımlarından da az çok farklıdır. *Eski / kona* “eski” kelimeleri aynı temel anlama sahip olsa da *eski* kelimesinin anlamı *kona* kelimesinden daha derin ve geniştir, bu da temel anlamındaki farkı oluşturur. *Eski* kelimesi çoğunlukla konuşma dilinde kullanılması bakımından *kona* kelimesinden farklıdır (Abdulla, 2004: 508).

Hanbabayiv, eş anlamlı kelimelerin anlamlarının kesin olarak benzer olması ya da temel olarak benzer olması gerektiğini belirtir. Temel olarak benzerlik, kelimeler arasında ince farklar olduğunu gösterir. Bu farklar kelimelerin anlamı, kullanımı ve duygu değerlerindeki farklardır. Bu sebeple birbirleriyle eş anlamlı olsa da her kelimenin kendi üzerine aldığı bir görevi vardır. Örneğin *hamildar bol-*, *yogan bol-* “hamile olmak” eş anlamlılarında temel anlam benzerdir ancak bunlar kullanımları bakımından farklılık gösterir. *Hamildar bol-* kadınlar için *yogan bol-* hayvanlar için kullanılır. Bazen eş anlamlı kelimeler vurguladıkları nokta bakımından birbirlerinden ayrılır. Örneğin *netice / aqivet* eş anlamlılarında *netice* kelimesi genellikle bir gelişim sonucunda ulaşılan en son noktayı bildirilmek için kullanılır. *Aqivet* ise genellikle bir gelişimi ifade etmekten çok ortaya çıkan hal için kullanılır. Eş anlamlı kelimeler insanların sübjektif bakışını, bir şeyi beğenip beğenmediklerini yansıtmaları, kullanım bakımından yazı dilinde ya da konuşma dilinde kullanılmaları, resmi ortamlarda ya da günlük hayatta kullanılmaları bakımında da farklılık gösterebilirler. Örneğin *bovay, qéri* “yaşlı, ihtiyar” eş anlamlılarında *bovay* saygı ifadesi barındırır, buna karşın *qéri* daha çok seilmeyen kişilere karşı tercih edilir. *Qozgat-*, *qutrat-*, *küşkürt-* “kışkırtmak, harekete geçirmek” eş anlamlıları da olumlu ve olumsuz anlam barındırmaları bakımından birbirinden ayrılır. *Qozgat-* kelimesi olumlu, diğer iki kelime ise olumsuz anlamda kullanılır. Resmi dilde ya da yazı dilinde *vapat bol-* kullanılırken günlük konuşmada *öl-* daha çok tercih edilir (Hanbabayiv, 1990; 135, 138).

Kelimelerin birbirlerinin yerine kullanılabilmesi onların sahip oldukları sözlüksel anlam dışında duygu değerlerinin de aynı olmasını gerekli kılar. Gündoğlu bunu *kısa* ve *bodur* kelimeleriyle örnekendirerek söz konusu kelimelerin birbirlerinin yerine kullanılmaları durumunda anlamın içeriğinin değişeceğini ya da cümlenin duygusal değerinin farklılaşacağını ifade eder. Bu örnekten yola çıkarak yakın anlamlı kelimelerin aynı anlam

alanını paylaşımlarına karşın her bağlamda aynı anlamsal gönderime sahip olamayacaklarının altını çizer. Eş anlamlı bazı kelimelerdeki cinsiyet ayrımlarına da dikkati çeken Gündoğdu, “hoşa giden görünüme sahip olma” anlamındaki *güzel* kelimesinin kadınlar, *yakışıklı* kelimesinin ise erkekler için kullanıldığını hatırlatarak iki kelime arasında özel bir yakın anlamlılık ilişkisi bulunduğunu belirtir (Gündoğdu, 2018).

Eker, dilde aynı bağlamda birbirlerinin yerine kullanılabilen sözcüklerin ancak o bağlam içerisinde eş anlamlı kabul edilebileceğini belirtir. Bu kelimeler farklı bağlamlarda, farklı söz gruplarıyla birlikte kullanıldıklarında anlam ayrılıkları net şekilde ortaya çıkar. Buna örnek olarak *saha* ve *alan* sözcüklerini verir. Eş anlamlı görünen bu iki sözcüğün *hava* kelimesi ile birlikte kullanımında *hava sahası* ve *hava alanı* gibi iki farklı terim oluşturduğunu ifade eder (Eker, 2003: 411). Bayrav, kelimelerin her durumda birbirlerinin yerine kullanılamayacaklarını *dağılım* terimi ile açıklar. Dil biliminde öğelerin tanımlanmasında uygulanan *dağılım* yönteminde bir birimin eş değerli değişik biçimleri, varyantları bulunabilir. Bayrav, bu yöntemi *kaba*, *terbiyesiz*, *adi* eş anlamlılarında uygulayarak *kaba kumaş*, *terbiyesiz kumaş* örneklerini verir. Örneklerde görüldüğü üzere eş anlamı kelimelerin her zaman birbirlerinin yerine kullanılamadıklarını bunun da her kelimenin bir dağılımı olduğunu gösterdiğini belirtir. Ona göre, anlam ve görevleri bakımından birbirlerine yakın olan birimler serbest bir şekilde seçilemez, kelimelerin etrafındaki öğeler dil konuşurunu bir seçim yapmaya zorlar (Bayrav, 1969: 51).

Anlam ve kullanım arasındaki ilişkiye dikkat çekilen bir başka çalışmada aynı görülen dil biçimlerinin arasında kullanımla ortaya çıkan anlam farklılıkları olduğunu kabul edilerek bu farklılıkların dil konuşuruna, onun duygu durumuna ve dilin kullanım alanına göre değişebileceği söylenir. Bu nedenle eş anlamlılığın tespitinde kullanılacak en önemli ölçütün bağlam olduğu kabul edilir (Akçataş ve Arı, 2018). Bu doğrultuda Tekin (1997a), sözlük anlamları birbirine eşit olan *yürek* ve *kalp* kelimelerinin kullanımlarını incelemiştir. *Kalp* kelimesinin *kalp hastası*, *kalp ağrısı*, *kalbini açmak*, *kalbini çalmak*, *kalbine girmek*, *kalbine doğmak* gibi deyimlerde kullanılırken *yürek* kelimesi farklı olarak *yüreği yanmak*, *yüreği yağ bağlamak*, *yüreker acısı* gibi deyimlerde kullanılır. Bu iki kelimenin sözü edilen deyimlerde birbirlerinin yerine kullanılması mümkün değildir. Tekin bu durumu dilin zenginliği olarak niteler. Aynı şekilde *beyaz*, *ak* ve *siyah*, *kara* kelimelerindeki kullanım farklılıklarına da değinerek sözlük anlamları aynı olan bu kelimelerden Türkçe kökenli *ak* ve *kara* kelimelerin çok fazla mecaz kullanımı olmalarına karşın Arapça kökenli *beyaz* ve

Farsça kökenli *siyahın* daha çok gerçek ve sözlük anlamlarında kullanıldığını belirtir. Tekin yabancı kökenli karşılığı ile eş anlamlılık oluşturan birçok kelimenin arasında daima ince bir ayrım ya da kullanım farkı olduğunu vurgular. Bir ögesi yabancı dilden alınan kelimelerle oluşan eş anlamlı kelimeler arasında yan anlam ve mecaz anlamların özellikle dilin yerli kelimesi etrafında yoğunlaştığını açıklayan başka çalışmalar da mevcuttur (Bayraktar, 2006: 195).

Seper, eş anlamlı kelimelerin hem ortaklığa hem de kendilerine özgü başkalığa sahip olduklarını söyler. Bu kelimeler ortaklığa sahip oldukları için eş anlamlıdırlar. Başkalığa sahip oldukları için de kullanımdan düşmeyip dilde uzun süre ve birbirlerinden bağımsız olarak yaşamaya devam edebilirler. Aralarında hiçbir fark bulunmayan kelimelerin dildeki varlığı gereksiz olacaktır. Dolayısıyla bu farklılıklar kelimelerin dile tutunabilmesinin temel şartıdır (Seper, 2002: 94).

3.2.7. Eş Anlamlılık ve İkileme

Dilde aynı anlamdaki iki kelimenin beraber yaşayamayacağı, eş anlamlı kelimeler arasında daima bir yaşam mücadelesi olduğu ve bunun neticesinde bu kelimelerden birinin kullanımdan düştüğü belirtilir. Bazı durumlarda dilde müstakil olarak varlığını sürdüremeyen bu kelimeler eş anlamlısıyla beraber ikileme şeklinde yaşayabilirler. Aksan, Türkiye Türkçesindeki bu türden eş anlamlılara örnek olarak *ev bark*, *evirmek çevirmek*, *yorgun argın*, *ufak tefek* gibi ikilemeleri verir ve bu ikilemelerdeki Türkçe kökenli *bark*, *çevirmek*, *argın* ve *tefek* kelimelerinin günümüzde standart dilde kullanılmayıp sadece eş anlamlılarıyla oluşturdukları yukarıdaki ikilemelerde ve sınırlı olarak bazı ağızlarda varlıklarını sürdürdüklerini belirtir (Aksan, 1996: 71, 73). Eş anlamlı kelimelerin oluşturduğu ikilemeler Azerbaycan Türkçesinde (*boy-buxun*, *yorğun-arğın*) (Şükürlü, 2011) ve Kazak Türkçesinde (*könetoz*, *ejelgi eski dosı*) de görülür (Ahanov, 2008: 125, 126). Hatta bu ikilemelerin Türkçenin ilk dönemlerinde dahi görülmesi dikkat çekicidir: *arkış tergiş*, *eb bark* (Aydın, 2007: 92).

Eş anlamlı iki kelimenin bir araya gelerek oluşturdukları bu yapıların *söz uzatımı* / *söz uzatımlık söz grubu* olarak adlandırıldığını ifade eden Ahanov bu yapıların söyleme vurgulu kattığını belirtir (Ahanov, 2008: 125).

Bolğanbayev, *kapsamlı ikilemeler* terimiyle adlandırdığı eş anlamlı ikilemeleri *ikilemeler* (*hendiadyoin*) ile karşılaştırarak iki grubun arasındaki farka değinir. İki türün de eş anlamlı kelimelerden oluşmasına rağmen ikilemeleri (*hendiadyoin*) oluşturan kelimeler müstakil anlamlarını kaybetmemişlerdir. Bu kelimeler dilde müstakil olarak da kullanılmakta aynı şekilde anlamı kuvvetlendirip ifadeye edebi bir üslup katmak için bir araya gelerek ikileme şeklinde kullanılabilmektedirler. Ancak kapsamlı ikilemelerde anlamı kuvvetlendirme amacı yoktur, anlam özelden genele doğru değişime uğrar. Bir başka ifade ile kelimelerin müstakil kullanımlarındaki anlamları daha özel iken oluşturdıkları ikilemenin anlamı daha soyut ve geneldir. Eş anlamlı kelimelerin hepsi ikileme oluşturmaz. Bolğanbayev, ancak dilde uzun süre kullanılan ve çeşitli bakımlardan birbirlerinden az çok ayrılan eş anlamlı kelimelerin ikileme oluşturabileceğini belirtir. Bolğanbayev, eş anlamlı ikilemeleri iki kategoriye ayırır: a) İki bileşeni de müstakil olarak kullanılabilen ikilemeler, b) Bir bileşeni müstakilliğini kaybetmiş ikilemeler (Doğu, 2019).

Bir başka çalışmada, ikilemelerdeki bu kelimelerin dilde müstakil olarak bulunmadığı görüşünün dilin doğasına aykırı olduğunu savunulur ve bu kelimeler *fosil kelimeler* olarak adlandırılır (Çolak, 2017: 16). *Fosil kelimeler*, dilde bir zamanlar kullanılmış olup günümüzde çeşitli sebeplerle artık kullanılmayan ancak bazı kelime gruplarında kalıplaşmış olarak varlıklarını devam ettirebilen sözlük birimler, olarak tanımlanır (Çolak, 2017: 19).

3.2.8. Eş Anlamlılığın Önemi

Eş anlamlı kelimelerin arasında mutlaka anlam veya kullanım farklılığı olduğu belirtilmişti. Bu sebeplerle bir dilde eş anlamlı kelimelerin çokluğunun o dilin söz varlığının zengin ve detaylı olduğunun göstergesi olduğunu ifade edilir. Aynı şekilde kelime hazinesi eş anlamlı kelimeler bakımından zengin olan kişinin anlam ayrımlarının daha çok farkında olacağı, dili daha etkili ve güzel kullanabileceği belirtilir. Bu amaçla hem ana dili hem de yabancı dil öğretiminde eş anlamlı kelimelerin doğru öğretilmesinin önemli olduğu, konu ile ilgili yapılan çalışmalarda vurgulanan bir husustur (Ahanov, 2008: 129; Aksan, 2006: 78; Aksan, 2015: 191).

Aksan'a göre dilin zenginliğinin ve işlenmişliğinin önemli göstergelerinden biri, bir kavramla ilgili nüanslarla birbirinden ayrılan eş anlamlı kelimelerin ve deyimlerin çokluğudur. Bu açıdan Türkçenin özellikle bazı kavram alanlarında zengin bir söz varlığına

sahip olduğunu belirten Aksan, örnek olarak “bir kimsenin başkasının davranışından veya bir olaydan ötürü üzüntü ya da kızgınlık duyarak onunla ilişkisini kesmesi ya da isteksiz olarak devam ettirmesi” anlamının *küsmek, darılmak, gücenmek, alınmak, incinmek, kırılmak, bozulmak* fiilleri ve *hatırı kalmak, kalbi kırılmak, gönlü kalmak, gönül koymak, ağırına gitmek, araları açılmak, aralarından kara kedi geçmek, yüz çevirmek, defterden silmek* gibi deyimlerle ifade edilebilmesini verir. Aynı şekilde “bir eylemin gerçekleşmesine çok yaklaşıldığını” anlamını karşılamak üzere *neredeyse, az kalsın, az daha, geldi gelecek, bitti bitecek, akşama sabaha, ha bugün ha yarın, ...e ramak kalmak* gibi farklı yapılarla ifade edilebileceğini belirtir (Aksan, 2005: 79, 81). Aksan, bir kavramla ilgili böylesine zengin söz varlığının bulunmasını o dilin bir yazı dili olarak işlenmiş olmasına ve o dilde çok sayıda ürün verilmesiyle ilişkilendirir. Bu sebeple kültür dili kabul edilen dillerde eş anlamlı kelimelerin sayısının fazla ifade eder (Aksan, 2007: 68).

Doğru ve yerinde kullanılan eş anlamlıların insanlara duygu ve düşüncelerini daha doğru ifade etmeleri için olanak sağladığı; anlama derinlik katarak cümleleri basit ve tekdüzelikten kurtardığı, kelime tekrarlarını engellediği, dile zenginlik ve esneklik kattığı vurgulanır. Bütün bu sebeplerle eş anlamlı kelimeleri doğru kullanmak bir tür dil sanatı kabul edilir (Seper, 2002: 95; Hanbabayiv, 1990: 139; Tehur vd., 2010: 976, 980; Teklimakani, 2011: 83).

Eş anlamlılardan doğru faydalanmak için bu kelimelerin nerede kullanılması gerektiği oldukça önemlidir. Bunun için kelimelerin hangi kelimelerle birleşip hangileri ile birleşemeyeceklerinin iyi kavranması gerekmektedir. Bu da eş anlamlı kelimelerin ana dili ve yabancı dil öğretimindeki önemini ortaya koyar. Abdulla, eş anlamlı kelimelerin seçilmesi ve bunların doğru kullanılmasını eş anlamlılığın temel sorunlarından biri olarak görür. Eş anlamlı kelimeler bağlam içerisinde ihtiyaç ve şartlara uygun olarak birbirleriyle yer değiştirilebilme işlevine sahiptir. Bu işlevleri onları stilistik bakımdan önemli bir mesele haline getirir. Bu sebeple Arslan eş anlamlı kelimelerin işlevsel özelliklerinin etraflıca incelenmesi ve iyice kavramasını onların stilistik rolünü verimli hale getirmenin ilk şartı olarak görür (Abdulla, 2004: 505, 506).

Eş anlamlılık ve stilistik üzerinde duran Ullmann eş anlamlılığın paha biçilemez bir stilistik kaynak olduğunu ve yazarlara bu anlamda kullanım çeşitliliği sunduğunu belirtir. Bunun için dil kullanıcılarının eş anlamlılar arasında bir seçim yapmak durumunda kalacağını belirtir.

Ona göre bu seçimde belirleyici olan bazı kriterler vardır. Bunlar genel bağlama uygun olma, doğru duygu değerini taşıma, cümlelerin yapısının fonetiğiyle uyumlu olma ve genel telaffuza uygun olmadır. Ullmann, eş anlamlıların stilistik kullanımında önemli olan iki husustan bahseder: *varyasyon (variation)* ve *sıralama (collocation)*. Varyasyon, eş anlamlıların kelime tekrarlarından kaçınmak için kullanılmasıdır. Bu kullanımda dikkat edilmesi gereken iki nokta vardır. Bunlardan birisi eş anlamlıların çok küçük anlam farklılığı içermesi ve bunun belirsizliğe ya da yanlış anlamalara sebep olabileceğidir. Diğer husus yazarların tekrarlardan kaçınmak amacıyla aynı kavramı farklı kelimelerle ifade etmeye çalışmasının okuyucu tarafından fark edilmesidir. Bu durum yapaylığın ortaya çıkmasına sebep olabilir. Sıralama, eş anlamlı kelimelerin birbirleriyle yakın temasta kullanılmalarıdır. Bu kullanımın anlamı daha açık ve vurgulu yapmak, şiirde ölçüye yardımcı olmak, zıtlık etkisi yaratmak, ironik ya da kibar bir üslup katmak gibi birçok sebebi vardır. Ullmann eş anlamlıların varyasyon ve sıralamalarının stilistik bakımdan bir zorunluluk olduğunu belirtir (Ullmann, 1967: 151, 155).

Söz varlığına olan katkısı ve stilistik kullanımının yanında bir dilin söz varlığının gelişim yollarını ortaya çıkarmak, çeşitli dönemlerde oluşmuş ya da alınmış kelimelerin dilde güçlenmesini ve geniş kullanım alanı kazanmasının yollarını ortaya koymada eş anlamlılık çalışmalarının önemli katkı sağladığını ifade edilir (Şükürlü, 2011).

Aksan bir dilin eskiliğinin saptanmasında eş anlamlı kelimelerin önemli bir ölçüt olarak kullanılabileceği görüşündedir. Ona göre başlangıçta farklı kavramları karşılayan kelimeler uzun bir süre içinde ve bir takım anlam değişimleri neticesinde eş değerli konuma gelebilir. Bu gibi anlam olaylarının gerçekleşmesi ve yeni anlamların dile yerleşmesi için uzun bir süreye ihtiyaç vardır. Buradan yola çıkan Aksan, Eski Türkçedeki eş anlamlı kelimelerin de uzun bir dönem sonucunda eş duruma geldiklerini dolayısıyla Türkçenin, tespit edilen ilk yazılı belgelerden çok daha eskilere uzanan bir yazı dili olduğunu savunur (Aksan, 1974).

3.3. Eş Anlamlılık Üzerine Yapılan Çalışmalar

Konu ile ilgili çalışmalar incelendiğinde eş anlamlılığın farklı yönlerden ele alındığı birçok çalışma tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı eş anlamlılık kavramının genel çizgileri ile incelendiği, bir dilde iki birimin tamamen aynı kavramı karşılamasının mümkün olup olmadığı sorusuna cevap arandığı çalışmalardır. Bu çalışmalarda konu ile ilgili daha önce

yapılan tartışmalar değerlendirilerek eş anlamlı kelimeler arasındaki farklar, eş anlamlılık ve kelime ölümü ilişkisi, alıntı ögelerin, ağızlara ait kelimelerin ve örtmecelerin eş anlamlılığın oluşumundaki etkisi gibi konular incelenmiştir (Akçataş ve Arı, 2018; Demirezen, 1991; Ersoylu, 2001; Hatipoğlu, 1970; Özden, 2014; Sarı, 2011; Tekin, 1997a; Tekin 1997b; Zülfikar, 1990).

Çalışmalarının önemli bir kısmı eş anlamlı kelimelerin anlam, kullanım, üslup, duygu değeri ve diğer kelimelerle birleşim gücü farklılıklarının tespitine yöneliktir. Söz konusu çalışmalarda eş anlamlı kelimeler arasındaki bu ayrım ve benzerliklerin belirlenmesi için kelimelerin sözlük anlamları, kullanıldıkları bağlamlar, kalıplaşmış ifadeler, birleşik kelimeler, atasözü ve deyimlerdeki kullanım sıklıkları karşılaştırılmıştır. Genellikle eş zamanlı yöntemle yapılan incelemelere karşın art zamanlı yöntem kullanılarak kelimelerin tarihî metinlerdeki ve sözlüklerdeki kullanımlarının değerlendirildiği çalışmalar da mevcuttur. Bu doğrultuda tespit edilen çalışmalar şunlardır: *Türkçede Yakın Anlamlı Sözcükler: Bir Derlem Çalışması* (Aksan vd. 2008), *Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine* (Bayraktar, 2004), *Bağlam İçerisinde Yürek ve Kalp Sözcükleri* (Çetinkaya, 2007), *Türk Dilinde Eş Anlamlılık ve “Gönül, Yürek, Kalp” Kelimeleri* (Günay, 2015), *Eş Anlamlı mı, Yakın Anlamlı mı?* (Kocapınar, 2017), *Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve “Sayru-Sökel” Sözleri* (Sarı, 2012), *Anlam Alanı ve Anlam Ezgisi Açısından Eş Anlamlı Durum Sıfatları: “Muhtemel” ve “Olası” Örneği* (Sert, 2019), *“Baş, Kafa, Ser” Kelimelerinin Eş Anlamlılığı ve “Baş” Kelimesine Divanü Lugati’t-Türk Merkezli Bir Yaklaşım* (Uçar, 2011), *Anlamdaş Addedilen Birkaç Kelimenin Mana Farklılıkları Hakkında Not* (Yayla, 2018), *Bir Dil Bilgisi Terimi/Kavramı Olarak ‘Nitelik’ ve ‘Özellik’ Eş Anlamlı mıdır?* (Yılmaz, 2008).

Tespit edilen çalışmalarda eş anlamlılığın daha çok kelime düzeyinde ele alındığı görülmüştür. Ancak sınırlı sayıda da olsa gramer eş anlamlılığı ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Necati Demir, *Türkçede Gerekliklik Kipleri ve İşlevdeşleri* (2003) çalışmasında Türkiye Türkçesindeki gerekliklik işlevi sağlayan -mAlI biçim birimiyle eş işlevde kullanılan dokuz farklı yapıyı incelemiştir. Yeter Torun, *Türkiye Türkçesinde Sorulu Cümle Kuruluşları ve Eski Anadolu Türkçesindeki Anlamdaş Yapılarla Karşılaştırılması* (2008) adlı çalışmasında -mI soru ekinin soru işlevi dışında zaman ve şart işlevlerindeki kullanımları ve Eski Anadolu Türkçesinde aynı bağlamda kullanılan farklı yapılar karşılaştırılmıştır. Konu ile ilgili bir diğer çalışma Mustafa Balcı’nın *Türkçede Bazı Eş*

Anlamlı Fiiller Üzerine (isim-IA- = isim+yardımcı fiil) (2013) çalışmasıdır. Balcı, yabancı dilden alınan bazı isimlerin hem yardımcı fiillerle hem de -IA- fiil yapım eki ile fiilleştiği belirterek bu eş işlevselliğin dilde eş anlamlı fiil oluşturduğunu örneklerle detaylı şekilde izah etmiştir.

Gürkan Gümüşatam, *[ve~ile] Biçimbirimlerinin Eş Değerlikleri Üzerine* (2019) adlı çalışmasında dilde bağlama işlevi gören ve / ile biçim birimlerinin kullanım ve anlam bakımından eş değerliliklerini karşılaştırmış ve söz konusu iki biçim birimin birbirlerinden ayrıldığı noktaları tespit etmiştir.

Kelimededen büyük söz birliklerindeki eş anlamlılık ile ilgili tespit edilebilen tek çalışma Yusuf Can Tıraş ve Halil İbrahim Ertürk tarafından yapılan Dede Korkut Kitabı'ndaki atasözlerinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki yaşayan şekilleri ile ilgili çalışmadır. *Dede Korkut Kitabında Geçen Atasözlerinin Anlamsal İncelemesi ve Türkiye Türkçesindeki Eş Anlamlıları* (2016) adını taşıyan bu çalışmada Dede Korkut Hikayeleri'nde geçen yirmi sekiz atasözünün Türkiye Türkçesinde aynı ya da paralel anlamda kullanılan türevleri incelenmiştir.

Bazı çalışmalarda eş anlamlılık çeşitli kavramlar çerçevesinde ele alınmıştır. Şahru Pilten *Türkçede Eş Anlamlılık* (2013) adlı doktora tezinde *emgek* kelimesinin anlam ve eş dizimsel özelliklerini tespit ederek bu kelime ile eş dizimlenme özelliğine sahip kelimelerin Eski Türkçeden çağdaş Türk lehçelerine kadar tarihî süreç içindeki seyrini incelemiştir. Pilten'in bu tezi *Türk Dilinde Izdırıp Söz Bilgisi - Bir Eş Anlamlılık İncelemesi* (2013) adıyla yayımlanmıştır. Saadet Çağatay, *Türkçede "Kadın" İçin Kullanılan Sözler* (1963) çalışmasında esas olarak Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızları olmak üzere, Türkçenin tarihî dönemleri ve bugünkü kollarında çeşitli anlam, işlev ve üslup farklılıkları taşımak kaydıyla *kadın* kavramını ifade eden 480 kelime ve kelime grubu tespit etmiştir. Her ne kadar eş anlamlılık incelemesi amacı taşımasa da Çağatay'ın bu çalışması Türkçedeki *kadın* kavramını karşılayan söz varlığının genişliğini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Benzer çalışmalardan birinde de Anadolu ağızlarında "sincap" kelimesinin karşılığı olarak kullanılan kelimeler incelemiştir (Emiroğlu, 2011).

Konu ile ilgili çalışmaların bir kısmında eş anlamlı kelimeler sadece belirli yazılı metinler çerçevesinde ele alınmıştır. Bu çalışmalar genellikle eş anlamlılığın stilistik rolü ve edebî

eserlerdeki kullanımı üzerinedir. Bu doğrultuda tespit edilen Melike Uçar'ın, *Aç Bars Hikayesinde bütün, hepsi, tam Anlamlarına Gelen Kelimelerin Eş Anlamlılık Dizilimi* (2016: 97-108), Funda Kara'nın, *Kelür-nâme (Zebân-ı Türkî) Adlı Çağatayca-Farsça Sözlükteki Eş Yazımlı ve Yakın (eş) Anlamli Kelimeler* (2013: 29-56), Osman Yıldız'ın, *Orta Türkçe Metinlerinden Peygamber Terimleriyle Anlamdaş (Synonym) Türkçe Kökenli Terimler* (1998: 325-338), Mehmet Aydın'ın, *Kutadgu Bilig'de ay-, ayıt-, sözle-, ve ti- Fiilleri Bağlamında Eş Anlamlılık Sorunu* (2011: 79-85), Tuğba Poçan'ın *Satıraltı Sözlüklerde Madde Başlarının Eşanlamsal Karşılıkları* (2018: 71-80), İlhan Uçar'ın, *Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamli Kelime Kullanımı* (2010: 37-48), Ahmet Nahmedov'un, *Kul Mesud'un Kelile ve Dimne Tercümesindeki Eş Anlamli Kelimeler Üzerine* (2013: 3225-3231), Salih Savaş'ın, *Nabi Divanında Geçen Eş Anlamli Kelimeler* (2011: 236-242), İlyas Yazar ve Orhan Kaplan'ın *XVIII. Yüzyıl Klâsik Türk Şiirinde Eş Anlamli, Yakın Anlamli ve Aralarında Anlam İlgisi Bulunan Kelimelerin Stilistik Açidan Kullanımı: Şeyh Gâlib, Nedîm Ve Koca Râgıb Paşa Örneği* (2014), Orhan Kılıçarslan'ın *Mahlas Beyitlerinde Müteradif Yapılar* (2018: 93-111), Muhittin Eliaçık'ın *Osmanlı Belgelerinde Yakın Anlamli (Sinonim) Kelimeler* (2000: 178-201), E. N. Denmöhemmetova'nın *A. Tukay'ın Şiirlerinde Eş Anlamlılar* (2011: 103-107), Rehile Meherremova'nın *Sabirin Satirik Şe'rlerinin Leksikası: Sinonimler, Omonimler, Antonimler* (1968) çalışmaları eş anlamli kelimelerin belirli metinler çerçevesinde ele alındığı ve kullanımlarının incelendiği çalışmalardır.

Türk lehçelerindeki eş anlamlilik ile ilgili yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda Kırgız Türkçesinin diyalektlerindeki eş anlamlılar (Akın, 2011), Türkmen Türkçesi söz varlığındaki eş anlamlılar (Sarıkaya, 2006), Türkiye Türkçesi fiillerindeki eş anlamlılar (Doğan 2001), Azerbaycan Türkçesindeki eş anlamli ikilemeler (Şükürlü, 2011) incelenmiştir. Melek Erdem (2004), eş anlamliliğin “bir dil içerisinde cereyan eden ve süreç gerektiren bir hadise” olduğunu belirterek eş anlamlilik incelemelerinin sadece bir lehçe ile sınırlandırılmasının doğru olmadığını savunur. Bu sebeple *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık (Synonym)* (2004) adlı çalışmada Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinin karşılıklı eş anlamlilik incelemesini yapmıştır. Kazak Türkçesindeki eş anlamlıların ayrıntılı bir çalışması Bolğanbayev tarafından yapılmıştır. Söz konusu çalışmada eş anlamlılar anlam farklılıkları, oluşum yolları bakımından karşılaştırılarak stil, anlam ve morfolojik özelliklerine göre tasnif edilmiştir. Bolğanbayev'in bu çalışması Mahmut Doğu tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (Doğu, 2019).

Bu çalışmada Doğu'nun tezi aracılığıyla Bolğanbayev'in kullandığı yöntem ve tasniflerden önemli ölçüde yararlanılmıştır.

Türk lehçelerindeki eş anlamlı söz varlığı ile ilgili yayımlanmış birçok sözlük bulunur (Abbas, 1993; Ağakay, 1956; Bolğanbayev ve Biyzakov 2001; Çotuksöken, 1992; Demiray 1985; İvullaeva, 1997; Karsan, 2019; Memmedov, 1990; Moran, 1992; Seyideliyev, 2007; Tuğlacı, 1996). Bu sözlükler kapsamı bakımından birbirlerinden az da olsa farklılık gösterir. Sözlüklerin bir kısmı sadece eş anlamlı kelimeleri kapsar. Bir kısım sözlük ise eş anlamlı kelimeleri zıt anlamlı karşılıklarıyla birlikte verir.

Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlılık üzerine Çin'de yapılan bazı çalışmalar şunlardır: *Uygur Tilidiki Manidaş Sözler ve Ularnıñ Stilistik Rolü* (Ahmet, 1980); *Uygurca Eş Anlamlı Kelimelerin Ayrılması Üzerine* (Kuban, 1998); *Uygurca Eş Anlamlı Kelimeler ve Onların Anlatım Bilimsel (stylistic) Görevleri Üzerine* (Abdulla, 1987); *“İnsan”, “Adam” ve “Kişi” Arasındaki Farkların Tahlili* (Xiu-chang, 1988); *Eş Anlamlı Kelimelerle İlgili Bazı Düşünceler* (S. A., 1989) (Yuan-Xin: 1994: 50). Aynı zamanda Şincan Üniversitesi tarafından hazırlanan *Kelime Anlamlarının Tahlili (Çince-Uygurca Karşılaştırmalar)* adlı ders kitabında Çince'de bulunan yaklaşık on bin eş anlamlı kelime anlam, kullanım ve duygu değeri bakımından Yeni Uygur Türkçesi ile karşılaştırılmıştır (Yuan-Xin, 1994: 50).



4. YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDEKİ EŞ ANLAMLILIĞIN İNCELENMESİ

4.1. Uyğur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Luğiti Hakkında

Çalışmaya kaynaklık eden *Uyğur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Luğiti*, Abdusalam Abbas tarafından hazırlanarak 1993 yılında Pekin’de Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmış geniş hacimli eş anlamlılar sözlüğüdür. Sözlük on binden fazla eş anlamlı kelime ve kelime grubunun oluşturduğu yaklaşık üç bin madde başını (eş anlam dizisini) kapsar (Abbas, 1993: 1). Sözlükteki eş anlamlıların sıralanmasında bir tasnif izlenmeyip diziyi oluşturan ilk kelime esas alınarak abece sıralaması kullanılmıştır. Ancak kullanımı kolaylaştırmak amacıyla bir ana kelimedenden türeyen kelimeler, o ana kelimenin altında verilmiştir (Abbas, 1993: 3).

Madde başları en az iki, en fazla yirmi dokuz eş anlamlıdan oluşur. Bu kelimeler arasında ağızlara özgü olmakla birlikte edebî dilde yaygın biçimde kullanılan kelimeler de bulunur. Sözlüğün eş anlamlı deyimlere de yer vermiş olması onu önemli kılan hususlardan biridir. Bu deyimlerin bir kısmı eş anlamlısı olan kelimelerle birlikte aynı dizide yer alır.

Sözlükte öncelikle her bir madde başında eş anlamlı kelime ve kelime grupları arka arkaya sıralanmış; ardından bunların anlamları açıklanmıştır. Bazı dizilerde eş anlamlılar arasında anlam veya kullanım bakımından ne gibi farklar bulunduğu izah edilmiştir. Daha sonra eş anlamlılar farklı metinlerden seçilmiş cümlelerle örneklendirilmiştir. Bu örneklerde çok sayıda deyim ve atasözü de kullanılmıştır. Örnek cümleler (*) işareti ile ayrılmıştır.

Araştırmacıların faydalanması ve eş anlamlılığın oluşumu hakkında bilgi sahibi olmaları amacıyla arkaik kelimeler ve bazı tarihî metinlerde bulunan ancak bugün Yeni Uyğur Türkçesinde aktif olarak kullanılmayan kelimeler sözlüğe dâhil edilmiştir (Abbas, 1993: 1, 2). Söz konusu kelimeler çalışmamızda kapsam dışında tutulmuştur.

Farklı türde olmalarına rağmen bazı kelimeler sözlükte eş anlamlı olarak nitelenmiştir. Örneğin “tan, seher, sabah” anlamını karşılamak üzere *tañ*, *seher*, *etigen*, *sübhi*, *bamdat*, *sonur* kelimeleri eş anlamlı olarak verilmiştir (UTMSİL, 160). Ancak bu kelimelerden *tañ*,

sübhi, *bamdat* ve *sonur* isim kategorisinde; *seher* ve *etigen* kelimeleri ise zarf kategorisinde olması bakımından birbirinden ayrılır.

Her künniñ öz téñi bar, her tañniñ öz gëmi bar. “Her günün kendi tanı var, her tanın kendi kederi var.” (UTMSİL, 160)

Esleymen séni yarım, sübhi-şam, herqaçan. “Düşünüyorum seni yârim, sabah akşam, her zaman.” (UTMSİL, 160)

Bamdat *namiziğa ezan çiqti.* “Sabah ezanı okundu.” (UTMSİL, 160)

Etigen *turğan eldin uzar.* “Erken kalkan yol alır.” (UTMSİL, 160)

Seher *turğan ittin qorq.* “Seher kalkan köpekten kork.” (UTMSİL, 160)

Bu konudaki örneklerden birisi de sözlükte aynı eş anlam dizisinde yer alan *beribir* ve *oxşaş* “aynı, benzer” (UTMSİL, 91) kelimeleridir. Kelimelerden *beribir* zarf, *oxşaş* ise sıfattır.

Yorusun - yorumisun, ay, beribir, ay. “Parlasın parlamasın, ay aynı ay.” (UTMSİL, 91).

Salamet bolsaq, nede bolsaq oxşaş. “Sağlıklı olalım da nerde olursak aynı.” (UTMSİL, 91).

Sözlükteki bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Yukarıda eş anlam üzerine yapılan çalışmalarda eş anlamlılık için bir takım koşullardan bahsedilmiştir. Bu koşullarda eş anlamlıların aynı kelime türünden olması gerektiği vurgulanmıştır. Eş anlamlılık ilişkisindeki ögelerin her bağlamda birbirlerinin yerine kullanılabilmeleri beklenir. Ancak farklı türdeki bu kelimelerin birbirlerinin yerine kullanılmaları dolayısıyla eş anlamlı olmaları mümkün değildir. UTMSİL’de her ne kadar eş anlamlı olarak yer alsalar da bu kelimeler dilde tamamen farklı görevler üstlenmeleri bakımından birbirlerinden ayrılır. Bu sebeple de çalışmada kapsam dışında tutulmuştur.

Sözlüğün değerlendirilmesinde üzerinde durulması gereken kavramlardan birisi alt anlamlılıktır. Alt anlam - üst anlam ilişkisindeki bazı kelimeler sözlükte eş anlamlı olarak yer alır. Örneğin *çapan*, *ton*, *perice*, *nimça*, *çekmen*, *pelto* kelimeleri “ceket üstüne giyilen uzun giysi” anlamında eş anlamlı olarak verilmiştir (UTMSİL, 229). Ancak bu kelimeler

temel olarak birbirlerinden farklı giysi türleri için kullanılır. *Ton* yakasız, önü açık ve uzundur (UTİL, 287). Genellikle beqesem³ ve çekmen⁴ adlı yerel kumaşlardan dikilir. Aynı zamanda Uygur toplumunda saygı duyulan, üstün hizmetlerde bulunmuş kişilere “ton giydirme” âdeti vardır (UTMSİL, 229). Bu bağlamda *tonun* Uygur toplumunda özel bir yeri olduğu söylenebilir. *Perice* ve *nimça* ise astarlı ve incedir (UTMSİL, 229). *Nimçayı* kadınlar gömleklerinin üstüne giyer, bunlar kolsuz ve yakasız olur (UTİL, 425). *Çekmen*, çekmen adlı yerel kumaştan yapılır ve yakasızdır (UTMSİL, 229). *Pelto* da yünlü kumaştan yapılan, dizin altında, yazlık ve kışlık türleri olan bir giysidir (UTİL, 698). Bütün bu farklı giyim türleri temelde *çapanın* alt terimleridir. *Çapan* ise bunları kapsayan üst terimdir ve genel bir kullanıma sahiptir.

Konudaki bir diğer örnek *tumaq*, *telpek*, *qulaqça*, *töpe*, *çappuş*, *olpaq* “kuzu derisi, kuzu kürkü, su samuru, kunduz derisinden dikilen kışlık baş giysisi” (UTMSİL, 192) kelimeleridir. Bu kelimelerden *tumaq* deri, kuzu kürkünden dikilen kadın ve erkeklerin kullandığı kışlık şapkadır (UTİL, 345). *Qulaqça* kuzu kürkü, deri ya da kumaş vb. dikilen, iki tarafında kulak kısmı olan kışlık şapka (UTİL, 346); *töpe* deriden dikilmiş, kepe benzer, dışı beyaz baş giyimi (UTİL, 353); *olpaq* küçük çocukların giydiği kulaklı şapkadır (UTİL, 673). *Telpek* ise deriden dikilen baş giysilerinin genel adıdır (UTİL, 181). Söz konusu kelimeler eş anlamlı olmaktan ziyade farklı baş giyimlerinin adlandırılmalarıdır.

Erdem (2002), alt anlamlılık ilişkisini “daha özel bir terimin daha genel bir terim içinde kapsanması veya daha genel bir terimin içindeki türlerin çeşitliliği” olarak açıklar. Ona göre bu kelimeler, çeşitli bağlamlarda birbirleri ile aynı anlamda kullanılabilmeleri bakımından eş anlamlı görülse de aralarındaki temel ilişkinin alt anlamlılık ile açıklanması daha doğrudur. Bu kelimeler UTMSİL’de her ne kadar eş anlamlı olarak verilmişse de kullanımlarındaki farklılıklar yine sözlükte açıklanmıştır. Eş anlamlılıktan çok alt anlam - üst anlam ilişkisindeki söz konusu kelimeler çalışmada kapsam dışında tutulmuştur.

Sözlükte farklı kelime türlerine ait ve alt anlam - üst anlam ilişkisindeki diziler dışında birbirlerinden çok farklı anlamlarda olup eş anlamlı olarak verilen kelimeler de mevcuttur. Örneğin “dinle ilgili, âdet sözleri” tanımlamasıyla eş anlamlı olarak verilen *bismilla*, *inşaalla*, *sübhanalla*, *elemdulilla*, *maşaalla*, *kalamulla*, *estağpurulla*, *elhökmililla*, *illa-billa*,

³ Beqesem: İpekten dokunan çizgili bir tür yerel kumaş (UTİL, 436).

⁴ Çekmen: Pamuk veya yünden dokunan ince, sağlam yerel kumaş (UTİL, 679).

neüzenbilla (UTMSİL, 115) kelimeleri anlamları ve kullanımları bakımından birbirlerinden tamamen farklılık arz eder. *Bismilla* bir işe başlarken özellikle yemek yerken söylenir (UTİL, 576). *İnşaalla* “Allah izin verirse, Allah isterse” anlamlarında dilek bildirir (UTİL, 380). *Sübhanalla* korkma, şaşırma (UTİL, 577); *elemdulilla* “Allah’a şükür” anlamında minnettarlık (UTİL, 298); *maşaalla* “ne acayip iş” anlamında övme ve şaşkınlık (UTİL, 28); *estağpurulla* şaşkınlık ve hayret (UTİL, 266); *elhökmililla* başa gelen şeyi kabul etme, razı olma (UTİL, 298); *neüzenbilla* kötü bir söz duyulduğunda “Allah’tan af diliyoruz” anlamında kullanılan ünlemdir (UTİL, 382). *Kalamulla* “Kur’an, Allah’ın sözü” (UTİL, 495), *illa-billa* ise “yemin ederim, vallahi” (UTİL, 339) anlamlarındadır. Din kaynaklı olmalarının dışında anlam olarak ortak noktalarının bulunmadığı bu kelimelerin eş anlamlı sayılmaları mümkün değildir.

Benzer bir örnek “Hristiyan-Katolik din adamı” anlamıyla verilen *papa*, *yépiskop*, *pop*, *missionér* (UTMSİL, 121) kelimeleridir. Bu kelimelerden *papa*, Katolik kilisesinin kardinaler tarafından seçilen ve Vatikan’da yaşayan en yüksek lideridir. (UTİL, 601). *Yépisop* Katolik kiliselerindeki en yüksek rütbeli kişileri (UTİL, 300), *pop* Katolik ve Ortadoksların dini liderini ve genellikle bir kilisede yöneticilik yapan kişileri ifade etmek için kullanılır (UTİL, 721). *Missionér* ise Hristiyanlığı yaymak için gönderilen kişilere verilen addır (UTİL, 300). UTMSİL’de farklı anlamlardaki kelimelerden oluşan çok sayıda dizi bulunur: *xerite* “harita” / *atlas* “atlas” / *globus* “dünya küresi” (UTMSİL, 269); *roman* “roman” / *povést* “uzun hikâye” / *hékiye* “hikâye” (UTMSİL, 317); *zakat* “zekat” / *pitir* “fıtır” / *kaparet* “kefare” (UTMSİL, 322) vb. Bağlama ve kullanıcıların kelimelere yükledikleri bireysel anlamlara göre eş anlamlı olarak kullanılabilecek bu kelimeler dil bilimsel anlamda eş anlamlılık oluşturmaz. Bu sebeple farklı kavramları karşılayan kelimelerden oluşan bu diziler de çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Sözlükteki her bir madde başının birden çok konuyu içermesi bu dizilerin belirli başlıklar altında incelenmesini imkânsız kılar. Bu sebeple çalışmada Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlılığın oluşum sebeplerinin ortaya konması ve genel hatları ile eş anlamlı kelime ve kelime gruplarının bir tasnifinin yapılması amacıyla birden fazla örneği bulunan ve açıklanmaya imkân veren dizilerin seçimine özen gösterilmiştir. Metnin aktarılması için yararlanılan Yeni Uygur Türkçesinin genel sözlükleri ve ağız sözlüklerinde madde başı olarak yer almayan kelimeler incelemede yer almamıştır.

4.2. Kökenleri Bakımından Eş Anlamlılar

Her toplum, diğer toplumlarla girdiği sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik vb. ilişkiler neticesinde o toplumların dilleri ile etkileşimde bulunur ve bu etkileşim neticesinde kaçınılmaz olarak kelime alışverişi gerçekleşir. Kelime alışverişi kimi zaman dilde olmayan bir kavram, bir nesneye ait olabileceği gibi bazı durumlarda dilde zaten var olan bir kelimenin yabancı karşılığı da alınabilir. Bu durum eş anlamlılığı oluşturan nedenlerin başında gelir.

Yeni Uygur Türkçesine yabancı dillerden giren ögeler sırasıyla Arapça, Farsça, Çince, Rusça ve Rusça aracılığıyla alınan Batı dillerine ait kelimelerdir. Alıntı ögelerin başında Arapça kökenli kelimeler gelir. Türkiye Türkçesiyle benzer şekilde Yeni Uygur Türkçesine, İslam etkisiyle Arapçadan çok sayıda kelime yerleşmiştir. Arapça kökenli kelimelerin bazıları bir süre dilde var olan Uygurca eş anlamlılarıyla birlikte kullanılmış, bir süre sonra Uygurca kelimelerin yerini almışlardır. Yeni Uygur Türkçesindeki Arapça kökenli kelimeler genellikle din, kültür, eğitim, siyaset, yönetim, edebiyat, folklor alanlarına ait kelimeler ve bazı meslek adlarıdır. Bunlar içinde soyut kelimeler ağırlıktadır. Bunun dışında Arapça kökenli sıfat, zarf hatta bazı bağlaçlar ve yapım ekleri de Yeni Uygur Türkçesinde canlı olarak kullanılmaktadır (Abdulla vd., 2004: 248; Abdullah, 1999; Sidiq ve Sabit, 1981: 74; Tehur vd., 2010: 1131, 1132).

Yeni Uygur Türkçesinde, Arapçadan sonra en fazla alıntı kelime Farsçaya aittir. Farsça kelimelerin alınmasında İslam'ın etkisinin yanında tarihî İpek yolu sebebiyle Farslar ile kurulan sıkı ilişkiler ve Fars edebiyatının etkisi yatar. Bu kelimeler arasında dinî ve siyasi terimler, yiyecek isimleri, meslek adları, organ adları, günlük yaşama dair kelimeler ve çeşitli soyut isimler vardır. Bunun yanı sıra bazı bağlaç, edat ve işlek olarak kullanılan Farsça kökenli yapım ekleri de bulunur (Abdulla vd., 2004: 249; Sidiq ve Sabit, 1981: 73; Tehur vd., 2010: 1137).

Abdullah (1999), Çincenin hiçbir zaman Yeni Uygur Türkçesi üzerinde Arapça ve Farsça kadar büyük ölçüde etkili olmadığını belirtir. Bununla birlikte tarihî ilişkileri sebebiyle Çinceden çok sayıda kelime Yeni Uygur Türkçesine geçmiştir. Özellikle 1947 yılından sonra Çince kelimelerin sayısında artış olmuştur (Abdulla vd., 2004: 249; Sidiq ve Sabit, 1981: 72, 73). Hatta bunların bir kısmı atasözü, deyimler (İnayet, 2018) ve tarihî koşaklara (İnayet,

2016) dahi yerleşmiştir. Bugün Yeni Uygur Türkçesindeki Çince kökenli kelimeler daha çok yiyecek içecek isimleri, alet isimleri, siyasi ve askerî terimlerdir. Yeni Uygur Türkçesindeki çeşitli terimler ve yeni kelimeler dilin kendi imkanları doğrultusunda türetilse de yine büyük bir kısmının Çince ve Batı dillerinden kabul edilmektedir (Tehur vd., 2010: 1142, 1143).

Yeni Uygur Türkçesinin Rusçadan kelime alması iki yolla gerçekleşmiştir. Bu kelimelerin bir kısmı 19. yüzyıldan önceki dönemlerde Orta Asya'daki diğer Türk devletleri aracılığıyla Yeni Uygur Türkçesine giren kelimeler olup bunlar arasında bilimsel terimler çok azdır. Rusça kökenli kelimelerin önemli bir kısmı ise Ekim Devrimi sonrasında özellikle 1930'lu yıllardan itibaren Yeni Uygurcaya yerleşmeye başlamıştır. Bu kelimeler daha çok siyaset, iktisat, kültür ve günlük hayata dair kelimelerden ibarettir. Yeni Uygur Türkçesindeki Batı kaynaklı kelimeler esas olarak Batı Avrupa dillerine özellikle Yunanca, Latince, Almanca, Fransızca, İngilizce, İtalyancaya ait kelimeler olup bunlar Rusça üzerinden girmiştir. Batı kaynaklı kelimeler daha çok çeşitli bilimsel ve siyasi terimler başta olmak üzere kültür, eğitim gibi sahalarda kullanılan terimleri kapsar ve genellikle çoğu dilde ortak kullanılan evrensel kelimelerdir (Abdulla vd., 2004: 250; Sidiq ve Sabit, 1981: 74, 75; Tehur vd., 2010: 1145, 1148).

Yabancı ögelerin Yeni Uygur Türkçesi leksikolojisine olumlu ve olumsuz etkilerinden bahseden araştırmacılar bu kelimelerin Yeni Uygur Türkçesinin söz varlığı zenginleştirdiğini ve eş anlamlı kelimelerin artmasını sağlayarak dilin ifade gücünü arttırdığını belirtir. Bununla birlikte bu eş anlamlıların kullanım yerlerine göre anlamlarının bazen genişlediğini bazen de daraldığını, böylece kelimeler arasında az çok farklılıklar olduğu ifade edilir (Kaşgarlı, 1986; Tehur vd., 2010: 202).

Yabancı dillerden alınan kelimelerle oluşmuş eş anlam çiftlerinde, yerli kelime ile yabancı kelimenin bir süre birlikte yaşadığı, daha sonra kelimelerden birinin unutulduğu ifade edilir. Bu durum, dilde tam eş anlamlı kelimelerin birlikte bulunamayacağını delili kabul edilir. Kullanımdan düşen bu kelimeler bazen deyimler gibi kalıplaşmış söz öbeklerinde yaşamaya devam edebilir (Aksan, 2004: 92, 95).

Eş anlamlıların kökenleri bakımından değerlendirildiği bu bölümde kök halindeki isim ve sıfatlar incelenmeye alınmış olup fiiller bu tasnifin dışında tutulmuştur. Uygurca kök+yabancı ek, yabancı kök+Uygurca ek ya da yabancı kök+yabancı ek şeklindeki yapılar

ve birleşik kelimeler tasnife dâhil edilmemiştir. Bununla birlikte bazı gruplarda gerekli görüldüğü durumlarda Uygurca kök+Uygurca ek şeklindeki türemiş yapılara az da olsa yer verilmiştir. Kelimelerin kökenleri için UTMSİL’den yararlanılmıştır. Bu doğrultuda Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlılar; Türkçe kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar, Türkçe kökenli kelimeler ile alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar ve Türkçe karşılığı olmayıp alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar olmak üzere üç gruba ayrılmıştır.

4.2.1. Türkçe Kökenli Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar

UTMSİL’deki kökenleri bakımından incelenen 249 eş anlamlı dizisinden 29 tanesi sadece Türkçe kökenli kelimelerden oluşmaktadır. Bu dizilerdeki kelimeler temel anlamları farklı olup yan anlamları ile eş anlamlılık oluşturan kelimeler, ağızlarda kullanılan bazı kelimeler ya da farklı yapım ekleri alarak eş anlamlı duruma gelmiş kelimelerdir.

Tablo 4.1. Yeni Uygur Türkçesindeki kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar

Yeni Uygurca Eş Anlamlılar	Anlam
aç / sus	açık (renk, boya için)
arqa / keyn / soñ	arka
artuq / üstün	fazla, çok, üstün
asav / şaş / şay / tosun	evcilleştirilmemiş huysuz at
baş / başaq	başak
başta / deslepte	başta, evvel, önce, ilk
baya / bayam / bayatin / héli / say / sayatin / timin	demin, biraz önce
belgisiz / éniqsiz	belirsiz, meçhul, net değil
boluşluq / barliq	olumlu
boluşsiz / yoqluq	olumsuz
çimçilaq / çimelteq / çimit	serçe parmak; küçük, basit, az
dimiq / tinçiq	boğucu, bunaltıcı
dügilek / törük / yumilaq	yuvarlak
emes / tügül	değil
en / keñlik	genişlik
er / eren / erkek	erkek
erçe / erençe	erkekçe, erkek gibi, erkek modası
ete / tanla	yarın
qélin / qoyuq / ziç	sıkı, kesif, yoğun, iç içe
qumçaq / paqa	kurbağa

Tablo 4.1. (devam) Yeni Uygur Türkçesindeki kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar

salqin / sörün	serin
siziq / tiri	tire
tal / söget	söğüt
taş / sirt	dış
taşqiriqi / sirtqi	dışarı
taxsa / téyiz / sayaz / yüze	sıg
térilgu / terim	ekim
topça / tügme	düğme
yögek / zak	kundak

4.2.2. Türkçe Kökenli Kelimeler ile Alıntı Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar

Eş anlam dizilerinin önemli bir kısmı Türkçe kökenli kelimelere karşılık başta Arapça ve Farsça olmak üzere yabancı dillerden alınan kelimelerle oluşmuştur. Türkçe kelimeler ile alıntı kelimeler arasında oluşan eş anlamlılık çok çeşitli şekilde görülebilir. Bazı eş anlam dizilerinde Türkçe kökenli kelime/kelimelere karşılık yabancı bir dilden alınan kelime /kelimeler bulunmaktadır: *arslan* (T.), *şir* (Far.) “aslan”; *altun* (T.), *tilla* (Far.), *zer* (Far.) “altın”; *üstün* (T.), *yuqiri* (T.), *yüksek* (T.), *aliy* (Ar.), *ğalis* (Ar.). “üstün, yüksek”. Bazı eş anlam dizilerinde ise Türkçe kökenli kelime/kelimelere karşılık farklı dillerden alınan kelimelerin eş anlamlı olarak bulunduğu görülür: *amraq* (T.), *xuştar* (Far.), *muştaq* (Ar.) “tutkun, meftun” ; *kün* (T.), *tirikçilik* (T.), *turmuş* (T.), *hayat* (Ar.), *meişet* (Ar.), *can* (Far.), *roziğar* (Far.) “hayat”.

UTMSİL’de Türkçe kökenli kelimelere karşılık olarak 35 dizide Arapçadan alınan kelimeler (Tablo 4.2), 29 dizide Farsçadan alınan kelimeler (Tablo 4.4), 3 dizide Çince den alınan kelimeler (Tablo 4.5), 3 dizide Rusçadan alınan kelimeler (Tablo 4.6), 5 dizide Batı dillerinden alınan kelimeler (Tablo 4.7) eş anlamlı olarak bulunur. 35 dizide ise Türkçe kökenli kelimelerin eş anlamlısı olarak Arapça, Farsça, Rusça ve Batı dillerinden olmak üzere farklı dillerden alınan kelimeler yer almaktadır (Tablo 4.8).

Tablo 4.2. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Arapça alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar

Yeni Uygurca Kelimer	Arapçadan Alınan Eş Anlamlılar	Anlam
ald / baldur / burun / deslep / ilgiri / ilik	avval / muqeddem	evvel, önce, ilk, birinci, mukaddem

Tablo 4.2. (devam) Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Arapça alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar

ana / apa / ine / ög	valide	anne
artuq / artuqçe / oşuq / oşuqçe	ziyade	fazla, çok
ay	qemer	ay
bar	mevcut	var
basma	metbee	basım, matbaacılık
başlanğıç	iptidaiy	ilk, başlangıç
belge / iz / en / tamğa	alamet	iz, belge, işaret
belgilik	mueyyen	belirli, muayyen
beri / buyan	mabeyni	beri, bu yana
bilim	ilim / pen / melumat / savat	bilgi, bilim, fen, bilgi
birlik	ittihad	birlik
bölüş	teqsim	bölme
çaqiriq	muraciet / teşebbüs	çağrı, davet
çégra	hudut / pasil	sınır
çosqa / qariqulaq / toñguz	xinzir	domuz
el	xelq	halk
hañ-tañ	eceb / heyran / teeccup	hayret, şaşma
kişi	xeq	başkası
qizilliq	şepeq	kızılık
ülüş / pay	hesse	hisse, pay
san / sanaq	edet / hésab / miqdar	sayı, adet, miktar
soraq	soal	soru
sovğa / sovğat / tartuq	hediye	hediye
tamçe / temim	qetre	damla
taş	muqava	kitap, dergi vb. dış kısmı
tek / yalguz	peqet	ancak, yalnız
tetür	eks	zıt
tinçliq	sülh	barış
tirik	hayat	canlı, diri
tuğma	tebiiy	doğal, doğuştan
tuzut	sülket / tekellup / tevazzu	nezaket, kibarlık
tür	zıl / neviy	tür
üstün / yuqiri / yüksek	aliy / ğalis	yüksek, yüce, yukarı, üstün, çok
yavuz	eşeddiy / mudhiş / vehşiy	sert, acımasız, dehşetli, korkunç, zalim, kötü kalpli

Tablo 4.3. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Farsça alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar

Yeni Uygurca Kelimer	Farsçadan Alınan Eş Anlamlılar	Anlam
açquç	kilit	anahtar
altin / töven	pes	aşağı, alçak, düşük
altun	tilla / zer	altın
aqsaqal	moysipit	yaşlı, saygın, aksakal
arslan	şir	aslan
ast / tüv	teg	taban, aşağı, alt, dip
barmaq	penc	parmak
baş	kalla	baş, kafa
bégir	ciger	ciğer
boş	bikar	işsiz, boş
çoñ / katta / yoğan	zor	büyük
çöçek	ayaq / kasa	aşap çanak, kâse
ékinci	déhqan	çiftçi
eş	hemrah	plasenta
hid / is / puraq	buy	koku
iç	ester	astar
keçürmiş	serguzeşt	sergüzeşt
köleñge / qalqa	saye	gölge
meñ	xal	ben
oçum / siqim	çañgal	avuç
oğa	zeher	zehir
ökçe	paşna	ökçe
ökünç	pendiyat / puşayman / puşman	pişmanlık
palaq	paxşe	bozuk, kırık, çürük
soğan	piyaz	soğan
tam	divar	duvar
tere	posit	deri
tutqu	destek	destek
yayaq	piyade	yaya

Tablo 4.4. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Çince alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar

Yeni Uygurca Kelimer	Çinceden Alınan Eş Anlamlılar	Anlam
çamğur / turup	lobu	turp
çimalta	göcey	salgı, dolak, getr
zañ	cotañ	sebzeli mısır unu yemeği

Tablo 4.5. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Rusça alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar

Yeni Uygurca Kelimer	Rusçadan Alınan Eş Anlamlılar	Anlam
buyrutma	zakaz	sipariş
düdük	sivistok	düdük
tapanca	nagan	tabanca

Tablo 4.6. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile Batı dillerinden alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar

Yeni Uygurca kelimer	Batı Dillerinden Alınan Eş Anlamlılar	Anlam
boyunluq	şarp (Fr.)	atkı
saqçi	jandarma (Fr.)	polis
sezgü / tuyğu	émotsiye (Fr.)	sezgi, duygu, his
şoxla	pemidur (İt.)	domates
uçqu	ayropilan (Fr.)	uçak

Tablo 4.7. Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile farklı dillerden alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar

Yeni Uygurca Kelimer	Yabancı Dillerden Alınan Eş Anlamlılar	Anlam
amraq	muştaq (Ar.) / xuştar (Far.)	aşık, tutkun, meftun
atalğu / atalma	istilah (Ar.) / términ (Lat.)	terim
başliq	reis (Ar.) / rehber (Far.)	başkan, lider, reis
boy	qamet (Ar.) / qed (Ar.) / sumbat (Far.)	boy, vücut
çalğu	saz (Far.) / muzika (Yun.)	müzik aletleri
çékit	točka (Rus.) / nuqta (Ar.)	nokta
çin / toğra / tüz	heq (Ar.) / lilla (Ar.) / durus (Far.) / rast (Far.)	gerçek, doğru, hakikat
çiqim	xiracet (Ar.) / serpiyat (Ar.) / rasxot (Rus.)	masraf, gider
çiqış / hayan	menpeet (Ar.) / nep (Ar.) / tapavet (Ar.) / behre (Far.) / payda (Far.)	fayda, menfaat, çıkar, kazanç
çöl	cezire (Ar.) / sehra (Ar.) / bayavan (Far.) / deşt (Far.) / gobi (Lat.)	çöl, bozkır, sahra
çüş	qiyam (Ar.) / péşin (Far.)	öğle
elçi	nebi (Ar.) / resul (Ar.) / peygamber (Far.)	peygamber
ériğ	sap (Ar.) / pak (Far.)	temiz, pak
erkin	hür (Ar.) / azad (Far.)	özgür, hür, serbest
es / sem	xatire (Ar.) / yad (Far.)	hafıza, yad, hatıra

Tablo 4.7. (devam) Yeni Uygur Türkçesi kelimeler ile farklı dillerden alıntılarının oluşturduğu eş anlamlılar

estilik	xatire (Ar.) / teverruk (Ar.) / yadikar (Far.) / yadname (Far.)	hatıra, yadigâr
evrişke	nusxa (Ar.) / nomina (Far.)	örnek, numune
ikinti	esir (Ar.) / diğér (Far.)	ikindi
keskin	ciddiy (Ar.) / radikal (Lat.)	ciddi
köyüm	rehim (Ar.) / şepqet (Ar.) / méhir (Far.)	merhamet, acıma, şefkat
kün / tirikçilik / turmuş	hayat (Ar.) / meişet (Ar.) / can (Far.) / roziğar (Far.)	hayat, ömür, yaşam, yaşam mücadelesi
qétim / qur	mertem (Ar.) / mertive (Ar.) / növet (Ar.) / seper (Ar.) / ret (Rus.)	defa, kez, kere
qiyin / tes	müşkül (Ar.) / dişvar (Far.)	zor, zahmetli, güç, karmaşık
qoşun / sü	qisim (Ar.) / armiyé (Lat.)	ordu, askerî bölük
quyuç	polat (Far.) / gañ (Lat.)	çelik
sağlam / saq	salamet (Ar.) / sehet (Ar.) / taza (Far.)	sağ, esen, sağlam, sağlıklı
sirtiq / uçur	dérek (Ar.) / xever (Ar.) / informatiye (Lat.)	haber, bilgi
tatq / tétiq	lezzet (Ar.) / tem (Ar.) / mezze (Far.)	lezzet
tayanç / yölek	himat (Ar.) / panah (Far.)	dayanak, destek, yardım, hami
til	lisan (Ar.) / zuvan (Far.)	dil, lisan
top	zembirek (Far.) / po (Lat.)	top
ul	asas (Ar.) / pondamént (Lat.)	temel, esas
uruq	evlad (Ar.) / cemet (Ar.) / nesil (Ar.) / tuxum (Ar.) / puşt (Far.)	evlat, nesil, soy, kuşak, döl
yuğuç	desmal (Far.) / cambu (Lat.)	bez, peçete
yüz	inavet (Ar.) / abroy (Far.) / miñşéñ (Lat.)	itibar, saygınlık, güven, itimat

4.2.3. Alıntı Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar

Sözlükte tespit edilen 110 dizide kavramları karşılayan Türkçe kökenli bir kelime olmayıp Arapça, Farsça, Rusça ve Batı dillerinden alınan kelimeler eş anlamlı olarak verilmiştir. Bu dizilerdeki eş anlamlıların bir kısmı aynı dilden alınan kelimeler diğér bir kısmı ise farklı dillerden alınan kelimelerle oluşmaktadır.

Tablo 4.8. Yeni Uygur Türkçesi karşılığı olmayıp alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar

Yabancı Dillerden Alınan Eş Anlamlılar	Anlam
adimiy (Ar.) / insaniy (Ar.)	insani, insanca
ait (Ar.) / dair (Ar.)	ait, dair
axir (Ar.) / aqivet (Ar.)	akıbet, son, nihayet
bayan (Ar.) / izhar (Ar.)	beyan, bildirme
cinaza (Ar.) / tavut (Ar.)	tabut
daire (Ar.) / sahe (Ar.)	saha, alan, daire
ders (Ar.) / savaq (Ar.)	ders
ervah (Ar.) / roh (Ar.)	ruh
hicran (Ar.) / piraq (Ar.)	hicran, ayrılık
ibadet (Ar.) / taet (Ar.)	ibadet
intizam (Ar.) / tertip (Ar.)	intizam, tertip, düzen
mecnun (Ar.) / sevdai (Ar.)	meczip, mecnun
muhim (Ar.) / zörür (Ar.)	önemli, mühim
mupessel (Ar.) / tepsiliy (Ar.)	tafsilatlı, detaylı, mufassal
pahişe (Ar.) / zina (Ar.)	zina
salam (Ar.) / tezim (Ar.)	selam, saygı
süpet (Ar.) / sapa (Ar.)	vasıf, kalite, nitelik
şerh (Ar.) / tepsir (Ar.)	şerh, tefsir
tavus (Ar.) / toz (Ar.)	tavus kuşu
tekebbür (Ar.) / hakavur (Ar.)	kibirli, mağrur, kendini beğenmiş
teklip (Ar.) / tevsiye (Ar.)	teklif, tavsiye
telep (Ar.) / éhtiyac (Ar.)	talep, istek, ihtiyaç
xas (Ar.) / mexsus (Ar.)	has, mahsus
xumar (Ar.) / keyp (Ar.)	tutku, ihtiras, düşkünlük
cora (Far.) / cüp (Far.)	çift
doğap (Far.) / raxap (Far.)	suya yoğurt, balözü ve buz ekleyerek hazırlanan içecek
pakiz (Far.) / taza (Far.)	temiz
perişan (Far.) / biseremcan (Far.)	düzensiz, intizamsız, perişan
pir (Far.) / ustaz (Far.)	üstat, pir
sevze (Far.) / zerdek (Far.)	havuç
şahmat (Far.) / şetrenc (Far.)	satranç
ambal (Çin.) / şengen (Çin.)	nahiye başkanı, yerel yetkili, âmir
betinke (Rus.) / şiblit (Rus.)	potin
cehennem (Ar.) / dozax (Far.)	cehennem

Tablo 4.8. (devam) Yeni Uygur Türkçesi karşılığı olmayıp alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar

cüme (Ar.) / azna (Far.)	cuma
düvet (Ar.) / siyahdan (Far.)	hokka, mürekkep kutusu
etles (Ar.) / şayi (Far.)	atlas
hayat (Ar.) / can (Far.)	yaşam, hayat
peqet (Ar.) / zinhar (Far.)	asla, hiç
ramizan (Ar.) / roza (Far.)	oruç
senem (Ar.) / but (Far.)	put
séxiy (Ar.) / cumart (Far.)	cömert, eli açık
supra (Ar.) / dastixan (Far.)	masa örtüsü, sofra örtüsü, sofra
şum (Ar.) / şor (Far.)	uğursuz, meşum, şom
zeki (Ar.) / zérek (Far.)	akıllı, zeki
ziyapet (Ar.) / çay (Çin.)	ziyafet, çay
terkib (Ar.) / sostav (Rus.)	terkip
cerrah (Ar.) / xroq (Rus.)	cerrah
mevhum (Ar.) / abstrakt (Lat.)	soyut
enene (Ar.) / traditsiye (Lat.)	gelenek
paiz (Ar.) / pirsent (Lat.)	yüzde (%)
tetil (Ar.) / kanikol (Lat.)	tatil
sepra (Ar.) / nérvá (Lat.)	öfke, sinir
mecmua (Ar.) / jurnal (Fr.)	dergi
şirket (Ar.) / kompaniye (Fr.)	şirket
pacie (Ar.) / tragédiye (Yun.)	facia, trajedi
tehlil (Ar.) / analiz (Yun.)	analiz
cild (Ar.) / tom (Yun.)	cilt (kitap)
nasara (Ar.) / xristian (Yun.)	hristiyan
seyyare (Ar.) / planéta (Yun.)	gezegen
şéiriyet (Ar.) / poéziye (Yun.)	şiir
peşxun (Far.) / embel (Çin.)	hamur yoğurma tahtası
lap (Far.) / po (Çin.)	palavra, boş söz
kavaviçin (Far.) / xacu (Çin.)	karabiber
terxemek (Far.) / xañga (Çin.)	salatalık, hıyar
çarbağ (Far.) / daça (Rus.)	kır evi
şéşe (Far.) / botulka (Rus.)	şişe
evrişim (Far.) / élastik (Fr.)	esnek
dorixana (Far.) / aptéka (Yun.)	eczane
şéve (Far.) / dialékt (Yun.)	ağız, şive
guyxua (Çin.) / pilan (Lat.)	plan

Tablo 4.8. (devam) Yeni Uygur Türkçesi karşılığı olmayıp alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar

daşö (Çin.) / université (Lat.)	üniversite
çot (Rus.) / senpen (Çin.)	hesap makinesi
tapuçka (Rus.) / toşé (Çin.)	terlik
zavut (Rus.) / fabrika (Lat.)	fabrika
balkon (Fr.) / lyañtey (Çin.)	balkon
tirénér (Fr.) / cyavlyen (Çin.)	antrenör
salon (Fr.) / zal (Alm.)	salon
asasen (Ar.) / binaen (Ar.) / muvapiq (Ar.)	esasen, binaen, dayanarak
azab (Ar.) / azab-oqubet (Ar.) / oqubet (Ar.)	azap, çile, ızdırap, eziyet
bais (Ar.) / seveb (Ar.) / vec (Ar.)	sebeb
cavab (Ar.) / icazet (Ar.) / ruxset (Ar.)	ruhsat, izin, icazet
cüret (Ar.) / casaret (Ar.) / şicaet (Ar.)	cüret, cesaret, yüreklilik
heşqalla (Ar.) / rehmet (Ar.) / teşekkur (Ar.)	teşekkür
leqeb (Ar.) / leqem (Ar.) / texellus (Ar.)	lakap, mahsus
rizq (Ar.) / nésive (Ar.) / német (Ar.)	rızık, nasip, nimet
ziyan (Ar.) / zerer (Ar.) / zexmet (Ar.)	ziyan, zarar, zahmet
bihude (Far.) / bikar (Far.) / xun (Far.)	boş, beyhude
bina (Ar.) / ehya (Ar.) / berpa (Far.)	kurma, tesis
intizar (Ar.) / muştqaq (Ar.) / zar (Far.)	talep, istek
malayik (Ar.) / melek (Ar.) / perişte (Far.)	melek
meyl (Ar.) / ray (Ar.) / xahiş (Far.)	istek, arzu, emel, heves, meyil
ravac (Ar.) / tereqqiyat (Ar.) / ronaq (Far.)	inkışaf, gelişim, ilerleme
xaliy (Ar.) / xilvet (Ar.) / pinhan (Far.)	belirsiz, gizli, ıssız
xet (Ar.) / mektup (Ar.) / name (Far.)	mektup
mevsum (Ar.) / pesil (Ar.) / sézon (Fr.)	mevsim
neğme (Ar.) / nava (Far.) / saz (Far.)	melodi, ahenk
terğib (Ar.) / teşviq (Ar.)	propaganda, teşvik
xususiy (Ar.) / şexsiy (Ar.) / individual (Lat.)	şahsi, hususi, kişisel
binakar (Ar.) / mémar (Ar.) / arxétéktor (Yun.)	mimar
hébzisehet (Ar.) / sehiye (Ar.) / gigéna (Yun.)	sağlık, hijyen
noçi (Far.) / palvan (Far.) / gañguñ (Çin.)	pehlivan, savaşçı, bahadır
taxtay (Far.) / şal (Far.) / pen (Çin.)	tahta
dastan (Far.) / poéma (Yun.) / épos (Yun.)	destan
darilfunun (Ar.) / şöyüen (Çin.) / institut (Lat.)	fakülte
dağduğa (Ar.) / debdebe (Ar.) / heşimet (Ar.) / tentene (Ar.)	debdebe, gösteriş
dad (Far.) / nale (Far.) / peryat (Far.) / piğan (Far.)	imdat, feryat, çığlık, figan
qismet (Ar.) / pelek (Ar.) / teqdir (Ar.) / péşane (Far.)	kader, kısmet, alın yazısı

Tablo 4.8. (devam) Yeni Uygur Türkçesi karşılığı olmayıp alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar

daire (Ar.) / halqa (Ar.) / çember (Far.) / çembirek (Far.)	daire, halka, çember
şan (Ar.) / şerep (Ar.) / şevket (Ar.) / şöhet (Ar.) / nişan (Far.)	şan, şeref, şöhet, ün

4.3. Yapıları Bakımından Eş Anlamlılar

4.3.1. Türemiş Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar

Bir dilde yeni kavramları karşılamak için kullanılan yollardan birisi dildeki mevcut kelimelere yapım eklerinin getirilmesiyle yeni kelime türetilmesidir. Kelime türetimi dilin söz varlığının genişlemesinin yanında eş anlamlı kelimelerin oluşmasının da etkin bir yolu olarak kabul edilir (Ahanov, 2008: 127).

Yapım ekleri aracılığıyla yapılan kelime türetiminin eş anlamlı kelime oluşturmadaki rolleri şu şekilde özetlenebilir:

- Eş anlamlı kelimelerden yeni eş anlamlılar oluşturma
- Farklı anlamdaki kelimelerden eş anlamlılar oluşturma
- Aynı kökten eş anlamlılar oluşturma

4.3.1.1. Eş anlamlı kelime köklerinden türemiş eş anlamlılar

Türemiş yapıdaki eş anlamlı kelimelerin önemli bir kısmı eş anlamlı kelime köklerine dayanır. Kök ya da gövde halindeki eş anlamlı isim, sıfat ve fiillere yapım ekleri getirilerek bu kelimelerden eş anlamlı isim, sıfat ve fiiller türetilebilir. Örneğin *çoñ*, *zor*, *yoğan*, *katta* kelimeleri “büyük” anlamında eş anlamlı sıfatlardır. Bu kelimelerin -IIK eki ile türetilen isim şekilleri *çoñluq*, *zorluq*, *yoğanliq*, *kattiliq* (UTMSİL, 245) da “büyüklük, azamet” anlamında eş anlamlılık oluşturur. Bir başka örnek *batur*, *qehriman*, *qeyser*, *cesur*, *merd*, *geyur* “kahraman, cesur, mert” (UTMSİL, 74) eş anlamlı sıfatlardan türetilen *baturaluq*, *qehrimanliq*, *qeyserlik*, *cesurluq*, *merdlik* “kahramanlık, cesurluk, mertlik” (UTMSİL, 74) isimleridir.

UTMSİL’deki eş anlamlı kelime köklerinden türemiş eş anlamlıların sayısı bir hayli fazladır. Bu sebeple aşağıdaki tabloda tespit edilen ekleri göstermek amacıyla her bir ekten belirli sayıda örneğe yer verilmiştir.

Tablo 4.9. Eş anlamlı kelime köklerine aynı yapım ekinin gelmesiyle oluşan eş anlamlılar

Ek	Kök Halindeki Eş Anlamlılar	Türemiş Eş Anlamlılar
-IIK	aciz / zeip / mezlum “güçsüz, zayıf, dayanıksız, mazlum”	acizlik / zeiplik “acizlik, zayıflık”
	addiy / sadda “sade, basit, her zamanki gibi”	addiqliq / saddiliq “sadelik, basitlik, saflık”
	artuq / üstün “fazla, çok, üstün.”	artuqluq / üstünlüq “üstünlük”
	abroy / inavet / yüz / miñşēñ “itibar, saygınlık, güven, itimat”	abroyluq / inavetlik / yüzlük “itibarlı, saygın, güvenilir”
	edeb / exlaq / pezilet “edep, ahlak, fazilet, erdem, erkan”	edeblik / exlaqliq / peziletlik “edepli, ahlaklı, faziletli”
-siz	çare / tedbir / amal / ilac / seveb / usul / terz / yol / vasite / métod “çare, metot, araç, usul, tarz, yol, yöntem”	çarısiz / tedbirsiz / amalsiz / ilacsiz “çaresiz, yöntemsiz”
	ehmiyet / étibar / qedir-qimmet “ehemmiyet, önem, değer, kıymet”	ehmiyetsiz / étibarsiz / qedirsiz “ehemmiyetsiz, önemsiz, değersiz”
	rehim / şepqet / köyüm “acıma, şefkat, merhamet”	rehimsiz / şepqetsiz / köyümsüz “merhametsiz, şefkatsiz”
	seveb / ves / bais “sebepe”	sevebsiz / vecsiz “sebebsiz”
-IA-	az / kem / kuta / tam “az, eksik, kısa”	azlimaq / kemlimek “azalmak”
	xar / xor / heqir / zebun “hakir, hor”	xarlimaq / xorlimaq “hor görmek, aşağılamak”
	ester / iç “astar”	esterlimek / içlimek “astarlamak”
	taza / pakiz “temiz, pak”	tazilimaq / pakizlimaq “temizlemek”
	söz / gep / paran “söz, kelime, lafız”	sözleşmek / gepleşmek / parañlaşmaq “söyleşmek, konuşmak”
-çi	ara / sala “uzlaştırma, barıştırma”	ariçi / salaçi “uzlaştıran, barıştıran kişi”
	pal / rem / tölge “fal”	palçi / remçi / tölgiçi “falcı”

Tablo 4.9. (devam) Eş anlamlı kelime köklerine aynı yapım ekinin gelmesiyle oluşan eş anlamlılar

-Ki	avval / ilgiri / burun / baldur / muqeddem / deslep “evvel, önce, ilk, birinci, mukaddem”	avuvallı / aldinli / ilgilik / burunlu / ilgilik / baldur / deslepki “önceki, evvelki, ilki”
-İAştUrUş	sanaet / endüstriye “endüstri, sanayi”	sanaetleştürüş / endüstriyeleştürüş “sanayileştirme, endüstrileşme”
-çe	eks / tetür “ters, zıt”	eksiçe / tetürçe “aksi halde, hatta, üstelik”

Tabloda görüleceği üzere UTMSİL’de -IİK, -siz, -çi, -İA-, -Ki, -İAştUrUş, -çe ekleri eş anlamlı isim ve sıfatlara gelerek bunlardan yeni eş anlamlı isim, sıfat ve fiil oluşturmuştur. Buradaki önemli nokta yapım eklerinin her zaman eş anlam dizisini oluşturan bütün kelimelere gelerek onlardan yeni eş anlamlılar yaratamayacağıdır. Ek, sadece dizideki belirli kelimelere eklenebilir. Örneğin *abroy*, *inavet*, *yüz*, *miñşéñ* “itibar, saygınlık, güven, itimat” eş anlamlı isimlerinden türetilen *abroyluq*, *inavetlik*, *yüzlük* “itibarlı, saygın, güvenilir” sıfatlarında Çince alınan ve konuşma dilinde kullanılan *miñşéñ* kelimesinin eki olmadığı görülür. Bu durum eş anlamlı kelimelerin yeni kelime türetme güçlerindeki farklılığı gösterir.

Eş anlamlı kelimelerden yeni eş anlamlılar oluştururken her zaman aynı yapım eklerinden değil bazen farklı yapım eklerinden de faydalanılabilir. Özellikle Türkçeye has yapım eklerinin Farsça ve Arapçadan alınarak dile yerleşen ve daha nadir kullanılan eklerle aynı işlevde kullanılmaları eş anlamlı kelimelerin oluşumuna katkı sağlayan bir husustur. Bu özellikleriyle bu tür eş anlamlılar sadece kelimeler arasındaki eşliği değil aynı zamanda çeşitli ekler arasındaki eş işlevliliği göstermesi bakımından da önemlidir. Bu kullanıma örnek olarak “şaka” anlamındaki *çaqçaq* ve *hezil* kelimeleri verilebilir. Eş anlamlı bu kelimelere iki farklı ek getirilerek *çaqçaqçı*, *hezilkeş* “şakacı” eş anlamlı isimleri yapılmıştır. UTMSİL’de benzer işlevde kullanılarak eş anlamlı kelime köklerinden yeni eş anlamlılar yapan ekler örnekleri ile birlikte aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4.10. Eş anlamlı kelime köklerine farklı yapım ekinin gelmesiyle oluşan eş anlamlılar

Benzer işlevde kullanılan ekler		Kök halindeki eş anlamlılar	Türemiş yapıdaki eş anlamlılar
-İİK	-çan	taqet / sevr / sevr-taqet “sabır, takat”	taqetlik / sevrçan “sabırlı, takatlı”

Tablo 4.10. (devam) Eş anlamlı kelime köklerine farklı yapım ekinin gelmesiyle oluşan eş anlamlılar

-lik	-çan	rehim / şepqet / méhir / köyüm “acıma, şefkat, merhamet”	rehimlik / şepqetlik / köyümlük / köyümçan “şefkatli, merhametli”
-liK	-çilik	dost / burader / ağıne “dost, arkadaş, birader”	dostluq / buraderlik / ağınidarçiliq “dostluk, arkadaşlık, biraderlik”
	-men	bext / saadet / teley / dölet / ülgü “baht, saadet, talih, şans”	bextlik / saadetmen / teleylik / döletmen / ülgülük “bahtlı, talihli, şanslı”
-siz	bi- / bet-	bext / teley “baht, saadet, talih, şans”	bextsiz / betbext / teleysiz / biteley “bahtsız, talihsiz, şanssız”
-çi	-keş	emgek / méhnet “emek, iş, alın teri”	emgekçi / méhnetkeş “emekçi, çalışan”
-vaz	-xor	pahişe / zina “zina”	pahişivaz / zinaxor “sefiş, zampara”
-A-	-(A)y-	çoñ / zor / yoğan / katta “büyük”	çoñaymaq / zoraymaq / yoğınimaq “büyümek”
	-IA-	san / hésab / edet “sayı, adet, miktar, hesap”	sanimaq / éditlimaq / hésablimaq “saymak, hesaplamak”
-IAñ-	-IAş-	toluq / mukemmel “tam, eksiksiz, baştan başa, hepsi, kesin olarak”	toluqlanmaq / mukemmelleşmek “tamamlanmak, mükemmel hâle gelmek”

Yeni Uygur Türkçesinde kelime türetiminde kullanılan en işlek eklerden birisi -liK’tır. Ek hem isim ve sıfatlardan yeni isimler yapılmasında hem de isimlerden yeni sıfatlar yapılmasında sıklıkla kullanılır. Bu işlevleri ile Türkçe kökenli -çilik / -çan ve Farsça kökenli -men ekleri ile benzer şekilde kullanılarak eş anlamlı kelime köklerinden yeni eş anlamlılar oluşturmuştur.

Yeni Uygur Türkçesinde kelime yeni türetiminde sıklıkla kullanılan eklerden birisi -siz’dir. Ek, isimlere gelerek onlardan yokluk ya da azlık bildiren sıfatlar türetir (Tehur vd., 2010: 1462). Daha nadir kullanılan Farsça kökenli bi- ön eki, Arapça ve Farsçadan alınan bazı isimlere eklenerek Türkçe kökenli -siz ekine benzer şekilde eklendiği ismin yokluğunu bildiren sıfatlar yapar (Tehur vd., 2010, 1464). -siz ve bi- ekleriyle birlikte aynı eş anlam dizisinde yer alan bir diğer ek Farsça kökenli bet- ön ekidir. Bu ek esasen -siz ve bi-’den

farklı işlevde olup eklendiği Arapça ve Farsça kökenli isimlere “kötü, iyi olmayan” anlamı katar (Tehur vd., 2010, 1465).

Eş anlamlı isim köklerinden yeni eş anlamlı isimler yapan bir diğer ek Türkçenin en eski ve en işlek yapım eklerinden biri olan -çi ekidir. Ek tespit edilen örneklerde Farsça kökenli -keş ile benzer işlevlerde kullanılmıştır.

-vaz ve -xor ekleri de benzer işlevlerde kullanılan eklerdendir. Farsça kökenli -xor eki خوردن “yemek, içmek” fiilinin kökü olup eklendiği isimlerin ifade ettiği şeye meraklı, düşkün olma anlamında isimler yapar (Tehur vd., 2010, 1431; Seper, 2002: 159). Farsça باختن “oyynamak” fiilinin kökü olan -vaz (-baz) eki ise eklendiği ismin ifade ettiği şeyle oynayan, ilgilenen ya da onunla haddinden fazla meşgul olan kişiyi bildiren isimler yapma görevindedir (Tehur vd., 2010, 1431).

Türemiş yapıdaki bazı eş anlamlılar Türkçeye özgü farklı yapım ekleriyle oluşturulmuştur. Bu doğrultuda tespit edilen örneklerde [-A/- (A)y-], [-A/-lA-], [-lAş/-lAn-] eklerinin eş anlamlı kelime köklerinden yeni eş anlamlılar oluşturduğu görülmüştür.

Bu ekler sadece eş anlamlı kelimelere değil birbirleriyle yakın kavramları ifade eden kelimelere gelerek bu kelimelerden de eş anlamlılar yapar. Örneğin *tebrik* “kutlama; bir netice sebebiyle bildirilen iyi dilek” (UTİL, 104), *mubarek* “mukaddes, değerli; kutlama sözü” (UTİL, 195), *qutluq* “şans ya da zenginlik, bereket getiren; bahtlı; mukaddes, değerli” (UTİL, 308) kelimelerine isimden fiil yapım eki -lA- getirilerek bu kelimelerden *tebriklimek*, *mereklimek*, *qutluqlimak* “kutlamak, tebrik etmek” (UTMSİL, 165) eş anlamlıları türemiştir. Aynı şekilde *tesvirlimek*, *süretlimek* “tasvir etmek, betimlemek” (UTMSİL, 171) fiilleri de *tesvir* “bir şeyin yazılan, kazınan ya da çizilen şekli; resim, tablo; tasvir” (UTİL, 144) ve *süret* “fotoğraf, resim; dış görünüm, şekil, tarz” (UTİL, 631) kelimelerinden türemiştir. *Dügilek*, *yumilaq*, *törük* “yuvarlak” (UTMSİL, 303) sıfatları *dügili-* “yuvarlamak” (UTİL, 141), *yumili-* “yuvarlamak; sapmak, yüz çevirmek” (UTİL, 636) ve *töri-* “başı dönmek” fiillerinden türemiştir.

4.3.1.2. Farklı anlamlardaki kelime köklerinden türemiş eş anlamlılar

Çok daha nadir olmakla birlikte, kök ya da gövde halinde birbirlerinden farklı kavramları karşılayan kelimelerin türemiş şekillerinin eş anlamlılık oluşturduğu örnekler mevcuttur. Bu örneklerin bir kısmında kelimeler aynı ekleri alarak eş duruma gelirken bazı kelimeler farklı ekleri alarak eş anlamlılık oluşturmuştur. UTMSİL’deki bu konuda tespit edilen örnekler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4.11. Farklı anlamlara sahip kelime köklerinden türeyen eş anlamlılar

Kök Halindeki Kelimeler	Türemiş Eş Anlamlılar
yoğan “kapladığı yer geniş; yüksek, gürültülü; dedikodu, gerçek olmayan söz”	çoñçi / yoğançi / menmençi “kibirli, mağrur”
çoñ “kapladığı yer geniş; yaşı büyük; yaşlı, aksakal; büyük, üstün; heybetli, haşmetli; geniş, rahat”	
menmen “kendini üstün gören, kibirli”	
çeqim “iftira, bühitan”	çeqimçi / suxençi / inkasçi “dedikoducu, kovcu”
suxen “söz, sohbet, konuşma”	
inkas “yansıma, aks; refleks”	
bap “bir kişi, amaç, iş ya da nesneye uygun gelen, münasip, layık”	baplımaq / caylımaq “cezasını, dersini vermek”
cay “bir kişinin ya da şeyin kapladığı boşluk; yer; idari bölge; merkezden uzak yerler, köy; bir şeyin bölümü; vatan; oturacak yer, sandalye; iş, hizmet, vazife”	
tiñ “ekin ekilmemiş, bozulmamış, sürülmemiş”	tiñçi / paylaqçi / axbaratçi / ayğaçaçi “casus, ajan, istihbaratçı, muhbir”
paylaq “polis karakolu; hapisane”	
axbarat “haber, malumat; bir durum hakkında gizli haber ve belge”	
ayğaça “iki kişi arasında laf taşıyan, habercilik yapan”	
çapan “gömlek üstüne giyilen dış kıyafet”	çapançi / texsiçi / daqqalçi / pordaçaçi “dalakavuk, yağcı, yalaka”

Tablo 4.11. (devam) Farklı anlamlara sahip kelime köklerinden türeyen eş anlamlılar

texse “leğen şeklinde yemek kabı; terazi kefesi”	
daqal “alt dudak ile çene arasında çıkan sakal”	
pordaq “testis; fitik”	
yağlıma “nazikçe söylenen ama doğru, samimi olmayan”	
guppañ “ağır bir şeyin yere düşmesi ya da başka şeylere çarpmasıyla çıkan ses”	yağlımiçi / guppañçi / şılamçi “yağcı, şaşakçı”
şiylimaq “kartı karıştırıp oyunculara dağıtmak; güzel sözler ile övüp kandırmak, pohpohlayıp kendi için çalıştırmak”	
belge “iz, alamet, işaret; grafik; nesne ve olayların kendine has özelliği”	belgilimek / teyinlimek “teyin etmek”
teyin “açıklama, belirtme”	
salam “selam”	salamlaşmaq / amanlaşmaq “selamlaşmak, hal hatır sormak”
aman “sağ selamet; sakın, emin, endişesiz”	
xata “hata, yanlış, doğru değil”	
seven “hata; hatayla, dikkatsizlikle”	xatalıq / sevenlik / kemçilik “yanlışlık, eksiklik, hata”
kem “gereğinden az, yetersiz; eksik; belli nitelikler bakımından diğerlerinden aşağı; sınırlı dairede, yüzeysel”	

4.3.1.3. Aynı kelime kökünden türemiş eş anlamlılar

Benzer işlevde kullanılan ekler bazen aynı kelime kökünden eş anlamlı iki farklı kelime yaratabilir. Örneğin Farsça kökenli *baha* “fiyat, paha” kelimesinden “paha biçilemez” anlamında *bahasiz* ve *bibaha* kelimeleri türemiştir. *Bahasiz* kelimesi Yeni Uygurcada sıklıkla kullanılan sıfat yapım eki -siz ile *bibaha* ise Farsçadan alınan ve genellikle alıntı kelimelerde -siz ile aynı işlevde kullanılan bi- ön eki ile oluşturulmuştur. Farklı yapısal

özelliklere sahip bu iki kelime dilde eş anlamlı olarak varlıklarını sürdürmektedir. Bu kullanımlar eş anlamlı kelimelerin yanında söz varlığının zenginleşmesinde de oldukça önemlidir.

UTMSİL’de tespit edilen, aynı köke farklı yapım eklerinin getirilmesiyle oluşan eş anlamlılar şunlardır: *atçan*, *atliq* “atlı, ata binmiş” (UTMSİL, 4); *senetçi*, *senetkar* “sanatçı” (UTMSİL, 348); *sevebçi*, *sevebkar* “sebepe, amil, etken” (UTMSİL, 350); *bayraqçı*, *bayraqdar* “bayraktar” (UTMSİL, 86); *terim*, *térilgu* “ekim” (UTMSİL, 202); *atalma*, *atalgu* “terim” (UTMSİL, 5); *tapqur*, *tapqaq* “girişken, uyanık” (UTMSİL, 150); *tosqun*, *tosalgu*, *tosuq*, *putlikaşañ*, *putlaş* “engel, mania” (UTMSİL, 183).

Bazı eş anlam çiftleri hem aynı kelime köküne getirilen farklı yapım ekleri ile hem de eş anlamlı kelimelere getirilen aynı yapım eki ile oluşmuştur. Örneğin *edebsiz*, *exlaqsiz*, *biedeb* “ahlaksız, edepsiz” (UTMSİL, 49) eş anlamlılarında *exlaq* kelimesi -siz ile sıfat yapılmış, *edeb* kelimesi -siz eki ile birlikte benzer işleve sahip Farsça kökenli bi- ön ekini de kabul etmiştir. UTMSİL’deki benzer şekilde oluşan eş anlam dizileri şunlardır: *négizlik*, *asasliq*, *asasiy* “bir şeyin en temel kısmı, esası” (UTMSİL, 19); *topilañçi*, *isyançi*, *isyankar* “isyancı” (UTMSİL, 182); *yalixor*, *töhmetxor*, *töhmetçi* “iftiracı” (UTMSİL, 195); *çeksiz*, *payansiz*, *bipayan* “sınırsız, engin” (UTMSİL, 241); *déreksiz*, *uçursiz*, *xeversiz*, *bixever* “habersiz, bihaber” (UTMSİL, 271); *zeylik*, *zeykeş* “drenaj” (UTMSİL, 325); *şermendilik*, *osalliq*, *resvaliq*, *resvaçiliq*, *şermendiçilik* “rezillik, ayıp” (UTMSİL, 379).

4.3.2. Kök Halindeki Kelimeler ile Türemiş Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar

Bazı eş anlam dizilerinde kök ya da gövde halindeki kelimeler türemiş yapıdaki kelimelerle bir arada bulunur. Bu türdeki eş anlam dizilerinin önemli bir kısmı yabancı dillerden alınan kelimelere karşılık Uyğurca köklere çeşitli eklerin getirilmesiyle yapılmış karşılıklardan oluşur. Örneğin “ilk, başlangıç” anlamını karşılamak için *baş* kelimesinden türetilen *başlanguç* kelimesi ile birlikte Arapça kökenli *iptidaiy* kelimesi eş anlamlı olarak kullanılmaktadır (UTMSİL, 79).

UTMSİL’de çeşitli yapım ekleriyle türemiş Türkçe kökenli kelimeler ile bunlarla eş anlamlı olarak kullanılan alıntı kelimelerin oluşturduğu diziler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4.12. Türemiş yapıdaki Yeni Uygurca kelimeler ile alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar

Türemiş Yapıdaki Yeni Uygurca Kelime	Kök Haldeki Alıntı Eş anlamlılar	Anlam
açquç	kilit	anahtar
basma	metbee	basım, matbaacılık
başliq	reis / rehber	reis, başkan, rehber
belgilik	mueyyen	belirli, muayyen, makul
birlik	ittihad	birlik
bölüş	teqsim	bölme
buyrutma	zakaz	sipariş
çalgu	saz / muzika	müzik aletleri
çaqiriq	teşebbüs / muraciet	çağrı, davet, müracat, teşebbüs
çiqim	xiracet / serpiyat / rasxot	masraf, gider
ékin	ziraet	ekin
ékinci	déhqan	çiftçi
keçurmiş	sergüzeşt	sergüzeşt
siziqçe	défis	tire
sizma	resim / süret	resim, fotoğraf
soraq	soal	soru
süzük / tiniq	zulal	duru, berrak, temiz,
tinçliq	sülh	barış
tuğma	tebiyy	doğuştan, doğal
uçqu	ayropilan	uçak
yuğuç	desmal / cambu	bez, peçete

Yabancı dillerden alınan kök halindeki bu kelimeler, yabancı kökenli olup bir takım eklerle türetilen kelimelerle de eş anlamlılık oluşturabilirler. Türemiş haldeki yabancı kökenli bu kelimeler daha çok Arapça ve Farsça kaynaklı olup kök halindeki karşılıkları ise yine Arapça ve Farsça başta olmak üzere Fransızca, Rusça, Yunanca gibi dillerdendir. Yeni Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsça ögelerin yeni kelime türetmede işlek olarak kullanılması bu ögelerin dile daha önceki dönemlerde girdiği ve söz varlığında Türkçe ögelere benzer şekilde kullanıldıklarının bir göstergesi kabul edilebilir. Bunlara nispeten Çince, Rusça ve Rusça üzerinden geçen Batı dillerine ait kelimeler yeni kelime türetme gücü bakımından zayıftır.

Tablo 4.13. Türemiş yapıdaki alıntı kelimeler ile kök halindeki alıntı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılar

Türemiş Yapıdaki Alıntı Kelime	Kök Haldeki Alıntı Eş Anlamlılar	Anlam
adaletlik	adil / heqiqaniy	âdil, adaletli
binakar	mimar / arxétéktor	mimar
biseremcan	perişan	düzensiz, intizamsız, perişan
cudaliq	hicran	hicran, ayrılık
çaydan	térmos	termos
diyanetlik	pak	dürüst
kitabçe	risale / broşura	kitapçık
resimci	ressam	ressam
sırdaş	esra	sırdaş
siyahdan	düvet	mürekkep kutusu, hokka
tézlík	suret	hız, sürat, çabukluk
xelqçilliq	démokratiye	demokrasi
xizmetçi	xadim	memur, işçi

Kelime türetmede yabancı dillerden alınan ögelere daha çok Türkçeye has yapım ekleri getirilmekle beraber Farsça kökenli ekler de kullanılmaktadır. Bazı durumlarda hem Türkçe hem de yabancı kaynaklı yapım eklerinin beraber kullanıldığı da görülür. Örneğin Arapça *tarih* kelimesine biri Türkçe biri Farsça olmak üzere iki yapım eki getirilerek türetilen *tarixçi*, *tarixşunas* kelimeleri yine Arapçadan alınan *muerrix* “tarihçi” ile eş anlamlılık oluşturur (UTMSİL, 155).

Yeni Uygurca kelimelerin bir kısmı, yine Uygurca kökenli olup çeşitli eklerle türetilen isim, sıfat ve fiillerle eş anlamlıdır: *soymaq*, *boğuzlimaq* “hayvanları, kümes hayvanlarını boğazından bıçakla öldürmek” (UTMSİL, 355), *éytmaq*, *demek*, *sözlimek* “söylemek, demek” (UTMSİL, 359), *çaqmaq*, *isirmaq*, *çişlimek* “dişlemek, sokmak, ısırma” (UTMSİL, 257). Aynı şekilde *en* ile *keñ* sıfatının isim şekli olan *keñlik* “genişlik” (UTMSİL, 68) isimleri eş anlamlıdır. Esasen *keñ* ile *en* kelimeleri aynı anlamda olmasına karşın *keñ* sıfat kategorisinde olması bakımından farklılık gösterir.

Daha nadir olarak bir kavramı karşılamak için kök halindeki Uygurca kelimeler bulunmasına karşın bu kelimelerle eş anlamlı olarak yabancı dillerden alınan türemiş yapıdaki kelimeler kullanılmaktadır: *bikar* (Far.), *boş* (YUT) “işsiz” (UTMSİL, 100); *canliq* (Far. YUT), *rohluq* (Ar. YUT), *tétik* (YUT) “canlı, dinç, enerjik” (UTMSİL, 216).

Kök halindeki kelimelerle eş anlamlılık oluşturan türemiş kelimeler Türkçe veya yabancı kaynaklı olabileceği gibi bazen hem Türkçe hem de yabancı kökenli türemiş yapıdaki kelimeler birlikte bulunabilir. Örneğin Yeni Uygurca *erkin* “hür” ve Arapça kökenli *azad* “hür” kelimelerine -LIK sıfattan isim yapım eki getirilerek türetilen *erkinlik*, *azadliq* kelimeleri ile Arapçadan alınan *hürriyet* kelimesi “özgürlük” (UTMSİL, 52) anlamıyla eş anlamlılık oluşturur. UTMSİL’deki benzer örnekler şunlardır: *sazçi* (Far. YUT), *çalğuçı* (YUT), *sazende* (Far.), *muzikant* (Lat.) “çalgıcı” (UTMSİL, 335); *bilimsiz* (YUT), *ilimsiz* (Ar. YUT), *nadan* (Far.) “cahil, bilgisiz” (UTMSİL, 117); *sayidimaq* (Far. YUT), *salqinlimaq* (YUT), *segimek* (YUT) “serinlemek, gölgeli yerde dinlenmek” (UTMSİL, 347).

4.3.3. Kelimeler ile Birleşik Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar

Türkçede yabancı dillerden alınan isim soylu kelimeler fiil yapılırken genellikle yardımcı fiillerle birleştirme yolu tercih edilir. UTMSİL’deki eş anlam dizilerinin bir kısmı alıntı kelimelerle yapılan bu birleşik fiiller ile Türkçe kökenli fiillerden oluşur.

Tablo 4.14. Yeni Uygur Türkçesi fiiller ile alıntı kelimelerle yapılan birleşik fiillerin oluşturduğu eş anlamlılar

Yeni Uygurca Fiiller	Alıntı Kelimelerden Yapılan Birleşik Fiiller	Anlam
aşkarilimaq / yañramaq	paş qilmaq	işfa etmek, aşikâr kılmak
baqmaq / kütmeq / qarimaq	xever almaq / perviş qilmaq	beslemek, yetiştirmek, büyötmek
çökmek / çömmek	ğerq bolmaq	çökmek, batmak, suya girmek
dorimaq	teqlid qilmaq	taklit etmek
egeşmek	iqtida qilmaq	peşinden gitmek, takip etmek, arkasına takılmak
kömmek	depne qilmaq	gömmek, defnetmek
örümek	tercime qilmaq	tercüme etmek
piçmaq	axta qilmaq	iğdiş etmek, hadım etmek
rencimek / ağrinmaq	malal bolmaq / xapa bolmaq	üzölmek, gönlü kırılmak, kederlenmek
sinmek	hezim bolmaq	hazmedilmek
söymek / öpmek	bose qilmaq	öpmek
técimek	iqtisad qilmaq	tasarruf etmek

Tablo 4.14. (devam) Yeni Uygur Türkçesi fiiller ile alıntı kelimelerle yapılan birleşik fiillerin oluşturduğu eş anlamlılar

tizginlilmek	kontrol qilmaq	kontrol etmek, idare etmek
uçırmaq	duçar bolmaq / duç kelmek	yüz yüze gelmek, karşılaşmak

Eş anlamlı alıntı kelimeler fiil yapılırken farklı yardımcı fiiller alabilir.

Tablo 4.15. Eş anlamlı alıntı kelimelerle yapılan birleşik fiiller

Eş anlamlı isimler	Eş anlamlı fiiller
azab / oqubet “azap, çile, ızdırap, eziyet”	azab çekmek / oqubet tartmaq “İzdirap, sıkıntı çekmek, çile çekmek”
bozek / aniy / bosunçuq “ezik, korkak”	bozek qilmaq / aniy tapmaq “horlamak, hor görmek”
cebiri / capa / hereci / rizayeti / muşeqqet / capa-muşeqqet “cefa, eziyet, meşakkat”	cebiri tartmaq / capa çekmek / capa tartmaq / capa-muşeqqet çekmek / hereci tartmaq / muşeqqet çekmek / riyazet çekmek “cefa çekmek, eziyet çekmek”
salam / tezimi “selam”	salam bermek / tezimi qilmaq “selam vermek”
tañ / seher “seher”	tañ atmaq / seher bolmaq “tan atmak”

Alıntı kelimeler her zaman birleşik fiiller yardımıyla fiil yapılmaz. Bazı durumlarda bu kelimeler Yeni Uygur Türkçesinde işlek olarak kullanılan -lA-, -lAn-, -lAş- gibi fiil yapım ekleri aracılığıyla da fiil haline getirilebilir: *eslimek* (YUT), *yadlima* (Far. YUT), *zikir qilmaq* (Ar. YUT) “hatırlamak, düşünmek, bahsetmek” (UTMSİL, 57). Örnekte Farsça *yad* kelimesinin tıpkı Uygurca isimlerde olduğu gibi -lA- eki ile fiil yapılmasına karşın Arapça *zikir* kelimesi bu ek aracılığıyla değil yardımcı fiil getirilerek fiil yapılmıştır. Bu şekilde kök halindeki Yeni Uygurca fiiller ile yabancı kökenli türemiş ve birleşik fiillerin oluşturduğu eş anlamlı dizilerine şu örnekler verilebilir: *tügetmek* (YUT), *tamamlima* (Ar. YUT), *axirlaştırmaq* (Ar. YUT), *xatime bermek* (Ar. YUT) “bitirmek, tamamlamak, sonuçlandırmak” (UTMSİL, 197); *atimaq* (YUT), *béğişlima* (Far. YUT), *bexş etmek* (Far. YUT), *ata qilmaq* (Ar. YUT) “hasretmek, bağışlamak, hediye etmek” (UTMSİL, 6). Farsça kökenli *bexş* kelimesinden türetilen *béğişlima* ve *bexş etmek* örneklerinde görüldüğü üzere yabancı dillerden alınan bazı isim soylu kelimeler hem fiil yapım ekleri aracılığıyla hem de yardımcı fiiller aracılığıyla fiil yapılmakta ve bu iki yapıdaki kelime dilde beraber kullanılmaktadır.

Yeni Uygur Türkçesinde birleşik yapıdaki kelimelerin bir kısmı Türkçe kökenli ya da alıntı kelimelerle Farsça *xana*, *name*, *bab* gibi kelimelerinin getirilmesiyle oluşur: *çayxana*, *samavarxana* “çayhane, çay ocağı” (UTMSİL, 239); *calapxana*, *pahişexana* “genelev” (UTMSİL, 215); *ammibab*, *hemmebab* “herkese uygun” (UTMSİL, 35). Bu yapıdaki kelimelerin bir kısmı yabancı dillerden alınan kelimelerle eş anlamlılık oluşturur.

Tablo 4.16. Farsça *xana*, *name* kelimeleri ile yapılan eş anlamlılar

Eş anlamlılar	Anlam
balixana / menzer	iki katlı bir evin üst katı
dersxana / sinip	sınıf
dorixana / aptéka	eczane
nesebname / şecere / coruñqay	şecere
qimarxana / tavka	kumarhane
resetxana / obsérvatoriye	rasathane
şertname / ehdiname / toxtam / kélişim / dogovor	antlaşma
tecribixana / laboratoriye	laboratuvar
teklipname / bağaq	davetiye

4.3.4. Kelimeler ile Tamlamaların Oluşturduğu Eş Anlamlılar

Türkçede yeni kavramları karşılamak için kullanılan yöntemlerden birisi birden fazla kelimenin bir araya gelerek kelime grupları oluşturmalarıdır. Bu kelime gruplarında öğelerin bağımsız anlamları değil birleşimleri ile ortaya çıkan tek bir anlamı vardır. Demirez Güneri (2018), özellikle yakın dönemlerde yabancı dillerden alınan bilim, sanat, teknik gibi alanlarla ilgili kelimelere yeni karşılıklar bulunmasında genellikle kelimelerin birleşimiyle yapılan kavram karşılama yolunun kullanıldığını ifade eder. Yeni Uygur Türkçesindeki kelime birleşimleri daha çok isim tamlaması yapısındadır: *emgek küçi*, *iş küçi* “iş gücü” (UTMSİL, 68). İsim tamlaması yapısındaki bu birleşimler genellikle Arapça, Rusça, Çince, Latince gibi yabancı dillerden alınan kelimelerle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Tablo 4.17. İsim tamlaması yapısındaki birleşmeler ile oluşan eş anlamlılar

Eş anlamlılar	Anlam
adem balisi / ademzat / beni adem	insanoğlu, insanlık
aşvaqti / çaşkah	sabah saatin 9-10 olduğu vakit
ayağ asti / sende / paymal	ayakaltı
bahar bayrimi / çağan	bahar bayramı

Tablo 4.17. (devam) İsim tamlaması yapısındaki birleşmeler ile oluşan eş anlamlılar

balılar bağçisi / yesli	kreş, anaokulu
dora qegizi / rétsép	reçete
dölet mektubi / dölet xéti / étimadname	güven mektubu
dölet reisi / reis cumhur / zuñtuñ / prézidént	cumhurbaşkanı
iz puli / tennerxi / diri	maliyet
kira maşinisi / teksiy	taksi
ömür tarixi / tercimihal / biografiye	biyografi
söz aldi qoşumçisi / préfikis	ön ek
su béşi / bulaq / çeşme	bulak, pınar, kaynak
teleppuz qaidisi / orfoépiye	telaffuz kuralları
tenterbiye meydanı / istadiyon	stadyum
tiniş belgiliri / punkitu'atsiye	noktalama işaretleri
türlük mallar dukini / univérmag	alışveriş merkezi
yer igisi / zémindar / poméşçik	toprak ağası
yer yañiqı / xasiñ	yer fıstığı

İsim tamlaması yapısındaki bu birleşmelerin bir kısmında tamlanan eki düşerek kalıplaşma olmuştur: *isport* , *tenterbiye*, *tenheriket* “fiziksel aktivite, spor” (UTMSİL, 179); *beke*, *qelemтираş* “çakı” (UTMSİL, 94); *tarakan*, *süverek*, *mayqurt* “hamam böceği” (UTMSİL, 154); *piñpañçur*, *tiktak top* “masa tenisi” (UTMSİL, 207); *ténis*, *çoyla top* “tenis” (UTMSİL, 246); *intérnatsional*, *beynelmilel*, *xelqara* “uluslararası” (UTMSİL, 270); *stolba*, *moma yağaç* “elektrik direği, telefon direği” (UTMSİL, 351).

Bazı kavramların karşılanması için ise sıfat tamlaması biçimindeki kelime birleşmeleri kullanılır: *baş barmaq*, *başmaltaq* “baş parmak” (UTMSİL, 78); *paynekbaş*, *yağaqbaş*, *taqirbaş*, *aypañbaş* “kel” (UTMSİL, 129). Sıfat tamlaması biçimindeki bu yapılar yabancı dillerden alınan kelimelerle aynı kavramı karşılamak üzere eş anlamlı olarak kullanılırlar.

Tablo 4.18. Sıfat tamlaması yapısındaki birleşmeler ile oluşan eş anlamlılar

Eş anlamlılar	Anlam
asasiy qanun / konstitutsiye	anayasa
çoñ dada / yağ dada / bova	dede, büyük baba
ilmiy maqale / dissértatsiye	tez
qara til / jargon	jargon
qariyüz / şermende / resva / osal	utanmaz, rezil
töt burcek / çasa / murebbe	kare

Tablo 4.18. (devam) Sıfat tamlaması yapısındaki birleşmeler ile oluşan eş anlamlılar

töt koça / çarsu	kavşak
sériqéşek / çayan	çıyan
qariqulaq / toñguz / çoşqa / xinzir	domuz
qoşmaqördek / suxsur	kılkuyruk ördeği
xuş çaqçaq / çaqçaqçı / hezilkeş	şakacı

4.3.5. Sıfat-fiil Grubuyla Oluşan Eş Anlamlılar

Yabancı dillerden alınan kelimelere karşılık üretilen kelimelerden bir kısmı sıfat-fiil grubu yapısındadır. Örneğin “avare” anlamında Farsçadan alınan *avare*, *sersan*, *sergerdan* kelimeleriyle aynı anlamı karşılamak üzere *elgezer* (el+gezer) kelimesi kullanılır (UTMSİL, 37). Aynı şekilde Arapça kökenli *callat* “cellat” ile eş anlamlı olarak *kallikéser* (kelle+keser) kelimesi kullanılır (UTMSİL, 215).

4.3.6. İkilemelerle Oluşan Eş Anlamlılar

Eş anlam dizilerinin bir kısmı eş anlamlı iki kelime ve bu kelimelerin birleşimiyle yapılan ikilemelerden oluşur. Örneğin eş anlamlı *azab* ve *oqubet* kelimeleri ile *azab-oqubet* ikilemesi “fiziki ve ruhsal bakımdan zor durum, sıkıntı” (UTMSİL, 18) anlamında eş anlamlılık oluşturur. Bu şekilde yapılan eş anlamlılara şu örnekler verilebilir:

Tablo 4.19. Basit kelimeler ve ikilemelerin oluşturduğu eş anlamlılar

Eş anlamlılar	Anlam
adet / qaide / yosun / resim / qaide-yosun / resim-yosun / örp-adet /	âdet, örf, gelenek, töre, sünnet
bala / qaza / bala-qaza	bela, afet, külfet
buluñ / puçqaq / buluñ-puçqaq / burcek	köşe, bucak
bük / baraqsan / bük-baraqsan	sıkı, gür
derd / elem / derd-elem / köpük	dert, keder, acı, elem, ızdırap, azap
dua / tilavet / dua-tilavet / durud	dua
rahat / parağet / / huzur / rahat-parağet / halavet / huzur-halavet	huzur, rahat
taqet / sevr / sevr-taqet / metanet	sabır, takat
zoq / şoq / zoq-şoq / iştiyaq	zevk, memnuniyet, ilgi, tutku

Bazı dizilerde eş anlamlı kelimelerden oluşan ikileme ile bu ikilemeyi oluşturan öğelerden biri yer alır. Örneğin *tonuş*, *tonuş-biliş* “tanıdık, tanış” (UTMSİL, 186); *zorluq*, *zorluq-zombuluq* “zorbalık” (UTMSİL, 325).

4.4. Oluşum Şekilleri Bakımından Eş Anlamlılar

4.4.1. Alıntı Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar

Eş anlamlılığın oluşmasının nedenlerinden biri, yabancı dillerden kelime alması ve bunların dilin yerli kelimeleri ile birlikte kullanılmasıdır. Alıntı öğeler ve yerli kelimeler arasındaki eş anlamlılıkta kelimeler arasında bir mücadele olduğu, bunun sonucunda kelimelerden birinin kullanım alanının sınırlandığı ve sadece bu alanlarda kullanıldığı ya da daha da ileri giderek bu kelimenin kullanımdan düştüğü belirtilir (Aksan, 2005: 88, 89). Yeni Uygur Türkçesinde yukarıda ayrıntılı olarak görüldüğü üzere alıntı öğelerin eş anlamlılık oluşturmada en çok Arapça ve Farsçadan alınan kelimeler etkili olmuştur. Bununla birlikte özellikle bilim, kültür gibi alanlardaki terimlerde Batı kaynaklı kelimeler bazen Türkçe karşılıkları bazen de Arapça ve Farsça kökenli kelimelerle eş durumda kullanılmaktadır. Konu ile ilgili yukarıda (Bölüm 4.2.) ayrıntılı bilgi yer aldığı için burada örneklere yer verilmeyecektir.

4.4.2. Ağız-Şivelere Ait Kelimelerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar

Bir dilin standart kullanımından fonetik, gramatik ve leksik olarak farklılık gösteren ve belirli bölgelere has olan dalları ağız olarak adlandırılır.

Yeni Uygur Türkçesinde ağızlara ait kelimelerin bir kısmı esasen Eski Uygur Türkçesi döneminde de kullanılan Türkçe kökenli kelimelerdir. Ancak bunlar Yeni Uygurcada yerini Arapça ve Farsçadan alınan eş anlamlılarına bıraktıkları için kullanımdan düşmüş ve bu sebeple standart dilde kullanılmayıp bugün ağızlarda varlıklarını sürdürürler (Göpuri, 1986: 4).

Ağızlara ait kelimelerin eş anlamlılık oluşturup oluşturmadığı üzerine birbirine zıt iki görüş vardır. Bunlardan birisi her bölgenin kendine ait bir kültürü olduğu, ağız ve şivelerin farklı coğrafyalarda ve farklı kültürlerde yaşadığı, dolayısıyla bu kelimelerin eş anlamlılık oluşturmayaacağı yönündedir. Bu sebeple ağızlara ait kelimelerin her ne kadar aynı kavramı

karşılasalar da aynı olamayacağı savunulur (Akçataş ve Arı, 2018). Ağız söz varlığının eş anlamlılık oluşturmayaacağı yönündeki görüşler bir kelimeye yüklenen değer her yerde aynı olamayacağı temeline dayanır (Sarı, 2011). Bununla birlikte ağızlara ait bazı kelimelerin standart dile yerleşerek eş anlamlı olarak kullanılabileceklerini belirten çalışmalar sayıca daha fazladır (Palmer 1993; Ahanov, 2008; Sarıkaya, 2005; Tehur vd., 2010; Seper, 2002; Ullmann, 1967; Sidiq ve Sabit, 1981). Bu çalışmalara göre ağızlara özgü kelimelerin standart dile girerek benzer kelimelerle paralel kullanılması ve bunların halk dilinde yaygınlaşması neticesinde eş anlamlılık oluşur. Örneğin “abla” anlamındaki *aça*, *hede*, *ayla*, *égiçe* eş anlamlılarından *aça* kelimesi standart dile, *hede* kelimesi İli ağzına, *ayla* kelimesi Turfan ağzına, *égiçe* kelimesi Kuça ağzına özgüdür. Aynı şekilde *oğri*, *kantu* (Turfan) “hırsız”; *işt*, *seg* (Hoten) “köpek”; *peley*, *qolqap* (Kumul) “eldiven”; *süpürge*, *yamdağ* (Kumul) “süpürge”; *yaxşı*, *belen* (Kaşgar) “iyi”; *cimcit*, *tımtas* (Kaşgar) “sakin, sessiz”; *exmeq*, *koldur* (Gulca) “saf, ahmak”; *mata*, *şañ* (Hoten), *böz* (Lopnor) “bez” eş anlam dizilerinde ikinci kelimeler ağızlara özgüdür. Yerel duygu barındırmaları bakımından birbirinden ayrıldığı belirtilmekle beraber bu kelimelerin eş anlamlı olduğu kabul edilir (Tehur vd., 2010: 970).

Ağızlar ile standart dile özgü kelimeler arasındaki farklardan birisi de standart dildeki kelimelerin yeni kelime türetme gücü bakımından çok daha verimli olmasıdır. Genellikle ağızlara özgü kelimeler yeni kelime türetilmesinde kullanılmaz. Dolayısıyla iki türdeki kelimeler arasında işlevsellik bakımından da farklılık olduğu söylenebilir.

UTMSİL’de ağızlara özgü olup standart dilde sıklıkla kullanılan kelimeler eş anlamlı dizilerine dâhil edilmiştir. Örneğin *etir*, *buysu* “ıtır” eş anlamlılarında *buysu* kelimesi Lopnor ağzına özgüdür. Bazı dizilerde ise standart dile özgü kelimenin eş anlamlısı olan kelime birden fazla ağızda kullanılır. Örneğin *sevze*, *zerdek* “havuç” eş anlamlılarında *zerdek* hem Kaşgar hem de Hoten ağzında kullanılmaktadır.

UTMSİL’ye göre ağızlara özgü kelimelerle oluşan eş anlam dizileri şunlardır:

Tablo 4.20. Kaşgar ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar

Eş Anlamlı Kelimeler	Kaşgar Ağzındaki Eş Anlamlılar	Anlam
atmaq / taşlımaq / çörümek / irğitmaq	ciğimaq	atmak, fırlatmak, bırakmak
böşük / segünçek	bölençük	beşik

Tablo 4.21. Lopnor ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar

Eş Anlamlı Kelimeler	Lopnor Ağzındaki Eş Anlamlılar	Anlam
aça / égiçe / hede / ayla / appay	éce	abla
ana / apa / valide	ine	anne
ata / dada / peder / kañ	ava	baba
bova / çoñ dada	yağ dada	büyük baba, dede
böre / qaşqır / kök yayıl / qurt	qarişqu	kurt
dérize / pencire	rocek	pencere
dolqun / mevc / örkeş / qum	çayqaq	dalga
Etir	buysu	ıtır
şahap / ırmaq	ilek	ırmak

Tablo 4.22. İli ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar

Eş anlamlı kelimeler	İli ağzındaki eş anlamlılar	Anlam
bozek / aniy	bosunçuq	korkak, ezik
pul / aqça / pada / derem / teñge / tiyin / yarmaq / pinnas	tiza	para
top	pomzek	top
taxtay / şal	pen	tahta
térikkek / kökerme / cilixor / tevaz / qançıçar	çuruñqay / çévirqay	çabuk kızan, çabuk öfkelenen

Tablo 4.23. Hoten ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar

Eş Anlamlı Kelimeler	Hoten Ağzındaki Eş Anlamlılar	Anlam
baýa / bayatin / bayam / heli / timin	say / sayatin	demin, biraz önce
pakar / petek / pakinek / pistek / pindek / parpa / cedivar	vaxan	kısa, cüce, bücür, ufaklık
paqa	qumçaq	kurbağa
poçi / lapçi	deñgirek	palavracı, yalancı
poçta	çiper	posta
poçtikeş / poçtalyon / poçtiçi	çiperçi	postacı
reste / güze	çoğa	pazar, çarşı
selle / destar	sipeç	sarık
soğuş / soğ / izğirin	tum	soğuk; sevimsiz

Tablo 4.23. (devam) Hoten ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar

supa / bögülük	süke	seki
şarp / boyunluq	guñga	atkı, şal
tékin / heqsiz / pulsiz / bikarğa	mut	bedava, parasız
xalat / şalduruq	şilgey	önlük, cübbe

Tablo 4.24. Kumul ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar

Eş Anlamli Kelimeler	Kumul Ağzındaki Eş Anlamlılar	Anlam
acayıp / ğarayıp / ğelite / yoçunla / bir qisma	sonu / ömse	ilginç, şaşırtıcı; olağan dışı
açquç	kilit	anahtar
bovaq / bövek	niłqa	bebek
çoka / koyza	çöküç	yemek çubuğu
dédek / çöre	qirgin	kadın köle, cariye
derd / elem / derd-elem	köpük	dert, keder, acı, elem, ızdırıp, azap
eceblenmek / teeccüplenmek / heyran qalmaq / ési ketmek / tañ qalmaq / hañ-tañ qalmaq /	sonurqımaq	“hayret etmek, şaşırmak, şaşakalmak.”
palek / bosey	başaqqök / başaq	ıspanak
purımaq / iskimek	illımaq	koklamak
satıra / hecviye	kékitme	hiciv
saye / köleñge	qalqa	gölge
şecere / nesebname	coruñqay	şecere
téyız / yüze / sayaz	taxsa	sığ
şepe / tiviş	baran	belli belirsiz ses, görüntü
töge / teve	lokta	deve
xetküç	gecep	ayraç

Tablo 4.25. Turfan ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar

Eş Anlamli Kelimeler	Turfan Ağzındaki Eş Anlamlılar	Anlam
zeylik / zeykeş	cama	drenaj

Tablo 4.26. Aksu ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar

Eş Anlamlı Kelimeler	Aksu Ağzındaki Eş Anlamlılar	Anlam
piyma / kigiz ötük	çot paypaq	çizme
xasiñ	yer yañiqi	yer fıstığı

Tablo 4.27. Gulca ağzında kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar

Eş Anlamlı Kelimeler	Gulca Ağzındaki Eş Anlamlılar	Anlam
çeqimçi / suxençi / aliqağa / inkasçi	şupur éğiz	dedikoducu
déhqan	ékinci	çiftçi

Tablo 4.28. Birden fazla ağızda kullanılan kelimelerle oluşan eş anlamlılar

Eş Anlamlı Kelimeler	Ağızlardaki Eş Anlamlılar	Anlam
sereñge / yañxo	güñgürt (Kaşgar-Aksu)	kibrit
puraq / hid / buy	is (Kaşgar-Lopnor)	kokusu
sevze	zerdek (Kaşgar-Hoten)	havuç
töven / pes	altın (Kaşgar-Yarkent)	yükseğin zıttı, alçak
sapan / qoş / soqa / boqusa	amaç (Kaşgar-Yarkent)	saban
tükürmek / qaqırmaq	sağurmaq (Kaşgar-Yarkent)	tükürmek
çişlimek / çaqmaq	isirmaq (Kaşgar-Yarkent)	dişlemek, sokmak, ısırmak
séhir / epsun / yad	coda (Kumul) / erveş (Kaşgar)	sihir, büyü
cuvava	benşi (Kumul-Turfan)	mantı
dügilek / yumilaq	törük (Kumul-Turfan)	yuvarlak
epkeş / baldaq	beldeñ (Kumul) / lañguñ (Hoten)	çiğindirik
şumtek / yétimoğlaq	sapaq (Kumul) / ğurtek (Hoten)	yaramaz
exmeq / hamaqet / galvañ	şeliga (Kumul) / koldur (İli)	ahmak, aptal, budala
çimçilaq	çimit (Hoten) / çimelteq (İli)	serçe parmak; küçük, basit, az
---	çivin (Hoten) / qarasiñek (Lopnor)	sinek
sapliq / çömüç / noguy	çömçe (Hoten) / usqaq (Lopnor)	kepçe
saman / meñgen / paxal / öye	misil (Hoten) / ğozu (Lopnor)	saman; kıymetsiz
soğa / tuñ / sağı	maltaq (Aksu) / çöñek (Lopnor) / matal (Hoten)	kova, fıçı
sudan / baklaşka	yatuq / körte (Kumul-Turfan)	su kabı, matara
sévet / qoşuqluq / karzinka	kañka (Hoten) / puluq (Lopnor-Hoten)	sepet

4.4.3. Örtmece Sözlerin Oluşturduğu Eş Anlamlılar

Her dilde, adının sesli bir şekilde söylenmesi hoş karşılanmayan ve o toplum içinde tabu kabul edilen kavramlar vardır. Tabular, toplumdan topluma az çok farklılık göstermekle beraber genel olarak ölüm, hastalık, cinsellik, vahşi hayvanlar, insanlara ait bir takım olumsuz fiziksel özellikler, toplumun genel ahlak anlayışına uygun olmayan kavramlara ait kelimeleri içerir. Zikredildiğinde doğacak korku, utanma, iğrenme, ayıplama gibi duyguların ve kötü çağrışımların önlenmesi amacıyla bu tabuların farklı kelimelerle dolaylı yoldan ifade edilmesi örtmece olarak adlandırılır (Aksan, 2015: 98). Örtmece kelimeler yabancı dillerden alınan kelimeler olabileceği gibi temel anlamları farklı olup dolaylı yoldan tabulaşan kavramları karşılayan kelimeler de olabilir.

Her ne kadar duygu değeri ve kullanım bakımından önemli farklılıklar barındırsa da temel olarak aynı kavramın farklı şekillerde ifade edilmesiyle oluşan örtmecelerin eş anlamlılığın oluşumuna katkı sağladığı düşünülür (Ahanov, 2008; Akçataş ve Arı 2018; Kocapınar, 2017; Özden 2014; Tekin, 1997b; Ullmann, 1967; Yaylagül, 2015).

Yeni Uygur Türkçesinde “ölmek” anlamında kullanılan *ölmek*, *vapat bolmaq*, *qaza qilmaq*, *köz yummaq*, *dunyadin ötmek*, *meñgülük uyquğa ketmek*, *bendiçilik qilmaq* ifadeleri sözlük anlamı olarak aynı kavramı ifade etmeleri bakımından eş anlamlı kabul edilir. Ancak bu ifadeler barındırdıkları duygu değerleri bakımından birbirinden ayrılır. Bu sebeple birbirlerinin yerine kullanılamazlar (İbrahimi ve Niyaz, 1988: 207).

UTMSİL’de örtmece sözlerden oluşan eş anlamlı kelimeleri doğum, ölüm, cinsellik, ahlak, boşaltım sistemi ve hayvanlarla ilgili olmak üzere altı başlık altında incelemek mümkündür.

Yeni Uygur Türkçesinde “doğum yapmak” anlamını karşılamak üzere *tuğmaq*, *boşanmaq*, *yeñgimek*, *közi yorumaq*, *tevellud qilmaq*, *közükmek*, *küzeymek*, *kosatmaq* (UTMSİL, 191) eş anlamlıları kullanılır. Bu eş anlam dizisinde *yeñgimek* “hafiflemek, yükünden kurtulmak”, *boşanmaq* “boşaltmak”, *közükmek* “gözükmek”, *közi yorumaq* “gözü parlamak” temel anlamlarıdır (Baykara, 2020). Ancak bu fiiller temel anlamlarının dışında örtmece olarak *tuğmaq* ile eş anlamlılık oluşturur. *Tevellud qilmaq* Arapça “doğmak” anlamındaki “tevellud” kelimesinden türetilmiştir. *Közükmek*, *küzeymek* fiilleri ise ağız söz varlığına ait kelimelerdir. Bu bağlamda örtmece kelimelerin dilin söz varlığının zenginleşmesinde ve

ifade gücünün artmasında önemli rol oynamakla birlikte eş anlamlı kelimelerin oluşumunda da önemli derecede etkili olduklarını söylemek mümkündür (Baykara, 2020).

UTMSİL’de doğumla ilgili örtmece sözlerin oluşturduğu eş anlamlı dizilerine şu örnekler verilebilir: *eş, hemreh* “plesanta” (UTMSİL, 51); *boyidin acrap ketmek, bala çüşüp ketmek* “düşük yapmak” (UTMSİL, 104); *tuğut, çüşük, toğsuq* “doğum” (UTMSİL, 191); *tuğulmaq, dunyağa kelmek, törelmek* “doğmak” (UTMSİL, 191).

Örtmece kelimelerin yoğunlaştığı kavramlardan birisi de ölümdür. Örneğin “gömmek” anlamını ifade eden Türkçe kökenli *kömmek* kelimesiyle aş anlamlı olarak Arapçadan alınan *depn* kelimesinden yapılan *depne qilmaq* kullanılmaktadır (UTMSİL, 287). Aynı şekilde “ağır felakele karşılaşmak” anlamındaki *béşini yémek* ve “felakete götürmek, mahvetmek” anlamındaki *béşiğa çiqmaq* deyimleri bu anlamlarının dışında örtmece olarak “ölmek (kötü kişiler için)” anlamında kullanılır (UTMSİL, 111).

UTMSİL’de ölüm kavramı ile ilgili eş anlamlı kelimelere şu örnekler verilebilir: *cinaza, tavut* “tabut” (UTMSİL, 228); *çaçrap ketmek, çetnep ketmek, çéçrap ketmek* “ölmek (bebekler için)” (UTMSİL, 231); *soymaq, boğuzlmaq* “hayvanları, kümes hayvanlarını öldürmek” (UTMSİL, 355).

Örtmece söz varlığının olduğu alanlardan bir diğeri cinsellik ve ahlakla ilgili kavramlardır. Bu kavramları karşılamak için daha çok yabancı dillerden alınan karşılıkların tercih edildiği görülmektedir. Örneğin *solamçi, şoviçi, guy, yumşaqbaş* (UTMSİL, 355) eş anlamlılarından *şoviçi*, Farsça kökenli *şorba* “çorba” kelimesine dayanmaktadır. *Şorba* aynı zamanda “cinsel ilişki sırasında kadın ve erkek bedeninden salgılanan sıvı” ve *şoviçi* “karısının ya da kızının ahlaksızlık yapmasına izin veren, bundan rahatsız olmayan erkek” anlamlarında örtmeceler oluşturur (Baykara, 2020: 320). *Guy* kelimesi ise Çince kökenli olup “kaplumbağa” anlamındadır. Kelimeler sahip oldukları bu temel anlamlarının dışında “karısının, kızının ahlaksızlık yapmasına izin veren erkek” anlamıyla eş anlamlı örtmecelerdir (Baykara, 2020).

Cinsellik ve ahlakla ilgili örtmece kelimeler ve bu kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılara şu örnekler verilebilir: *axvat, axta, tutuq* “hadım, iğdiş” (UTMSİL, 11); *pahişe, zina* “zina” (UTMSİL, 127); *pahişivaz, zinaxor, poxur* “sefiş, zampara” (UTMSİL, 127); *piçmaq, axta qilmaq* “hadım etmek” (UTMSİL, 145); *calap, pahişe, buzuq, qiziliştan, ger* “fahişe”

(UTMSİL, 215); *calapxana, pahişexana, mabenze, bardaq* “genelev” (UTMSİL, 215); *xunsa, erkekedek* “hülsa” (UTMSİL, 279); *delle, tasmiçi* “muhabbet tellalı” (UTMSİL, 291); *şeytan atlimaq, éhtilam bolmaq* “rüyada cenabet olmak, ihtilam” (UTMSİL, 381); *sünnitini qilmaq, xetne qilmaq, yatquzup qoymaq* “sünnet olmak” (UTMSİL, 363); *emçek, meme, memeq, köksi, yelin* “meme” (UTMSİL, 64).

Meme ve *memeq* kelimeleri UTİL’ye göre çocuk diline ait kelimelerdir. Baykara (2020), *memenin* örtmece iken zamanla bu niteliğini kaybederek tabu haline geldiğini belirtir.

Boşaltım ile ilgili örtmece kelimeler ve eş anlamlıları üzerine tespit edilen tek örnek *süydük, kiçik teret* “idrar” eş anlamlılarıdır (UTMSİL, 364).

Eş anlamlı hayvan adlarının bir kısmı da örtmece sebebiyle oluşmuştur. Bu anlamda en belirgin örneklerden birisi İslam dininde yenmesi haram olan *toñguz* “domuz” kelimesidir. Yenmesinin haram kabul edilmesinin yanında genellikle adının zikredilmesinden de kaçınılan *toñguzun* eş anlamlısı olarak *çoşqa, qariqulaq* kelimeleri kullanılmaktadır (UTMSİL, 242). Bu kelimelerden *çoşqa*nın Eski Türkçede “çocuk, yavru; domuz yavrusu” anlamlarındaki *çoçka* kelimesine dayandığı söylenir (Baykara, 2020). *Qariqulaq* (kara+kulak) ise kelimenin doğrudan söylenmesinden kaçınılmak için kullanılan dolaylı ifadesidir. Örtmece kelimelerin oluşturduğu eş anlamlı hayvan isimlerine UTMSİL’den verilecek diğer örnekler şunlardır: *böre, qaşqır, kök yayıl, qurt, qarışqu* “kurt” (UTMSİL, 107); *çayan, sériqéşek* “çıyan” (UTMSİL, 239); *xeysiñ, qaraşoxa* “karadiken” (UTMSİL, 273).

4.4.4. Çok Anlamlı Kelimelerde Eş Anlamlılık

İnsanların sosyal gelişim sürecinde yeni öğrendikleri nesne ve durumları adlandırmak için yeni kelimelere başvurulabileceği gibi kimi zaman dilde mevcut bulunan bir kelimeye yeni kavramlar yüklenilmesi yoluna gidilebilir. Ahanov kelimelerin yeni anlamlar kazanmasında, onların dilde tek başına değil diğer kelimelerle ilişkili biçimde yaşamalarının da etkili olduğunu savunur. Yeni anlamlar dilin söz varlığında var olan eş anlamlılarıyla ilişki içine girer. Bu ilişkiler iki yönlü olup yeni anlamın dilde var olan karşılığını etkileyebileceği gibi dilde önceden beri kullanılan kelime yeni anlamları da etkileyebilir (Ahanov, 2008: 97, 105). Kelimelerin yeni anlamlar kazanmasında genel olarak kavramların daha etkili, somut ve

kolay ifade edilebilmesi için biçim, işlev ve amaç ilişkisi bulunan başka kavramlarla açıklamak istemesinden kimi zaman ise benzetme ve nükteli anlatım eğiliminden kaynaklandığı belirtilir (Aksan, 2006: 58).

Kelimelerin yan anlamlar kazanarak çok anlamlı duruma gelmesi eş anlamlı kelimelerin oluşumuna da katkı sağlar. Eş anlamlılık ve çok anlamlılık ilişkisi üzerinde durulması gereken konulardan birisidir. Karaağaç, kelimenin anlam alanının bölünerek yan anlamlara sahip olmasının eş anlamlılığın oluşmasında etkili olduğunu belirtir. Kelimenin düz ve yan anlamları arasındaki ilişkinin koparak anlamların birbirinden uzaklaşması, farklı kaynaklı kelimeleri eş anlamlı duruma getirebilmektedir (Karaağaç, 2013: 374). Örneğin *arqa* kelimesinin temel anlamı “gövdenin arka kısmı, sırt” olmakla birlikte insana ait bu kelime doğaya aktarılarak “nesnelerin arka kısmı” anlamındaki *keyn*, *soñ* kelimeleri ile aynı anlamda kullanılır hale gelmiştir. Aynı şekilde *seyyare* kelimesi ilk anlamıyla “sabit bir yeri olmayan ya da bir yerden başka bir yere yürüyen” anlamındadır. İnsana ait bu özellik gezegenlerin hareketlerine benzetilerek gezegenlerin adlandırılmasında da kullanılmış, böylece *seyyare* kelimesi *planéta* “gezegen” ile eş anlamlılık oluşturmuştur.

UTMSİL’de yan anlamıyla eş anlamlılık oluşturan kelimeler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4.29. Yan anlamlarıyla eş anlamlılık oluşturan kelimeler

Kelime	Temel Anlam	Yan Anlam	Eş Anlamlılar
aççıq	ağzı yakan, tadı keskin, acı	öfke, hiddet, azap	gezep / qehr / cudun / zerde
asasen	umumen, hemen hemen hepsi, esas cihette	binaen, dayanarak, esasen	binaen / muvapiq
astana	eşik	başkent	paytext
barliq	valık	zengin	bay / geniy / döletmen / halliq / bayağut
basma	matbaada basılan, neşredilen	basım, matbaacılık	metbee
başta	baş tarafta, yukarıda	başta, önce, evvel, ilk	deslepte
béğişlimaq	sarf etmek, takdim etmek, atımaq	hasretmek, bağışlamak, hediye etmek	atımaq / bexş etmek / ata qilmaq / arımaq
belgilik	belgesi, nişanı olan	belli, muayyen, makul	mueyyen
belgisiz	işareti yok, işaretsiz	belirsiz, meçhul, net değil	éniqsiz
bet	insanın yüzü	sayfa	sehipe
boş	içinde bir şey yok	işsiz	bikar
canlanmaq	canlanmak, çiçeklenmek	neşelenmek, canlanmak	rohlanaq
çapançı	çapan diken, çapan dikip satan kimse	dalakavuk, yağcı, yalaka	texsiçi / daqqalçı / pordaqçı
çatmaq	oradan buradan dikip koymak, ulımaq, biriktürmek, bekitmek	bağlamak, eklemek	ulımaq

Tablo 4.29. (devam) Yan anlamlarıyla eş anlamlılık oluşturan kelimeler

Çöp	zarif yayılıp, her şekilde kesilen hamur	beş parmak (yemek)	nérin / beş barmaq
dalda bolmaq	engel olmak, yolunu kesmek, üstünü kapatmak	destek olmak, barınak olmak	panah bolmaq
eynek	cam	ayna	közgü
informatiye	enformasyon	haber, bilgi	xever / dérek / uçur / sirtiq
irgítmaq	sallandırmak	atmak, fırlatmak, bırakmak	atmaq / taşlımaq / çörümek / ciğimaq
keñ-kuşade	geniş, büyük, rahat	özgürce, rahatça	erkin-azade
mora	şömine	baca	turxun
ökçe	ayağın taban kısmı	ökçe	paşna
palaq	pıxsiğan, bozulmuş, sesip kalan, küflenmiş (yumurta)	kırık, bozuk, çürük	paxşe
patmaq	sıvı, yumuşak şeyin içine, çamurluyer-bataklığa batmak, çökmek	sığmak	siğmaq
puçuq	parçalanmış, uçmuş, sunmaq/bölünmüş-parçalanmış	kırık eksik; basık, düz burun	puçuq / lapçuq
qisim	bütünün parçası, organın bölümü ya da ülüşü	ordu	armiyə / qoşun / sü
riaye qilmaq	saygı, hoşgörü göstermek	uymak, riayet etmek	emel qilmaq
sékilek	kızların ufakça ördüğü saçları	evli genç kadın	çokan / cuvan
sim	uzun ip ya da çubuk şeklindeki metal ürün	çalgı aletlerinin teli	tar
siñmek	yavaş yavaş sızıp iç katlarına geçmek, iç kısmına girmek	sinmek, hazmedilmek	hezim bolmaq
şatur	padişahın atını yedekleyip yürüten görevli, padişahın has muhafızı	hızlı koşucu	yeltapan
şeşe	cam	şişe	botulka
tarmaq	esas yol, su akınları vb. ayrılan kısmı, bölümü	şube	şöbe
tebiyy	tabiata, objektif mevcudiyete ait, tabiatı var olan, aslında var, hakiki	doğuştan, doğal	tuğma

Tablo 4.29. (devam) Yan anlamlarıyla eş anlamlılık oluşturan kelimeler

tetüriçe	ters, ters şekilde	aksi halde, hatta, üstelik	eksiçe
til	tatmaya, çiğnemeye, sesleri telaffuz etmeye yarayan organ.	dil, lisan	zuvan / lisan
tragédiye	facia ile son bulan bir tiyatro türü	facia, trajedi	pacia
tüv	ağaç ve bitkilerin kök kısmı	taban, aşağı, alt, dip	teg / ast
xet	harf, herpler sistemi, yezik	mektup	mektup / name
zörur	bir iş ya da ihtiyaç için gerek olan lazımlar, kereklik	önemli, mühim	muhim

Eş anlamlılığı oluşturan sebeplerden birisi de bir kelimenin mecaz anlamda başka kavramları ifade etmek için kullanılmasıdır (Özden, 2014; Seper, 2002; Tehur vd., 2010).

Aşağıdaki tabloda UTMSİL’de temel anlamı farklı olup mecaz anlamı ile eş anlamlılık oluşturan kelimeler verilmiştir.

Tablo 4.30. Mecaz anlamlarıyla eş anlamlılık oluşturan kelimeler

Kelime	Temel Anlam	Mecaz Anlam	Eş Anlamlılar
evrişim	ipek	esnek, elastik	élastik
örümek	dik durumdaki şeyleri yatar hale getirmek, devirmek	tercüme etmek	tercime qilmaq
axiretlik	nsan öldükten sonra o kişinin ölümünün ardından kullanılacak olan para ve eşyalar	ahretlik, ebedî	qiyametlik
koldur	içi boş şeylerin içine ufak, sert nesneler koyulup sallanınca çıkan ses.	ahmak, aptal, budala	exmeq / hamaqet / galvañ / şeliga /
duldul	rivayete göre Hz. Ali’nin atının adı.	küheylan, düldül	tulpar / argımaq
qara	beyaz renginin zıttı, siyah.	iftira, bühtan	töhmet / bohtan / yala / şiltaq / iptira
tizginlimek	ulağları dizgin ile bağlamak, yönetmek	idare etmek, kontrol etmek	kontrol qilmaq
canlıq	canı var, tirik/diri-canlı	canlı, dinç, çevik	tétik / rohluq
çay	çay	ziyafet	ziyapet

Tablo 4.30. (devam) Mecaz anlamlarıyla eş anlamlılık oluşturan kelimeler

tavlanmaq	çok ısıtılmak, tavlama	çelikleşmek, güçlenmek, sağlamlaşmak, dayanıklı olmak	çéniqmaq / tavlanmaq
maz	eskimiş pamuk	davranışı garip, tutarsız kişi	zań
Topan	nuh peygamber zamanındaki insanların günahları sebebiyle dünyayı basan sel	güçlü dalga, sel, taşkın	sel / qiyan / taşqin / kelkün

Buradaki önemli nokta kelimelerin temel anlamları ile değil, sonradan kazandıkları yan anlamlar veya mecaz anlamlar ile eş anlamlılık oluşturmalarıdır. Örneğin temel anlamları dikkate alındığında *çem* “at, inek gibi hayvanların derisinden işlenen kumaş” ve *ultañ* “ayakkabının yere değen kısmı” birbirlerinden farklı kavramları ifade eden kelimelerdir. Ancak *çem* temel anlamının yanında “ayakkabının yere değen kısmı” anlamını kazanmış ve bu anlamıyla *ultañ* kelimesi ile eş anlamlılık oluşturmuştur.

Çok anlamlılık ve eş anlamlılık arasındaki ilişkisi üzerinde duran araştırmacılar, eş anlamlı kelimelerden birisinin birden fazla anlama sahip olması durumunda, kelimenin tüm anlamları ile diğer kelimenin eş anlamlısı olamayacağını belirtir. Hatta bir kelime her farklı anlamı ile başka bir kelimenin eş anlamlısı olabilir. Bu sebeple eş anlamlı kelimelerin anlam sayıları farklıysa çok anlamlılık devreye girer, anlam eşitliğinden uzaklaşırlar ve eş anlamlılık bozulur (Kocapınar 2017). Eş anlamlılık ve çok anlamlılık arasındaki bu ilişki *baş*, *kalla* ve *başaq* kelimeleri üzerinden örneklendirilebilir. Kelimelerin UTİL’deki anlamları aşağıda verilmiştir:

Baş: 1. İnsan ve hayvan bedeninin göz, kulak, ağız, burun organlar bulunan kısmı; 2. Dik şeylerin üst tarafı; 3. Yönetici, idareci; 4. Bir meslek ya da alanda diğerlerine rehberlik eden, mevki olarak diğerlerinden yüksek; 5. En önemli, esas; 6. Beyin, akıl, zihin; 7. İnsan, can; 8. Önce, ilk, evvela; 9. Birinci; 10. Sayma sayıları ile gelerek miktar bildirir; 11. Zaman ve uzunluk bildiren kelimelerle birlikte kullanılarak ölçülen şeyin başlangıç yeri, kısmı anlamı verir; 12. Başak; 13. Saç; 14. Bazı isimlerle birlikte kullanılarak o ismin ifade ettiği kavramın ya da o şeyin bulunduğu yeri bildirir (UTİL, 350-351).

Kalla: 1. İnsan ve hayvanların göz, kulak, ağız, burun organlarının bulunduğu kısmı; 2. Beyin, akıl (UTİL, 500).

Başaq: 1. Başak (UTİL, 370).

UTİL’de *baş* kelimesinin temel anlamı “insan ve hayvan bedeninin göz, kulak, ağız, burun organlar bulunan kısmı” olarak tanımlanmıştır. Kelime aynı zamanda beynin insan vücudundaki konumundan ötürü “beyin” yan anlamını da taşır. Bu iki anlamı ile *baş* kelimesi Farsça kökenli *kalla* kelimesi ile eş anlamlılık oluşturur. Ancak kelimenin diğer on iki anlamını *kalla* kelimesi karşılamaz. *Baş* kelimesinin anlamlarından biri de “başak”tır ve bu anlamıyla *başaq* ile eş anlamlılık oluşturur. Ancak *başaq* ile *kalla* kelimeleri arasında anlamsal hiçbir bağ yoktur. Bu üç kelime, kelimelerin ve anlamların birbirleri ile ilişkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kelimeler birçok yan anlama sahiptir ve bu bakımından birbirlerinden tamamen ayrılırlar. Bu sebeple eş anlamlılık çalışmalarında kelimelerin sahip olduğu tüm anlamların ve kullanımların tespit edilmesi oldukça önemlidir. Birden fazla anlama sahip *baş* kelimesi yine birbirinden farklılık gösteren *kalla* ve *başaq* kelimeleri ile iki farklı eş anlam dizisinde bir araya gelerek eş anlamlılık oluşturur.

Çok anlamlılık ve eş anlamlılık üzerinde duran bazı araştırmacılar kelimelerin sadece belli anlamlarının örtüşmesinin onları eş anlamlı yapmayacağı, eş anlamlılık için tüm anlamlarda eşlik aranması gerektiği savunulur (Duman, 2015: 140).

UTMSİL’de çok anlamlı kelimelerin oluşturduğu eş anlam dizilerine şu örnekler verilebilir:

Tablo 4.31. Çok anlamlı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılık

Kelime	Anlamlar	Eş Anlamlılar
acayıp	ilginç, şaşırtıcı; olağan dışı	ğarayip / gelite / yoçunla / bir qisma / sonu / ömse
	en, aşırı, çok, gayet, pek, tam, acayıp	eñ / nahayiti / intayin / bek / taza / rasa / yaman / eceb / qaltis / zep / ğayet / ölgüdek
aç	aç, aç biilaç	aç-zar / aç-zérin
	açgözlü, obur, pisboğaz	açköz / aç paka / toymas / opqan / şümşük / nepsi yaman / nepsi bala / qarni yaman / aşuriği / todunçisuz
ağa	önder, lider, rehber, reis, kılavuz	dahiy / yolbaşçı / server / serdar / lidér / üge
	ağabey	aka / içi
ala	ham, çiğ, olgunlaşmamış	xam / çiki / toñ / yig
	alaca, benekli	çar / çipar / aliçipar

Tablo 4.31. (devam) Çok anlamlı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılık

Amanlıq	saikinlik, barış, esenlik	tinçliq
	esenlik, sağlık	esenlik
arman	arzu, dilek, ümit, rica	arzu / tilek / istek / ümid / rica / avariz
	büyük pişmanlık	ah / hesret / nadamet
artuq	fazla, çok	ziyade / artuqçe / oşuqçe / oşuq
	çok, üstün	üstün
asas	duvar ve binaların gövdesini destekleyen en alt tabakası.	ul / pondamént
	esas, temel	négiz
aş	pılav	polu / guruh aş / qoyuqaş
	tahıl, hububat	aşliq / tariğ
	yemek	tamaq / taam / ğiza / oqet / yémek / yéğülük
baldaq	merdiven	şota / basquç
	çiğindirik	epkeş / beldeñ / lañguñ
Bet	yüz	çiray / yüz / didar / meñz / ruxsar / ter / telet / ept / beşire / öñ / hōsn / reptar / çéhre / körk / qiyapet / camal / tūs / aytin
	sayfa	sehipe / varaq / ğerek
bıkar	boş, işsiz	boş
	boş, beyhude	bihude / xun
bilmek	tanınmak, bilinmek, malum olmak	tonulmaq
	bilmek, anlamak, akli yetmek	uqmaq / tonumaq / çüşenmek / eqli yetmek
bina	bina, konut	imaret / qoru-cay
	kurma, tesis	berpa / ehya
boğum	bağlantı, eklem	üge
	hece	hecce / üzük
böşük	beşik	segünçek / bölençük
	kaynak, memba	bulaq / kan / açquç
bulaq	bulak, pınar, kaynak	su béşi / çeşme
	kaynak, memba	böşük / kan / açquç
cisim	cisim, madde	zat
	beden, gövde, cüvut	ten / beden / gevde / vucud / cuğ / san / yin
cudun	ayaz, boran, tipi, kar fırtınası	cut / boran-çapqun / soğuş éqim
	öfke, hiddet, gazap	aççıq / ğezep / qehr / zerde

Tablo 4.31. (devam) Çok anlamlı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılık

çaqırmaq	çağırmak, seslenmek	qiçqarmaq
	davet etmek	çillimaq / éytmaq
çaqmaq	kırmak, parçalamak	sundurmaq / oştumaq
	dişlemek, sokmak, ısırmaq	çişlimek / isirmaq
	çekiştirmek	çéqışturmaq / yoñatmaq
daire	halka, çember, daire	çember / çembirek / halqa / daire
	saha, alan	sahe / daire
dem	dinlenme, istirahat	aram / harduq
	vakit	an / esna / tap / kem / mehel / haman / zamat / sat / köç
doklat	konferans, nasihat, vaaz, hutbe	meruze / vez / xutbe
	bilgi, rapor	melumat / raport
ecceb	hayret, şaşırma, şaşakalma	heyran / teeccup / hañ-tañ
	en, aşırı, çok, gayet, pek, tam, acayip	eñ / nahayiti / intayin / bek / taza / rasa / yaman / acayip / qaltis / zep / ğayet / ölgüdek
elçi	elçi, dünürücü, görücü	savçi
	peygamber	peyğember / rosul / nebi (enbiya)
es	şuur, bilinç, akıl	xud / hoş
	hafıza, yad, hatıra, anı	yad / xatire / sem
haman	her zaman	daim / hemiş / herqaçan / hervaqit / herdem / haman
	vakit	an / esna / tap / kem / mehel / dem / zamat / sat / köç
hayat	diri, canlı	tirik
	hayat	can
herqaçan	her zaman	daim / hemiş / hervaqit / herdem / haman
	belki	belkim / mumkin / éhtimal / herqaçan / çéği / çéğiva / vallahu alem / xaynaxa / kim bilidu / alahazel / elhal
hésablimaq	saymak, hesaplamak	sanimaq / éditlimaq
	olarak bilmek	sanimaq / sanalmaq / hésablanmaq
kasa	aşşap çanak, kâse.	ayaq / çöçek
	sağrı, kalça, uyluk, leğen	sağra / yota / yanpaş / san
at	isim, ad	isim / nam
	şan, ün, şöhet, nam	ataq / dañ / dañq / nam

Tablo 4.31. (devam) Çok anlamlı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılık

oğul bala	er, yiğit, kahraman	ezimet / yigit / xoxenze
	aferin	barikalla / belli / hayhay / apirin / tehsin / huşşere / yaraysen / sellamna
örümek	örmek	eşmek
	tercüme etmek	tercime qilmaq
pahişe	zina	zina
	fahişe	calap / buzuq / qizil'iştan / ğer
pak	temiz, pak	sap / ériğ
	temiz, dürüst.	diyanetlik
peqet	yalnız, ancak	yalğuz / tek
	asla, hiç	zinhar
piçmaq	biçmek (kıyafet)	kesmek
	hadım etmek	axta qilmaq
po	top (askerî)	zembirek / top
	büyük laf, kuru söz.	lap
qulaq	sap, tutamaç	sap / tutquç / bağ / colda / deste / tutqu
	casus, ajan, istihbaratçı, muhbir	casus / işpiyon / tiñçi / paylaqçi / axbaratçı / ayğaqqı
	zengin köylü	bay déhqan
ret	saf, cephe, dizi, sıra, düzen	sep / qatar
	kere, defa, sefer	mertive / qétim / mertem / seper / qur / növet
sanımaq	saymak, hesaplamaq	éditlimaq / hésablimaq
	olarak bilmek	sanalmaq / hésablimaq / hésablanmaq
saq	sağ, esen, sağlam, sağlıklı	salamet / sağlam / taza / sehet
	sağ, sağlam, bütün	bécirim
sayaq	serseri, avare, boşta gezen	salpa-sayaq / saltan
	bekâr, yalnız	boytaq / saltañ / yalğuz baş
saz	müzik aletleri	çalğu / muzika
	melodi, ahenk	neğme / nava
soraq	soru	soal
	sorgu	tergeş / sot
söymek	öpmek	öpmek / bose qilmaq
	sevgi vermek, aşık olmak	yaqturmaq / yaxşı körmek / köyüp qalmaq / aşiq bolmaq
taqımaq	kapatmak, kilitlemek.	etmek
	takmak, iliştiirmek, saplamak, sokmak	qadımaq

Tablo 4.31. (devam) Çok anlamlı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılık

Taş	dış	sirt
	kitap, dergi vb. dışı	muqava
terkib	terkip	sostav
	takaba, sınıf	tebiqe / qatlam
Terz	çare, metot, araç, usul, tarz, yol, yöntem	çare / tedbir / amal / ilac / seveb / usul / yol / vasite / métod
	şekil, biçim, form	şekil / forma
tetür	ters, zıt	eks
	inatçı, dikbaşlı	cahil / kac / tersa / qirsiq / qiyiq
til	dil, lisan	zuvan / lisan
	hakaret, beddua, sövme	haqaret / qarğış / söküş / ahanet
tilimek	arzu etmek, istemek, ümit etmek	arzulimaq / istimek / xalimaq / ümid qilmaq
	sormak, istemek, dilemek, rica etmek	sorimaq / ötünmek / tilimek
tinçliq	sakinlik, esenlik	amanliq
	barış	sülh
toluq	tamamen, büsbütün, hepsi, bütün	tamamen / pütünley / tügel
	tam, eksiksiz, baştan başa, hepsi, kesin olarak	mukemmel / teltöküs / üzül-késel / tolun
top	top	pomzek
	top (askerî)	zembirek / po
üstün	fazla, çok, üstün	artuq
	yüksek, yüce, yukarı, üstün, çok	aliy / yüksek / yuqiri / ğalis
xalta	torba	tovra / pette
	bir yerden bir yere gönderilen paket	posulka / bölek
xatire	hafıza, yad, hatıra, anı	es / yad / sem
	hatıra, anı, yadigâr	yadikar / estilik / yadname / teverruk
xeyr	karşılıksız yardım, iyilik	éhsan / xeyriyet / saxavet / sediqe / sadığa
	vedalaşırken, yolculuğa çıkarken, ayrılırken iyi dilek ile söylenir	xoş / xoş emise / xeyr xoş / elvida
xeyriyet	hayır, iyilik, sadaka, karşılıksız iyilik	xeyr / éhsan / saxavet / sediqe / sadığa
	şükür, iyi ki	xeyriyetki / bir yaxişi
xoş	elveda, hoşça kal	xoş emise / xeyr / xeyr xoş / elvida
	iyi, olur, tamam	xop / levey / maqul / evet / uva
yol	tarikât	teriqt
	çare, metot, araç, usul, tarz, yol, yöntem	çare / tedbir / amal / ilac / seveb / usul / tarz / vasite / métod

Tablo 4.31. (devam) Çok anlamlı kelimelerin oluşturduğu eş anlamlılık

yüz	yüz	çiray / bet / didar / meñz / ruxsar / ter / telet / ept / beşire / öñ / hösn / reptar / çéhre / körk / qiyapet / camal / tūs / aytin
	itibar, saygınlık, güven, itimat	abroy / inavet / yüz / miñşéñ
zañ	zübbe	maz
	sebze koyulup yenen bir tür mısır unu yemeği	cotañ
zorluq	büyüklik	çoñluq / yoğanliq / kattilik
	zorbalık	zorluq-zombuluq

4.4.5. Deyimlerde Eş Anlamlılık

Eş anlamlılık sadece kelimeler için değil kelimelerden küçük ve kelimelerden büyük söz birimleri için de söz konusudur. UTMSİL’de eş anlamlı kelimelerle birlikte, aynı kavramı farklı şekillerde ifade eden eş anlamlı deyimlere de yer verilmiştir.

Deyimler, bir ya da daha fazla kelimelerin müstakil anlamlarından farklı, ortak bir anlamı karşılamak üzere leksik ve morfolojik olarak kalıplaşmasıyla oluşan söz gruplarıdır (Seper, 2002: 128). Eş anlamlı kelimelerde olduğu gibi eş anlamlı deyimler de her ne kadar aynı sözlük anlamına sahip aynı olsalar da anlamlarının derinliği, kullanım sahalarının genişliği, duygu değerleri bakımından birbirlerinden ayrılır (Tehur vd., 2010: 1042).

M.İ. Sidorenko’dan aktaran Cemile Tuğ, deyimler arasındaki eş anlamlılık incelemelerinde kelimelerin benzerliğinin değil anlamsal içeriklerinin benzer olmasının esas alınması gerektiğini belirtir. Ona göre deyimler nüanslarla birbirlerinden ayrılan anlamlara sahiptir ve bu sebeple onların kullanım sınırlarının belirlenmesi kolay değildir (Tuğ, 2011). İbrahimiyy ve Niyaz, eş anlamlı deyimler arasındaki farklılığı *ağzi quliqığa yetmek* ve *ağzi yalaqtek bolup ketmek* örnekleriyle değerlendirir. Bu iki deyim genellikle “memnun olma, heyecanlanma” anlamını ifade etseler de kullanım yerleri aynı değildir. İlk deyim genellikle iyi insanların mutlu, heyecanlı oluşunu anlatırken ikinci deyim daha çok kötü niyetli insanların başkalarının başına gelen bir olumsuzluk sebebiyle mutlu olduğunu ifade etmek için kullanılır (İbrahimiyy ve Niyaz, 1988: 243, 245). “Tamamen yok etmek, yerle bir etmek” anlamındaki *yer bilen yeksan qilmaq* ve *külini kökke soruvetmek* eş anlamlı deyimlerinde ikinci deyim anlamı daha derindir. Aynı şekilde *doppisiğa cigde salmaq* ve *burutiğa çañga tizmaq* deyimleri “aldatmak” anlamını bildirmeleri bakımından eş anlamlı kabul edilmekle

birlikte bu deyimlerden ikincisi esas olarak küçüklerin kendilerinden büyükleri aldatması için söylenirken ilk deyim daha genel bir kullanıma sahiptir (Tehur vd., 2010: 1042, 1043).

Deyimler, kavramların daha canlı bir şekilde yansıtılması, az kelime ile çok şey anlatılması ve çeşitli olay ve duyguların arasındaki ince farkların tam ve doğru ifade edilmesinde önemli rol oynar. Deyimlerin bu rolü, onların aralarında ince farklar barındıran çok sayıda eş anlamlılarının bulunmasına bağlanır (Tehur vd., 2010: 1085, 1086).

Deyimler kendisini oluşturan kelimelerin müstakil anlamlarından bağımsız anlamlara sahip oldukları için kelimelerin anlamı değil bu kelimelerin bir bütün olarak ifade ettiği anlam önemlidir. Bu sebeple eş anlamlı deyimlerde kavramların hangi kelimeler kullanılarak anlatıldığı önemli değildir. Örneğin bir sıraya girip sessizce oturan kişiler için *amut alğan xurcundek* “armut dolu hurç gibi” ve *qasqanğa tizğan mantidek* “tencereye dizilmiş mantı gibi” deyimleri kullanılır (UTMSİL, 33). Birbirlerinden tamamen farklı kelimelerle oluşturulan bu iki yapı aynı kavramları karşılamaları, aynı durumu ifade etmeleri bakımından eş anlamlıdır.

Deyimlerden bir kısmı benzetme yoluyla oluşturulmuştur. Örneğin “beklenmedik bir şekilde ortaya çıkmak” anlamını karşılamak üzere *asmandin çüşkendek* “gökten düşmüş gibi” ve *yerdin üniüp çiqqandek* “yerden bitmiş gibi” deyimleri kullanılır (UTMSİL, 21). UTMSİL’deki benzetme yoluyla yapılmış eş anlamlı deyimlere şu örnekler verilebilir: yersiz, alakasız bir şeye benzetmek için *paypaqqa nal qaqqandek*, *höl tamğa eşek tepkendek* (UTMSİL, 128); olmamış, olmayacak bir şeye benzetmek için *toxu cirim gaciğandek*, *müşük piyaz yégendek* (UTMSİL, 183); kuvvetli, sağlam, güçlü bir kişiye benzetmek için *soqa-sendeldek*, *yégen-içkendek* (UTMSİL, 354); çok tehlikeli, riskli bir durumda bulunduğunu ifade etmek için *şamalniñ aldidiki şamdek*, *müñgüzniñ uçidiki tuxumdek* (UTMSİL, 375) deyimleri kullanılır. Bu deyimler benzetme görevindeki -dek eki getirilerek oluşturulmuş benzetme işlevli eş anlamlı deyimlerdir.

Benzetme yoluyla yapılan deyimler bazen gizli benzetme şeklindedir. Örneğin çok nadir bulunan ya da hiç bulunmayan şeyleri ifade etmek için *enqaniñ tuxumi* “anka yumurtası”, *tépilmasniñ xormisi* “bulunmaz hünnap” deyimleri kullanılır (UTMSİL, 70). Günahkârlıkta, kötülükte birbirlerine benzeyen kişileri ifade etmek için *bir cañgalniñ bõriliri* “aynı ormanın kurtları”, *bir uviniñ küçükliri* “aynı yuvanın enikleri”, *bir pélekniñ xemekliri* “aynı dalın

kavunları” deyimleri kullanılır (UTMSİL, 113). Bu deyimlerde birbirlerinden farklı anlamlarda kullanılan *böre* “kurt”, *küçük* “enik” ve *xemek* “kavun” kelimeleri bulundukları deyimler içinde tamamen farklı anlamı taşıyarak kötü insanları ifade etmek için kullanılmışlardır.

Deyimler bir kavramın ironik, edebî, mizahi, mecazi yada somut şekillerde ifade edilmesine olanak sağlarken dilin ifade gücünü zenginleştirir. Örneğin gerçekleşmesi mümkün olmayan bir iş ya da hiç gelmeyecek bir zamanı belirtmek için *töginin quyruqi yerge tegkende* “devenin kuyruğu yere değdiğinde”, *qum çéçekligende* “kum çiçek açtığında”, *qoçqar qoziliganda* “koç kuzuladığında”, *töge yañaq mayaqliganda* “deve ceviz gübrelediğinde”, *asmandin qizil qar yağqanda* “gökten kırmızı kar yağdığında” gibi birçok deyim kullanılabilir (UTMSİL, 194).

Deyimlerin bir kısmı mübalağa içerir. Örneğin bir kimsenin evine kimsenin gelmediğini, kimsenin eşiğinden adım atmadığını ifade etmek için *bosugisini topa basmaq* “eşiğini toz kaplamak” ve *işikige quşqaç uvlmaq* “kapısına serçe yuva yapmak” deyimleri kullanılır (UTMSİL, 100). Birisini sert biçimde cezalandırmak, yaptığına pişman etmek anlamında *burnidin bulaq qilmaq*, *közidin çiqarmaq* (UTMSİL, 104) deyimleri; birbirleriyle üstünlük için yarışıp mücadele etmek, rekabet etmek anlamı için *pot tepişmek*, *üzeñge soquşturmaq*, *kalla soquşturmaq* (UTMSİL, 318) deyimleri; iyice gizlenmek anlamında *térisige kirivalmaq*, *postığa kirivalmaq*, *kipitige kirivalmaq* (UTMSİL, 201) deyimleri kullanılır.

UTMSİL’deki eş anlamlı deyimlerin sayısı bir hayli fazladır. Aşağıdaki tabloda örnek vermek amacıyla bu deyimlerden bir kısmına yer verilmiştir.

Tablo 4.32. Eş anlamlı deyimler

Eş Anlamlı Deyimler	Anlamlar
çékip baqmaq / tomurini tutup baqmaq / yürükige qol sélip baqmaq	fıkrini, düşüncesini öğrenmeye çalışmak
çéçek çiqmaq / tük çiqmaq / çigit çaqmaq / pistan çaqmaq	bir engelle, şanssızlıkla karşılaşmak
tüğminige su quymaq / ketminini çapmaq	birisinin hizmetini görmek (olumsuz)
putığa höl xiş qoymaq / qoltuqığa su sepmek	pohpohlamak
purçıqi pişşmasliq / péyizi pişşmasliq	anlaşamamak, uzlaşamamak
pétidin çüşmeslik / péçitini buzmasliq	asıl hâli boyunca kalmak

Tablo 4.32. (devam) Eş anlamlı deyimler

tutulmığan gep / péçiti buzulmığan gep	kulağın duymadığı, daha önce duyulmamış söz
baş tartmaq / boyun tolğımaq	istememek, reddetmek, geri çevirmek
para bermek / arılıq bermek / ağızını maylimak / ağızını yağlımaq / ağızına urmaq	rüşvet vermek
tuxumdin tök ündürmek / tuxumdin söñek izdimek / tuxumdin yuñ qırqımaq	yok yere kusur bulmak

Aksan, bir kavramın birbirinden farklı şekillerde ifade edilebilmesinin o dilin zenginliğinin bir kanıtı olduğunu belirtir (Aksan, 2005: 79). Eş anlamı bu deyimler, aynı kavramların bazen yakın anlamlı kelimelerle bazende de birbirinden çok farklı benzetme ve aktarmalarla nasıl ifade edildiğini göstermesi ve Yeni Uygur Türkçesinin zengin kavram dünyasını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Sözlük anlamı olarak deyimler ile kelimeler denk kabul edilse de deyimlerde her zaman mecazi bir anlam bulunur. Bununla birlikte deyimlerin bir bütün olarak anlamı belirli bir bağlamda açığa çıkar. Bağlam, deyimleri deyim yapan en önemli amil kabul edilir (Tehur vd., 2010: 1036, 1038). Deyimler ve kelimeler arasındaki temel fark deyimlerin stilistik rolüdür. Genellikle anlama kuvvet ve canlılık katar, anlatımı tekdüzelikten kurtarır. Her ne kadar sözlük anlamı olarak birbiriyle benzer kavramların karşılığı olsalar da aralarındaki bu stilistik fark deyimler ve kelimeleri kullanım açısından birbirinden uzaklaştırır.

Örneğin “sinirlenmek, öfkelenmek” anlamı *aççıqlanmaq* ve *gezeplenmek* eş anlamlı fiilleriyle karşılanır. Bu kavram aynı zamanda daha somut bir anlatımla *tükliri tetür örülmek* ve *quyqa çaqliri tik turmaq* deyimleriyle de ifade edilebilir (UTMSİL, 9). Benzer şekilde “cimri” anlamını karşılamak için *béxil*, *pixsiq*, *xesis*, *pişsiq*, *momsiq* eş anlamlıları kullanılır. Bu kelimelerle birlikte aynı kavramı daha canlı ve somut bir şekilde ifade eden pek çok deyim kullanılmaktadır: *asman isini*, *it yundisini körmeydiğan* “havanın kirini, köpeğin atığını görmeyen”, *alqinini yalaydiğan* “avucunu yalayan”, *pittin postuma alidiğan* “bitten yağ çıkaran”, *pitniñ üçiyige hésip qoyidiğan* “bitin bağırsağına sosis dolduran”, *aştin su çiqiridiğan* “yemekten su çıkaran”, *taşini siqip süyini içidiğan* “taşı sıkıp suyunu içen”, *tiyinniñ töşükidin ömilep ötidigan* “kuruşun deliğinden sürünüp geçen”, *çaşqanga képek aldurmeydiğan* “fareye buğday tanesini vermeyen”, *itqa söñek bermeydiğan* “köpeğe kemik vermeyen” (UTMSİL, 108).

UTMSİL’de kelime ile deyimlerden oluşan çok sayıda eş anlamlı dizisi vardır. Bu dizilerden bir kısmı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4.33. Kelimeler ile deyimlerin eş anlamlılığı

Eş Anlamlı Kelimeler	Eş Anlamlı deyimler	Anlam
aldımaq / gollımaq / taqılmaq / ketmek	köz boyımaq / köz boyamçılıq qılmaq / közige topa çaçmaq / köz bağlımaq / burutığa çağa tizmaq / burutini yikende almaq / bökiğe cigde salmaq	aldatmaq, kandırmak, göz boyamak
aldirımaq / şaşmaq / aşıqmaq	paypétek bolmaq / put-qoli yerge tegmey qalmaq	acele etmek, telaşlanmaq
añlımaq / tiñlımaq / tiñşımaq / işitmek	qulaq salmaq / qulıqığa kirmek	duymak, işitmek, dinlemek
batnımaq / yamanlımaq / öpkilimek / qéyidımaq	çapan çörümek / çapannıñ péşini qaqmaq / tetür qarımaq / qarımaq	darılmak, incinmek, gücenmek, öfkelenmek, kızmak
dudulanmaq / tutulup qalmaq	ala küçükliri kelmek	sinirlenmek, öfkelenmek
duduqlımaq	tilini çaynımaq	kekelemek, gevelemek
emgek / méhnet	péşane teri	emek, iş, alın teri
eqilsiz / idraksiz / parasetisiz	eqli dümbisige ötüp qalğan / kallisi yoq	akılsız, idraksiz, ferasetsiz
séxiy / cumart / ağı	qoli oçuq	cömert, eli açık

4.5. Eş Anlamlılar Arasındaki Farklar

Eş anlamlı kelimelerin arasında kullanım sahası, kelimelerin içerdığı duygu değeri ve kelimelerin işlevselliği, yeni kelime türetmedeki rolü ve diğer kelimelerle birleşebilme gücü bakımından farklılık vardır.

Kelimeler kullanım sahası bakımından yazı dilinde ya da konuşma dilinde kullanılmaları, insan ya da hayvanlar için kullanılmaları, sadece kadınlar ya da erkekler tarafından kullanılmaları, belirli metinlerde tercih edilmeleri gibi birbirlerinden ayrı özelliklere sahiptir. Eş anlamlı kelimelerden bazılarının kullanımları belirli alanlarla sınırlıdır. Örneğin “canlı, enerjik” anlamlarındaki *canlıq*, *tetik*, *rohluq* (UTMSİL, 216) eş anlamlılarında *tétik* kelimesi yaşlılar için kullanılır. *Çişi*, *urğaçi*, *mada* “dişi hayvan” (UTMSİL, 256) kelimelerinden *mada* eşeğin dişisi için kullanılır. *Xatime*, *epilog*, *axırqi söz*, *tügenç* “bir şeyin son kısmı, sonuç” (UTMSİL, 261) eş anlamlılarından *épilog* genellikle edebî eserlerde

kullanılır. *Reis, rehber, başliq* “devlet, bölge, iş yeri, parti, teşkilat, toplantı ve aileyi yöneten kişi” (UTMSİL: 316) eş anlamlılarında *reis* vazife ismi, *rehber* ve *başliq* ise genel ifadelerdir. *Altun, zer, tilla* “altın” (UTMSİL: 28) eş anlamlılarında *altun* genel kullanıma sahiptir; *zer* ve *tilla* ise sadece atasözü ve deyimlerde kullanılır. *Til, zuvan, lisan* “dil, lisan” (UTMSİL, 208) eş anlamlılarında benzer şekilde *til* kelimesi yaygın kullanıma sahipken tarihî kelime olması sebebiyle *lisan* sınırlı kullanım alanına sahiptir. *Zuvan* ise deyimlerde kullanılır. *Abroy, inavet, yüz, miñşēñ* “saygınlık itibar” (UTMSİL: 1) eş anlamlılarından *miñşēñ* bazı atasözlerinde ve bazen konuşma dilinde kullanılır.

Eş anlamlı kelimelerden bazıları konuşma dilinde kullanılırken bazıları daha çok yazı dilinde tercih edilir. Bazı durumlarda da kelimelerden birinin kullanımı yazı dili ya da konuşma diliyle sınırlı olmakla birlikte diğerleri hem yazı hem de konuşma dilinde olmak üzere geniş bir sahada kullanılır. Örneğin *ednasi, eqelliy* “en basit, en aşağı, en az” (UTMSİL, 59) eş anlamlılarında ***ednasi***; *baya, bayatin, bayam, heli, say, sayatin* “biraz önce” (UTMSİL, 85) eş anlamlılarında ***baya, bayatin***; *bize, piške, azgina, kiçikkine, endek, cindek* “çok az” (UTMSİL, 115) eş anlamlılarında ***bize***; *çaqu, çeqim* “iftira” (UTMSİL, 250) eş anlamlılarında ***çaqu***; *zep boptu, xop boptu, yaxşı boptu* “iyi oldu” (UTMSİL, 273) eş anlamlılarında ***zep boptu, zepmu*** kelimeleri konuşma dilinde kullanılır.

Atimaq, arnimaq, bégişlimaq, bexş etmek, ata qilmaq “vermek, özel olarak hasretmek” (UTMSİL, 6) eş anlamlılarında ***bexş etmek***; *asta, aqirin, sékin* “yavaş” (UTMSİL, 20) eş anlamlılarında ***sékin***; *ay, qemer* “ay” (UTMSİL, 38) eş anlamlılarında ***qemer***; *er, ezimet, oğul bala, yigit, xoxenze* “cesur ve güçlü erkek” (UTMSİL, 50) eş anlamlılarında ***xoxenze***; *bal, hesel* “bal” (UTMSİL, 81) eş anlamlılarında ***hesel***; *bina, ehya, berpa* “meydana getirmek, hâsıl etmek” (UTMSİL: 90) eş anlamlılarında ***ehya***; *malayik, melek, perişte* “melek” (UTMSİL: 130) eş anlamlılarında ***melek***; *elçi, nebi, rosul, peygamber* “peygamber” (UTMSİL: 134) eş anlamlılarında ***nebi***; *hicran, piraq* “hicran” (UTMSİL: 146) eş anlamlılarında ***piraq***; *pirsent, paiz* “yüzde, %” (UTMSİL, 146) eş anlamlılarında ***paiz***; *tarixçi, tarixşunas, muerrix* “tarihçi” (UTMSİL, 155) eş anlamlılarında ***muerrix***; *topilañ, isyan, gelyan* “isyan” (UTMSİL, 182) eş anlamlılarında ***gelyan***; *çet, yaqa, kanar, qir, girvek* “merkezden uzak yer” eş anlamlılarında ***kanar***; *xapa, renc, malal* “isteksiz hal” eş anlamlılarında ***renc***; *dad, nale, peryat, piğan* “feryat, inleme” (UTMSİL: 283) eş anlamlılarında ***piğan***; *zaman, devr, mezigil, dehir* “uzunca vakit” (UTMSİL: 323) eş anlamlılarında ***dehir***; *sağlam, saq, salamet, sehet, taza* “hastalığı yok, sağlıklı” (UTMSİL:

337) eş anlamlılarında **sehet**; *selle, destar, sipeç* “sarık” (UTMSİL, 348) eş anlamlılarında **destar**; *bais, seveb, vec* “sebep” (UTMSİL: 349) eş anlamlılarında **bais**; *süzük, tiniq, zulal* “zülal, berrak” (UTMSİL, 362) eş anlamlılarında **zulal**; *şerq, künçiqiş, meşriq* “doğu” (UTMSİL, 378) eş anlamlılarında **meşriq**; *şerh, tepsir* “şerh” (UTMSİL: 379) eş anlamlılarında ise **şerh** kelimesi yazı dilinde kullanılması bakımından diğer eş anlamlılarından ayrılır.

Bazı eş anlamlı kelimeler sadece insanlar ya da hayvanlar için kullanılmaları bakımından farklılık gösterir. Örneğin “çocuk” anlamındaki *bala, perzent* (UTMSİL, 81) eş anlamlılarında *bala* hem insan hem de hayvanların yavruları için kullanılırken *perzent* sadece insanların çocukları için kullanılır. *Poq, tezek, mayaq* “insan ve hayvan dışkısı” (UTMSİL, 137) eş anlamlılarından *poq* insan ve hayvanlar için, *tézek* sadece hayvanlar için, *mayaq* ise koyun, keçi, deve gibi bazı hayvanlar ve tavuk, güvercin gibi kuşlar için kullanılır. *Ten, beden, gevde, vucud, cuğ, cisim* “vücut, beden” (UTMSİL, 178) eş anlamlılarında **vucud** sadece insanlar için; *çarçımaq, harmaq, boldurmaq, emgimek, talmaq* “yorulmak, gücünü kaybetmek” (UTMSİL, 232) eş anlamlılarında **boldurmaq** binek hayvanları için; *çişlimek, çaqmaq, isirmaq* “dişlemek, ısırmaq” (UTMSİL, 257) eş anlamlılarından **isirmaq** sadece Kaşgar, Yarkent ağızlarında ve köpekler için kullanılmaktadır.

Bazı kelimelerin kullanımları sadece belirli cinsiyetlerle sınırlıdır. Bu kelimeler sadece kadınların veya sadece erkeklerin kullanımına aittir. Örneğin “kardeş gibi yakın, dost” anlamlarını ifade etmek için *dost, adaş, burader, ağıne, öñge, iş* (UTMSİL, 295) kelimeleri kullanılır. **Burader, ağıne, öñge** kelimeleri sadece erkekler arasında kullanılır. **Dost, adaş** kelimeleri ise aynı cinse özgüdür, bu kelimeleri kadınlar ve erkekler birbirlerine karşı kullanamaz. Bu kelimelerden türetilen *dostluq, buraderlik, ağınıdarçılıq* “dostluk” (UTMSİL, 296) eş anlamlılarından **buraderlik** ve **ağınıdarçılıq** kelimeleri de erkeklerin kullandığı kelimelerdir.

Dilin iletişim, düşünce aktarımı rolünün yanında duygu aktarımı işlevi de vardır. Duygu aktarımı cümlelerle yapılabileceği gibi kelimelerle de yapılabilir. Kelimeler nesnel kavramları ve olayları ifade etmelerinin yanında insanların bu kavram ve olaylarla ilgili sevgi, öfke, üzüntü, saygı, düşmanlık gibi çeşitli sübjektif duygularını da yansıtır. Dolayısıyla kelimelerin duygu değerine sahip olduğu kabul edilir. Eş anlamlı kelimeler arasındaki farklardan birisi de sözlüksel anlamları aynı olan kelimelerin bünyelerinde

taşıdıkları duygu değerlerinin birbirlerinden farklı olmasından kaynaklanır (Ahanov, 2008: 24; Tehur vd., 2010: 966).

Eş anlamlı kelimelerin bir kısmı olumlu ya da olumsuz duygu barındırması bakımından ayrılır. Örneğin “bir şeyin neticesi, sonu” anlamındaki *aqivet*, *axir* (UTMSİL, 27) eş anlamlılarında ***axir*** genel bir kullanım alanına sahipken ***aqivet*** olumsuz duygu barındırması bakımından kullanım alanı nispeten sınırlıdır. “Bir mesele hakkında kalabalığa verilen nutuk” anlamını ifade eden *doklat*, *meruze*, *vez* eş anlamlılarında ***vez***; “kısa boylu” anlamını ifade eden *pakar*, *petek*, *pakinek*, *pistek*, *pindek*, *parpa*, *cedivar*, *vaxan* (UTMSİL, 125) eş anlamlılarında ***pistek*** ve ***pindek*** kelimeleri olumsuz duyguya sahiptir. *Topilañ*, *isyan*, *gelyan* “isyan” (UTMSİL, 182) ve bu kelimelerden türetilmiş *topilañçi*, *isyançi*, *isyankar* “isyancı” (UTMSİL, 182) eş anlamlılarında ise ***isyan*** ve ***isyankar*** kelimeleri olumlu duygu barındırır.

Kelimelerden bazıları hakaret, beddua anlamları içerir. Örneğin “çok yaramaz, sakın duramayan” çocuklar için kullanılan *şumtek*, *yétimoğlaq*, *ğurtek*, *sapaq* (UTMSİL, 384) eş anlamlılarında ***yétimoğlaq*** kelimesi hareket amacıyla kullanılır. Aynı şekilde “insanlıktan çıkmış, kötülük yapmaktan vazgeçmeyen, alçak” anlamlarındaki *pes*, *peskeş*, *rezil*, *bedrek*, *iplas*, *nes*, *naehli*, *nakes*, *eski*, *leniti* (UTMSİL, 131) eş anlamlı kelimelerinden ***bedrek*** kelimesi; *bextsiz*, *bexti qara*, *betbext*, *teleysiz*, *biteley* “bahsız, şanssız” (UTMSİL, 90) eş anlamlılarında ise ***betbext*** kelimesi hakaret ve beddua anlamı içerir. *Şadipaçaq*, *daraza*, *uzuntura*, *dozax şotisi*, *noğuçayaq* “boyu uzun” (UTMSİL, 371) eş anlamlılarında ***dozax şotisi*** kullanıldığı yere göre hakaret ya da şaka anlamı taşır.

Eski dönemlerde yaygın olarak kullanılsa da bugün hemen hemen kullanılmayan ya da kullanımdan düşmek üzere olan kelimeler *tarihî kelimeler* olarak adlandırılır. Bu kelimeler bugün sadece tarihî metinlerde kullanılır ve kendilerine has zaman, dönem duygusu taşırlar (Tehur vd., 2010: 1113, 1114). Bu sınırlı kullanımlarıyla tarihî kelimeler eş anlamlılarından farklıdır. Örneğin “tercüman” anlamındaki *terciman*, *tilmaç*, *tuñçi* (UTMSİL, 168) eş anlamlılarından ***tilmaç*** ve ***tuñçi*** tarihî kelimelerdir ve daha sınırlı kullanıma sahiptir. *Buyruq*, *emr*, *perman*, *söz*, *yarliq* “devletin halka, üstün asta verdiği, yerine getirme mecburiyeti olan talimat” (UTMSİL, 106) eş anlamlılarında ***yarliq***; *til*, *zuvan*, *lisan* “dil” (UTMSİL, 208) eş anlamlılarında ***lisan***; *carçi*, *çavuş*, *ileñçi*, *hödeyçi* “emri insanlara ilan eden, haberci” (UTMSİL, 214) eş anlamlılarında ***hödeyçi***; *şertname*, *toxtam*, *kélişim*, *ehdiname*, *dogovor*,

bitim, *muahide* “bir işle ilgili anlaşma yapılması hakkındaki belge” (UTMSİL, 378) eş anlamlılarında ***bitim*** ve ***muahide*** bu türden kelimelerdir.

Bazı eş anlam çiftlerinde bir kelimenin diğerine göre nitelime ve vurgu gücü daha fazladır. Örneğin *abroy*, *inavet*, *yüz*, *miñşéñ* “saygınlık, itibar” eş anlam dizisindeki ***abroy*** ve ***yüz*** kelimelerinde “saygınlık” anlamı daha çok vurgulanırken ***inavet*** kelimesinde daha çok “güven” anlamı vardır (UTMSİL, 1).



5. SONUÇ

Dilin yapısı gereği tamamen aynı kavramı yansıtan, aynı kullanım alanına ve duygu değerine sahip kelimelerin var olması mümkün değildir. Bu gerçeklikle birlikte belirli bağlamlarda birbirlerinin yerine kullanılabilecek ya da duygu değerleri, üslup özellikleri ve anlam bakımından kimi zaman açıklanması çok zor farklar barındıran, birbiri ile yakın ilişkideki kelime ve kelime grupları bulunduğu kabul edilir. Eş anlamlı kelimelerin farklılıklarının ve benzerliklerinin doğru tespit edilebilmesi, bir dilin kavram zenginliğinin ortaya konması bakımından önemli olmakla birlikte ana dili ya da yabancı dil öğretiminde, dili daha etkili ve doğru kullanmada önem arz eder. Bu bakımdan eş anlamlılığın oluşumundaki sebepler, kelimeleri anlamsal olarak birbirlerine yaklaştıran durumlar üzerine birçok çalışma yapılmış; eş anlamlı kelimeler anlamsal farklılıkları, diğer kelimelerle birleşebilme özellikleri ve kullanım sıklıkları bakımından kıyaslanmıştır.

Yeni Uygur Türkçesindeki eş anlamlılığın incelenmesi amacını taşıyan bu çalışma *Uygur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Luğiti* (1993)'nin 1-387. sayfaları ile sınırlandırılmıştır. Anlamı tanımlamanın ve sınırlarını belirlemenin getirdiği zorluklar ve sözlükteki kelimelerin seçimindeki kimi hususlar çalışmayı zorlaştıran sebeplerdir. Özellikle her bir madde başının ayrı ayrı ele alınabilecek birçok konuyu içermesi onları belirli başlıklar altında tasnif etmeyi zorlaştırmıştır. Bu doğrultuda çalışmada eş anlamlılığı oluşturan sebepler üzerinde durularak genel hatları ile bir tasnif yapılmıştır. Türkiye Türkçesine aktarılan eş anlamlılar kökenleri ve yapıları bakımından incelenmiş; yabancı dillerden kelime alınması, ağız söz varlığı, örtmeceler, kelimelerin çeşitli yan anlamlar ve mecaz anlamlar kazanarak çok anlamlı duruma gelmeleri ve kavramların deyimlerle ifade edilmesinin eş anlamlılık oluşturmadaki rolü ortaya konulmuştur.

Yapılan incelemede Yeni Uygur Türkçesinde eş anlamlılığı oluşturan en önemli sebebin yabancı dillerden yapılan alıntılarının olduğu tespit edilmiştir. İncelenen 249 eş anlam dizisinden 110'unda Türkçe kökenli kelimelere kaşılık olarak başta Arapça ve Farsça olmak üzere Çince, Rusça ve Batı kaynaklı kelimelerin eş anlamlı olarak kullanıldığı belirlenmiştir. 110 dizide ise Türkçe bir karşılık bulunmayıp kavramlar yabancı dillerden alınan kelimelerle karşılanmakta; Arapça, Farsça, Rusça ve Batı kaynaklı kelimeler eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Eş anlamlılığın oluşumunda etkili olan bir diğer husus yeni kelime türetimidir. Bu şekilde aynı yapım eklerinin ya da birbirleri ile benzer işlevde kullanılan yapım eklerinin, eş anlamlı kelime köklerinden yeni eş anlamlılar türettiği çok sayıda örnek tespit edilmiştir. Daha nadir olmakla birlikte bu eklerin farklı anlamlardaki kelime köklerine veya tek bir kelimeye eklenerek eş anlamlılık oluşturduğu örnekler mevcuttur. Benzer işlevde kullanılan bu ekler genellikle Yeni Uygurcaya özgü olanlar ile daha çok alıntı kelimelere gelen Arapça ve Farsça kökenli biçimlerdir. UTMSİL’de benzer işlevde kullanıldığı tespit edilen ekler şunlardır: [-IİK/-çilik], [-IİK/-çan], [-IİK/-men], [-IİK/-iy], [-siz/bi-], [-çi/-keş], [-çi/-kar], [-çi/-xor], [-xor/-vaz], [-lAn/-lAş-], [-A/- (A)y-], [-mA/-GU].

Çeşitli ekler yardımıyla ya da kelime birleşimleri ile türetilen kelimelerin özellikle yabancı dillerden alınan kelimelerle eş anlamlılık oluşturduğu örnekler tespit edilmiştir.

Eş anlamlıların bir kısmı ağızlara ait kelimelerin standart dildeki kelimelerle birlikte kullanılması neticesinde oluşmuştur. Standart dile ait kelimeler ile ağızlardaki eş anlamlılarının arasında yeni kelime türetme gücü bakımından farklılık olduğu, ağızlardaki kelimelerin yeni kelime türetiminde kullanılmadığı ve bu sebeple daha kısıtlı bir kullanıma sahip olduğu söylenebilir.

Eş anlamlılığın oluşumundaki bir başka sebep örtmecelerdir. Toplumda tabulaşmış kavramların yabancı dillerden alınan veya temel anlamı farklı olan kelimelerle dolaylı yollarla, üstü kapalı biçimde karşılanması özellikle belirli kavramlar etrafında çok sayıda eş anlamlının oluşmasına sebep olmuştur. UTMSİL’de örtmece sözlerden oluşan eş anlamlı kelimeler doğum, ölüm, cinsellik, ahlak, hayvanlar ve boşaltım sistemi ile ilgili kavramlar etrafında şekillenmektedir.

Kelimelerin yan anlamlar ve mecaz anlamlar kazanarak çok anlamlı duruma gelmesi eş anlamlılığın oluşumuna katkı sağlar. Sözlükte temel anlamları farklı olmasına karşın sonradan kazandığı yan anlam ve mecaz anlamlarla, dilde var olan kelimelerle eş anlamlılık ilişkisi kuran çok sayıda örnek tespit edilmiştir. Birden fazla anlama sahip bu kelimelerin bir kısmı her farklı anlamı ile farklı bir eş anlam dizisinde yer almaktadır.

Sözlükte soyut kavramları bazen yakın bazen de farklı benzetme, mecaz, hiciv, ironi ve mübalağalarla karşılayan çok sayıda eş anlamlı deyim bulunmaktadır. Kavramların somutlaştırılarak çok farklı şekillerde karşılanması eş anlamlılığın oluşumdaki önemli sebeplerden biridir. Bu deyimlerin bir kısmı eş anlamlısı olan kelimelerle aynı dizide bulunmaktadır. Sözlük anlamı olarak aynı kavramın karşılığı olan bu kelime ve deyimler üslup bakımından birbirinden ayrılır.





KAYNAKLAR

- Abbas, A. (1993). *Uygur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Lugiti*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Abdulla, A. (1987). “Uygurca Eş Anlamlı Kelimeler ve Onların Anlatım Bilimsel (stylistic) Görevleri Üzerine”. *Şıncan Üniversitesi Dergisi* (3).
- Abdulla, A. (2004). *Hazırqı Zaman Uyğur Tili*. Ürümçi: Şıncan Maarip Neşriyatı.
- Abdullah A. (1999). “Uygurcadaki Çince Kelimeler Üzerine”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7, 205-214.
- Ağakay, M. A. (1956). *Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü: Bir Deneme*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahanov, K. (2008). *Dil Biliminin Esasları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet, T. (1980). “Uygur Tilidiki Manidaş Sözler ve Ularnıñ Stilistik Rolü”. *Şıncan Üniversitesi Dergisi*, (1).
- Akçataş, A., Arı, E. (2018). “Anlambiliminin Eş Anlamlılık Sorunu”. *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 60-84.
- Akın, C. (2011). “Kırgız Türkçesinde Diyalektik Sinonimler”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 3, 223-240.
- Aksan, D. (1974). “Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma”. *Türkoloji Dergisi*, (VI)1, 1-14.
- Aksan, D. (1996). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Aksan, D. (2005). *Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri*. Ankara: Bilgi Kitabevi.
- Aksan, D. (2006). *Anlambilim: Anlam Bilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2007). *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, Y., Duran, N., Ersen, D., Hızarıcı, Ç., Korkmaz, S., Sever, B., ve Sezer, T. (2008). “Türkçede Yakın Anlamlı Sözcükler: Bir Derlem Çalışması”. 22. *Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 558-567.
- Aliyeva, M. (2013). *Lobnor Ağzı*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, M. (2007). *Dilbilim El Kitabı*. İstanbul: 3F Yayınevi.

- Aydın, M. (2011). “Kutadgu Bilig’de ay-, ayıt-, sözle-, ve ti- Fiilleri Bağlamında Eş Anlamlılık Sorunu”. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 79-85.
- Aydoğan, R. (2018). *Eş, Yakın, Zıt Anlamlı Kelimeler Sözlüğü*. Ankara: Evrensel İletişim Yayınları.
- Ayupova, D. (2019). *Uygurların Kazakistan’a Yerleşmesi ve Bugünkü Durumları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Balcı, M. (2013). “Türkçede Bazı Eş Anlamlı Fiiller Üzerine (İsim+IA- = İsim+Yardımcı Fiil)”. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 623-629.
- Baykara, S. (2020). *Yeni Uygur Türkçesinde Örtmeceler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kayseri.
- Bayraktar, N. (2004). “Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine”. *Dil Dergisi* (126), 56-76.
- Bayraktar, N. (2006). *Dil Bilimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Bayrav, S. (1969). *Yapısal Dilbilim*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Beydulla, M. (2019). “Experiences of Uyghur Migration to Turkey and the United States: Issues of Religion, Law, Society, Residence and Citizenship”. *Migration and Islamic Ethics*. Leiden: Brill, 174-195.
- Bolğanbayev, A., Biyzakov, S. (2001). *Sinonimder Sözdigi*. Almatı: Dəvir.
- Buran, A., Alkaya E. (2018). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çağatay, S. (1963). “Türkçe “Kadın” İçin Kullanılan Sözler”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 13-49.
- Çandarlıoğlu, G. (2012). “Uygurlar”, *İslam Ansiklopedisi* (42), 242-244.
- Çetinkaya, B. (2007). “Bağlam İçerisinde Yürek ve Kalp Sözcükleri”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (1), 111-134.
- Çotuksöken, Y. (1992). *Türkçe Anlamdaşlar ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*. İstanbul: Özgül Yayınları.
- Demir, N. (2003). “Türkçede Gerekliklik Kipleri ve Anlamdaşları”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, (1), 11-22.
- Demiray, K. (1985). *Anlamdaşlar Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

- Demirez Güneri, A. (2018). “Yeni Uygur Türkçesinde Birleştirme Yoluyla Kavram Karşılama”. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1. Cilt*. Ankara: Kesit Yayınları, 599-607.
- Demirezen, M. (1991). “Türkçeye İngilizceden Geçen Sözcükler ve Eş Anlamlılık”. *Dilbilim Araştırmaları*, (2), 133-136.
- Denmöhemmetova, E. N. (2011). “A. Tukay’ın Şiirlerinde Eş Anlamlılar”. (Çev. M. Öner). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (32), 103-107.
- Doğan, L. (2011). *Uygur Atasözleri*. İstanbul: Sembol Grup Baskı Yayın.
- Doğan, N. (2011). “Türkiye Türkçesi Fiillerinde Eş Anlamlılık”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (19): 78-88.
- Doğu, M. (2019). *Kazak Türkçesinde Eşanlamlılık Karşılaştırmalı Konu İncelemesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eker, S. (2003). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eliaçık, M. (2000). “Osmanlı Belgelerinde Yakın Anlamli (Sinonim) Kelimeler”. *Türk Dili*, 2 (584), 178-201.
- Emet, A. (2000). *Uygur Xelq Maqal-Temsilliri İzahli Luğiti*. Kaşgar: Qeşqer Uygur Neşriyatı.
- Emet, E. (2002). “Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti”. *Türkler* (20), 276-281.
- Emet, E. (2014). “Uygur Diasporası”. *Tarih Bilinci*, Kurtatılmayı Bekleyen Bir Medeniyet Harikası Doğu Türkistan Özel Sayısı, 24-34.
- Emet, E. (2015). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Emet, E. (2018). *21. Yüzyıl Uygur Dramı Göç*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Emiroğlu, S. (2011). “Eski Türkçedeki “Sincap” Sözüünün Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Uzantıları ve Anlamdaşları”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 59 (1), 17-26.
- Ercilasun, A. B. (2012). *Başlangıçtan Yirmince Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdem, M. (2004). “Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık”. *Zeynep Korkmaz Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 147-162.
- Ersoylu, H. (2001). “Eş Anlamlılık mı, Yabancı Kaynaklı Karşılık Oluş mu?”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, (591), 250-266.
- Gömeç, S. (2009). *Uygur Türkleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gömeç, S. (2018). “Geçmişte ve Günümüzde Uygur Türklerine Genel Bir Bakış”, *Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz Armağanı*, Ankara.

- Guiraud, P. (1999). *Anlambilim*. (Çev. B. Vardar). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Gümüştam, G. (2019). “[ve~ile] Biçimbirimlerinin Eş Değerlikleri Üzerine”. *Tükbilig*, (37), 123-138.
- Günay, D. (2007). *Sözcükbilim*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Günay, N. (2015). “Türk Dilinde Eş Anlamlılık ve “Gönül, Yürek, Kalp” Kelimeleri”. *Tükbilig*, (29), 121-146.
- Gündoğdu, A. E. (2018). “Türkçede Yakınanlamlılık ve Karşıtanlamlılık Olgularının Derlem Temelli İncelenmesi”. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 30 (1), 43-67.
- Ğopuri, Ğ. (1986). *Uygur Şiviliri Sözlüğü*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Hanbabayiv, R. (1990). *Tilşunasliq Tezisliri*. Ürümqi: Şincan Yaş-Ösmürler Neşriyatı.
- Hatipoğlu, V. (1970). “Eş Anlamlı Sözcükler Var mıdır?”. *Türk Dili Dergisi*, (23) 229, 9-10.
- Hengirmen, M. (1991). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.
- İbrahimi, H. A., Niyaz, İ. (1988). *Uygur Tili Sitilistikisi*. Kaşgar: Qeşqer Uygur Neşriyatı
- İmer, K., Kocaman, A. ve Özsoy A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.
- İnayet A. (2016). “Uygur Tarihi Koşaklarındaki Çince Unsurlar Üzerine”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (8), 68-79.
- İnayet, A. (2008). “ “Uygur” Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Bir Yaklaşım”. VI. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2397-2405.
- İnayet, A. (2018). “Uygur Atasözleri ve Deyimlerinde Geçen Çince Alıntılar Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 66 (2), 195-214.
- İsa, D. (2014). “Uygurların Diasporasının Tarihi ve Uygur Göçmenlerinin Durumuna Genel Bakış”. *Tarih Bilinci*, Kurtatılmayı Bekleyen Bir Medeniyet Harikası Doğu Türkistan Özel Sayısı, 2-21.
- İvullaeva, Z. (1997). *Uygur Tili Sinonimlerinin Luğiti*. Almuta: Gılım
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kara, F. (2013). “Kelür-nâme (Zebân-ı Türkî) Adlı Çağatayca-Farsça Sözlükteki Eş Yazımlı ve Yakın (eş) Anlamlı Kelimeler”. *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 29-56.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaca, R. K. (2008). *Güç Olma Stratejisi Çin*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

- Karsan, E. (2019). *Türkçede Eş Anlamlı Kelimeler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Kaşgarlı, S. M. (1986). “Uygur Türkçesinde Kelime Türetme Usulleri Hakkında”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (45), 25-36.
- Kaşgarlı, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*. İstanbul: Orkun Yayınevi.
- Kaşgarlı, S. M. (1998). *Çağdaş Uygur Türkleri'nin Edebiyatı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kaşgarlı, S. M. (2011a). “Vatanımız Doğu Türkistan ve Onun Bugünkü Acıklı Durumu”. *Doğu Türkistan Türkleri'nin Hürriyet ve İstiklal Mücadelesi*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, s. 13-18.
- Kaşgarlı, S. M. (2011b). “Hakaniye Türkçesi ve Onun Devamı Olan Çağdaş Uygur Türkçesinin Bugünkü Durumu”. *Doğu Türkistan Türkleri'nin Hürriyet ve İstiklal Mücadelesi*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, s. 201-207.
- Kılıçarslan, O. (2018). “Mahlas Beyitlerinde Müteradif Yapılar”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (61), 93-111.
- Kocaman, A. (1980). “Anlamsal Dilbilim”. *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları – I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 89-103.
- Kocapınar, P. (2017). “Eş Anlamlı mı, Yakın Anlamlı mı?”. *Route Educational and Social Science Journal*, 4 (8), 196-204.
- Komisyon. (1990-1998). *Uygur Tilining İzahlık Luğiti*. I-VI. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuban, Ş. (1998). “Uygurca Eş Anlamlı Kelimelerin Ayrılması Üzerine”. *Dil ve Tercüme*, (4).
- Lyons, J. (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş*. (Çev. A. Kocaman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lyons, J. (1996). *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University.
- Meherremova, R. (1968). *Sabirin Satirik Şe'rlerinin Leksikası: Sinonimler, Omonimler, Antonimler*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- Memmedov, İ. (1990). *Azərbaycan Dilinin Sinonimler Lüğeti*. Bakı: Yazıcı Neşriyyatı.
- Moran, Y. (1992). *Eşanlamlı Sözcükler ve Karşıt Anlamları Sözlüğü*. İstanbul: Spatyom Yayınları.
- Nahmedov, A. (2009). “Kul Mesud'un Kelile ve Dimne Tercümesindeki Eş Anlamlı Kelimeler Üzerine”. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 3225-3232.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İ. Kurban). Ankara: TDK Yayınları.

- Osmanov, M. (1990). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili Dialektliri*. Ürümçi: Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- Özden, H. İ. (2014). “Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve Örtmece (Tabu) Kelimelerin Eş Anlamlılık İçindeki Yeri”. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (4), 160-165.
- Özkırımlı, A. (1994). *Dil ve Anlatım*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Öztopçu, K. (1993). “Uygurca’nın Yazı Dili Olarak Gelişmesi ve Uygurca Sözlükler”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, (3), 167-174.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Palmer, F. R. (1993). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pilten, Ş. (2008). *Türkçede Eşanlamlılık*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Pilten, Ş. (2013). *Türk Dilinde Izdırap Söz bilgisi: Bir Eşanlamlılık İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Poçan, T. (2018). “Satırlı Sözlüklerde Madde Başlarının Eşanlamsal Karşılıkları”. *STAD Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 71-80.
- S., A. (1989). “Eş Anlamli Kelimelerle İlgili Bazı Düşünceler”. *Dil ve Tercüme*, (2).
- Sarı, M. (2011). “Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ile İlgili Bazı Sorunlar”. *Turkish Studies*, 6 (1), 533-538.
- Sarı, M. (2012). “Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve “Sayru-Sökel” Sözleri”. *Turkish Studies*, 7 (3), 2219-2229.
- Sarıkaya, Y. (2006). “Türkmen Türkçesinin Eş Anlamli Kelime Varlığı Üzerine”. *Bilge*, 12 (44), 26-32.
- Saussure, F. d. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (Çev. B. Vardar). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Savaş, S. (2015). “Nâbî Dîvânında Geçen Eş Anlamli Kelimeler”. *XI. Uluslararası Dil-Yazın-Deyişbilim Sempozyumu Bildiri Kitabı II. Cilt*. 235-241.
- Seper, S. (2002). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*. Şincan Xelq Neşriyatı.
- Sert, G. (2019). “Anlam Alanı ve Anlam Ezgisi Açısından Eş Anlamli Durum Sıfatları: “Muhtemel” ve “Olası” Örneği”. *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8 (1), 39-121.
- Seyideliyev, N. (2007). *Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lügati A-Z*. Bakı: Şarq-Garb.
- Sezen Diler, E. (2019). *Sovyet Sonrası Kazakistan ve Kırgızistan Örneklerinde Karşılaştırmalı Sosyal Devlet Olgusu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Shaw, R. B. (2014). *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sidiq, A., ve Sabit, M. (1981). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*. Ürümçi: Şıncan Xelq Neşriyatı.
- Şirin User, H. (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanar.
- Şükürlü, E. (2011). “Azerbaycan Türklerinde Taraflardan Biri Arkaikleşmiş Olan Sinonim (Eş Anlamlı) Birleşmeler”. *Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, s. 147-154.
- Tehur, A. A., Ebeydulla, Y., ve Raxman, A. (2010). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili 2*. Ürümçi: Şıncan Xelq Neşriyatı.
- Tekin, T. (1997a). “Eşanlamlılık ve Kullanış (I)”. *Türkoloji Eleştirileri*. İstanbul: Simurg Yayınevi, s. 113-116.
- Tekin, T. (1997b). “Eş Anlamlılık ve Kullanış (II)”. *Türkoloji Eleştirileri*. İstanbul: Simurg Yayınları, s. 117-122.
- Tekin, T. (2005). “Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”. *Makaleler III*. Ankara: Grafiker Yayıncılık, s. 361-386.
- Teklimakani, A. P. (2011). *Uyğur Tili Leksikologiyesi ve Leksika Tetqiqati*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Tıraş Y. C., Ertürk H. İ. (2016). “Dede Korkut Kitabında Geçen Atasözlerinin Anlamsal İncelemesi ve Türkiye Türkçesindeki Eş Anlamlıları”. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 2 (4), 135-150.
- Torun, Y. (2008). “Türkiye Türkçesinde Sorulu Cümle Kuruluşları ve Eski Anadolu Türkçesindeki Anlamdaş Yapılarla Karşılaştırılması”. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri IV. Cilt*. s. 4273-4284.
- Tuğ, C. (2011). *Rusçadaki Eşanlamlı Deyimlerin Kültürdilbilimsel Açıdan İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tuğlacı, P. (1996). *Türkçede Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Tura, S. (1980). “Anlam ve Yorum”. *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları – I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 104-123.
- Uçar, İ. (2011). “ “Baş, Kafa, Ser” Kelimelerinin Eş Anlamlılığı ve “Baş” Kelimesine Divanü Lugati’t-Türk Merkezli Bir Yaklaşım”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (17), 167-203.
- Uçar, M. (2016). “Aç Bars Hikayesinde bütün, hepsi, tam Anlamlarına Gelen Kelimelerin Eş Anlamlılık Dizilimi”. *Türkbilig* (31): 97-108.

- Ullmann, S. (1967). *Semantics: An Introduction to The Sciense of Meaning*. Oxford: Basil Blackwell.
- Vardar, B. (1978). *Başlıca Dilbilim Terimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Xiu-Chang, G. (1988). “‘İnsan’, ‘Adam’ ve ‘Kişi’ Arasındaki Farkların Tahlili”. *Dil ve Tercüme*, (4).
- Yayla, Y. (2018). “Anlamdaş Addedilen Birkaç Kelimenin Mana Farklılıkları Hakkında Not”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 66 (1), 165-175.
- Yaylagül, Ö. (2015). *Göstergebilim ve Dilbilim*. Ankara: Hece Yayınları.
- Yazar, İ., Kaplan, O. (2014). “XVIII. Yüzyıl Klâsik Türk Şiirinde Eş Anlamlı, Yakın Anlamlı ve Aralarında Anlam İlgisi Bulunan Kelimelerin Stilistik Açıdan Kullanımı: Şeyh Gâlib, Nedîm ve Koca Râgıb Paşa Örneği”. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, (4), 219-241.
- Yazıcı Ersoy, H. (2007). Yeni Uygur Türkçesi., A. B. Ercilasun (Editör). Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ Yayınları, s.355-428.
- Yıldız, O. (1998). “Orta Türkçe Metinlerinden Peygamber Terimleriyle Anlamdaş (Synonym) Türkçe Kökenli Terimler”, *1. Kutlu Doğum Sempozyumu*, 325-338.
- Yılmaz, E. (2008). “Bir Dil Bilgisi Terimi/Kavramı Olarak ‘Nitelik’ ve ‘Özellik’ Eş Anlamlı mıdır?”. *Dil Araştırmaları Dergisi* (3), 41-45.
- Yolboldi, N. (1983). *Tilşunasliq Heqqide Esasiy Bilimler*. Pekin: Milletler Neşriyat.
- Yuan-Xin, W. (1994). *Çin’deki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zülfikar, H. (1990). “Eş Anlamlılık ve Ziya Gökalp’ın Eş Anlamlılık ile İlgili Düşünceleri”. *Türk Dili Dergisi*, 2 (463): 1-7.
- www.lughet.com (Erişim tarihi: 20.01.2021)
- www.anasoz.com (Erişim tarihi: 20.01.2021)



EKLER

EK-1. UYGUR TÜRKÇESİNİN EŞ ANLAMLILAR SÖZLÜĞÜ

A

Abroy / inavet / yüz / miñşéñ (UTMSİL, 1)

“İtibar, saygınlık, güven, itimat”

İnavet’in önemi güvendir.

Abroy ve yüz’ün önemi ise şöhetir.

Miñşéñ Çince: 名声. Bazı atasözlerine yerleşmiştir ve bazen konuşma dilinde kullanılır.

Abroyı al, canını kepekke sat. “İtibarı altınla al, canı kepeğe sat.” * Abroyuñni yaşıqlıñdin sakla. “İtibarını gençken koru.” * Herkimniñ inaviti öz qolida. “Herkesin itibarı kendi elinde.” * İnavet altundinmu qıymetlik. “İtibar altından da kıymetlidir.” * İnavetniñ tügigini eynekniñ çéqilgini. “İtibarı kaybetmek camın kırılması gibidir.” * U yüzi bar, yüzi çoñ adem. “O şöhet sahibi, çok ünlü bir adam.” * Pul tapquçe yüz tap. “Para kazanacağına saygınlık kazan.” * Harva sunsa sunsun, miñşéñ ketmisun. “At arabası bozularsa bozulsun, itibar gitmesin.”

Abroyluq / inavetlik / yüzlük (UTMSİL, 1)

“İtibarlı, saygın, güvenilir”

Abroyluq ademni herimu çaqmaydu. “İtibarlı insanı arı bile sokmaz.” * İnavetlik adem – heqiqiy insan. “İtibarlı insan, hakikî insandır.” * Pulluq bolğuçe, yüzlük bol. “Zengin olacağına saygın ol!”

Abroyi çüşmek / abroyi tökülmek / abroyi bir tiyin (bir pul) bolmak / yüzi tökülmek / yüzi çüşüp ketmek (UTMSİL, 1)

“Saygınlığını, itibarını kaybetmek”

Hiyanet qilgini üçün, uniñ abroyi çüşti “İhanet etiği için saygınlığını kaybetti.” * Abroyniñ tökülgini – canniñ ölgini. “İtibar kaybetmek ölmek gibidir.” * Yigit reqibniñ abroyini bir tiyin (bir pul) qılıptu. “Genç rakibini beş paralık etmiş.” * Toxtiniñ camaet aldida yüzi töküldi. “Tohti toplum nezdinde saygınlığını kaybetti.” * Padişah qiziniñ aldida mat boptu, yüzi çüşüp kétiptu. “Padişah kızının önünde yenilmiş, saygınlığını kaybetmiş.”

Abstrakt / mevhum (UTMSİL, 2)

“Soyut, mücerret”

Abstrakt çüşençe “soyut düşünce”; abstrakt isim “soyut isim.” * Mesilige qaraşta konkrét pakıtqa esasliniş lazım, abstrakt tebirni közde tutuşqa bolmaydu. “Meseleleri somut delillere dayandırmak lazım, soyut ifade göz ardı ediliyor.” * Mevhum işlarni muzakire qilip, emeliy mesililerni hel qiliş lazım. “Soyut işleri müzakere ederek asıl meseleleri halletmek lazım.”

Aptuva / ivriq / abideste / könek (UTMSİL, 2)

“İbrik”

At kötür obdan bilen, su kötür aptuva bilen. “Namını yükseltmek istersen iyi insanlarla yükselt, suyu kaldırmak istersen ibrik ile kaldır.” * Qız yigitniñ qoliğa ivriqtin su berdi. “Kız gencin eline ibrikten su döktü.” * Mesçitte abideste boluşı lazım. “Mescitte ibrik olması lazım.”

At I / isim / nam / çav (UTMSİL, 2)

“Ad, isim, nam”

At aylıxanğa, yol sarıxanğa “At Aylıhan’a, yol Sarihan’a”⁵ * Éti uluğ, suprisi quruq. “Adı büyük, sofrası küçük” * Qara isimlik “Kara liste” * Namzatlar isimliki “Aday listesi” * İsmi bar, cismi yoq. “İsmi var, cismi yok.” * İsmi cismiğa layıq. “İsmi cismine layık.” * Namda bar, emelde yoq. “Adı var sanı yok.” * Çavisini çitqa yaymaq. “Birisinin hatasını, kusurunu ifşa etmek.” * Tutqın qanun ağırliq, yadsun çaviñ burunğa. “Kanun yolunu tut, şanın önde gitsin.”

At koymak / atımak (UTMSİL, 2)

“Ad koymak, adı geçmek, zikretmek, anmak, dile getirmek”

Ata balisiğa ezan-tekbir éytip at qoyuptu. “Baba, çocuğuna ezan okuyup ad koydu.” * Bolmisa qırıqta eqil ve edeb, bolmaydu ataşqa uni adem dep. “Yoksa kırkında akıl ve edep, olmaz ona insan demek.”

At kötürmek / ataş almaq (UTMSİL, 3)

“Kötü ün kazanmak”

⁵ Sözü ve yaptıkları farklı olan, sözünde durmayan, samimiyetsiz kişiler için kullanılır (UMTİL, 2).

Ésimge keldi şu an bir çağlırim, ketkinim tağqa “oğri” ataq alıp, kimdu bugün yene şu ataqnı qoymaqçı péşanemge daqaq qılıp. “Aklıma geldi, bir zamanlar gittiğim dağda “hırsız” diye adım çıkmıştı, kim bugün yine bu karayı alnıma çalacak.”

Ataq / dañ / dañq / nam / kü / küsürüg / küg / mañgal / öge (UTMSİL, 3)

“Şan, ün, şöhet, nam”

Dölettiñ ataq artuq. “Şöhret, devletten iyidir.” * Atıqı yoq erdin oti yoq yer yaxşı. “Otsuz yer, namsız erden iyidir.” * Güzel exlaq tirisañ ataq-dañ yigisen. “Güzel ahlak toplarsan şöhet kazanırsın.” * Köpniñ dañqı kökni yarar. “Çoğun adı göğü deler.” * Yaxşı ataq, yaxşı nam yıraqla tarqılar. “İyi ad, iyi nam kulaktan kulağa yayılır.” * Can tépilar, nam tépilas. “Can bulunur, nam bulunmaz.” * Güzel nam, güzel çiraydin ela. “İyi şöhet, güzel yüzden âlâdır.” * Can ketse ketsun, nam ketmisun “Can giderse gitsin, şöhet gitmesin.”

Ataq çiqarmaq / dañ çiqarmaq / dañ ketmek / dañq çiqarmaq / şöhet qazanmaq / nam çiqarmaq (UTMSİL, 3)

“Şöhret kazanmak”

Tartquluqnı biz tartivatimiz, ataqnı başqılar élivatidu. “Çileyi biz çekiyoruz, başkaları şöhet kazanıyor.” * Tilemcilerge sadığa berip ataq çiqar. “Dilencilere sadaka verip nam sal.” * Dañ çiqarğın yaxşı bilen. “İyilik yaparak nam sal.” * Yaxşılıq qıl, yaxşılıqıñ dañ ketsun. “İyilik yap, iyiliğın nam salsın.” * Dañq çiqarğan batur ölmeydu. “Şöhret kazanmış kahramanlar ölmez.” * Bizniñ valibolçı qızlırimiz şöhet qazandı. “Voleybolcu kızlarımız şöhet kazandı.” * Nam çiqarğan yerde qalmas. “Nam salan, unutulmaz.”

Ataqlıq / dañlıq / namdar / meşhur / atlağ / közünc / külig (UTMSİL, 3)

“Ünlü, tanınmış, meşhur”

Ataqlıq edip Luşün... “Ünlü yazar Luşün...” * Dañlıq yaş naxşıçımız Dilber Yunus bizge şan-şöhret keltürdi. “Meşhur genç şarkıcımız Dilber Yunus bizi onurlandırdı.” * Namdar yigit namini qoğidaydu. “Meşhur genç şöhetini koruyor.” * Cahanğa meşhur alimler xelq qelbide meñgü yaşaydu. “Dünyaca meşhur âlimler halkın kalbinde sonsuza kadar yaşar.”

At II / yılqa / ulağ / kölük / tutı / köçüt / yund (UTMSİL, 4)

“At, yılkı”

Yılqa, sürü için kullanılır. Ulağ ise diğer yük hayvanlarını da içine alır.

At azsa tayğa egişer. “At yolunu şaşırsa tayın peşine takılır.” * Havaniñ tumanlari yilqiniñ ğunanlari / Su desem şarap bergen Keşkerniñ cuvanlari. “Havanın dumanları, yilkının tayları / Su desem şarap veren Kaşgar’ın civanları.” * Yaxşı dehqan ulağni baqıdu, yaman dehqan qamçısını qağıdu. “İyi çiftçi hayvana bakar, kötü çiftçi kamçısını çalar.” * Kölük bolmisa, köçimen déme “Yük hayvanın yoksa göçeceğim deme.” * 4-növetlik memliketlik az sanlıq milletler enenivi tenheriket yığınida 150 bala 150 tutığa minip körekin ötti. “4. Ulusal Azınlık Halklar Geleneksel Jimnastik Şenliği’nde 150 çocuk 150 midilliye binip geçit töreni yaptı.”

Atçan / atlıq (UTMSİL, 4)

“Atlı”

Atçan atisiğa baqmaptu. “Atlı babasına bakmamış.” * Atlıq yürüp gül körüptü. “Atlı yürüyüp çiçek görmüş.”

Ata / dada / ava / peder / velid / kañ (UTİML, 4)

“Baba”

Ava, Lopnor ağzında kullanılır.

Peder ve velid Arapça olup Klasik edebiyatta kullanılır. Bugün arkaiktir.

Adem ata “Adem baba”; atılar sözi “atasözü”; dölet atisi “devlet büyüğü”; ata balisi “yararlı genç/aferin delikanlı”; ata miras “baba mirası”; atañğa rehmet “babana rahmet”; atañğa lenet “babana lanet”; atañ aylansun “baban sana kurban olsun”; ata yolluq “baba gibi/manevi baba”; atidarçılıq “himayecilik/koruyuculuk”; ata tutmaq “baba olarak görmek” * ata bolmaq “baba olmak” * Atam zaman “uzun zaman önce”; atam éytqan bayıqı “eski şeyler, eski düzen, babamın önceden söylediği gibi”; ata körgeñ ana körgeñ “aile terbiyesi almış” * Atam oğul bala dep tapqan. “Babam erkek çocuk diye yaptı.” * Atamniñ balisi bolmay kétey. “Babamın çocuğu olmayayım.”⁶ * Ata bolmığan ata qedirini bilmes “Baba olmayan, ata kadrini bilmez.” * Ata kemçiliki emes, lata kemçiliki “Baba eksikliği değil kumaş eksikliği.” * Ata düşminini özüñge dost tutma. “Babanın düşmanıyla dost olma.” * Atamniñ ölgini anamğa yaraştı “Babamın ölmesi anneme yaradı.”⁷ * Oğul dadığa tartıdu, qız anığa “Erkek babaya çeker, kız anaya.” * Dadamğa yoq purçaq, anamğa nede? “Babama yetmeyen

⁶ Bir şey yapmak ya da intikam almak için yemin etme, anlamında kullanılır.

⁷ Birisinin talihsizliğe, başarısızlığa, zarara uğraması başka birine başarı, sevinç ve fayda getirdiği, anlamında kullanılır (UMTİL, 8).

fasulye anneme nasıl yetsin?”⁸ * Peder hayat beridu, ustaz nicat beridu. “Baba hayat, üstat necat verir.”

Atalğu / términ / atalma / istilah (UTMSİL, 5)

“Terim”

Atalğu, atalma genel kapsamlıdır. Términ fen bilimleri alanında kullanılır.

Felsefe atalguliri “Felsefe terimleri”; qanun atalmiliri “kanun terimleri” * Atalğu mesilisi hazirmu Uyğur Tilidiki mühim mesililerniñ biri. “Terim meselesi bugün de Uygurcanın önemli meselelerinden biri.” * Términi qalaymiqan işlitişke, qalaymiqan tercime qılışqa bolmaydu. Bolmisa uqumda xatalıqqa yol qoyuldu. “Terimi düzensiz kullanmak, düzensiz tercüme etmek doğru değil. Yoksa anlamda hataya yol açar.” * Qanundiki atalmilar éniq boluşı kérek. “Kanundaki terimlerin açık olması lazım.”

Atmaq / taşlımaq / çörümek / irğitmaq / ciğimaq (UTMSİL, 5)

“Atmak, fırlatmak, bırakmak”

Ciğimaq Kaşgar ağzında kullanılır.

Topqa qarap taş atma. “İnsanlara taş atma.”⁹ * Taş atqanğa aş at. “Taş atana aş at.” * Açlıqtın ölsen öl, ata-anañni taşlıma. “Açlıktan ölsen bile ana babanı atma.” * Topni bana çörü. “Topu bana at.” * Taşni irğitip oynaş xeterlik. “Taş atarak oynamak tehlikeli.”

Atisi / dadisi (UTMSİL, 5)

“Babası”

Öñüne baliniñ / balilarniñ kelimesi eklenerek de kullanılır.

-Atisi Ürümçige ketken, téxi kelmidi, - dédi Mayimxan. “Babası Urumçi’ye gitti, daha gelmedi, dedi Mayimhan.” * -Dadisi öyde tuz tügeptu, bir bolaq tuz alğaç kelsile, - dédi Tursunxan. “-Babası evde tuz bitmiş, bir paket tuz alıp gelin, dedi Tursunhan. * -Dadisidin xet keptuken, xatircem bolup qalduq. - dédi Ayzimxan. “Babasından mektup gelmiş, rahatladık, dedi Ayzimhan.”

Atimaq / béğışlımaq / bexş etmek / ata qılmaq / arnimaq (UTMSİL, 6)

“Hasretmek, bağışlamak, hediye etmek”

⁸ Esas ihtiyaç duyulan yere yetmeyen bir şeyin, çok önemli olmayan yere hiç yetmeyeceğini, anlamında kullanılır (UMTİL, 170).

⁹ Kimsenin halka, topluma zararlı, kötü şeyler yapmaması gerektiği, anlamında kullanılır (UMTİL, 115).

Atisa bilimge kimki bəşini, şamaldin yürgüzer tügmen təşini. “Bağışlasa bilime kim ki başını, rüzgârla yürütür değirmen taşını.” * Bəgişlaş ikkila terepte boluşqa tēgişlik zinnət. “Bağışlama iki tarafta olması gereken ziynet.” * Siqilğan kişige külke bexş etmək, bir patman qenttinmu bil lezzetlikrek. “Sıkıntıda olan kişiye tebessüm bahşetmek bir batman şekerden bile daha lezzetlidir.” * Sizge Xuda iman ata qılsun. “Allah size iman ihsan etsin.”

Acayip / ğarayip / ğelite / yoçunla / bir qisma / sonu / ömse / adinçig (UTMSİL, 6)

“İlginç, şaşırtıcı; olağan dışı”

Sonu ve ömse Kumul ağzında kullanılır.

Kiçik balimu acayip çüşlerni körüdü. “Küçük çocuk bile acayip rüyalar görüyor.” * U acayip-ğarayip parañlarnı añlaptı. “O acayip sohbetler dinliyor.” * Bir qisma işlar çıqqılı turıdu. “Acayip şeyler oluyordu.” * Ömer ömse adem iken. “Ömer tuhaf bir adammış.” * Mehellemizge sonula bir adem kepqaptuğu. “Mahallemize acayip bir adam gelmiş!”

Aciz / zeip / mezlum (UTMSİL, 6)

“Güçsüz, zayıf, dayanıksız, mazlum”

Aciz düşmenmu yadiñda bolsun. “Zayıf düşman dahi hatırında olsun. * Qız bala aciz néme, anisindin ayrılmısın. “Kız çocuğu zayıftır, anasından ayrılmasın.” * Késel acizğa écil. “Hastalık zayıfa yakın olur.” * Zeip bolsañmu rezil bolma. “Aciz olsan da rezil olma.” * Mezlumğa zulüm salgandın artuq rezillik yoq. “Mazluma zulmetmekten büyük rezillik olmaz.”

Acizliq / zeiplik (UTMSİL, 7)

“Acizlik, zayıflık”

Alemdiki ekilniñ eñ çoñı öziniñ acizliqini körüş. “Dünyadaki en büyük akıl, kendi acizliğini görmektir.” * Zeiplik bilimsizliktin kélidu “Zayıflık bilgisizlikten gelir.”

Aciz kelmek / acizliq qılmak / boş kelmek (UTMSİL, 7)

“Aciz kalmak, zayıf düşmek”

U düşmen aldıda aciz keldi. “O düşman karşısında aciz kaldı.” * Yerge ériştüq, emma térişqa acizliq qilduk. “Toprağa kavuştuk ama onu ekmeğe yetersiz kaldık.” * Boş kelgenni alvasti basıdu. “Güçsüz düşeni albastı basar.”

Aç / aç-zar / aç-zérin (UTMSİL, 7)

“Aç, aç biilaç”

Açniñ derdini tok bilmez. “Tok açın halini anlamaz.” * Aç éyiq oynimas. “Aç ayı oynamaz.” * Açniñ közi ašta. “Açın gözü yemekte.” * Aç qorsaqa aççıqsu. “Aç karına sirke.”¹⁰ * Aç némini yégüzmeydu, aççıq némini dégüzmeydu. “Açlık ne yedirmez, acı ne söyletmez.” * Aç-zar yaşıguçe amal qıl. “Aç biilaç yaşayacağına bir çare bul!” * Aç-zérin yürğendin işlep yürüp öl. “Aç biilaç durmaktansa çalışmaktan öl!”

Açarçiliq / qehetçilik (UTMSİL, 7)

“Açlık, kıtlık”

Açarçiliq bala-qazaniñ eñ çoñi. “Kıtlık belaların en büyüğüdür.” * Açarçiliq yılları açlıqtin ölgenler – naheq ketkenler. “Kıtlık zamanlarında ölenler, boş yere gittiler.” * Qehetçilik yilida biravdin hal sorima, halığa yételsen sora. “Kıtlık zamanlarında kimseye hal hatır sorma, derdine derman olacaksan sor!”

Açlıq / aç-zarlıq (UTMSİL, 7)

“Açlık”

Açlıqı yastuq kötürer. “Açlığı yastık bastırır.” * Aç-zarlıq kişini çeniqturidu. “Açlık insanı terbiye eder.”

Aç kirmek / köz tegmek / til tegmek (UTMSİL, 8)

“Göz değmek, nazar değmek”

Qağa aşlıgidek balisini, “bulbulniñ éçi kirdi” dep. “Karga yemi gibi çocuğuna “bülbülün nazarı değdi” demiş.” * Hoylañdiki üçmeñge ot kettimu ném boldi? Tili bulbul Damullam köz tegimu, ném boldi? “Avludaki dutun yandı mı ne oldu? Kem gözlü Damullam’ın mı gözü değdi? * Saña tilim tegmisun, boynuñğa asqın tiltumar. “Sana nazarım değmesin, boynuna nazar boncuğu as.”

Aça / égiçe / hede / ayla / éce / appay (UTMSİL, 8)

“Abla”

Égiçe hitap olarak kullanılmaz.

¹⁰ Aç insana yemek ikram etmek yerine ona sitem edenlere söylenir.

Éce Lopnor ağzında kullanılır.

-Açam açtın ölgen, dédi Alimhan. “-Ablam açlıktan ölmüş, dedi Alimhan.” * Éğiçe-siñiler inaq ötkey. “Kız kardeşler iyi geçinsin. * Toxtixan hede oñluq ayal. “Tohtihan Abla uysal bir kadın.” * Hedem nede men şu yerde. “Ablam nerede ben orada.” * Aylam bildi dégüçe, alem bildi désençu. “Ablam bildi diyeceğine âlem bildi desen ya!” * Patime appay hürmetlik ayal. “Patime Abla, saygın bir kadın.”

Aççıq / ğezep / qehr / cudun / zerde / çivişek / keg / qaqığ (UTMSİL, 8)

“Öfke, hiddet, gazap”

Aççıq kelse eqil qaçıdu. “Öfke gelince akıl kaçar.” * Aççıqtın qériysen, külkidin yaşırisen. “Öfke yaşlandırır, gülmek gençleştirir.” * Ğezep eqil çiriğini öçürer. “Öfke, akıl ışığını söndürür.” * Xudaniñ qehri tutsa, çümülige qanat bérer. “Allah’ın öfkesi kabarsa, karıncaya kanat verir.” * Qehri bar, ğeyriti yoq. “Öfkesi var, gayreti yok.” * Cuduni tutsa, o her baladin yanmaydu. “Öfkeye kapılsa, hiçbir kötülükten kaçınmaz.” * Havaniñ güldüri bar, yamğuri yoq, qériniñ cuduni bar, mağduri yoq. “Havanın gürlemesi var yağmuru yok, yaşlının öfkesi var gücü yok.” * Zerdisi barniñ eqli bolsa, iş asan bolatti. “Öfkesi olanın akli olsaydı işler kolay olurdu.”

Aççıqlanmaq / ğezeplenmek / tükleri tetür örülmek / quyqa çaçliri tik turmaq (UTMSİL, 9)

“Öfkelenmek, sinirlenmek”

U séniñ vaqtida kelmiginiñge qattiq aççıqlandı. “O, senin vaktinde gelmemene çok sinirlendi.” * U, bu iştin qattiq ğezeplinip, közliri ala-qalaq bolup ketti. “O, bu işe çok sinirlendi, gözleri fal taşı gibi açıldı.” * Tursunniñ tünügün sirni aşkarılap qoyğınidin aççıqi kélip tükleri tetür örüldü. “Dursun dün sırrı açığa çıktığı için öfkeden deliye döndü.” * U, haqaretke uçrığanlıqıdin, quyqa çaçliri tik turdu. “Hakarete uğradığı için sinir küpüne döndü.”

Aççıqi kelmek / aççıqi tutmaq / ğeziqi kelmek / ğeziqi tutmaq / zerdisi qaynımaq / oğisi qaynımaq / qéni qizımaq / névisi örlemek / cehli qatmaq (UTMSİL, 9)

“Öfkelenmek, sinirlenmek, hiddetlenmek”

Aççıqiñ kelse, léviñni çişle. “Öfkelendiğinde dudağını ısır.” * Aççıqi tutqanniñ aldidin ket. “Öfkelenenin önünde durma.” * Ğeziqi kelgenniñ ğeyriti qaçıdu. “Öfkesi gelenin gayreti

kaçar.” * Ğezipiñ tutsa, kökke qara. “Öfkelenirsen gökyüzüne bak.” * Zerdisi qaynisa zeherlik sözlerni qilidu u. “Öfkesi kabarcınca zehirli sözlerini söyler o.” * Bu gepni añlap, uniñ oğisi qaynidu. “Bu sözü duyunca öfkesi kabardı.” * Uniñ birdemdila qeni qizip, nérvisi örlep ketti. “Birdenbire kan beynine sıçradı, öfkeye kapıldı.” * Cehli qatqanğa cénimu közige körünmeydu. “Öfkeye kapıldığında gözü hiçbir şey görmez.”

Aççıqığa hay bermek / aççıqini basmaq / aççıqidin yanmaq / aççıqini yeñmek / aççıqini yutmaq (UTMSİL, 9)

“Öfkesini yenmek, kendini tutmak”

Aççıqığa hay bermek uluğluq. “Öfkeyi bastırmak büyüklüktür.” * Aççıqıñni bassañ, nep alisan. “Öfkeni bastırırsan kazançlı çıkarsın.” * Bovayniñ aççıqı téz kélip, téz yanidu. “Dedenin öfkesi çabuk kabarıp çabuk sönüyor.” * Yolvasni yeñgen batur emes, aççıqini yeñgen batur. “Kaplani yenen değil, öfkesini yenen kahraman.” * Aççıqini yutmaq – tağ yutmaq. “Öfkeyi yutmak dağı yutmak gibidir.”

Açquç / kilit (UTMSİL, 10)

“Anahtar”

Zencirniñ axırqı halqısı insan, u – açquç, qulupni açidu asan. “Zincirin son halkası insan, o anahtardır ki kilidi kolayca açar.” * Quluptin açquç puxta. “Anahtar kilitten sağlam.” * Kilit bolup keldiñ oyunçuq emes, hemme xezinini açalisañ bes. “Kilit olarak geldin, oyuncak değil, bütün hazineyi açabilirsen kâfi.”

Açköz / aç paka / toymas / opqan / şümşük / nepsi yaman / nepsi bala / qarni yaman / aç / aşuriği / todunçisuz / teşik / suq (UTMSİL, 10)

“Açgözlü, obur, pisboğaz”

Şümşük ve **aşuriği** Kumul ağzında kullanılır.

Açköz toymas, bexil béyimas. “Açgözlü doymaz, cimri zenginleşmez.” * Açközniñ qorsiqi toysimu közi toymas. “Açgözlünün karnı doysa da gözü doymaz.” * Biri açpaqiliqtin ölidu, biri açtin ölidu. “Kimi açgözlülüktten ölür, kimi açlıktan.” * Toymasni toyduralmidim, bolmasni bolduralmidim. “Doymazı doyuramadım, olmazı olduramadım.” * Bay tola yése xordan der, namrat tola yése opqan der. “Zengin çok yese iştaktan, fakir çok yese oburluktan.” * Nepsi yaman héytta öler. “Açgözlü bayramda ölür.” * Nepsi yaman hemmidin quruq kalar. “Açgözlü her şeyden mahrum kalır.” * Nepsi bala ağzi köymise,

kömür çoğini yévetiştin yanmaydu. “Açgözlü ağzı yanmasa kömür közünü yemekten çekinmez.” * Qarni yaman héytta öler. “Açgözlü bayramda ölür.” * Aç beççiğerdin kaç beççiğér. “Aç serseriden kaç serseri.” * Açniñ aççıqı yaman. “Açgözlünün öfkəsi yaman olur.” * Aç öyde qétiq uyimas. “Açgözlünün evinde yoğurt mayalanmaz.”

Açközlük / açpaqılıq / toymaslıq / opqanlıq / nepsi yamanlıq / nepsi balalıq / qarni yamanlıq (UTMSİL, 10)

“Açgözlülük, doymazlık, oburluk”

Açközlükniñ aqiviti ğem ve hesrettur. “Açgözlülüğünün akıbeti gam ve kederdir.” * Açpaqlıq – qılıqsızlıq. “Açgözlülük nezaketsizliktir.” * Toymaslıq tondin ayırıdu. “Açgözlülük, dondan ayırır.” * Opqanlıqtın Xuda saqlısın. “Açgözlülükten Allah korusun.” * Nepsi yamanlıq görge apiridu. “Açgözlülük mezara götürür.” * Nepsi balalıq – halaketlik. “Açgözlülük felakettir.” * Qarni yamanlıq qayğı tuğıdu. “Açgözlülük kaygı getirir.”

Axturmaq / tintimaq / arqamaq / üşemek (UTMSİL, 11)

“Aramak, araştırmak”

Axturganda tépilmaydu. “Arayınca bulunmaz.” * Düşmen hemmini tintidu. “Düşman herkesi arıyor.”

Axvat / axta / tutuq (UTMSİL, 11)

“Hadım, iğdiş”

Genellikle axvat insanlar, axta ise atlar için kullanılır.

Xan ordısıdiki axvatlar heremxanığa kirivéridikenmiş. “Han sarayındaki hadımlar hareme giriveriyormuş.” * Axta at aygirdin küçlük kélidu. “İğdiş at, aygırdan daha güçlü olur.”

Axiret / qiyamet / tañna / mehşer (UTMSİL, 11)

“Ahiret, kıyamet, mahşer”

Dunya işini axiretke qaldurma. “Dünya işini ahirete bırakma.” * Ademniñ aditini peqet axiret özgerter. “İnsanın huyunu yalnız ahiret değıştirir.” * Xeyr, qiyamette körüşermiz. “Hoşça kal, kıyamet gününde görüşürüz.” * Qerzni qiyametke qaldurma. “Borcunu kıyamete bırakma.” * Tañna küni hemme teñ bolidu. “Mahşer günü herkes eşit olacak.” * Mehşer küni sirat kövrükidin ötkende, saq ötkaysen. “Mahşer günü Sırat Köprüsünden sağ salım geçesin!”

Axiretlik / qiyametlik (UTMSİL, 11)

“Ahretlik, ebedî”

Xuda axiretlikini bersun. “Allah ahretliğini versin.” * Axiretlikini teyyarlap qoy. “Ahiret için hazırlan.” * Qiyametlik dost. “Ebedî dost”.

Axiri / baqasi / intihasi (UTMSİL, 11)

“Bir şeyin en sonu”

Uzun yolniñ axiri bolar, zulmet tünniñmu axiri bolar. “Uzun yolun bir sonu var, karanlık gecenin de bir sonu var.” * Hayatniñ baqasi ölüm. “Hayatın sonu ölüm.” * İptidasidin intihasiğice. “İptidasından intihasına kadar.”

Adavet / kek / kine / xusumet / ğum (UTMSİL, 12)

“Kin, nefret, öç”

Kim adavet qiliçini alsa qinidin, adavet tigida halak bolar. “Kim adavet kılıcını çıkarırsa kınından, adavet namlusunda helak olur.” * Can çıkar, kek çıkmas. “Can çıkar, kin çıkmaz.” * Kine yarisi asan saqaymas. “Düşmanlık yarısı kolay iyileşmez.” * Ey insan, xusumetlin yiray bol. “Ey insan, husumetten uzak ol.” * Qorsiqida ğumi bar. “İçinde kin var.”

Adavet tutmaq / kek saqlımaq / kir saqlımaq (UTMSİL, 12)

“Düşmanlığı sürdürmek”

Adavet tutqan çiray açmas. “Düşmanlık besleyen yüz gülmez.” * Kek saqlaş çoñ gunah. “Kin gütmek büyük günahdır.” * Kir saqlaş dostluqqa ziyan. “Kin tutmak dostluğa zarar verir.”

Adet / örp-adet / qaide / yosun / qaide-yosun / resim / resim-yosun / sünnet / törü (UTMSİL, 12)

“Âdet, örf, gelenek, töre, sünnet”

Ağriq qalar, adet qalmas. “Ağrı geçer, âdet geçmez.” * Adet qerisañmu ketmes, yusañmu tügimes. “Alışkanlık yaşlansan da gitmez, silsen de bitmez.” * Zaman başqa, adetmu başqa. “Zaman başqa, âdet de başqa.” * Her yerniñ örp-aditige riaye qil. “Her yerin âdetine riayet et” * Qaide qaçan bolsa lazim. “Kural her zaman lazımdır.” * Her yerniñ öz yosuni bar. “Her yerin kendi âdeti var.” * Qaide-yosuni bilmeydiğan öyge ayalini aparma. “Örf âdet

bilinmeyen eve karını götürme.” * Rimğa barsaň, rimniň resmini öge. “Roma’ya gitsen, Roma’nın âdetini öğren.” * Resim-yosun exlaqqa yatidu. “Örf, âhlaka dayanır.” * Oğul balini xetne qilmaq – sünnet. “Erkek çocuğu sünnet ettirmek, sünnettir.”

Adem balisi / beni adem / ademzat (UTMSİL, 12)

“İnsanlık, insanoğlu”

Adem balisi yaxşılıq qılışqa tuğulğan. “Âdemoğlu iyilik yapmak için doğmuş.” * Beni adem ezasi bir bedendur, hemmisi bir üzük, bir göherdur. “İnsanoğlu bir bedendir, hepsi bir parça, bir mücevherdir.” * U dive, emestur esla ademzat, özgiler gémidin eger bolsa şad. “O iblis, asla insan değildir, başkalarının kaygısıyla oluyorsa eğer mutlu.”

Addiy / sadda / igil (UTMSİL, 13)

“Sade, basit, her zamanki gibi”

Addiy yaşa, oğriliq qilma. “Mütevazı yaşa, hırsızlık yapma.” * Sadda adem saxtiliq qilmas. “Sıradan insan sahtekârlık yapmaz.” * Addiy-sadda turmuş ademni rohiy xuşallıqqa ige qilidu. “Sade hayat insana manevi huzur verir.”

Addiyliq / saddiliq (UTMSİL, 13)

“Sadelik, basitlik, saflık”

Addiy-saddiliq – güzellikniň zörür şerti. “Sadelik, güzelliğin temel şartıdır.” * Qabiliyet ve exlaq göherge oxşaydu, ular, eň yaxşisi, addiyliq-saddiliq bilen birleştirülüşü lazım. “Kabiliyet ve ahlak mücevhere benzer, en güzeli onların basitlik ile birleştirilmesi lazımdır.”

Adil / heqqaniy / adaletlik (UTMSİL, 13)

“Âdil, adaletli”

Vaqit hemmidin adil, u héçkimge bir minut vaqitnime artuq bermeydu. “Zaman herkesten daha âdil, hiç kimseye fazladan bir dakika bile vermiyor.” * Heqqaniy adem héçqaçan hiyle işletmeydu. “Hakkaniyetli insan hiçbir zaman hile yapmaz.” * Adaletlik égizdin yaman söz tartinar. “Adaletli ağızdan kötü söz utanır.”

Adimiy / insaniy (UTMSİL, 13)

“İnsani, insanca”

Adimiy qiliq qil, hayvandin perq qil. “İnsanca davran, hayvandan farklı ol.” * İnsaniy pezilet – uluğ senet. “İnsani fazilet büyük bir sanattır.”

Adimiylik / insaniylik / kişilik (UTMSİL, 13)

“İnsanlık, insaniyet”

Adimiyliktin tapar adem şan, adem bolsila hemme bar haman. “İnsan, insanlıktan bulur şan, insan olun bütün varlıklar hemen.” * İnsan ikensen, insaniylik bilen yaşa. “İnsansan, insanlık içinde yaşa.” * Kişilik hoquq – tüp hoquq. “İnsan hukuku, esas hukuktur.”

Ara / sala (UTMSİL, 14)

“Uzlaştırma, barıştırma”

Uruşqanğa ara tur. “Kavga edildiğinde araya gir.” * Salağa ketken qérindişim. “Aracı tarafından kandırılan kardeşim.”

Ariçi / salaçi / muyançi (UTMSİL, 14)

“Araya girip uzlaştıran, barıştıran kişi”

Ariçiğe alte tayaq. “Aracıya altı dayak.” * Salaçi salpiyidu. “Aracı yorulur.”

Artuq / üstün (UTMSİL, 14)

“Fazla, çok, üstün”

Aliycanab adem şan-şerepni cévnidin artuq bilidu. “Alicenap insan, şan ve şerefi canından üstün bilir.” * Yaman yoldaştin yaxşı at artuq. “İyi at, kötü yoldaştan iyidir.” * Xeqniñ sémizlikidin özünüñ oruqluqini üstün bil. “Kendi zayıflığını başkalarının şişmanlığından üstün tut.” * Sözi toğriniñ hürmiti üstün. “Doğru sözlüye hürmet çok olur.”

Artuqluq / üstünlük (UTMSİL, 14)

“Üstünlük”

Artuqluquñni aşur, kemçilikiñni tüzet. “Üstünlüklerini arttır, hatalarını düzelt.” * Rehimsiz emeldarniñ üstünlüki uzaqqa barmas. “Merhametsiz yöneticinin üstünlüğü uzun sürmez.”

Arzu / tilek / istek / ümid / rica / arman / közüş / köze / ap / itüg / katig / avariz (UTMSİL, 14)

“Arzu, dilek, ümit, rica”

Arzuda eyib yoq. “Arzuda ayıp olmaz.” * Arzunin çéki yoq. “Arzunun sınırı olmaz.” * Arzu – idiyinin atisi. “Arzu, fikrin atasıdır.” * Arzudin tulpar tuğulsa, divane piyade mañmas idi. “Arzudan tulpar doğsa, dilenci yürümezdi.” * Tilek bolsa, bilek talmas. “Dilek olsa bilek yorulmaz.” * Aliy istek – büyük dölet. “Yüce arzu, büyük devlet.” * Ümid ömür tiriki. “Ümit, ömrün direği.” * El ümidini er aqlar, er dañqini el saqlar. “Halkın ümidini yiğit gerçeleştirir, yiğidin namını halk sürdürür.” * Rica küç bəğışlaydu. “İstek, güç verir.” * Asassız arman heqiqiy gayini bitçit qılar. “Asılsız ümit hakiki gayeye zarar verir.” * Armini yoq azar. “Ümidi olmayan yoldan çıkar.”

Arzulımaq / tilimek / istimek / xalımaq / ümid qılmaq (UTMSİL, 15)

“Arzu etmək, istemek, ümit etmək”

Arzulap tériğan çilginin baş burnini it yédi. “Ümitle ekilen çilginin¹¹ ilk kısmını köpek yedi.” * Özgige ölüm tiligüçe, özünge ömür tile. “Başkasına ölüm dileyecəğində kendine ömür dile.” * Méniñ idi, sėniñ boldi. Tilivédim dora boldi. “Benimdi senin oldu, diledim ilaç oldu.” * Şeriet istiseñ öltür yılanni. Teriqet istiseñ ağırtma canni. “Şeriat istiyorsan öldür yılını, tarikat istiyorsan incitme canı.” * Xalap kötürgen yükniñ éğırlığı bolmas. “İsteyerek kaldırılan yükün ağırlığı olmaz.” * Ümid qılisañ, utiseñ. “Ümit edersen, başarırsın.”

Arslan / şir (UTMSİL, 15)

“Aslan”

Arslan qattiq varqiraydu, yumşaq tutidu. “Aslan sertçe kükrüyor, yumşakça yakalıyor.” * Arslanek küçün bolsun, tayğandek hoşun. “Aslan gibi gücün, tayı gibi sezgini olsun.” * Özüñni er çağlısañ, xeqni şir çağla. “Kendini yiğit sayıyorsan, başkasını aslan say.”

Arğamça / arqan / tana / şoyna / kula / bağış / qatğal (UTMSİL, 15)

“Halat, urgan, ip”

*Genellikle **arğamça** ve **arqan** yünden; **tana** ipten; **şoyna** ve **kula** hasırdan eğrilir.*

Arğamçañniñ puli turup tursun, kulamniñ pulini ber. “Yün ipin parası kalsın, hasır ipin parasını ver.” * Dadisi ésilip ölgen bala arqanni tilğa almaydu. “Babası ölen çocuk urganı ağzına almaz.” * Tana tartqanğa uzılmeydu. “Halat çektiğinde kopmaz.” * İt bağliğan şoynida pil bağliğıli bolmas. “Köpek bağlanan iple fil bağlanmaz.” * Bayniñ arğamçisi bolsa, kembeğelniñ kulasi bar. “Zenginin yün ipi varsa fakirin hasır ipi var.”

¹¹ Çilge: Küçük, çabuk olgunlaşan bir kavun türü (UTİL, 782).

Arqa / keyn / soñ (UTMSİL, 16)

“Arka”

Xeqniñ eyibi aldida, öziniñ arqida. “Başkasının ayıbı önde, kendininki arkada.” * Ötken vaqıt arqığa yanmas. “Geçen zaman geri gelmez.” * Bayniñ aldi tar, keyni keñ. “Zenginin önü dar, arkası geniş.”¹² * Keynide kelgenge söñek téger. “Arkadan gelene kemik değer.”¹³ * Yaxşığa soñ basturup yür. “Doğrunun arkasında dur.”

Armanda qalmaq / dağda qalmaq (UTMSİL, 16)

“Hüsranı uğramak”

Vaqtida işle, armanda qalma. “Vaktinde çalış, hayal kırıklığına uğrama.” * İşlimey yetip dağda qaldım. “Çalışmadığım için hüsranı uğradım.”

Armiye / qoşun / qisim / sü (UTMSİL, 16)

“Ordu, askerî bölük”

Quruqluq armiyisi “kara kuvvetleri”; déñiz armiyisi “deniz kuvvetleri”; hava armiyisi “hava kuvvetleri”. * Xelq Azadlıq Armiyisi 8-armiyidin özgertip teşkil qilingan. “Halk Kurtuluş Ordusu, 8 ordunun dönüştürülmesiyle teşkil edildi.” * Qoşun xil, memuriyet ixçam bolsun. “Ordu iyi eğitimli, devlet yönetimi derli toplu olsun.” * Misir zuñtuñi Mubarek 1991-yıl 8-ayda, Misirniñ Sudi Erebistanidin ve Kuveyttin barlıq qoşunlarını çekindürüp çiqidiganlığını cakarlıdı. “Mısır Devlet Başbakanı Mübarek 1991 yılının Ağustos ayında Mısır’ın Suudi Arabistan’dan ve Kuveyt’ten bütün birliklerini çekeceğini ilan etti.” * Xelq qorallıq qisimliri “Halk silahlı birlikleri”; saqçi qisimliri “polis birlikleri” * Köp dölet qisimliri 1991-yıl 8-ayda İraq, Kuveyt çegrisidin çiqip kетишке başladı. “Çok Uluslu Güç 1991 yılının Ağustos ayında Irak ve Kuveyt sınırından çekilmeye başladı.”

Arisaldi bolmaq / ikkilenmek / tamğa minmek / déliğul bolmaq / ikki xiyal bolmaq / intañ bolmaq / ikerçgünlük qilmaq (UTMSİL, 16)

“Kararsız olmak”

Arisaldi bolğan eşekni böre yer. “Kararsız kalan eşeği kurt yer.” * Arisaldi bolğan adem asan azar. “Kararsız adam kolay yoldan çıkar.” * Çoqqığa çiqıştin qorqqan oymanda ikkilinip yürer. “Zirveye çıkmaya korkan dipte bocalar. * Tamğa mingen armanda qalidu. “Kararsız

¹² Zengin kişinin arkasında onu destekleyen çok kişi olur, anlamında kullanılır.

¹³ Geç kalana yemeğin artıkları kalır, anlamında kullanılır.

kalan pişman olur.” * Déligül bolsañ, derd tartisen. “İkilemde kalırsan sıkıntı çekersin.” * İkki xiyal yürüp, körgen künüñ şumu? “Kararsız kalıp, yaşadığın şey bu mu?”

Arini buzmaq / ariğa bölgünçilik salmaq / ariğa soğuqçılıq salmaq / ariğa ot yaqmaq / ariğa tepriqe salmaq / ariğa qıça çaçmaq (UTMSİL, 17)

“İki kişinin arasını açmak, arasını bozmak”

Arini buzmaq. “Arayı bozmak” * Ariğa bölgünçilik salmaq – dostluq-ittipaqlıqni yamanlaşdırmaq. “Araya nifak sokmak, dostluğu bozmaktır.” * Oyun-çaqçaq tüpeyli, özara biep bolup qalsa, yaraştırıp qoyuş nede, arimizğa ot yaqti. “Oyun ve eğlenceler, birbirimize uygun olmadığımız için, uzlaştırmak bir yana aramıza nifak soktu.” * Bir yaxşı ötüvatattıq, u kélip arimizğa soğuqçılıq sélip qoydi. “Biz güzel geçiniyorduk, o gelip aramıza nifak soktu.” * Ariğa tepriqe salıdıganni ariğa alma. “Tefrika çıkaranı araya alma.” * U düşmenlik qılıp, arimizğa qıça çaçti. “O düşmanlık yapıp aramızı bozdu.”

Ariye / parçe (UTMSİL, 17)

“Arya”

Şıncañ Opéra Ömiki tünügün xelq tiyatirida “Ğerib-Senem” opérasidin ariye berdi. “Sincan Opera Topluluğu dün halk tiyatrosunda “Garip ile Senem” operasından ariye söyledi.” * Radio istanisi “İz” romanidin parçılar aňlattı. “Radyo Kanalı “İz” romanından parçalar dinletti.”

Az / kem / kuta / tam / öksig / cuqa (UTMSİL, 17)

“Az, eksik, kısa”

Tam, Kumul ağzında kullanılır.

Azçılıq “Azınlık” * Az sanlıq millet. “Azınlık millet” * Az ye, köp çayna. “Az ye, çok çiğne.” * Az bolsimu, köpke tavap. “Az olsa da çok say.” * Az sözle, köp oyla. “Az söyle çok düşün.” * Azni dep ciqtin quruq qalma. “Az deyip çoktan mahrum kalma.” * Az eşim, govğasız bəşim. “Azıcık aşım ağrısız başım.” * Az yığsañmu halal yığ. “Az biriktirsen de helal biriktir.” * Az yep, asan tiril. “Az yiyip kolay canlan.” * Erkin bazardin on ciñ qaq aptiken, ciñlap körsek yérim ciñ kem çıqti. “Erkin pazardan beş kilo kuru meyve almış, tarttığımızda 250 gram eksik çıktı.” * Tiyyinniñ ömri kuta. “Sincabın ömrü kısa.”

Az-paz / ançe-munçe (UTMSİL, 18)

“Azıcık, birazcık”

Az-paz bilim bilen kökrikiñni kerme. “Birazcık bilgiyle göğsünü kabartma.” * Ançe-munçe muveppeqiyet qazanğanlar, şübhisizki, vaqittin paydiliñiñni bilidiğanlardur. “Birazcık başarı kazananlar, şüpheşiz ki vakitten faydalanmayı bilenlerdir.”

Azliq / kemlik (UTMSİL, 18)

“Azlık, eksiklik”

Yüz dost azliq qılar, bir düşmen köplük. “Yüz dost az, bir düşman çoktur.” * Kemlikte kamal, köplükte zaval. “Azlıkta kemal, çoklukta zeval.”

Azlimaq / kemlimek (UTMSİL, 18)

“Azalmak”

Medeniyet inqilabida işlepçiqiriş tövenlep, mehsulat azlap ketkenidi. “Kültür Devriminde üretim zayıflamış, mahsulat azalmıştı.” * Mal bahası ötken yılğa qarığanda beş pirsent kemlidi. “Fiyatlar geçen yıla oranla yüzde beş azaldı.”

Azab / oqubet / azab-oqubet (UTMSİL, 18)

“Azap, çile, ızdırap, eziyet”

Söz azabidin égir azab yoq. “Söz azabından ağır azap yok.” * Azab bilen hesret – turmuşniñ iki ékiki. “Azap ile hasret hayatın iki egesi.” * Boşimisa til geyvettin, boşimaydu dil oqubettin. “Vazgeçmezse dil gıybetten, vazgeçmez gönül eziyetten.” * Azab-oqubet – eñ yaxşı ustaz. “Acı, en iyi öğretmendir.”

Azab çekmek / oqubet tartmaq (UTMSİL, 18)

“Izdırap, sıkıntı çekmek, çile çekmek”

Dostuñniñ bexti üçün azab çekmekniñ özi bir bext. “Dostunun mutluluğu için acı çekmek de bir mutluluk.” * Oqubet tartmay déseñ, adil, xalis bol. “Sıkıntı çekmek istemiyorsan âdil ve cömert ol.”

Azmaq / adaşmaq / ténimek / arsiqmaq (UTMSİL, 19)

“Yönünü, yolunu kaybetmek, amacından sapmak”

Adem azidu. “İnsan şaşar.” * Yoldın azsañımu, yurttıñ azma. “Yolunu şaşırsan da yurdunu unutma.” * At azsa tayga egişer. “At yoldan çıksa, tayı izler.” * Adaşqanni arqısidiki biler, yéñilgenni yénidikisi. “Yoldan çıkanı arkasındaki bilir, yenileni yanındaki.” * İkki qétim yol

soraş bir qétim adaşqandin ela. “İki defa yol sormak, bir defa yoldan çıkmaktan iyidir.” *
Bügün yoldin ténigüçe, axşam xeqtin sorisañçu. “Bugün yolunu şaşıracağına, akşamdan
birisine sorsan ya!”

Asaretiqe / qoramsaq (UTMSİL, 19)

“Antika”

Asaretiqilirimiz tariximizniñ guvahçisi, ularni asraş bizniñ burçimiz. “Antikalar tarihimizin
şahididir, onları korumak bizim vazifemiz.”

Asas I / ul / pondamént (UTMSİL, 19)

“Duvar ve binaların gövdesini destekleyen en alt tabakası, temel”

Binaniñ asasi uniñ saqçisi. “Binanın temeli onun korumasıdır.” * Hemme işniñ yoli bar,
hemme tamniñ uli. “Her işin yolu, her duvarın temeli var.” * Uli naçar bina yaxşı bolmas.
“Temeli zayıf bina sağlam olmaz.”

Asas II / négiz (UTMSİL, 19)

“Esas, temel”

Tilşunaslıq asasliri. “Dil biliminin esasları” * Asas maarip. “Temel eğitim” * Asasiñ nöl
bolsa, işni nöldin başla. “Temelin sıfırda işe sıfırdan başla.” * Négizi boşniñ özimu boş.
“Temeli boş olanın kendisi de boşdur.”

Asasiy / esaslıq / négizlik (UTMSİL, 19)

“Bir şeyin temel kısmı, esası”

Ziddiyet terepliri içide tirişip asasiy terep tutulsa, mesile özlükidin hel bolidu. “Zıtlaşılın
noktalarda uğraşılıp esas tespit edilse mesele kendiliğinden hallolur.” * Avval esaslıq
mesililerni hel qiliş kérek, başqa mesililerni andin kéyin, birdin-birdin hel qiliş lazım. “Önce
esas meseleleri halletmek gerek, diğer meseleleri ondan sonra, tek tek halletmek lazım.” *
Ziddiyetler içide biri négizlik ziddiyet bolidu. “Çelişkiler içinden biri temel çelişkidir.”

Asasiy qanun / konstitutsiye (UTMSİL, 20)

“Anayasa”

Cuñxua Xelq Cumhuriyitiniñ hazirqi asasiy qanuni 1982-yıl 12-ayniñ 4-küni Cuñxua Xelq
Cumhuriyiti 5-növetlik memliketlik xelq qurultiyiniñ 5-yiginida maqullangan. U bir söz

béşi, 4 bab, 7 paragraf, 138 madda. “Çin Halk Cumhuriyeti’nin bugünkü anayasası 4 Aralık 1982 yılında Çin Halk Cumhuriyeti 5. Ulusal Kurultayı’nın 5. toplantısında kabul edildi. O bir ön söz, 4 bölüm, 7 fıkra, 138 maddedir.

Asan / oñay / qolay / oñ (UTMSİL, 20)

“Kolay, basit, rahat, uygun”

Bilmek tes, qilmaq asan. “Öğrenmek zor, yapmak kolay.” * Aşiqliq asan, cudaliq tes. “Aşk kolay, ayrılık zor.” * İşni başlaşni bilsen, ayağlaşturuşuñ oñay. “İşe başlamayı bilersen bitirmen kolay.” * Oñay işengen – oñay ölgen. “Kolay güvenen kolay ölmüş.” * Qolay şaraitni qoldin berme. “Uygun koşulları elden kaçırma.” * Oñ iş – oñay iş. “Uygun iş, kolay iş.”

Asta / aqirin / sekin (UTMSİL, 20)

“Yavaş, sakin”

Asta mañğanmu mañğan, toxtap qalğan yaman. “Yavaş yürüsen bile yürü, duran kötü.” * Asta yürgen tağ aşar. “Yavaş yürüyen dağ aşar.” * Musulmançiliq asta-asta. “Müslümanlık yavaş yavaş.” * Aqirin yürseñmu yür, toxtap qalma. “Yavaş yürüsen bile yürü, durma.” * Sékin söz, selkin şamal. “Yavaş söz, hafif rüzgâr gibidir.”

Asrandi / baqma / tutunçi (UTMSİL, 20)

“Evlatlık”

Asrandi kélinge ige yoq. “Evlatlık gelinin sahibi olmaz.” * Baqma bala baqqan ata-anini tapqan ata-anidin bekrek qedirleydu. “Evlatlık çocuk, evlat edinen anne babaya öz anne babasından daha çok saygı duyuyor.”

Asqa / kanar / qen (UTMSİL, 20)

“Et asılan kanca”

Qen Hoten ağzında kullanılır.

Asqıda göş bolsa, bir kün méhmanga yarar. “Askıda et varsa bir gün misafire yarar.” * Kanar quruq çağda qonaq keptu. “Askı boş olduğunda mısır gelir.”

Asmaq / ilmek (UTMSİL, 21)

“Asmak”

Öçkini öz ayığı bilen asar. “Keçiyi kendi ayağıyla asar.” * Hemmini bir ilgekke ilme. “Hepsini aynı askıya asma.”

Asman / kök sama / erş / erşela / kök / gümbəz / qalıq (UTMSİL, 21)

“Gök, sema, kubbe”

Asman bésivalsa, tégide turup manta yeydiğan. “Gök çökse altında durup mantı yiyecek.”¹⁴
 * Asmandin tavar yağsa, tumar qépi tegmeptu. “Gökten ipek yağsa, muska kılıfı bile değmez.” * Asmandiki ğaznin şorpisığa nan çilap yeptu. “Gökteki kazın çorbasına ekmek banıp yemiş.”¹⁵ * Asman yıraç, yer qattıq. “Gökyüzü uzak, yeryüzü sert.”¹⁶ * Gaday kiyimide keldiniz, emma eşli makaniñiz yüksek kök-sama, méhribanlıq qiliñ bir-biriñizge, asman idiñizgu, bolmañ pega. “Yoksul olarak geldiniz, ama asıl makamınız yüce sema, sevgiyle davranın birbirinize, yeriniz göktü, kapı eşiğine konmayın.” * Kökke qarima, köpke qara. “Göge bakma, çoğunluğa bak.” * Men séniñ muşundaq qılıp erşeləğa çıqqiñni körey. “Ben senin böyle yapıp arşıâlâya çıktığını göreyim.”

Asmandin çüşkendek / yerdin ünüp çıqqandek (UTMSİL, 21)

“Beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan kişiler için kullanılır.”

Asmandin çüşkendek, uniñ aldida Bekri Düycañ bəşini éqip, hiciyip turatti. “Gökten inmiş gibi, önünde Bekri Düycan başını eğmiş sırtıyordu.” * Yerdin ünüp çıqqandek Hacı İşan şu an kélip qaldı. “Yerden bitmiş gibi birden Hacı İşan geldi.”

Aş I / aşıq / tariğ (UTMSİL, 21)

“Tahıl, hububat”

Ünçe-marcan taş iken, arpa-buğday aş iken. “İnci mercan taş imiş, arpa buğday tahıl imiş.”
 * Bolidiğan aş kökidin melum. “Olacak tahıl kökünden bellidir.” * Yéza igiliki – xelq igilikiniñ asası, aşıq – yéza igilikiniñ asası. “Tarım ekonomisi, ulusal ekonominin esası; tahıl ise tarım ekonomisinin esasıdır.”

Aş II / tamaq / taam / ğiza / oqet / yémek / yégülük / tatiğ / tikü (UTMSİL, 22)

“Yemek, yiyecek”

¹⁴ Umursamaz, hiçbir şeye üzülmeyen, gamsız insanlar için kullanılır (UMTİL, 22).

¹⁵ Olmayacak şeylerin hayalini kurmak, anlamında kullanılır.

¹⁶ Zor bir durumla karşılaşıldığında ne yapacağını bilemeyip çaresizlik içinde kalındığı durumlarda söylenir (UMTİL, 22).

Aş yeğen qutulup, tavaq yalığan tutuluptu. “Yemek yiyen kurtulur, tabak yalayan yakalanır.”¹⁷ * Aş kelse, iman qéçıptu. “Aş gelince iman kaçır.”¹⁸ * Aş bergenge muşt berme. “Aş verene yumruk verme.”¹⁹ * Éşini yep qazini çéçıptu. “Yemeğini yiyip kazanını kırmış.” * Aşni körse içiñ taz, işni körse qéçiñ taz. “Yemek görürsen ye kel, iş görürsen kaç kel.” * Doxturniñ qéşiğa barmay déseñ, tamaqni az ye. “Doktora gitmek istemiyorsan yemeği az ye.” * Avval taam, andin kalam. “Önce yemek, sonra sohbet.” * İza tartqinim, giza tartqinim. “Utanmam, yemek yemem.”²⁰ * Yégüdek oqet yoq öyde cédel toxtimas. “Yiyecek olmayan evde tartışma bitmez.” * Öyde yémek yoq qaldım aç, oqet yep andin kaç. “Evde yemek yok kaldım aç, yemek yiyip sonra kaç.” * Yégülük yoq yerde can yoq. “Yiyecek olmayan yerde hayat olmaz.”

Aşkōki / yumğaqsüt / sipüt (UTMSİL, 22)

“Maydanoz”

Aşkōkniñ tebiiti quruq-issiq, şipaliq roli bar. Lékin köp yémeslik kérek, köp yése menini kémeytidu. “Maydanozun yapısı kuru sıcaktır, şifalıdır. Ama çok yememek gerek, çok yenirse spermi azalır.”

Aşkarilmaq / paş qilmaq / yañramaq (UTMSİL, 22)

“Açmak, ifşa etmek, aşikâr kılmak”

Böre hulap, özini aşkarılar. “Kurt uluyup kendini açığa çıkarır.” * Xiyanetçileri paş qiliş – xelq üçün, xelq işliriğa töhpe qoşuş. “Hainleri açığa çıkarmak, halk için, halk işlerine katkı sağlamaktır.”

Aşmaq / ötmek (UTMSİL, 22)

“Aşmak, geçmek”

Adem ademdin aşsimu eldin aşmas. “İnsan insanı aşsa da halkı aşamaz.” * Qimirliğan qir aşar. “Hareket eden sınırı aşar.”²¹ * Ömür boyı tirişqan adem padişahniñ aldığa öter. “Ömür boyu çabalayan insan padişahın önüne geçer.” * Muzdin ötseñ baldur öt, ötkenni körüsen.

¹⁷ Büyük bir kötülük yapan kurtulur, küçücük bir şey yapan yakalanır, anlamında kullanılır.

¹⁸ İyi bir konuma eriştiğinde yakınlarından yüz çeviren, onlara iyilik yapmayan, cimri, vicdansız insanlar için kullanılır (UMTİL, 23).

¹⁹ Sana yapılan iyiliklere karşı vefasız olma, anlamındadır (UMTİL, 22).

²⁰ Utanma çekinme bilmeyen, azar ve hakaretlere aldırılmaz, kötü ahlaklı kişiler için kullanılır (UMTİL, 389).

²¹ Bir işte pes etmeden gayret ederek ilerlendiğinde istenilen hedefe, başarıya ulaşılacağı, anlamında kullanılır (UMTİL, 268).

Sudin ötseñ kéyin öt, aqqanni körüsen. “Buzdan geçersen önce geç, geçeni görürsün; sudan geçersen sonra geç akıntıya kapılanı görürsün.”

Aşiq / meşuq / aşiq-meşuq / mehbup-mehbube (UTMSİL, 23)

“Âşık, maşuk, sevgili”

Aşıqqa Bağdad yıraq emes. “Âşığa Bağdat uzak değil.” * Aşiq rezillikke giriptar bolsa, bolar daim meşuq işiqide zar. “Âşık rezillığe giriftar olsa, daima maşuk eğişinde hasret çeker.” * Aşiq-meşuqqa ölüm körünmes. “Âşığa ölüm görünmez.” * 14-févril Dunya aşiq-meşuqler bayrimi çet ellerde qızgın tebriklinidu. “14 Şubat Sevgililer Günü yurt dışında coşkuyla kutlanıyor.” * Mehbup-mehbubeler miradığa yetkey. “Sevgililer muradına ersin.”

Aşiqliq / meşuqluq (UTMSİL, 23)

“Sevgili olma, âşıklık”

Aşiqliq xanğimu, puqraqimu oxşaş. “Âşıklık hükümdara da halka da aynı.” * Meşuqluqtin açlıq yaman. “Açlık, maşukluktan kötüdür.”

Ağzi ittik / ağzi yénik (UTMSİL, 23)

“Patavatsız”

Sodigerçilikke ayıgi çaqqan, ağzi ittik adem boluşi kérek. “Ticarette eli çabuk, patavatsız bir insan olmak gerek.” * Ayşemgülniñ ağzi yénik, bezi geplerni oyylimayla dep salidu. “Ayşemgül patavatsız, bazı sözleri düşünmeden söylüyor.”

Ağzi ittiklik / ağzi yéniklik (UTMSİL, 23)

“Patavatsızlık”

Qilmaq ile fiil yapılır.

Ağzi ittiklik dostluqni buzidu. “Patavatsızlık dostluğu bozar.” * Ağzi yéniklik yéñilişke seveb bolidu. “Patavatsızlık hataya sebep olur.”

Ağzi yaman / ağzi bézep / ağzi buzuq (UTMSİL, 24)

“Ağzı bozuk”

Eceb ağzi yaman bala bopsen. “Çok ağzı bozuk bir çocuk olmuşsun.” * Ağziñni yaman qilma, héli bikar edibiñni yeysen. “Ağzını bozma şimdi yok yere azar işiteceksin.” * Eceb ağzi bézep néme iken mavu. “Ne kadar ağzı bozuk bir şeymiş bu!” * Ağziñni bézep qiliştin

yaxşılıq körmeysen. “Ağzını bozmaktan fayda görmezsən.” * U ağzi buzuq néme, yetmiş yuştuñni qoymay tillaydu, sen ağziñni buzma. “Onun ağzı bozuk yedi ceddine küfrediyor, sen ağzını bozma.”

Ağziğa sériqsu kelmek / ağzidin şölgeyliri aqmaq (UTMSİL, 24)

“Ağzının suyu akmaq”

Bayniñ balisi tañgaza yeptu, kembeğelniñ balisiniñ ağziğa sériqsu keptu. “Zenginın çocuğu malt şekeri yemiş, fakirin çocuğunun ağzının suyu akmış.” * Oynap-külüp yürgenlerni körgende, Ayupniñ ağzidin şölgeyliri aqatti. “Gülüp oynayanları görünce Ayup’un ağzının suyu akıyordu.”

Ağziğa kirip qalmaq / ağziğa çüşüp qalmaq (UTMSİL, 24)

“Aniden aklına gelmek”

Sadiq ağziğa kirip qalğan bir qoşaqni pes avazda oqurdi. “Sadık ağzına gelen bir koşuğu alçak sesle okur.” * Mundaq démekçi emes idim, ağzimqa çüşüp qaptu. “Öyle demeyecektim, ağzımdan çıktı.”

Ağziñğa taş / ağziñğa taş-tupraq / ağziñğa muşit (UTMSİL, 24)

“Uğursuz bir haber getiren ya da beddua eden kişilere söylenen kargış.”

Ağziñğa taş, - dedi ayal qoliğa laxşigirni élip, sen şum éğizniñ ağzını dağlımsam. “Dilin kopsun, dedi kadın eline ateş maşasını alıp, senin gibi şom ağızlının ağzını dağlamaz mıyım?” * Şum xever ekelgen ağziñğa taş-tupraq, şum éğiz. “Uğursuz haber getiren dilin kopsun, şom ağızlı.” * Ağziñğa muşit, xuda hemmimizniñ ömrini béridu. Ağziñni uşutme. “Dilin kopsun, Allah hepimize ömür verir. Kötü şeyler söyleme.”

Ağziñğa qent / ağziñğa navat / ağziñğa yağ (UTMSİL, 24)

“Güzel söz söylediğin, güzel haber getirdiğin için teşekkür ederim, anlamında kullanılan alkış.”

Ağziñğa qent, déginiñ kelsun. “Ağzın bal yesin, dediğin çıksın!” * Xuş xever ekelgen ağziñğa navat. “Güzel haber getiren ağzın bal yesin.* Barikalla, balam, ağziñğa yağ. “Bârekallah, yavrum, ağzına sağlık.”

Ağziñğa qoqaq çiqsun / ağziñğa uçuq çiqsun / ağziñğa honnaq çiqsun / ağziñğa bala tegsun (UTMSİL, 25)

“Söz söyleyemez ol, anlamında kullanılan kargış, küfür.”

Şum xever tapqan ağziñğa qoqaq çiqsun. “Uğursuz haber getiren dilin kurusun.” * Nediki gepni qilip yürüsen, ağziñğa uçuq çiqsun, ilahim. “Boş laflar edersen dilini eşek arısı soksun, inşallah.” * Akañğa söz yandurğan ağziñğa honnaq çiqsun. “Ağabeyine karşılık veren dilin kurusun!” * Ağziñğa bala tegsun, sözlimes bolup qal. “Çenen tutulsun, konuşama!”

Ağziñni yum / ağziñni yiğ (UTMSİL, 25)

“Konuşma, ağzını açma, söz etme anlamlarında kullanılır.”

Cénim siñlim, ağziñni yum, meyli yiğit séniñ bolsun, dep yalvuruptu açısı. “Canım kardeşim, konuşma, istediğin gibi damat senin olsun, diye yalvarmış ablası.” * Zöhrexan, ağziñni yiğ! Şah atañniñ mubarek nam-şeripige dağ teggüzme. “Zöhrehan, çeneni kapat! Şah atanın mübarek adına leke sürme.”

Ağzini tatılmaq / ağzini kolimaq / ağzini açmaq (UTMSİL, 25)

“Kasten konuşurmak, ağzından laf almak”

Ağzini tatılmaq gepke saptu. Gepke sélip gep aptu. “Ağzını yoklayıp konuştu. Konuşturup laf aldı.” * Ağzimni kolima, héli bikar hemmini devétimen. “Ağzımı arama, hemen her şeyi söylerim.” * Ağzimni açma, toyğuzup qoymay yene. “Beni doyurmadan ağzımı arama!”

Ağzini tuvaqlimaq / ağzini çaplivetmek / ağzini kepşerlirmek / ağzini yapmaq / ağzini basmaq / ağzini açurmay qoymaq (UTMSİL, 25)

“Konuşamaz, ağzını açamaz duruma getirmek.”

U bir égiz gep bilenla, uniñ ağzini tuvaqlıdı. “O iki çift lafla onun ağzını kapattı.” * Eceb valaqlıdı, ağzini çaplivet uniñ. “Çok dedikodu yaptı, çenesini kapat şunun.” * Uniñ ağzini yap! Huy xeqler, avu şumtekniñ ağzini yépiñlar! “Onun çenesini kapat. Hey insanlar, şu haylazın çenesini kapatın.” * U ikki égiz gep bilen uniñ ağzini açurmay qoydı. “O iki çift lafla ona ağız açtırmadı.”

Aq köñül / aq niyet / köñli aq / tüz (UTMSİL, 26)

“Saf, temiz kalpli, iyi niyetli”

Aq köñülñiñ éti harmas kiyimni tozumas. “Temiz kalplinin atı yorulmaz, giyimi yıpranmaz.”

* Aq niyet adem ziyan tartsimu, xar bolmas. “İyi niyetli insan zarar çekse de horlanmaz.” *

Köñli aqniñ közi alağ-calağ bolmas. “Kalbi temiz olanın gözü şaşırmas.” * Micezi tüzniñ

eyibi yoq. “Mizacı dürüst olanın yanlışı olmaz.”

Aqsaqal / moysipit (UTMSİL, 26)

“Yaşlı, saygın, aksakal”

Aqsaqalñiñ eqli qisqarsa, gépi uzırar. “Aksakalın aklı kısalsa, sözü uzar.” * Moysipitniñ

moylivige qarima, tecribisini ögen. “Aksakalın sakalına bakma, tecrübesini öğren.”

Aqsaq / aqsaq-çolaq / tokur / leñ / maymaq / maytuq / topal (UTMSİL, 26)

“Aksak, ayağı sakat, engelli”

Quyqa çeçi qırıq gez örligen ambal aqsaq puti bilen çerikni bir tepkenidi. Uniñ mürisige tegdi. “Kıvırcık saç kırıq arşın yükselmiş başkan aksak ayağıyla askeri tekmelemiş. Onun omzuna değdi.” *

Cinniñ aqsaq-çolaqliri yaman. “Cinin topalları yaman olur.” * Tokur atqa

tömür taqa. “Topal ata demir nal.” * Tömürleñ – meşhur zat. “Aksak Timur, meşhur bir zat.”

* Maymaq putqa yaxşı ayağniñ néme kériki. “Eğri ayağa iyi ayakkabı ne gerek.” * Maytuq ayağmu midirleydu. “Eğri ayak da çalışır.”

Aq qu / quv / qoday / quğu (UTMSİL, 26)

“Kuğu”

Aq qu kökte, képinek çöpte. “Kuğu gökte, kelebek çimde.” * Aq qu – pakliq, güzellik ve

sadaketlikniñ simvoli. “Kuğu; temizlik, güzellik ve sadakatin sembolü.” * Quv – quşlarniñ

zinniti, qedir-qimmiti. “Kuğu, kuşların ziyneti, itibarı.” * Qodayniñ iradisini quşqaç nedin

bilidu. “Kuğunun iradesini serçe nereden bilsin?” * Paqa qoday göşige amraqmış. “Kurbağa, kuğunun etine meftunmuş.”

Aqivet / axir (UTMSİL, 27)

“Akıbet, son, nihayet”

Aqivet olumsuz anlamda kullanılır.

Güzel qız aqivet set ayal bolar. “Güzel kız sonunda çirkin kadın olur.” * Yılanni yeñ içige

salsañ, aqivitiñ vapaga capa. “Yılanı yen içinde salarsan, onun vefasızlık olur.” * Axir

baridiğan yeriñ tayinliq. “Son gideceğin yer belli.”

Aka / ağa / içi (UTMSİL, 27)

“Ağabey”

Akañ kimni alsa yeñgeñ şu. “Ağabeyin kimi alsa yengen o.” * Ağılar izzetlik bolsa, inilar hürmetleydu. “Ağabeyler saygın olursa, kardeşler saygı gösterir.” * Ağa-ininiñ azari bolsimu, bizari yoq. “Ağabey kardeşlerin eziyeti olsa da bizarı yok.”

Agahlanduruş / vigovor (UTMSİL, 27)

“Uyarma”

Abdulla İbrahimğa maliye intizamiğa xilaplıq qılıp, hökümet puluni şexsiy işqa işlitivalğını üçün agahlanduruş cazası bérildi. “Abdullah İbrahim’e maliye kurallarını ihlal edip, devlet parasını şahsi işinde kullandığı için kınama cezası verildi.”

Añlımaq / tiñlımaq / tiñşımaq / işitmek / qulaq salmaq / qulıqığa kirmek (UTMSİL, 27)

“Duymak, işitmek, dinlemek”

Añlığan qulaqta gonah yoq, añlığan sözniñ igisi yoq. “Duyan kulağın günahı, duyulan sözün sahibi yok.” * Añlısañ cennet, körseñ dozax. “Duysan cennet, görsen cehennem.” * Tiñla, sözlime, köp tiñla, az sözle. “Dinle, konuşma, çok dinle, az konuş.” * Gahida çoñniñ gépini tiñşa, gahida kiçikniñ. “Bazen büyüğün sözünü dinle bazen küçüğün.” * Körgeñ adem bolsa, işitkenni izdeş hacetsiz. “Gördüğün insansa duyduğunu aramak gereksiz.” * Bilimlik cénini perviş qılar baq, eqıl yol körsiter kim salsa qulaq. “Bilgili kendini yetiştirir bak, akıl yol gösterir kim açarsa kulak.” * Gépimge qulaq sal. “Sözüme kulak ver.” * Bu iş xanniñ kuliqığa kirip qéptu. “Bu iş kağanın kulağına gitmiş.”

Ala / çar / çipar / aliçipar / çoqar (UTMSİL, 28)

“Alaca, benekli”

Atığa baliniñ alisi yoq. “Babasına çocuğun alası yok.” * Ademniñ alisi içide, hayvanniñ alisi téşida. “İnsanın alası içinde hayvanın alası dışında.” * Ala inekniñ balisi çar quyruq. “Ala ineğin yavrusu ala kuyruklu olur.” * Çipar at çiraylıq kélidu. “Alaca at güzel olur.”

Alaymaq / çekçeymek / güleymek / homaymaq / şaşılmaq (UTMSİL, 28)

“Sert bakmak, gözlerini fal taşı gibi açmak”

Alayğanga alay. “Sert bakana sert bak.” * Çekçeygen közde eqıl yoq. “Öfkeyle bakan gözde akıl olmaz.” * Bégimniñ keyinidin güliyivalay. “Beyimin arkasından öfkeyle bakayım.” * Maxtığanga gadayma, ögetkenge homayma. “Övene böbürlenme, öğretene öfkeyle bakma.” * Emeldarğa hicayğan puqrağa homiyar. “Yöneticiye gülen halka öfkeyle bakar.”

Alemni malem qilmaq / alemni béşığa keymek / alemni bir almaq / cahanni béşığa keymek (UTMSİL, 28)

“Yüksek sesle bağırıp tartışma çıkararak huzursuzluk yaratmak”

Uniñ tayni öltürgenlikini añlap, ana alemni malem qiptu. “Onun tayı öldürdüğünü duyunca, ortalığı birbirine kattı.” * U alemni béşığa kiyip yığlaytti. “O ortalığı birbirine katıp ağlıyordu.” * Alim u yaqqa ötüp, bu yaqqa ötüp alemni bir aldı. “Alim bir o tarafa bir bu tarafa geçip ortalığı ayağa kaldırdı.” * Cahanni béşığa kiyipsen aldirap, emdi qapsen puşmanga halsirap. “Ortalığı ayağa kaldırdın telaş edip, şimdi pişman oldun yorgun düşüp.”

Altun / zer / tilla (UTMSİL, 28)

“Altın”

Altun, genel kullanıma sahiptir. Zer, tilla atasözleri ve deyimlerde geçer. Bunlar birbirinin yerine kullanılamaz.

Deslepki tekşürüşke qariğanda, Şıncañniñ %64 nahiye-şehirliride altun kani bar iken. “İlk incelemelere göre Sincan’ın şehirlerinin %64’ünde altın madeni varmış.” * Altun yerde yatmas, yaxşılıq yerde qalmas. “Altın yerde yatmaz, iyilik yerde kalmaz.” * Altun bilen béziseñmu eşek yenila eşek. “Altınla bezesen de eşek yine eşek.” * Avval bilivélip, kéyin sözligin, zerni tepip andin xecleşni bilgin. “Önce öğren, sonra konuş; altını bul sonra harcamayı öğren.” * Zer qedirini zerger bilidu. “Altının kıymetini sarraf bilir.” * Tilla, kümüş çiqsimu taştin herqaçan, her taştta altun boluşı guman. “Altın, gümüş çıksa da taştan her zaman, her taştta altın olması şüpheli.”

Aldirañğu / aldıraqsan / holulup / şatraq / şaşqin / öpkisi yoq / yügürüp çıçar / evek (UTMSİL, 29)

“Aceleci”

Aldirañğu ve aldıraqsan en yaygınlarıdır. Diğerleri küçümseme, hor görme durumlarda söylenir.

Aldirañğu aşni xam yer. “Aceleci yemeği çiğ yer.” * Aldıraqsan rozisini kün patmay açidu. Suni körmey ötüq salidu. “Aceleci orucunu gün batmadan açar, suyu görmeden çizme çıkarır.” * Holulupniñ çapini höl. “Aceleciniñ paltosu ıslak.” * Şatraq şaşidu, évini qalidu. “Aceleci şaşırır, evinden ayrılır.” * Şaşqin şatraqtin külüptü. “Şaşkın, aceleciye güler.” * Öpkisi yoqtin vapa kütme. Vapa körmiseñ öpkilime. “Fevriden vefa bekleme. Vefa görmezsen öfkelenme.” * U taza bir yügürüp çıkar iken. “O tam tez canlıymış.”

Aldirañğuluq / aldıraqsanlıq / şatraqlıq (UTMSİL, 29)

“Acelecilik”

Qılmaq ile fiil yapılır.

Aldirañğuluq iş buzidu. “Acelecilik iş bozar.” * Dost tutuşta aldıraqsanlıqtin saqlan. “Arkadaş edinmekte acelecilikten sakın.” * Şatraqlıq qılğan puşayman qılar. “Acele eden pişman olur.”

Aldirimaq / şaşmaq / aşiqmaq / paypétek bolmaq / put-qoli yerge tegmey qalmaq (UTMSİL, 30)

“Acele etmek, telaşlanmak”

Aldiriğanda qariğudin yol soraptu. “Acele edince köre yol sormuş.” * Buyruğan alar, aldirığan qalar. “Emreden alır, acele eden kalır.” * Aldiriğan édirğa taqışar. “Acele eden tümseğe takılır.” * Hoduqmay-şaşmay işle, gelibe séniñ. “Acele etmeden çalış, galibiyet senin.” * Aşıqqan arqıda qalar. “Acele eden geride kalır.” * Pexridin paypétek bolup yürdi. “Gururundan telaşlandı.” * Toy küni hemme aldıraş, aniniñ put-qoli yerge tegmey qaldı. “Düğün günü herkes aceleci, annen dur durak bilmedi.”

Aldimaq / gollimaq / köz boyimaq / köz boyamçiliq qilmaq / közige topa çaçmaq / köz bağlmaq / burutiğa çañğa tizmaq / taqılap ketmek / burutini yikende almaq / bökige (doppisiğa) cigde salmaq (UTMSİL, 30)

“Aldatmak, kandırmak, göz boyamak”

Aldaş – er-xotun inaqliqiniñ zavallıqqa yüz tutuşı. “Aldatmak, karı koca ilişkisinin sonunun gelmesidir.” * Gollığağa bala yaxşı, qurup ketsun qéri qaqbaş. “Aldattığı için belayı hak etti, soyu kurusun yaşlı kurnaz.” * İğvagerlerniñ köz boyuşığa yol qoymaslıq bizniñ vezipimiz. “Dedikoducuların göz boyamasına izin vermemek bizim görevimiz.” * Köz boyamçiliq qiliş – mekkarlarniñ hüniri. “Göz boyamak, kurnazların işi.” * Cisalarniñ közige

topa çéçip ötüp kettim. “Bekçileri kandırıp geçtim.” * Köz bağlaş acizlarğa ötidu, qabillarğa ötmeydu. “Göz boyamak zayıflara işler, güçlülere işlemez.” * Yoldiki saqçılarnıñ burutığa çañağa tizip ötüp kettim. “Yoldaki polisleri kandırıp geçtim.” * Xep, u eblex méni taqılap ketti, 1000 koyni élip ketti. “Hay Allah! O alçak beni aldattı, 1000 koyunu aldı.” * U xéli-xéli kişilerniñ burutini yikende élip yüridu. “O çok fazla kişiyi kandırdı.” * Burhan bökümge cigde sélip, kitabimni epketkenidi, hazirgiçe qayturmidi. “Burhan beni kandırıp kitabımı götürmüşü, hâlâ getirmede.”

Alliqaçan / alliburun (UTMSİL, 31)

“Çoktan”

Turmuştin qorqqan alliqaçan ölgen bolidu. “Yaşamaktan korkan çoktan ölmüş olur.” * U buniñdin alliburunla xever tapqaniken. “O bundan çok önce haber almış.”

Aliqap / aliqanat / qulaqkesti / aféy / arqan üzer / böskek (UTMSİL, 31)

“Yalan yanlış sözlerle kötülük yapan kişi”

Yüz yalmavuzdin bir aliqap yaman. “Bir yalancı yüz şeytandan beterdir.” * Aliqanat aldıñdin çıqsa, keyniñge yan. “Yaramaz önünden çıksa arkanı dön.” * Qulaqkesti alalmıganni balçı alidu. “Kötünün alamadığını balcı alır.” * Aféydin apet kélidu. “Serseriden afet gelir.” * Asim arqan üzer bala boptu. “Asım serseri bir çocuk olmuş.”

Aliqan / siqim (UTMSİL, 31)

“El ayası, avuç”

Açsam aliqinimda, yumsam siqimimda. “Açsam ayamda, yumsam avucumda.”

Alim / daniş / dana / aqıl / bilimdan / danişmen / pazil / génial / bilge / böğü / titik (UTMSİL, 31)

“Âlim, bilgin, akıllı, hikmetli, bilge, ehil, bilgiç, fazıl”

Alim bilimsel konularda çok bilgili olan, belli bir başarıya ulaşmış kişiler için kullanılır.

Daniş, dana, aqıl akıllı, zeki kişiler için kullanılır.

Bilimdan bilgili, çok bilgi sahibi olan kişi.

Danişmen bilgili, yetenekli, ileri görüşlü kişileri ifade eder.

Pazil faziletli, temiz kişileri ifade eder.

Alimniñ aldida ağzıñni açma. “Âlimin önünde ağzını açma.” * Nadanniñ tiriki ölü, alimniñ ölüki tirik. “Cahilin dirisi ölü, âlimin ölüsü diri gibidir.” * Alim bolsañ, alem sêniñ. “Âlimsen dünya senin.” * Danişqimu bilim kerek. “Akıllıya da bilgi gerek.” * Dananiñ sözige kâpilniñ kâriki yoq. “Akıllı insanın sözüne kefil gerekmez.” * Danalar sözi – köñülniñ közi. “Akil sözü, gönül gözü.” * Aqıl özini ayaydu. “Akil, kendisiyle ilgilenir.” * Aqılğa işaret, nadanğa cuvalduruz. “Akile işaret, cahile çuvaldız.” * Bilimdanniñ bilimi kâcini yorutidıǵan çirağ. “Âlimin bilgisi, geceyi aydınlatan lambadır.” * Öz öyide qarıǵu çaşqanmu danişmen. “Kendi evinde kör fare bile danişmenttir.” * Pazil peziliti bilen eziz. “Faziletli, fazileti ile aziz.”

Alimlik / danişmenlik / danalıq / çéverlik (UTMSİL, 32)

“Âlimlik, bilginlik, akıllılık, bilgelik, ustalık”

Qılmaq ile fiil yapılır.

Alimlik azdumas. “Âlimlik doğru yoldan çıkarmaz.” * Danişmenliktin ümidlen. “Bilgiliden ümitlen.” * Danalıq saqalda emes, maqalda. “Bilgelik sakalda değil, atalar sözünde” * Dora bilen davalima, çéverlik bilen davala. “İlaç ile değil, bilgelikle iyileştir.”

Aliy / yüksek / yuqiri / üstün / ğalis (UTMSİL, 32)

“Yüksek, yüce, yukarı, üstün, çok”

Aliy nişanğa baridıǵan yol haman egri-toqay. Capa-muşeqqetlik bolidu. “Yüksek hedefe giden yol her zaman çetrefilli ve meşakkatli olur.” * Kişilik hayattiki eñ yüksek ğaye heqiqetke yétiştur. “İnsan hayatındaki en yüksek ğaye hakikate ulaşmaktır.” * Tinmay yuqiri örligen yuqiridin nep alar. “Dinlenmeden yukarıya ilerleyen yukarıdan fayda alır.” * Bilim yaxşı, – dédi pir aña bir kün, bilimlik alemde hemmidin üstün. “Bilgi iyidir, dedi pir ona bir gün, bilgili kişi dünyada herkesten üstündür.” * Şeytini ğalis kelse, iş ğalib kelmes. “Kötü amaç üstün gelince iş başarılı olmaz.”

Alvan / yasaq / seysi / séliq / éliq / haşar / repçet / çüşkün (UTMSİL, 32)

“Vergi, vazife, zorunlu hizmet”

Haşar iş gücü vergisi.

Seysi Çince: 差使

Yurt bolsa, alvan bolmisa, tinc bolsa, maliman bolmisa. “Vatan olsa vergi olmasa, barış olsa kargaşa olmasa.” * Yatqanğa yan yoq, opqanğa alvan. “Yatana para yok, obura vergi.” * Seysi seldek kélidu. “Vergi saǵanak gibi yağıyor.” * Hañrimıǵan eşekke séliq saptu.

“Anırmayan eşeği vergiye bağlamış.” * Séliqidin qaçsañ, éliqi bar. “Vergiden kaçsan, zorunlu hizmet var.” * Haşargâ tutulğanlardın saq kelgenliri yine haşargâ tutuluptu. “Zorunlu hizmete gidenlerden sağ dönenler tekrar zorunlu hizmete gönderilmiş.”

Amut alğan xurcundek / qasqanğa tizğan mantidek (UTMSİL, 33)

“Yan yana dizilip sessizce oturanlar için kullanılan benzetme”

Néme boldi, amut alğan xurcundek oturup kétipsilergu. “Ne oldu, armut dolu çuval gibi oturmuşsunuz.” * Ular qasqanğa tizğan mantidek cim olturuşatti. “Onlar, buharlı tencereye dizilmiş mantı gibi sessizce oturuyordu.”

Aman / ésen / apiyet (UTMSİL, 33)

“Esen, sağlam, sıhhatli, selamet”

Aman bolsaq körüşermiz. “İyi olursak görüşürüz.” * İstiseñ yaxşılıq, eqil pasiban, qara buluttinmu çıqisen aman. “İstiyorsan iyilik, akıl, kara buluttan bile çıkarsın sağlam.” * Ötken ésiñde bolsa, ésen bolisen. “Geçmiş aklında olursa esen kalırsın.” * Apiyet qedirini musibetke griptar bolğan biler. “Sağlığın kıymetini musibete uğrayan bilir.”

Amanlıq / esenlik (UTMSİL, 33)

“Esenlik, sağlık”

Amanlıq tiliseñ, amalini qıl. “Esenlik istiyorsan, çaresini bul.” * Ésenlik ésiñde bolsa, yamanlıqtın saqlinisen. “Sağlık aklında olursa, kötülükten korunursun.”

Ambar / kufañ / iskilat / sañ / ağıliq (UTMSİL, 33)

“Ambar, depo”

Sañ genelde tahıl saklanan oda için kullanılır.

Kufañ daha çok iş yeri ve kurumlarda levazım saklanan odadır. Çince: 库房.

Ambarda bolsa, qazanda bolidu. “Ambarda varsa kazanda olur.” * Kufañda kün alidiğan çaçqandek. “Depodan geçinen fare gibi.” * Kitab al, oqu, öyüñ kitab iskilati bolup qalmisun. “Kitap al, oku, evin kitap deposu olmasın.” * Sañni saq saqla. “Ambarı iyi kuru.”

Ambarçı / iskilatçı / kufañçı (UTMSİL, 34)

“Depoya, ambara bakan kişi”

Ambarçi bolsañ heq bol. “Ambarcı olursan dürüst ol.” * İskilatçiniñ kémi yoq, axir bérıp üstide kiyimi yoq. “Depocunun eksigi yok, sonunda üstünde giysisi yok.” * Kufañçi kor bolsa, kufañ saq bolarmu? “Depocu kör olursa, depo güvende olur mu?”

Ambal / şengen (UTMSİL, 33)

“Mançu Sülalesi zamanında ve Milliyetçi Parti’nin başlangıcında nahiye başkanı, yerel yetkili”

Yol bilgen ambaldin qorqmaydu. “Yol bilen amirden korkmaz.” * Qonaqliqtin çıqmaymen, şenginiñdin qorqmaymen. “Mısır tarlasından çıkmam, başkandan korkmam.”

Amraq / xuştar / muştaq (UTMSİL, 34)

“Âşık, tutkun, meftun, sevdalı”

Uyquğa amraq az xatalışar. “Uykuya düşkün olan az hata yapar.” * İt urğuçığa amraq. “Köpek döveni sever.” * Biri tatliqqa amraq, biri aççıqqa xuştar. “Kimi tatlıya meftun, kimi acıya düşkün.” * Exmeq özini körsitişke xuştar. “Ahmak, kendini göstermeye heveslidir.” * Muştaq bolsañ, muştumdin saqlan. “Meftun isen, yumruğumdan korun.”

Amraqliq / xuştarliq / muştaqliq (UTMSİL, 34)

“Âşıklık, sevdalık”

Amraqliqiñ kelse, avayla. “Yakınlık duyarsan dikkat et.” * Xuştarliq küç ve işenç bégışlaydu. “Âşıklık, güç ve güven verir.” * Muştaqliq yéqinliqni küçeytidu. “İştıyak, yakınlığı kuvvetlendirir.”

Amma / am / avam / camaet / massa (UTMSİL, 35)

“Amme, halk, kamu, avam, toplum”

Ammidin ayrılğan – tökülgen ğazañ. “Halktan ayrılan kişi dökülmüş yaprak gibidir.” * Avam xelq – döletniñ asası. “Avam halk, devletin temelidir.” * Camaettiñ ayrılğan adem – cañgaldiki béliq. “Toplumdan ayrılan kişi, çengeldeki balık gibidir.” * Cemaetniñ işençige erişmek eñ çoñ bext. “Toplumun güvenini kazanmak en büyük mutluluk.”

Ammibab / hemme bab (UTMSİL, 35)

“Herkeseye uygun olan, herkesçe makul”

Neşriyatlar xizmetlerini pılanlığan çağda, ammibab kitablarnı köplep çiqirişni aldinqi orunğa qoyuşı lazım. “Neşriyatlar çalışmalarını planlarken popüler kitaplarnı çok sayıda çıkarmayı ilk sıraya koymalı.”

An / esna / tap / kem / mehel / dem / haman / zamat / sat / köç (UTMSİL, 35)

“Vakit”

*Tek başına kullanılmazlar. **Şu, bir** kelimeleri ile birlikte kullanılırlar.*

Qeyerge aptap nur tökkini haman, kétidu u yerdin sayımu şu an. “Güneş ışıǵı nereye düşse, gölge o an oradan gider.” * Şu esnada qeyerlerde yüridiğansız? “Şu an nerelerde dolaşıyorsunuz?” * Şu tapta hemme öz işi bilen bend. “O vakitte herkes kendi işiyle meşgul.” * Nekem boldi, kelmidi yarım. “Ne vakit oldu gelmedi yarım.” * Ger kimde eqildin azdur-köptur bar, ömürdin birdemni ötküzmes bikar. “Eğer kimde az çok akıl varsa, ömürden bir anı boşa geçirmez.” * Bağven iş péyida bolmisa bezen, basidu şu haman etrapni tiken. “Çiftçi biraz iş başında olmasa o an etrafı diken basar.” * Birsattin kéyin tavaq tartildi. “Bir zaman sonra yemek ikram edildi.” * Birköç kuzgil, birdem kütkin. “Bir hareket et, bir bekle.”

Ana / ine / apa / valide / ög (UTMSİL, 35)

“Anne”

***İne** Lopnor ağzında kullanılır.*

***Valide** klasik edebiyatta kullanılır. Bugün kullanımdan kalkmış, arkaizm.*

Ana mektep. “Ana mektep” * Ana veten. “Ana vatan” * Ana til. “Ana dil” * Ana yétim – gül yétim, ata yétim, kül yétim. “Annesi yok, gül yetim; babası yok kül yetim.” * Anañğa rehmet. “Annene rahmet” * Ana körüp qız al. “Anasına bak kızını al.” * Ana ayıǵıda cennet bar. “Anne ayaǵında cennet var.” * Tapqan anañ emes, baqqan anañ. “Doğuran annen değil, büyüten annen.” * Ana bir qoli bilen uridu, bir qoli bilen silaydu. “Anne bir eliyle döver bir eliyle sever.” * Apañni aya. “Anneni esirge.” * Apamniñ ölüşini bilsem, bir tavaq képekke satidikenmen. “Annemin öleceğini bilsem, bir tabak kepeğe satardım.”²² * Valide valiydin çoñ, velidin uluğ. “Anne, validen büyük, veliden yücedir.”

Anican / anika (UTMSİL, 36)

“Anneye ve anne gibi görülen kadınlara saygı göstermek, onları nazlatmak için kullanılan söz.”

²² İnsanların gelecekteki olayları önceden bilemeyeceği, beklenmedik bir olayla karşılaşıldığında pişman olmanın bir faydası olmayacağı, tedbirli olmak gerektiği anlamında kullanılır (UMTİL, 8, 9).

Anican, köksüñdin ozuq élip, qoluñda östüm, heqqiñ tola, ada qılalmıdım. “Anneciğim, göğsünden beslenip elinde büyüdüm, hakkın çok, ödeyemedim.” * Nege mañla, anika, – dédi yigit anini yölep. “Nereye anneciğim, dedi genç, annesine yaslanıp.”

Anisi / apisi (UTMSİL, 36)

“Anası”

*Öñüne **balliniñ** kelimesi de eklenebilir.*

Apisi, çay qaynidimu? – dep sorıdı Qasım Axun. “Annesi, çay kaynadı mı, diye sordu Kasım Ahun.” * -Baliniñ apisi ağrip qélividi, şuniñ helekçilikide yürimen, – dedi Haşım Axun. “Çocuğun annesi hastalandı, onun sıkıntılarıyla uğraşıyorum, dedi Haşım Ahun.”

Ah / hesret / nadamet / arman (UTMSİL, 36)

“Büyük pişmanlık”

Ah urarmen, ah urarmen, ahlirim tutqay séni, köz yeşim derya bolup, béliqlirim yutqay séni. “Ah, ah, ahlarım tutsun seni. Gözyaşım deniz olup balıklarım yutsun seni.” * Hesret çekkendin muşt kötürgen ela. “Kavga eden ızdırap çekenden iyidir.” * Tebiettin gurur kötürse baş, sap dilgimu nadamet bolğay yoldaş. “Mizacında gurur varsa, temiz kalbe bile pişmanlık olur yoldaş.” * Armini yoq yaş, hesriti yoq qéri yoq. “Pişmanlığı olmayan genç, hasreti olmayan ihtiyar yoktur.” * Arman köp, derman yoq. “Pişmanlık çok, çare yok.” * Tériğan xaman qılar, térimiğan arman. “Eken harman alır, ekmeyen pişmanlık.”

Avare / sersan / sergerdan / elkézer / buralqi / sandıraq (UTMSİL, 37)

“Avare, şaşkın, başıboş, aylak”

***Elkézer** Kaşgar, **buralqi** Kumul ağzında kullanılır.*

Heq bolmiğan hayat avare, sersan. “Doğru olmayan hayat avare, başıboştur.” * Ademni sersan qılğan allanimu sersan qılar. “İnsanı avare eden Allah’ı da avare eder.” * Yar derdide sergerdan. “Yar derdinde avare.”

Avariçiliq / avarigerçilik (UTMSİL, 37)

“Bir işle gereksiz yere meşgul olma”

Sévette su toşuş – quruq avariçiliq. “Sepette su taşımak, avarelik. * Déñizğa bir piyale su quyuş bihude avarigerçilik. “Denize bir piyale su koymak, beyhude aylaklık.”

Avval / aldi / ilgiri / burun / baldur / muqeddem / deslep / ilik (UTMSİL, 37)

“Evvel, önce, ilk, birinci, mukaddem”

Erzan bergen avval satar. “Ucuz veren önce satar.” * Avval oyla, kéyin sözle. “Önce düşün, sonra konuş.” * Aldi bilen étiñni taqıla, andin yol yaqıla. “Önce atını nalla, ardından yola koyul.” * Ata-anini xarlığan ilgiri basmas. “Anne babasını aşağılayan ileri gitmez.” * Burun çıqqan qulaqtin, kéyin çıqqan müñgüz yaman. “Sonra çıkan boynuz, önce çıkan kulaktan kötüdür.” * Baldur bolsun, kéyin bolsun, göş bilen pıçaq dost bolsun. “Önce olsun, sonra olsun, et ile bıçak dost olsun.” * Her işniñ muqeddimisi bar. “Her işin başlangıcı var.” * Heqamsayiniñ qizini körüñ, deslipide berdi köñül, axırıda nazini körüñ. “Komşunun kızına bakın, öncesinde gönül verdi, sonrasında nazına bakın.”

Avuvalqi / aldinqi / ilgiriki / burunqi / baldurqi / deslepki (UTMSİL, 37)

“Önceki, evvelki, ilki, eski”

İştin avvalqi éhtiyatçanlıq iştin kéyinki sürüşdürüştin yaxşı. “İşten önceki ihtiyat, işten sonra araştırmaktan iyidir.” * İlgirikisi ésiñde bolsa, kéyinkiside azmayсен. “Önceki aklında olursa, sonrasına şaşırılmazsın.” * Burunqi bugünkiniñ eyniki. “Önceki bugünkünün örneği.” * Baldurqi utuqtin meğrurlanma, kéyinki utuqtin qorq. “Önceki galibiyetten gururlanma, sonraki galibiyetten kork.” * Deslepki muhebbet untulmas. “İlk aşk unutulmaz.”

Ait / dair (UTMSİL, 38)

“Dair, ait”

İşqa ait nersiler neq bolsa, işiñ neq bolidu. “İşe ait şeyler tam olursa işin de tam olur.” * Qanunğa dair işqa sala lazım emes. “Kanunla ilgili işe aracı lazım değil.”

Ay / qemer (UTMSİL, 38)

“Ay”

Ayniñ on beşi aydiñ, on beşi qarañgu. “Aynın on beşi karanlık, o beşi aydınlıktır.”²³ * Ayniñ beşidin qorquqçe, beşidin qorq. “Aynın başından korkacağına, beşinden kork.”²⁴ * Sene qemeriye. “Hicri yıl” * Qemeriye kaléndari. “Hicri takvim”

²³ Hayat her zaman aynı olmaz. Kötü giden şeyler sonradan iyiye dönebilir. Şanssızlık zamanla yerini şansa bırakır, anlamlarında kullanılır (UMTİL, 39).

²⁴ Bir iş yaparken zamanı doğru kullanmayıp işin başında boşa zaman harcayıp sonunda acele edeceğine her işin zamanını önceden doğru bir şekilde ayarlamak gerektiği anlamında kullanılır (UMTİL, 39).

Ay qotanlmaq / ay tutulmaq (UTMSİL, 38)

“Ay tutulmak”

Ay qotanlisa, ayda yağar, kün qotanlisa künde. “Ay tutulursa her ay, güneş tutulursa her gün yağmur yağar.”

Ayağ / put / adaq / azaq (UTMSİL, 38)

“Ayak, bacak”

Ayağ atlimisa, baş yügürmes. “Ayak hareket etmezse baş yürümez.”²⁵ * Ayağ tegdi, bala tegmisun. “Ayak değdi, bela değmesin.”²⁶ * Ayağqa tapsa başqa yoq. “Ayağa bulsa başa yok.” * Gül bergide össe nazinin ayağ, ehvali néme bolar tiken basqan çağ. “Çiçek yaprağında büyüse nazenin ayak, ahvali ne olur diken battığı zaman.” * Put-qolini yerge tegküzmey. “Dur durak bilmeden” * Putığa höl xiş qoymaq. “Yaş tahtaya basmak.” * Baş qeyerde bolsa, put şu yerde. “Baş nereye giderse ayak orada.” * Puti yogan tapqanni kiyer, puti kiçik tallap kiyer. “Ayağı büyük bulduğunu giyer, ayağı küçük seçip giyer.”

Ayaq / çöçek / kasa (UTMSİL, 39)

“Ahşap çanak, kâse”

Ayda kelgenge ayaq, künde kelgenge tayaq. “Ayda bir gelene çömlek, her gün gelene dayak.” * Tögin çöçekte suğiriptu. “Deveye kâsedən su içirmiş.” * Bir kasa aş, bir qapaq su – körgünüm şu. “Bir kâse aş, bir kap su, gördüklerim bu.”

Ayal / xotun / qız / işi / zen (UTMSİL, 39)

“Kadın, kız”

Eqilliq, tedbirlik bolsa ger ayal, qolidiki yiñnisi ya oqi misal. “Akıllı, tedbirli olursa eğer kadın, elindeki iğnesi yay oku gibidir.” * Dil arami yaxşı bolsa ger xotun, yaman bolsa undin xuda saqlisun. “Gönül huzuru iyi olursa eğer kadın, kötü olursa Allah ondan korusun.” * Hemmila qız yaxşı bolsa, yaman xotun nedin keldi? “Bütün kızlar iyiye kötü kadınlar nereden geldi?” * Qizniñ rayini yanduruş erniñ işi emes. “Kızın talebini geri çevirmek erkeğin işi değil.”

²⁵ 1) Bir netice elde etmek, bir amaca ulaşmak için sebep, yol bulmak gerektiği; 2) Halkın kendi durumunu yüksek mertebedekilere bildirdikten sonra ihtiyaçlarının giderileceğini anlamlarında kullanılır (UMTİL, 37).

²⁶ Bir işin sonucunun kötü bitmemesi için sorunların belirlenip daha önceden çare bulunması gerektiği anlamında kullanılır (UMTİL, 37, 38).

Ayalsız / xotunsız (UTMSİL, 39)

“Kadınsız, bekâr”

Ayalsız öy astin-üstün. “Kadınsız ev darmadağın.” * Xotunsız erge xotun tola, gep tola. “Kadınsız erkek için kadın çok, söz çok.”

Ayali / xotuni / repiqisi / yoldişi / xanimi / köciyi (UTMSİL, 39)

“Karısı, eşi, refikası”

Ayali eqilliq, éri iş biler, démek bu aile kündin-künge güller. “Karısı akıllı, kocası iş bilir, demek ki bu aile günden güne zenginleşir.” * Éri nede bolsa xotuni şu yerde. “Kocasını neredeyse karısı orada.” * Érini er qilğanmu xotuni, yer qilğanmu xotuni. “Kocasını adam yapan da karısı, onu rezil eden de.” * –İşçi: Repiqem, iş heqqini östürüşni telep qil, dep xapa qilivatidu. Qandaq qilsam bolar? – dep soraptu. Xocayin: -İş heqqiñizni östürüşke bolidiğan-bolmaydiqanlıqini menmu repiqemdin sorap baqay, - dep cavab bériptu. “Çalışan, karım maaşına zam talep et, diye sıkıştırıyor. Ne yapmalıyım?, diye sormuş. Patron, maaşınıza zam olup olmayacağınızı ben de karıma sorayım, diye cevap vermiş.” * Yunusniñ yoldişi yérım yolda qaptu. “Yunus’un karısı yarı yolda kalmış.” * Xarisniñ xanimi xata qılmaptu. “Haris’in karısı hata yapmamış.”

Ayan / melum / roşen / aydiñ / éniq (UTMSİL, 40)

“Açık, görülür, malum, belli”

Köpçilikke ayanni kéliştürüp éytiş qiyin. “Çoğunluğun bildiğini anlatmak zor.” * Bolidiğan aşlıq kökidin melum. “Olacak tohum kökünden belli olur.” * Pakit tildin roşen bolar. “Gerçek, konuşmadan belli olur.” * İş vaqti kelse aydiñ bolar. “İş, vakti gelince aşikâr olur.” * Asmandiki yultuzni éniq körüp, yüzidiki qoruqni körelmeptu. “Gökteki yıldızı açıkça görüp, yüzündeki kırışıkları görememiş.”

Aydiñ / mahtap (UTMSİL, 40)

“Mehtap”

Ayniñ on beşi aydiñ, on beşi qarañgu. “Ayın on beşi aydınlık on beşi karanlıktır.” * Aydiñ keçiliri asfalt koçılarda nişanim bilen yürğünüm ésimdin zadi ketmidi. “Mehtaplı gecelerde asfalt sokaklarda Nişanim ile yürüyüşlerim aklımdan hiç çıkmadı.”

Ayropilan / uçqu / samalyut (UTMSİL, 40)

“Uçak”

Ayropilan 1891-yili yaritilgan. Hazir 100 yildin aştı. “Uçak 1891 yılı icat edilmiş. 100 yıldan fazla oldu.” * Yéqında sabıq sovét ittipaqıda dünya boyıçe eñ kiçik ayropilan yasap çiqılğan. Uniñ qaniti bir yérım kvadrat métr, éğırlıqı 47 kilogram, uzunluqı 3 métr, eñ yuqırı tézliqı 130 kilométr, eñ töven tézliki 42 kilométr. Saitige 3 létir may kétidu. 30 métrliq asfalt yolğa çüşeleydu ve u yerdin kötürüleleydu. “Kısa bir süre önce Eski Sovyetler Birliği’nde dünyanın en küçük uçağı yapılmış. Kanadı yarım metre, ağırlığı 47 kilogram, uzunluğu 3 metre, en yüksek hızı 130 kilometre, en düşük hızı 42 kilometredir. Saatte 3 litre benzin harcıyor. 30 metrelik asfalt yola inebiliyor ve oradan kaldırılabiliyor.”

E

Ecbeş / qoşuq (UTMSİL, 41)

“Karışık, karıştırılmış”

Ebceş yağ tenge paydiliq. “Karışık yağ vücuda faydalıdır.” * Qoşuq nan temlik kélidu. “Karışık ekmek lezzetli olur.”

Ebcıqı çıqmaq / mıcıqı çıqmaq (UTMSİL, 41)

“Sıkılıp ezilip işe yaramaz hale gelmek.”

Ebcıqı çıqip ketken nerse ornığa kelmeydu. “Hurdaya dönmüş şey aslına dönmez.” * Gum boluş bu yaqta tursun, mıcıqıñ çıqip qum bolisen. “Düşmek şöyle dursun mıncığın çıkıp kum olursun.”

Ebgar / rodu / rezgi / sokal (UTMSİL, 41)

“Bakımsız, sefil, zayıf”

Bir ebgar divane nan tilidi. “Bir sefil dilenci ekmek istedi.” * Rodu bir yigit maña söz taşlıdi. “Çelimsiz bir genç bana laf attı.” * U qız bir rezgi qız ikengü! “O kız, çelimsiz bir kızmış.” * Sokal yigitniñ qızğa yarımıqı tes. “Sefil bir gencin kıza faydalı olması zor.”

Eblex / melun / yuzut (UTMSİL, 41)

“Alçak, namussuz, melun”

Eblex dost düşmendin yamandır yaman, néme hiylini bilse iş kéter asan. “Kötü dost düşmandan yamandır yaman, hangi hileni bilse o iş biter hemen.” * Ur, yoqat melunlarni! Vehşiy yürek casuslarni! “Vur, yok et melunları! Kötü kalpli casusları!” * Kişnevatqan atniñ közini oyuvallidğan melun. “Kişneyen atın gözünü oyan melun.”

Ep / pem / dit / sür / sürüm (UTMSİL, 42)

“Rahat, uygun, kolay, anlayış, akıl”

Elgek soraşqimu ep kérek. “Elek istemenin bile usulü var.” * Épi kelse, sépi özidin çıkar. “Kolayı olsa sapı kendinden çıkar.”²⁷ * Épini tapqan çümülını taqılar. “Kolayını bulan karıncayı nallar.” * Her işqa pem kérek, ötükke çem. “Her işe akıl gerek, çizmeye ökçe.” * Diti yoq erdin diti bar bala ela. “Akıllı çocuk akılsız adamdan iyidir.”

Epsiz / pemsiz / ditsiz (UTMSİL, 42)

“Zor, sıkıntılı, güç, müşkül, akılsız”

Epsiz qulaq gas. “Beceriksiz kulak sağır.” * Pemsiz pelempeydin yiqılar. “Beceriksiz merdivenden düşer.” * Ditsiz kélidu derdi yoq adem, uniñda yoqtur ölümün başqa gem. “Akılsız olur dertsiz insan, onun ölümden başka kaygısı yoktur.”

Ependi / canab / hezret / teqsir / xocam / açari (UTMSİL, 42)

“Efendi, canap, hazret, hoca”

Exmet Ependimler 1949 yıl 8-ayniñ 27-küni Béyciñğa kétivétip, ayropılan veqesi bilen qaza tapqan! “Ahmet Efendi 27 Ağustos 1949 yılı Pekin’e gidip, uçak kazası ile vefat etti.” * Canablar, diqqet qiliñlar! “Cenapları, dikkat ediniz!” * Hezretliri, yuqiri çıqsıla. “Hazretleri, yukarı çıkınız.” * Teqsir, körünmeydilüğü. “Efendim, görünmüyor.” * Xocam, qaçan keldile? “Muhterem, ne zaman geldiniz?”

Epsus / teessup (UTMSİL, 42)

“Maalesef, ne yazık ki, teessüf”

Tilda tekrarzuva bolalmisa söz, can bolsimu tirik qalalması epsus. “Dilde tekrarlanan konuşma olamazsa söz, ruh olsa da canlı kalamaz maalesef.” * Acayıpqa teessup. “Çok teessüf ederim!”

²⁷ Şans geldiğinde herhangi bir meşakkatli iş kolaylaşır ve uygun şartlarının doğması ile kendiliğinden yoluna koyulur, anlamındadır (UMTİL, 374).

Epqaçti gep / koça pariñi / miş-miş gep (söz) / talaniñ gépi (UTMSİL, 42)

“Esassız, çıktığı yerin güvenilirliği olmayan, dayanaksız konuşm”

Epqaçti gepte yügen bolmas. “Söylentiye gem vurulmaz.” * Koça pariñi biaramliqniñ anisi. “Dedikodu huzursuzluğun anası.” * Hañvéqip yürüş, miş-miş geplerge qulaq séliš bilen hergiz toluq bilim hasıl qılğılı bolmaydu. “Boş boş bakmakla, söylentilere kulak asmakla asla mükemmel bilim üretilmez.” * İdaride miş-miş sözler çıqışqa başlıdı. “İdarede söylentiler çıkmaya başladı.” * Talaniñ gépi eynektin kérer. “Sokaktaki laf pencere camından girer.”

Epkeş / baldaq / beldeñ / lañguñ (UTMSİL, 43)

“Çiğindirik, omuzluk”

Beldeñ Kumul, Lañguñ Hoten ağzında kullanılır.

Epkeş kötürgen yigit bulaq béşiğa keldi. “Çiğindirik taşıyan genç pınar başına geldi.” * Déhqanlar baldaqlarda ünçe toşudı. “Çiftçiler çigindiriklerle mücevher taşıdı.” * At kötür yaxşı bilen, su kötür baldaq bilen. “Namını iyi insanlarla yükselt, suyu çigindirik ile kaldır.”

Epyun / köknar / ternak (UTMSİL, 43)

“Afyon, haşhaş”

1840-yili Lin Zéşüy Guañcuda epyun köydürgen. Şu munasivet bilen epyun uruşı partlıgandı. “1840 yılında Lin Zexu, Guangzhou’da afyon yaktırmış, bu sebeple Afyon Savaşı başlamış.” * Köknarniñ keynige kirseñ karamet körüsen. “Haşhaşı takip edersen geleceği görürsün.” * Bağdadtin ternak keltürgüçe, yılan çaqqan öler. “Bağdat’tan afyon getirene kadar yılan sokan kişi ölür.”

Ete / tanla (UTMSİL, 43)

“Yarın”

Ete etiniñ borini çıkar. “Yarın, yarının fırtınası çıkar.” * Ete sen arpığa zar bolmay déseñ, bugün ter, éhtimal, buğday nan yéseñ. “Yarın arpa aramak istemiyorsan bugün başakları topla, belki buğday ekmeği yersin.” * Aldirimañ asta kéler, téñirqimañ tañla kéler. “Acele etmeyin yavaş gelir, tereddüt etmeyin yarın gelir.”²⁸

²⁸ Birisinin başına gelen kötü olaylarla alay etmemek gerektiği, insanın kendi eksikliklerini düzeltmesi ve bu tür talihsizliklere uğramaktan koruması gerektiği, anlamındadır (UMTİL, 33).

Etteñ / isit / xep / derix / apla / aplahuekber (UTMSİL, 44)

“Eyvah, yazık, ne çare, tüh, keşke”

Etteñ, u küni barmay xata qiliptimen. “Tüh, o gün gitmeyip hata yapmışım.” * Nadanga éytqan isit sözüm, ölüğe yığlığan isit közüm. “Cahile söylediğim söze yazık, ölüye ağladığım göze yazık.” * İsit, uni alğan bolsam boptuken. “Tüh, onu alsaydım olurmuş.” * Bir isittin bir eqıl qoşular. “Bir akıl, bir eyvahtan iyidir.” * Gepniñ tégide gep bar, saqalniñ tégide xep. “Sözün altında söz var, sakalın altında pişmanlık.”²⁹ * Uniñ gépi yalğaniken, xep, uniñ gépige kirmisem bolğaniken. “Onun sözü yalanmış, keşke onun sözüne uymasaydım.” * Ah, derix, yarimdin ayrılar boldum. “Ah, ne çare, yârimden ayrıldım.” * Apla, bu yerge kelmisem boptuken. “Keşke buraya gelmeseydim.” * Aplahuekber, sözüñge kirmey, muşu halğa çüştüm. “Aman Yarabbim, sözünü dinlemeyip bu hale düştüm.”

Etrap / öpçöre / tegre (UTMSİL, 44)

“Etraf, yöre, çevre, civar”

Kündüzi gep qilsañ etrapıñğa baq, kéçisi gep qilsañ, qulaqni qulaqqa yaq. “Gündüz konuşurken etrafına bak, gece konuşurken kulak kulağa ver.” * Etrapıñğa nezer sal. “Etrafına dikkat et.” * Öpçöridikiler bilen inaq bol. “Etrafindakilerle uyumlu ol.”

Etret / düy / komanda / kalonna (UTMSİL, 44)

“Ekip, takım, topluluk, grup”

Cuñgo pionérlar etriti. “Çin Pionerler Toğluluğu” * Muzika etriti. “Müzik grubu” * İşlepçiqiriş düyi. “Üretim ekibi” * Teşviqat düyi. “Tanıtım ekibi” * Valibol komandisi. “Voleybol takımı” * Amérikiniñ Kaliforniye ştatidiki hayvanat bağçisida maymunlardin bir putbol komandisi teşkil qilingan. “Amerika’nın Kaliforniya Eyaleti’nde hayvanat bahçesinde maymunlardan bir futbol takımı oluşturuldu.” * Aptomobil kalonnisi yolğa çıqtı. “Otomobil konvoyu yola çıktı.”

Etkes / mensuq (UTMSİL, 45)

“Kaçak”

Etkes malni élip-sétiştin hezer eyle. “Kaçak malların ticaretinde dikkatli ol.” * Dölet mensuq qılğan iş-heriketni qılma. “Devletin yasakladığı faaliyetleri yapma.”

²⁹ İçinde çok derdi olan insanın söyleyeceği çok sözü olur, konuştuğa konuşur, anlamındadır (UMTİL, 291).

Etkeşçi / kontrabandisit (UTMSİL, 45)

“Kaçakçı”

Etkeşçi étidin ayrılar. “Kaçakçı sabahtan ayrılır.”

Etkeşçilik / kontrbanda (UTMSİL, 45)

“Kaçakçılık”

Qanun etkeşçilikke yol qoymaydu. “Kanun, kaçakçılığa müsaade etmiyor.”

Etles / şayi (UTMSİL, 45)

“Atlas”

Pes kişi mal-dunya kötürmes işek etles toqumi bilenmu işek. “Değersiz kişiyi mal mülk yükseltmez, eşek atlas semeri ile de eşek.” * Etles suğa çökmes. “Atlas suya batmaz.” * Şayi köñlek astidiki toluq köksi ligildap turatti. “İpek gömleğin altındaki dolgun göğsü sallanıyordu.”

Etir / buysu (UTMSİL, 45)

“İtir”

Buysu Lopnor ağzında kullanılır.

Etir sopun. “İtir sabunu” * Etir sépip yürüş ten üçün paydiliq. “İtir sürmek vücut için faydalıdır.”

Etiyaz / bahar / köklem / yay (UTMSİL, 45)

“Bahar”

Etiyaz pesli-xuşallıq pesli. Qiş azabidin qutuluş pesli. “İlkbahar, mutluluk mevsimi. Kış azabından kurtuluş mevsimi.” * Etiyazlıq térilğu. “İlkbahar ekimi” * Bahargül “Bahar çiçeği” * Bahar bayrimi “Bahar bayramı” * Bir qarlıgaç kelgenge bahar bolmas. “Bir kırlangıç geldiğinde bahar olmaz.” * Köklem boldi, mal köklemge çüşti. “Bahar oldu, hayvanlar bahara erişti.”

Eceb / heyran / teeccup / hañ-tañ (UTMSİL, 46)

“Hayret, şaşırma, şaşakalma”

Eceb bir balikenla, sedep monçaqqa oxşayla, könlümüni bérey désem, bivapağa oxşayla. “Garip bir çocuk, sedef boncuğa benziyor, kalbimi vereyim desem, vefasız benziyor.” * Heyran boldum özüñge qéşiñ bilen közüñge, teñ tapmastin özümge, emdi yettim meqsetke. “Hayret ettim zatına, kaşın ile gözüne, eş bulmadan kendime şimdi ulaştım hedefe.” * Teecub geyretti boşasturidu. “Şaşkınlık gayreti azaltır.” * Hañ-taň qalğan haldin kéter. “Şaşırın kendini kaybeder.”

Eceblenmek / teeccuplenmek / heyran qalmaq / ési ketmek / tañ qalmaq / hañ-taň qalmaq / sonurqımaq (UTMSİL, 46)

“Hayret etmek, şaşırmaq, şaşakalmak”

Sonurqımaq Kumul ağzında kullanılır.

Adem xatalaşsa eceblenme. “İnsan hata yaparsa şaşırma.” * Başta teeccuplinip, axırda özi bolup kétédiganlarnı ciq kördük. “Önce şaşırıp sonra kendine gelenleri çok gördük.” * Öcke taştın taşqa sekrisse töge heyran qaptı. “Keçi taştan taş sekince deve şaşırmış.” * Adem birer işqa köñül bölidiğan bolsa, çoqum özimu heyran qalğudek netice yaritalaydu. “İnsan bir işe gönül verirse kesinlikle kendisinin bile şaşıracağı bir netice yaratabilir.” * U nazinini körüp ésimdin kettim şu an. “O nazenini görünce aklım gitti.” * Tünügünki karametke bugün héçkim tañ qalmas. “Dünkü keramete bugün kimse şaşırmaz.” * Körüngenge tañ qalsañ, köpçilik saña tañ qalar. “Ortada olana şaşırırsan, herkes de sana şaşırır.”

Ecdad / cecdi-cemet / ata-bova / ağuş / eçü (UTMSİL, 46)

“Ecdat, atalar, cet”

Ecdadlarnıñ barlıq işliriğa varisliq qilip, alğa ilgirileş lazım. Toğra yol ene şu. “Ecdatların bütün işlerine vârislik edip, ilerlemek lazım. Doğru yol işte budur.” * Ecdadlarğa hürmetsizlik qiliş exlaqsızlıqnıñ birinçi belgisidir. “Ecdatlara saygısızlık, ahlaksızlığın ilk belirtisidir.” * Zalim hökümet biri gunah qilsa, cecdi-cemetini azablığanıdı. “Zalim devlet, biri suç işlese, bütün hısım akrabasını cezalandırmış.” * Ata-bovisini untuş – cinayet. “Atalarını unutmak, kabahattir.”

Ecnebiy / çet ellik / baz (UTMSİL, 47)

“Ecnebi, yabancı”

Ecnebiy alvasti. “Ecnebi hilekâr.” * Ecnebiylerni çetke qaqqasliq kérek. “Ecnebilerni dışlamamak gerek.” * Élimizge başqa eldin kelgenler çet ellik, élimizdin başqa ellerge

barğanlarmu ular üçün çet ellik. “Ülkemize başka ülkelerden gelenler yabancı, ülkemizden başka ülkelere gidenler de onlar için yabancı.”

Ecir qılmaq / emgek siñdurmek / taru (UTMSİL, 47)

“Çaba harcamak, emek vermek”

İş yolida bolmisa, ecriñ yoqqa çiqar. “İş yolunda gitmezse emeklerin boşa çıkar.” * Capa çekmey halavet yoq. Ecir qılmay daramet yoq. “Cefa çekmeden rahat yok, emek vermeden kazanç.” * Ecir qılsañ lom yiñne bolidu. “Çabalarsan demir çubuk iğne olur.” * Bu menivi medeniyet quruluşida u xéli ciq emgek siñdürgen. “Bu manevi kültürün inşasında o hayli çok emek harcadı.”

Exmeq / hamaqet / galvañ / şeliga / koldur (UTMSİL, 47)

“Ahmak, aptal, budala”

Şeliga Kumul, Koldur İli ağzında kullanılır.

Köp yaşığan exmeqtin yénip öçken çaqmaq yaxşı. “Yanıp bitmiş çakmak, çok yaşayan ahmaktan iyidir.” * Exmeqniñ dosti tola, piyazniñ yosti. “Ahmağın dostu çok, soğanın kabuğu.” * Exmeqqe toqmaq. “Ahmağa tokmak.” * Exmeqniñ çoñ-kiçiki yoq. “Ahmağın büyüğü küçüğü olmaz.” * Exmeq dosttiñ eqilliq düşmen yaxşı. “Akıllı düşman, ahmak dosttan iyidir.” * Hamaqetni harmañ déme, özi toxtaydu. “Aptalı yormayın deme, o kendisi durur.”³⁰ * Elniñ ceni çıqsa, galvañniñ külkisi kélur. “Başkasının canı çıksa, aptalın gülmesi gelir.”

Exmeqliq / hamaqetliq / galvañliq (UTMSİL, 48)

“Ahmaklık, aptallık”

Exmeq bilen sözlişişke exmeqliq kérek. “Ahmakla konuşmak için ahmaklık gerek.” * Hamaqetliq – külkilik. “Aptallık, maskaralık.” * Galvañliq qılsañ, géliñğa ziyan. “Aptallık yapsan boğazına zarar.”

Exlet / exlet-çavar / exlet-uxlet / çavar-çatqal / lava / yam (UTMSİL, 48)

“Çöp, çer çöp, süprüntü”

³⁰ Ahmak, cahil insanlara acımanın gereksiz olduğu, böyle insanların laf dinlemeyip kendi kafasına göre iş yaptıkları, anlamındadır (UMTİL, 326).

Exlet sanduqi “Çöp kutusu” * Exlet maşinisi “Çöp makinesi” * İkki xotunluq öyniñ exliti tizğa kélidu. “İki kadınlı evin süprüntüsü dize ulaşır.” * Nam-ataq, şan-şerep, şad-xuramliq, mal-dunya dégenler dostluq aldida exlet-çavardur. “Şöhret, şeref, mutluluk, mal mülk gibi şeyler dostluk karşısında çer çöptür.” * Exlet-uxletlerni tazılaş herbir kişiniñ heqqi ve mecburiyeti. “Çer çöpleri temizlemek herkesin borcu ve mecburiyeti.” * Çavar-çatqallar tazilap çiqirilmisa, orman oñşalmas. “Çer çöp temizlenip çıkarılmazsa orman onarılmaz.”

Edeb / exlaq / pezilet / exlaq-pezilet / edeb-exlaq / erdem / erkan / ehkam / mural (UTMSİL, 48)

“Edep, ahlak, fazilet, erdem, erkan”

Edebtin ela mizan yoq. “Edepten âla mizan yok.” * Aliycanabliq kiyimde emes, exlaqta. “Alicenaplıq giyimde değil ahlakta.” * Pezilet bextke ériştüridu. “Fazilet mutluluğa eriştirir.” * Yuqiri peziletlik dosti yoq kişiniñ hayati qarañgu. “Yüksek faziletli dostu olmayan kişinin hayatı karanlıktır.” * Exlaq-pezilet – dostluqniñ asasi. “Ahlak, dostluğun esasıdır.” * Edeb-exlaq bazarda sétılmas. “Ahlak, pazarda satılmaz.” * Ata-bovilirimiz erdem, erkan, ehkamliriniñ hazirqığa layiqraqlırığa varisliq qılışimiz kérek. “Atalarımızın erdem, erkân, ahkâmlarının günümüze uygun olanlarına vârislik etmemiz lazım.”

Edebsiz / biedeb / exlaqsiz (UTMSİL, 49)

“Edepsiz, ahlaksız”

Edebni edebsizdin öğendim. “Edebi edebsizden öğrendim.” * Edebsiz méyipni doraydu. Edeblik méyipniñ halini soraydu. “Edepsiz sakatı taklit eder, edepli sakatın halini sorar.” * Biedebte iman yoq. “Edepsizde iman olmaz.” * Exlaqsiz güzel – puriqi yoq gül. “Ahlaksız güzel, kokusu olmayan çiçek gibidir.”

Edeblik / exlaqliq / peziletlik (UTMSİL, 49)

“Edepli, ahlaklı, faziletli”

Edeblik – çirayliq. “Edepli insan, güzel insan.” * Edeblikniñ köñli toq. “Edeplinin gönlü rahat.” * Exlaqliqniñ köñli xuş. “Ahlaklının gönlü hoş.” * Yaxşı peziletlik törge çiqar, yaman xulqliq görge barar. “Güzel ahlaklı başköşeye kurulur, kötü huylu yerin dibine girer.”

Edibini bermek / tanabini tartmaq / ana-manisini körsetmek (UTMSİL, 49)

“Yaptıkları yüzünden azarlamak, ceza vermek”

Uluğ Vañ Xocam, bu təcimellerniñ edibini bergeyla. “Ulu Han Hoca, bu serserilerin cezasını versin!” * Hoşuñni tépip yür, tanabiñni tartip qoymay yene. “Yine azar işitmeden aklını başına topla.” * Közümdin yoqal, bolmisa, ana-manañni közüñge körsitimen. “Gözümün önünden kaybol, yoksa anandan doğduğuna pişman ederim.”

Edibini yémek / tanabi tartılmaq (UTMSİL, 49)

“Azarlanmak, cezalanmak”

Buzuqlar, elvette, edibini yeydu. “Ahlaksız insanlar, elbette cezalarını çeker.” * Yamanniñ tanabi tartılmaq qalmaqdu. “Kötü cezasız kalmaz.”

Er I / erkek / eren (UTMSİL, 49)

“Erkek”

Erkek hayvanlar için de kullanılır.

Er kişi. “Er kişi” * Er xeq “Erkek milleti” * Bir söz bilen er ölmes. “Bir söz ile er ölmez.” * Erniñ düşmeni erke xotun. “Erkeğin düşmanı şımarık kadın.” * Heqiqiy erkekiñ çulvuri bilen tizgini öz qolida. “Gerçek erkeğin dizginleri kendi elindedir.” * Erkek qoy, erkek mozay. “Erkek koyun, erkek buzağı” * Eren körki eqil. “Erkeğin süsü akıldır.”

Er II / ezimet / oğul bala / yigit / xoxenze (UTMSİL, 50)

“Er, yigit, kahraman”

Xoxenze Çince: 好汉子

Erdin erge nep. “Erin faydası ere.” * Erniñ içige alem patidu. “Erin içine dünya sığar.” * El bar yerde er bar. “Halk olan yerde er olur.” * El ümidini er aqlar, er dañqini el saqlar. “Halkın arzularını yigit gerçekleştirir, yigidin namını halk korur.” * Ezimet emgek üçün tuğulidu. “Yigit çalışmak için doğar.” * Ezimetniñ sözi – polatniñ özi. “Yigidin sözü, çeliğin özü.” * Oğul bala oğa yep siñdüridu. “Erkek adam zehir yiyip sindirir.” * Yigit sözidin qaytmas, yolvas izidin. “Yigit sözünden dönmez, kaplan izinden.” * Tutunsız ot yoq, nuqsansız yigit. “Dumansız ateş, noksansız yigit olmaz.” * Yamulniñ yağaqliri egiz qariğay çenze, yamuldin qéçip çıqqan sadir özi xoxenze. “Yamul’un³¹ ağaçları yüksek çam, Yamul’dan kaçan Sadir kahraman.”

³¹ Yamul: Eski dönemlerde il, ilçe ve eyalet düzeyindeki hükümet organı. Aynı zamanda suçluların tutulduğu ya da hapsedildiği yer (İnayet, 2018: 199).

Erlik / yigitlik / ezimetlik / oğul baliliq / oğul baliçiliq (UTMSİL, 50)

“Yiğitlik, kahramanlık, mertlik”

Erlik qilmıǵan er emes. “Yiğitlik yapmayan yiğit olmaz.” * Erlikniñ tekti birlik. “Yiğitliğin esası birlik.” * Yigitlikke heşem kérek, haciliqqa herem. “Yiğitliğe haşmet gerek, hacılığa harem.” * Ezimetlik – erniñ xisliti. “Yiğitlik, erlerin vasfı.” * Merd bol, oğul baliliq qıl. “Mert ol, yiğitlik yap.” * Oğul baliçiliq oğul baliniñ işi. “Yiğitlik, erkek çocuğun işi.”

Erbab / zat / şexs (UTMSİL, 50)

“Zat, şahıs”

Dölet erbabliri – döletniñ tüvrüki. “Devlet erkânı, devletin direği.” * Toğrılıqtin kéler hemme yaxşı at, egrilikdin payda körmidi bir zat. “Doğruluktan gelir bütün iyi şöhet, egrilikten fayda görmedi hiçbir zat.” * Meşhur zat. “Meşhur zat” * Aliy zat. “Seçkin zat” * Tarixiy şexs. “Tarihî şahıs” * Uluğ şexsler kemter, éhtiyatçan kélidu. “Ulu şahıslar, mütevazı ve ihtiyatlı olur.”

Ercenze / ikeş (UTMSİL, 51)

“Melez”

Ercenzidin er çıqmas, çıqsa qaltis çıkar. “Melezden adam çıkmaz, çıksa zor çıkar.” * İkeş bala erke kélidu. “Melez çocuk şımarık olur.”

Erçe / erençe (UTMSİL, 51)

“Erkekçe, erkek gibi, erkek modası”

Er erce bolsun. “Erkek, erkek gibi olsun.” * Erençe ötük aldım “Erkek çizmesi aldım.”

Erzimek / yarimaq (UTMSİL, 51)

“İşe yaramak, yararlı olmak, layık olmak, değmek”

Dana söz tögigimu erziydu. “Hikmetli söz deveye bile yarar.” * Erziydu dana söhbiti cahangä, yüz nadan erzimes bir burda nangä. “Bilge sözü cihana fayda sağlar, yüz nadan bir parça ekmek etmez.” * Xangä yarıǵan beşim tazğa yarımaptu. “Padişaha layık olan aşımı, kel beğenmedi.”

Erke / taytañ / naynaq / ğilciñ (UTMSİL, 51)

“Şımarık, züppe, havai”

Ğilciñ İli ağzında kullanılır.

Erke er tallimas. “Şımarık koca seçmez.” * Erkidin yığlañğı tuğular. “Şımarıktan sulu gözlü doğar.” * Qobni serke başlaydu, oyunni erke. “Koyunu kösemen yönlendirir, oyunu şımarık.” * Bayniñ balisimu erke, kalisimu erke. “Zenginın çocuğı da şımarık, ineğı de.” * Atılıq bala taytañ, anılıq bala naynaq. “Babası olan çocuk şımarık, annesi olan çocuk kadınsı.”

Erkilimek / taytañlımaq / naynaqlımaq / ğilciñlımaq (UTMSİL, 51)

“Şımarmak, salınmak”

Bala erkilise, erkiletme. “Çocuk şımarsa da şımartma.” * Taytañlığan tar yolda qalar. “Salınarak yürüyen dar yolda kalır.” * Naynaqlığanıñ közi körmes. “Kıvırarak yürüyenin gözü görmez.”

Erkin-azade / keñ-kuşade (UTMSİL, 52)

“Özgürce, rahatça”

Erkin-azade yaşaş ademniñ telipi ve hoquqı. “Özgürce yaşamak insanın ihtiyacı ve hakkıdır.” * Eziz meħmanlar, erkin-azade, keñ-kuşade olturuñlar, - dēdi sahibxan. “Aziz misafirler, özgür ve rahatça oturun, dedi ev sahibi.”

Erkin / hür / azad (UTMSİL, 52)

“Özgür, hür, serbest”

Zencirlinip toq yürgendin aç yürüp erkin bolğan yaxşı. “Esir olup tok yaşamaktansa aç yaşayıp özgür olmak âlâ.” * Xarabide sultan bolğuçe, erkin yürgen konçi bol. “Harabede sultan olacağına özgür yaşayan sepici ol.” * Béginge qoşna bolsañ, erkin qul bolisen. “Yöneticiye komşu olursan özgür kul olursun.” * Hür hürmetke layıq. “Hür, hürmete layık.” * Azad ademge alem keñ. “Özgür insana dünya geniş.”

Erkinlik / azadlıq / hürriyet (UTMSİL, 52)

“Özgürlük, hürriyet”

Azadlıq Uygurlarda eski hâkimiyeti lağvetmeyi ifade eder.

Erkinlikni pulğa sétivalğili bolmaydu. Emma sétivetkili bolidu. “Özgürlük parayla satılmaz, ama satmak mümkündür.” * Can ketse ketsun, erkinlik ketmisun. “Can giderse gitsin,

özgürlük gitmesin.” * Menivi azadlıq – başqa barlıq azadlıqniñ asası. “Manevi özgürlük, digər bütün özgürlüklerin temeli.” * Hayat hemmidin qimmet, hayattınmu qimmet muhebbet, kéçimen her ikkisinin, erkin-azadlıq üçün peqet. “Hayat her şeyden kıymetli, muhabbet hayattan da kıymetli, geçirim her ikisinden özgürlük için fakat.” * Hürriyet, musavat, adalet yavropa démokratliriniñ öz vaqtidiki uluğ şoari idi. “Hürriyet, eşitlik, adalet Avrupa demokratlarının kendi dönemlerinin büyük sloganıydı.” * Hürriyetni héçkim saña sovğa qılmaydu, özüñ tap. “Hürriyeti kimse sana hediye etmez, sen bul.”

Erge bermek / yatlıq qılmaq / talalıq qılmaq (UTMSİL, 52)

“Evlendirmek (kadınlar için)”

Ablimit Qariy qızı Rabixanni tuluqsız ottura mektepni püttürmeyle mekteptin toxtitivélip erge bérivétiptu. “Ablimit Kari kızı Rabihan’ı ortaokulu bitirmeden okuldan alıp kocaya vermiş.” * Yatlıq qılsañ, yatqa qıl. “Evlendireceksen yabancıya ver.” * Qiziñni talalıq qılğanda hoduqma. “Kızını evlendirdiğinde endişelenme.” * Tursun Qadir qizni talalıq qıptu. “Tursun Kadir kızını evlendirmiş.”

Erge tegmek / erge çıqmaq / yatlıq bolmaq / talalıq bolmaq / uçup ketmek / turmuşqa çıqmaq (UTMSİL, 53)

“Evlenmek (kadınlar için)”

Bir qız erge tegse, qırıq qız çöş körer. “Bir kız kocaya varsa, kırk kız hayal kurar.” * Eglek kötürgüçilikiñ bolsa, erge teg. “Elek kaldırabiliyorsan kocaya var.” * Erge çıqqan er qedirini biler. “Kocaya varan koca kıymetini bilir.” * Yigitni köp tallıqan yatlıq bolalmas. “Çok yiğit seçen evlenemez.” * Talalıq bol, talada qalma. “Evlen, evde kalma.” * Uniñ qızı uçurum boptu, yéqında uçup kétermiş. “Onun kızı büyümüş, yakında evlenirmiş.” * Yigit turmuş quruş, qız turmuşqa çıqış xuşallıq iş, aqivitimu xuşallıq bolsun. “Erkeğin yuva kurması, kızın evlenmesi mutlu bir iş, sonu da mutlu olsun.”

Ermek / melike (UTMSİL, 53)

“Eğlence, oyuncak”

Ney – padiçiniñ ermiki. “Kaval, çobanın eğlencesi.” * Bala melike qılışqa eplik. “Çocuk oynamaya müsait.”

Ervahi uçmaq / ervahi örlimek / ervahi ürkümek (UTMSİL, 53)

“Öfkelenmek, sinirlenmek”

Turaxan mitildap yığlaşqa başlidi. Exmet Qariyniñ ervahi uçti. “Turahan kımıldayıp ağlamaya başladı. Ahmet Kariy deliye döndü.” * Hurunlarniñ bu yéñi imaretke eyib qoyuşı uniñ ervahini örletti. “Tembellerin bu yeni binada kusur bulması onu sinirlendirdi.” * Cisa... dersxanığa kirip olturğan balılarni kördi, uniñ ervahi örlidi. “Bekçi... Sınıfa girip oturan çocukları gördü, çok sinirlendi.”

Eza / müçe (UTMSİL, 54)

“Aza, üye, organ”

Partiye ezasi. “Parti üyesi” * Komitét ezasi. “Komite üyesi” * Hökümet ezasi. “Hükümet üyesi” * Séziş ezaliri. “Duyu organları” * Cümle muçiliri: ige, xever, egeşme bölekler. “Cümlelerin öğeleri: Özne, yüklem, yan cümleler.”

Ezme / ézileñgü / giciñ / milciñ / sörelmipalas / midiq (UTMSİL, 54)

“Uyuşuk, miskin, gevşek, ağır”

Ezmisini ezmek. “Oyalanmak” * Ezme ezmisini ezgüçe, çaqqan işini püttürer. “Uyuşuk oyalanana kadar, eli çabuk işini bitirir.” * Ézileñgü ezmidin xapa imiş. “Gevşek, miskine öfkeliymiş.” * Giciñ ustidin ildam gaday yaxşı. “Hızlı dilenci, gevşek ustadan iyidir.” * Milciñ adem söz buzır, qıñgir harva yol. “Ağır adam söz bozar, kötü at arabası yol.” * Milciñni ezme yéñidu, ezmini xudadin bezme yéñidu. “Ağır uyuşuk yenek, uyuşuğu Allahsız yener.”³² * Sörelmipalas paytimisinimu sörep yürüdü. “Uyuşuk, dolağını sürükleyerek yürüyor.”

Ezmilik / ézileñgülük / giciñliq / milciñliq / sörelmipalasliq (UTMSİL, 54)

“Uyuşukluk, miskinlik, yavaşlık, eli ağırlık”

Ezmiliktin bez. “Uyuşukluğu bırak.” * Ézileñgülük açliqniñ asasi. “Açlığın sebebi uyuşukluk.” * Qériniñ giciñliqi – baliniñ erkiliki. “Yaşlının miskinliği, çocuğun şımarıklığı.” * Milciñ milciñliq qılıp külkige qaptı. “Uyuşuk, uyuşukluk yapıp gülünç duruma düşmüş.” * Sörelmipalasliq işni buzıdı. “Uyuşukluk işi bozar.”

Es I / yad / xatire / sem (UTMSİL, 54)

“Hafıza, yad, hatıra, anı”

³² Hareketleri ağır insanı kendisi gibi uyuşuk insan düzeltir, anlamında kullanılır (UMTİL, 317).

Ana nesihitini este çin saqla. “Anne nasihatini aklında iyi sakla.” * Ana, ésimde aq süt béríp baqqanliriñ! “Anne, hatırımda ak süt verip baktıgım.” * Yadiñdidu belki, sen tuğulğan an hemme külgenidi, sen yigligan; şundaq yaşıginki kéter çéginde hemme yiglap qalsun, sen mañgin xendan. “Yadımdadır belki, senin doğduğun zaman herkes gülmüş, sen ağlamıştın, öyle yaşa ki gideceğin zaman herkes ağlasın sen kahkahalarla git.” * Sen bilen bille bolğan xuşal peytler hazırmu xatiremde turidu. “Seninle birlikte olan güzel zamanlar şimdi bile hatırımda duruyor.” * Çimçim ettim çim bilen, kavap ettim zix bilen, ési-yadım sen bilen, sen yürüsen kim bilen! “Sustum sessizlik ile, kebab yaptım şiş ile, aklım fikrim sen ile sen yürürsün kim ile.” * U kelmey qalmisun, semige sep qoy. “O mutlaka gelsin, hatırlat.”

Es II / xud / hoş (UTMSİL, 55)

“Şuur, bilinç, akıl”

Es kirmek “büyümek, olgunlaşmak”, ési bar “şuurlu”, ési yoq “şuursuz”, ésinin yigmaq “aklını toplamak” * Ésinin barida étikiñni yap. “Aklındayken dediğini yap” * Er qerisa küçidin qalar, xotun qerisa ésidin. “Erkek yaşlansa gücü gider, kadın yaşlansa şuur.” * Xudi bar “şuurlu”, xudi cayıda “şuuru yerinde”, xudini yoqatmaq “şuurunu kaybetmek” * Xudi yoq ademdin qorq. “Şuursuz insandan kork.” * Töge buğriğa kirse xuditi bilmes. “Deve kızıssa aklını kaybeder.” * Hoşi bar “bilinçli”, hoşi yoq “bilinçsiz”, qoşını tapmaq “aklını başına toplamak” * Qoy qırqıganni körgeñ öçke hoşidin kéter. “Koyun kırpıldığını gören keçi kendinden geçer.”

Esebiy / istiriye (UTMSİL, 55)

“Sinirli, asabi, histerik”

Çin muhebbet esebiy nersilerni yaqi şehvaniy nersilerni yiraqqa qoğlaydu. “Gerçek sevgi, asabi ya da şeytani şeyleri uzaklaştırır.” * Callatlar istiriyelerçe varqiridi. “Cellatlar histerik gibi bağırıyor.”

Eser / emgek (UTMSİL, 55)

“Eser, yayın”

Esiriñizni oqup, éstetik zoq aldım. “Eserinizi okuyup estetik zevk aldım.” * Bizniñ bir mühim vezipimiz yoldaş Zunun Qadiriñ eserlerini retlep toplam qilip çiqiriş. “Bizim önemli bir vazifemiz, Zünun Kadir’in eserlerini derleyip yayımlamak.” * Teyipcan Éliyevniñ nurgun emgekliri toplam bolğan. “Teyipcan Eliyov’un çok sayıdaki eseri derlenmiş.”

Estayidil / qunt (UTMSİL, 55)

“Candan, içtenlikle, titiz, dikkatli”

Estayidil adem birla qétim xatalışidu. “Titiz insan sadece bir kere hata yapar.” * İxlasmen adem estayidil işleydu. “Sadık insan titizlikle çalışır.” * Qunt bolmisa quvvet bolmaydu. “Dikkat olmazsa kuvvet olmaz.”

Ester / iç (UTMSİL, 56)

“Astar”

Estiridin pevizi çoñ. “Pervazı astarından büyük.” * İçi téşidin qılışmaydu. “Astarı dışından fark edilmez.”

Esterlimek / içlimek (UTMSİL, 56)

“Astarlamak”

Yotqanni esterle. “Yorganı astarla.” * Kiyimniñ içi içligende bilinidu. “Giysinin içi astarlanınca belli olur.”

Essalamueleykum / essalam / salam / yaxşimusiz / tinçliqmu / tazikenla (UTMSİL, 56)

“Selamünaleyküm, selam, merhaba”

“Essalamu eleykum” dése, “beş teñge ber” deptu. “‘Esseamu aleyküm’ denince ‘beş tenge ver’ der.” * Essalam, – dep éñişip salam berdi qız atisiğa. “Selam, diyerek eğilip selam verdi kız babasına.” * Bazarda salam yoq, namazda tekliq. “Pazarda selam olmaz, namaza davet.” * Salamğa ilik – sünnet. “Selamı almak sünnettir.” * -Yaxşimusiz? – dédi yigit qızğa qol uzitip. “Merhaba, dedi genç, kıza elini uzatıp.” * Tinçliqmu, obdan turuvatamla dep tinç-amanliq sorişip ketti ular. “Merhaba, iyi misin, diye hal hatır sordular.” * Tazikenla, – dédi turpanliq dostum körgeñ hamam. “Merhaba, dedi Turfanlı dostum hemen.”

Esqatmaq / qutatmaq / aş bolmaq / mal bolmaq (UTMSİL, 56)

“Lazım olmak, işe yaramak, yardımcı olmak”

Başqa kün çüşkende esqatqan dost – çin dost. “Başın dara düştüğünde yardım eden dost, gerçek dosttur.” * Bar, berike, qutatsun. “Bereketli olsun, faydalı olsun.” * Xotun dégen bilen ömür boyı aş boluşqa közün yetkende turmuş qur. “Bir kadınla ömür boyu bakmayı göze alıyorsan evlen.” * Baqsa mal bolidu. “Baksa işe yarar.”

Esker / çerik / leşker / ceñçi / yigit / nöker / sipah / çora / servaz (UTMSİL, 56)

“Asker, savaşçı”

Esker, ceñçi hariç diğerleri bugün kullanılmıyor.

Hemmila eskerniñ marşal bolalışı mümkün. “Her askerin mareşal olabilmesi mümkün.” * Bir çerik qoşun bolalması. “Bir asker ordu olamaz.” * Leşkerniñ hemmisi bolalması batur, deştte şir, böre bardur. “Askerin hepsi olmaz bahadır, çölde aslan, kurt vardır.” * Général boluşni arzu qilmigan ceñçi yaxşı ceñçi emes. “General olmayı arzu etmeyen savaşçı iyi savaşçı değildir.” * Yigit bolsañ, yigitlikiñ bilen tonul. “Askersen yigitliğinle tanın.” * Nadan xanniñ nökirimu nadan. “Cahil yöneticinin askeri de cahil olur.” * Sipahniñ çéyi tatlıq bolsa eger, unda şan emes, resvaliq köpiyer. “Askerin çayı tatlı olursa eğer, onun şanı değil rezilliği yükselir.”

Esletme / mimurandum (UTMSİL, 57)

“Muhtıra”

Diplomatiye ministrliki AQŞniñ Cuñgoda turuşluq baş elçisige esletme tapşurdi. “Diplomasi Bakanlığı AKŞ’nin Çin’de bulunan büyükelçisine muhtıra verdi.”

Eslimek / yadlimaq / zikir qilmaq (UTMSİL, 57)

“Hatırlamak, düşünmek, bahsetmek”

Körüp eslimey, eslep kör. “Görüp hatırlamadan hatırlayıp gör.” * Ayni körüp séni yadlidim. “Aya bakıp seni düşündüm.” * Daim séni zikir qilimen. “Sürekli seni anıyorum.”

Esli / ezili (UTMSİL, 57)

“Asıl, esas”

Hemme çokan yazda çokan, eski çokan qışta çokan. “Bütün söğütler yazın söğüt, asıl söğüt kışın söğüt.” * Sungan eynek eslige kelmes. “Kırılan cam eski haline dönmez.” * Ezili bir ikki bolmas. “Aslı bir olan, iki olmaz.”

Esvab / qoral / cabduq / sayman / üsküne / destigah / encam (UTMSİL, 57)

“Alet, cihaz”

Déhqañçiliq saymanliri “tarım aletleri”; médictsina esvabliri “tıbbi cihazlar” * Tömür esvab işlitilmise dat basidu. “Demir alet çalıştırılmazsa paslanır.” * İş qoraliñ saz bolsa, muşeqqitiñ

az bolar. “İş aletlerin kaliteli olursa meşakkatin az olur.” * Harvikeşniñ cabduqı pütmes. “At arabacısının aletleri bitmez.” * Yağaça yasalğan saymanniñ pana yémeydiğini yoq. “Tahtadan yapılan aletlere çivi çakılmayanı yok.” * Ustam üsküniliri bilen avare, quşnaçım upa-eñlikliri bilen avare. “Ustam aletleri ile, karısı kozmetikleri ile meşgul.” * Destigahi puxtiniñ işi puxta. “Tezgâhı sağlam olanın işi de sağlam olur.” * Encam toluq bolsa, iş pütün bolidu. “Levazım tam olursa iş eksiksiz olur.”

Esir / tutqun / bulut / bulğut (UTMSİL, 58)

“Esir, tutsak, mahkûm”

İçinde pinhan bolsa siriñ, u seniñ esiriñ, özüñ aña esirsən qaçan qildiñ aşkara. “İçinde gizliyse sırrın senin esirin, açığa çıkardığında sen ona esirsin.” * İran 400 iraq esirini öz aldığa qoyup bərişni qarar qildi. “İran, 400 Irak esirini serbest bırakmaya karar verdi.” * Muhebbetke tutqun bolsañ, köz yeşin qurumas. “Aşka tutsak olursan gözyaşın kurumaz.” * Biz hemmimiz tutqunlarmız, peqet ayrimlirimizniñ qamaqxanimiz dérizilik, ayrimlirimizniñ dérizisiz. “Biz hepimiz tutsaklarız, fakat bazılarımızın hücresi pencerele, bazılarımızın penceresiz.”

Esir / diger / ikinti (UTMSİL, 58)

“İkindi”

Esir namizi qaza boldi. “İkindi namazı kaçtı.” * Namazdigerde kelgin. “İkindi namazında gel.” * İkinti vaqti yazda salqın vaqit. “İkindi vakti, yazın serin vakit.”

Eş / hemrah (UTMSİL, 58)

“Plasenta”

Eş bovaq-törelme bilen kindik arqılıq bağlinidu. “Plasenta, fetüsle kordon vasıtasıyla bağlanır.” * Baliniñ hemrahi vaqtida çüşmey, Ayimxan çiq qiynaldi. “Çocuğun plasentası zamanında düşmedi, Ayimhan çok sıkıntı çekti.”

Eşeddiy / müdhiş / yavuz / vehşiy (UTMSİL, 59)

“Sert, acımasız, dehşetli, korkunç, zalim, kötü kalpli”

Açlıq – eşeddiy düşmen. “Açlık, acımasız düşman.” * Çaşqanniñ nezeride müşüktin mudhiş nerse yoq. “Farenin nazarında kediden korkunç bir şey yok.” * Yamanniñ közidin qorqma, yavuzniñ sözidin qorq. “Kötünün gözünden korkma, zalimin sözünden kork.” * Yavuzğa

yaxşılıqniñ nuri çüşmey. “Zalime iyiliğin nuru düşmez.” * Kişiler bir niyette küç çıqarsa, eñ vehşiy hayvanmu tutular. “İnsanlar bir amaç için çalışırsa, en azılı hayvan bile yakalanır.”

Eşeddiylik / müdhişlik / yavuzluq / vehşiylik (UTMSİL, 59)

“Acımasızlık, zalimlik, kötülük”

Eşeddiylik erkinlikni boğidu. “Zalimlik, özgürlüğü boğar.” * Müdhişlik menmenlik tuğdurar. “Vahşilik kibir doğurur.” * Arslan yavuzluq qılsimu, arslan péti qalar. “Aslan zalimlik yapsa da aslan olarak kalır.” * Vehşiylik vehime tuğdurar. “Vahşilik, korku doğurur.”

Eşmek / örümek (UTMSİL, 59)

“Örmek”

Yipni eşip arqan qılsañ, şirmu qéçip qutulalmas. “İpi örüp urgan yapsan, aslan bile kaçıp kurtulamaz.” * Uzun argamça bir baştin örüler. “Uzun urgan bir taraftan örülür.” * Çéçi örüme qilip örülgen qız kétép baratti. “Saçı örgü örülmüş kız gidiyordu.”

Eqelliy / ednasi / laeqel (UTMSİL, 59)

“En basit, en aşağı, en az”

Eqelliy bir müşükke bolsañ méhriban, démek, salamettur sendiki iman. “Basit bir kediye gösteriyorsan merhamet, selamettedir sendeki iman.” * Dukanlar quruq idi, ednasi yiñnimu tépilmaytti. “Dükkânlar boştu, basit bir iğne bile bulunmuyordu.”

Eqil / idrak / paraset / zéhin / böğüş / ög / muñ (UTMSİL, 59)

“Akıl, idrak, feraset, zihin”

Eqil bilen edeb qoşkézek, eqil hesendur, edeb hüsen. “Akıl il edep ikizdir. Akıl Hasan’dır, edep Hüseyin.” * Eqil tozumas, bilim xorimas. “Akıl artmaz, bilgi azalmaz.” * Eqil yaşta emes başta. “Akıl yaşta değil baştadır.” * Kéçikken eqil-ormidin kéyinki yamğur. “Geç gelen akıl, hasattan sonraki yağmur gibidir.” * Bextlikke eqilniñ néme kéreki, eqli yoqqa bextniñ néme kériki. “Şanslıya akıl ne gerek, akılsıza şans ne gerek.” * Eqil bilen idrak peqet aña yar, pütün tilsiz alem permanığa yar. “Sadece akıl ile idrak ona yar, bütün dilsiz âlem fermanına yar.” * İdrakqa tolsa ger yaşıñ qelbi, hetta qérilardin ötidu eqli. “İdrake yetiyorsa eğer gencin kalbi, yaşlılardan bile fazladır akılı.” * Kepsizniñ parasiti yoq. Ğemsizniñ parağiti. “Haylazın feraseti yok, gamsızın istirahati.” * Ademniñ zéhni işletkenséri éçilidu, işletmise tutulidu. “İnsanın zihni çalıştıkça açılır, çalışmazsa bulanır.”

Eqilsiz / idraksiz / parasetisiz / eqli dümbisige ötüp qalğan / kallisi yoq (UTMSİL, 60)

“Akılsız, idraksiz, anlayışsız”

Eqilsizniñ pemi yoq, gep-söziniñ temi yoq. “Akılsızın anlayışı yok, sözünün anlamı yok.” * Eqilsiz baş – cansız ten. “Akılsız baş, ruhsuz vücut gibidir.” * İdraksiz başniñ derdini put tartıdu. “Akılsız başın cezasını ayaklar çeker.” * Parasetisiz palaketke yoluqar. “Ferasetsiz felakete uğrar.” * Eqliñiz dümbiñizge ötüp qaptu, – dedi Şah Maxsut. “Aklınızı peynir ekmekle yemişsiniz, dedi Şah Mesut.” * U hazır taraqlap yürüdü, biraq u kallisi yoq, döt bir néme. “O şimdi caka satıyor ama kafasız, aptal bir şey.”

Eqilliq / idrakliq / parasetlik / zéhinliq (UTMSİL, 60)

“Akıllı, idrak sahibi, anlayışlı, zeki”

Eqilliq hem aldimas, hem aldanmas. “Akıllı hem aldatmaz hem aldanmaz.” * Eqillikniñ yükü exmeqniñ boynıda. “Akıllının yükü ahmağın boynunda.” * Bir eqilliq baş miñ başni qutuldurur. “Bir akıllı baş, bin başı kurtarır.” * İdrakliq bilen exlaqlıq bir-birige hemişe muvapiq kélidu. “İdrak sahibi ile ahlaklı kişi birbirine her zaman uygundur.” * Parasetlikke bala-qaza yolımas. “Feraset sahibine kaza bela uğramaz.” * Zéhinliq oquğuçı oqutquçisidin ötüp kétéşke tirişar. “Zeki öğrenci hocasını geçmeye çalışır.”

Eqilge muvapiq / ratsional (UTMSİL, 60)

“Akla uygun, rasyonel”

İkkinçi quruluş şirkitede eqilge muvapiq teklifler yaxşı bir terep qilindi. “İkinci inşaat şirketinde makul teklifler ele alındı.”

Eqli qısqa / eqli kuta / eqli kem / kem eqil (UTMSİL, 61)

“Akıllı kıt, yetersiz”

Devr özgerdi, “xotun kişiniñ çéçi uzun, eqli qısqa” dégen gepmu emeldin qaldı. “Devir değışti, ‘kadının saçı uzun akıllı kısa’ sözünün de hükmü kalmadı.” * Eqli kuta erdin, eqilliq bala ela. “Akıllı çocuk, akılsız adamdan yeğdir.” * Eqli kemdin eqil sorıma. “Akıllı kıttan akıl alma.” * Kem eqil eqilliqni menitmes. “Akılsız akıllıyı ilerletmez.”

Eks / tetür (UTMSİL, 61)

“Ters, zıt”

Herqandaq nersiniñ eks teripi bolidu. “Her şeyin zıt tarafı vardır.” * Oñniñ tetüri, tetürniñ oñı bolidu. “Düzün tersi, tersin düzü olur.”

Eksiçe / tetüriçe (UTMSİL, 61)

“Aksi halde, hatta, üstelik”

Yamğur yağmas dep oyliyidim. Oyumniñ eksiçe yamğur qattiq yağdı. “Yağmur yağmaz diye düşündüm. Düşüncemin aksine çok yağmur yağdı.” * Oyunni qoyaylı, uniñ tetüriçe iş tutaylı. “Oyunu bırakalım onun yerine işe koyulalım.”

Eksilinqilabçı / kontrrévolýotsion (UTMSİL, 61)

“İnkılap karşıtı”

Eksilinqilabçılar inqilabniñ düşmini. “İnkılap karşıtları, inkılabın düşmanı.” * İlgiri yürüzülgen “eksilinqilabçılarnı bésıqturuş herikiti”de neticimu bar, éğışmu bar idi. “Yürütülen “inkılap karşıtlarını bastırma hareketi”nde başarı da başarısızlık da vardı.”

Eksiyetçi / réaksion (UTMSİL, 61)

“Muhalif”

Eksiyetçiler sotsiyalizmğa çış-tirniqi bilen qarşı turup keldi. “Muhalifler sosyalizme dişini tırnağına takarak karşı durdu.” * Eksiyetçi küçler tereqqiperverlikni xalimaydu. “Muhalifler, terakkiperverliğı istemiyor.”

Eksiyetçilik / réaksionluq (UTMSİL, 62)

“Muhaliflik”

Eksiyetçilik inqilabiy işlarga daim putlikaşañ bolidu. “Muhaliflik, inkılap işlerine daima engel olur.”

Eger / ger / egerde / egerçende / egerki / egerkim / mubada / navada / abam / birükiye / qali (UTMSİL, 62)

“Eğer, şayet, ise”

Qılsa eger ikki cahil cédel-macira, üzülidu bolsa zencir bu arida. “Eğer iki cahil kavga ederse, kırılır varsa zincir arada.” * Addiy taş sundursa zer qaçını ger, taş dañqi ösmeydu, kemsitilmes zer. “Basit bir taş altın kabı kırsa eğer, taşın şöhreti artmaz, altın aşığılanmaz.”

* Egerde düşmenge sel qarisañ, meğlup boliseñ. “Düşmanı küçümsersen mağlup olursun.”

* Egerçende yamğur yağmisa, ete barimen. “Eğer yağmur yağmazsa yarın gideceğim.” * Egerki, sen barmisañ, menmu barmaymen. “Eğer sen gitmezsen ben de gitmeyeceğim.” * Egerkim xamanni vaqtda tepmiseñ, hosuldin cezmen ziyan tartisen. “Eğer vaktinde harman dövmezsen, hasattan zayıat verirsin.” * Mubada tırnaqçe iş qılsa şu er, yaxşı ayal uni tağdek köptürer. “Eğer tırnak kadar iş yapsa bir adam, iyi kadın onu dağ gibi büyütür.” * Navada maxtaş orunsiz bolsa, u xuşamettur. “Övgü yersiz olursa dalkavukluk olur.”

Egeşmek / iqtida qilmaq (UTMSİL, 62)

“Peşinden gitmek, takip etmek, arkasına takılmak”

Nepsige egeşken exmeq – palaket tégide yatmaq. “Nefsine uyan ahmak, felaket dibinde yatar.” * İqtida qildim hazır imamğa... “Uydum hazır olan imama...”

Egri / egri-büğri / egri-toqay / qiñgir / qiysisiq / qiñgir-qiysisiq / siñayan / qiya / qiypaş / yantu / egimeç / ilenç / qiñru (UTMSİL, 62)

“Eğri, eğri büğrü, çarpık, eğik”

Hemmila egri yağaç ya bolivermeydu. “Her eğri ağaç yay olmaz.” * Egriniñ sayisimu egri. “Eğrinin gölgesi de eğri olur.” * Egri qozuqqa donay toqmaq. “Eğri kazığa yamuk tokmak.” * Egri söz baş yarar. “Eğri söz baş yarar.” * Hasaniñmu egri-büğrisi bar. “Bastonun da eğrisi var.” * Sayahetçiler çüşken aptobuslar egri-toqay tağ yolida toxtimay ilgirileytti. “Turistlerin bindiği otobüsler eğri büğrü dağ yolunda durmadan ilerliyordu.” * Qiñgir iş qiriq yildin keyinmu biliner. “Eğir iş kırk yıl sonra da biliner.”³³ * Qiñgir putaqqa ötkür palta. “Eğri dala keskin balta.” * Qariğuğa qiysisiq közmu sultan. “Köre şaşı göz bile padişah.” * Qiysisiq bolsañ, qirlinisen. “Eğriysen budanırsın.” * Qiysisiqqa kemsitip qarima, közüñge qadılar. “Eğriyi hor görme, gözüne sokar.”³⁴ * Qiñgir-qiysisiq yağaçmu tüz köyidu. “Eğri ağaç da düz yanar.” * Siñayan qariğanga tüz siñayan körüner. “Eğri baktığında düz de eğri görünür.” * Qomuşni qiya tutma qoluñni késidu. “Kamışı eğri tutma elini keser.” * Qiypaş yağaç lim bolmas. “Eğri ağaç kalas olmaz.” * Yantuniñ sayisimu yantu. “Yamuğun gölgesi de yamuk olur.” * Egimeç tayaq hasa bolmas. “Eğri sopa baston olmaz.”

Egiz süyi / çéçek süyi (UTMSİL, 63)

“Kar suyu”

³³ Yanlış iş uzun zaman gizlense de bir gün ortaya çıkar, anlamındadır (UMTİL, 267).

³⁴ İnsanların saygı duymadığı, hor gördüğü kişiler vakti gelince çok işler başarır, anlamındadır (UMTİL, 268).

Egiz süyi vaqtda keldi. “Karların erimeye başladığı zaman geldi.” * Çéçek süyidin étizlar osa qilivélindi. “Kar suyuyla tarlalar sulandı.”

Eñ / nahayiti / intayin / bek / taza / rasa / yaman / eceb / acayip / qaltis / zep / ğayet / ölgüdek (UTMSİL, 63)

“En, aşırı, çok, gayet, pek, tam, acayip”

Eñ müşkül kesip kişiler üçün xizmet qiliştur. “En zor meslek, insanlara hizmet etmektir.” * Nahayiti çoñ işlarmu kiçik işlardin çıqıdu. “Çok büyük şeyler bile küçük şeylerden çıkar.” * İntayin zörür bolmisa, uruştin toxtap sülh tüz. “Çok zorunlu olmadıkça savaşı bırakıp barış yap.” * Merdlik emes, şeksiz, cahil hayacan, yerge yiqilganni tepmek bek asan. “Şüphesiz öfke mertlik değil, yere düşeni tekmelemek çok kolay.” * Bugünkü oyun taza qizidi. “Bugünkü oyun çok heyecanlıydı” * Méniñsiz işliri yürüşer taza, birer söz qilişim yaraşmas aña. “Bensiz işleri çok iyi yürüyor, bir şey söylemem işe yaramaz.” * Ademniñ rasa kemter vaqti uluğluqqa taza yéqınlaşqan çéği. “İnsanın tam olarak alçakgönüllü olduğu vakit, yüceliğe çok yakınlaştığı vakittir.” * Bu bala yaman yaxşı bala iken. “Bu çocuk çok iyi bir çocukmuş.” * Eceb yaxşı boptu, burnuñğa su kırıptu. “Acayip iyi olmuş, burnuna su girmiş.” * Gadayniñ uyqusi acayip qattiq. “Fakirin uykusu acayip ağır.” * Hayat – qaltis hüner. “Hayat, büyük zanaat.” * Zep çirayliq keldi bahar. “Çok güzel geldi bahar.” * Ğayet zor netice yaratsañmu meğrurlanma. “Çok büyük bir netice yaratsan da gururlanma.” * Men uni ölgüdek yaxşı körimen. “Ben onu ölesiye seviyorum.”

Eles / cirtaq / aliğay / ğilciq (UTMSİL, 64)

“Şaşı”

Ğilciq Kumul ağzında kullanılır.

Qariğular élige eles padişah. “Körler ülkesinde şaşı padişah.” * Uz xotunğa cirtaq er. “Güzel kadına şaşı koca.” * Aliğay qasapqa qarap, navayni köridu. “Şaşı, kasaba bakıp fırıncı görür.”

Emçek / meme / memeq / köksi / yélin / emig / böksek (UTMSİL, 64)

“Meme, göğüs”

Yélin hayvanlar için kullanılır.

Bala yiglimiğuçe, ana emçek salmas. “Çocuk ağlamadıkça anne meme vermez.” * Ağzi yumşaq mozay qoş emçek émer. “Tatlı dilli buzağı çift meme emer.” * Kiçik bala emesmen,

“emçek”ni “meme”, “memeq” dégili. “Küçük çocuk değilim memeye “emcek”, “emcik” diyeyim.” * Népiz köñlek astida toluq köksi liğildap turatti. “İnce gömleğin altında dolgun göğsü sallanıyordu.” * Héçkim yılanğa öz köksidin cay bermeydu. “Hiç kimse yılana kendi göğsünden yer vermez.” * Yélindiki süt éçimas. “Memedeki süt bozulmaz.”

Elçi I / savçi / arquçi (UTMSİL, 64)

“Elçi, dünürcü, görücü”

Savçi bugün kullanılmıyor.

Elçiğe ölüm, carçığa körüm. “Dünürcüye ölüm, haberciye kalım.” * Toyniñ elçisi bolğuçe bayniñ galçisi bol. “Düğünün görücüsü olacağına zenginin hizmetçisi ol.” * Éxmeq savçi ikki terepni buzır. “Ahmak görücü arayı bozar.”

Elçi II / seper / posol (UTMSİL, 65)

“Elçi, sefir”

Önüne baş kelimesi getirilerek de kullanılır.

Elçi batur, palvan boluşı lazım, dadıl söz, bilimdan boluşı lazım. “Elçi cesur, güçlü olmalı, cesurca konuşmalı, bilgili olmalı.” * Elçi dexlisizlik hoquqığa ige. “Elçinin dokunulmazlığı var.” * Cuñxua Xelq Cumhuriyitiniñ Pakistan İslam Cumhuriyitide turuşluq baş elçisi Pakistan zuñtuñığa dölet mektupi tapşurdi. “Çin Halk Cumhuriyeti’nin Pakistan İslam Cumhuriyeti baş elçisi Pakistan Cumhurbaşkanına resmî mektubu iletti.”

Elçixana / saparetxana / posolistiva (UTMSİL, 65)

“Elçilik, sefaret”

Cuñgoniñ Türkiyide turuşluq baş elçixanisi. “Çin’in Türkiye Büyükelçiliği.” * Véngriyiniñ Cuñgoda turuşluq baş elçixanisi. “Macaristan’ın Çin Büyükelçiliği.”

Elçi kirküzmek / adem qoymaq (UTMSİL, 65)

“Genç erkeğin kızın ailesinin onayını almak için dünürcü göndermesi”

Özüñniñ kimlikini biley déseñ, biravniñ qızığa elçi kirküz. “Kendini bilmek istersen birisinin kızına dünürcü gönder.”³⁵ * Qiz bilen kélişip qalğan bolsañ, ata-anisiğa adem qoyup baq. “Bir kız ile anlaşırsan ana babasına görücü gönder.”

³⁵ Bir kimse kendisinin toplumdaki yerini ve karakterini, başkaları ile ilişki kurduğu ya da dünür olduğunda öğrenebilir, anlamında kullanılır (UMTİL, 357).

Elgek (eglek) / ğelvir / ötkeme / eskü (UTMSİL, 65)

“Elek, kalbur”

Elgekke béríp, erge tégiptu. “Eleğe gidip kocaya varmış.”³⁶ * Eglíki bar, tasqaydığını yoq. “Eleği var, eleyeceği yok.” * Ğelvirdin ötüp, ötkemide toxtaptu. “Kalburdan geçip elekte kaldı.”

Elvette / derveqe / tebiyy (UTMSİL, 66)

“Elbette, gerçekten, şüphesiz, tabii”

Hayatla bolidikenmen, elvette, öginivérimen. “Yaşadığım süre boyunca elbette öğreneceğim.” * Saxtıpezlik, derveqe, yarımaydu, lékin hemmıla yerde tüz köñül bolivérişkimu bolmaydu. “Sahtekârlık şüphesiz işe yaramaz, ama her yerde dürüst olmak da olmuyor.” * Tebiyy, biz meqsetke yétimiz. “Tabii, biz amacımıza ulaşacağız.”

Emes / tügül (UTMSİL, 66)

“Değil”

Bir hüner igisi bolsa adem ger, u emes, körsiter uni şehvane, ademniñ qimmiti emes kümüş, zer; ademniñ qimmiti bilim hem hüner. “İnsan bir hüner sahibi olursa eğer, o değil, gösterir onu çekici, insanın kıymeti değil gümüş, altın; insanın kıymeti bilim ve hüner.” * Qoluñdin kelginini emes, yaraşqinini qil. “Elinden geleni değil, gerekeni yap.” * Bu işqa sen tügül, umu yarımaydu. “Bu işte sen değil, o bile işe yaramaz.” * Dölet barida atni körüñ, mingili yol yoq, dölet kétip, at tügül, noxtimu yoq. “Devlet olduğunda ata bakın binecek yol yok, devlet yokken at değil dizgin bile yok.”

Emel qilmaq / riaye qilmaq (UTMSİL, 66)

“Uymak, riayet etmek”

Heqiqetke bolğan eñ zor hürmet heqiqetke emel qiliştur. “Hakikate olan en büyük hürmet, hakikate bağlı kalmaktır.” * Alim ger ilmige qilmisa riaye, u üstige kitab yüklengen eşek. “Âlim eğer ilmine riayet etmiyorsa o kitap yüklenmiş eşek gibidir.”

Emeliyette / heqiqeten / toğrisi (UTMSİL, 66)

“Gerçekte, hakikaten”

³⁶ Yaptığı işi bitirmeden başka bir işle meşgul olan kişilerin kaygısız ve ihmalkârlığını ifade etmek için kullanılır (UMTİL, 50).

U quruq gep satidu, emeliyette qolidin héç iş kelmeydu. “Onun sözləri kuru gürültü, gerçekte elinden hiçbir iş gelmez.” * Muhebbet ademge téximu köp küç-quvvət bərişi lazım, muhabbet hazır heqiqeten şundaq qilivetidu. “Sevginin insana daha çok güç kuvvet vermesi lazım, şimdi sevgi hakikaten insana güç veriyor.” * Düşmenge baş egme, toğrisi, düşmenge düşmən bol. “Düşmana teslim olma, doğrusu düşmana düşman ol.”

Emgek / méhnet / péşane teri (UTMSİL, 67)

“Emek, iş, alın teri”

Méhnet artık kullanılmıyor.

Emgek qehrimanı “emek kahramanı” * Emgek nemuniçisi “örnek işçi” * Emgek küçi “iş gücü” * Emgek süğurtisi “iş sigortası” * Emgek küni “İş günü” * Emgek sicilliği “Emek yoğunluğu” * Emgek ünümdarlığı “iş verimi” * Emgek obyékti “iş hedefi” * Emgek vasitiliri “çalışma araçları” * Emgek pisixologiyisi “çalışma psikolojisi” * Er elge emgiki bilen tonular. “Erkek, işi ile tanınır.” * Emgek canniñ lezziti. “Çalışmak ruhun lezzeti” * Méhnetniñ tégi rahat. “Emeğin sonu rahatlık.” * Saqilini satqan qéridin méhnitini satqan bala yaxşı. “Emeğini satan çocuk, sakalını satan yaşlıdan evladır.” * Hemme bayliq péşane teridin kélidu. “Bütün zenginlik alın terinden gelir.”

Emgeksiz / méhnetsiz (UTMSİL, 67)

“Emeksiz”

Emgeksiz oyun-tamaşa – tuzsuz bolka³⁷. “Emeksiz eğlence, tuzsuz ekmek.” * Méhnetsiz ötken küñüñni ömrüñge hésablıma. “Emeksiz geçen gününü ömründen sayma.”

Emgekçi / méhnetkeş (UTMSİL, 67)

“Emekçi, çalışan”

“1-may” xelqara emgekçiler bayrimi. “1 Mayıs Uluslararası İşçi Bayramı” * Emgekçiler bayliq yaratquçılardur. “Emekçiler zenginlik yaratan kişilerdir.” * Méhnetkeş cahan ehliniñ eñ zor köpçilikini teşqil qilidu. “Emekçiler dünya halkının büyük çoğunluğunu teşkil ediyor.”

Emgek küçi / iş küçi (UTMSİL, 68)

“İş gücü”

³⁷ Bolka: Beyaz undan yapılan, fırında pişirilen bir eşit ekmek. Uzun ve içi boş olur (UTİL, 475).

Altın tağ yézisida 208 er emgek küçi, 180 ayal emgek küçi, 18 yérím er emgek küçi, 9 yérím ayal emgek küçi bar. “Altın Dağ köyü 208 erkek, 18 kadın, 18 genç erkek ve 9 genç kız iş gücüne sahip.”

Emma / lékin / biraq / velékin / şundaq bolsimu (UTMSİL, 68)

“Ama, lakin, fakat, ancak, velakin, öyle olsa da”

İnsan ölidu, emma xelq yaşaydu. “İnsan ölür ama halk yaşar.” * Böre kül reñ túske kirişi mümkün, lékin aq köñül bolalmaydu. “Kurt kül renkli olabilir ama iyi kalpli olamaz.” * Nan köpeydi, abroy kémeydi, biraq yoqçılıq xarlıqtın köre yaşıraq. “Ekmek artar, itibar azalır ama yokluk aşağılanmaktan daha iyidir.” * Candin kέçiş asan velékin can dosttın keçmeklik qiyin. “Candan geçmek kolay velakin can dosttan geçmek zor.” * Küç-quvvettin qaldım, şundaq bolsimu iştin toxtimidim. “Gücümü kaybettim yine de işi bırakmadım.”

Emise / u halda / undaq bolsa (UTMSİL, 68)

“Öyleyse, o halde, o zaman”

İş putti, emise, qaytayli. “İş bitti, öyleyse dönelim.” * Düşmen yéñilgen bolsa, u halda, biz teximu zor teyyarlıq qılışımız kerek. “Düşman yenilmişse, o halde bizim daha büyük bir hazırlık yapmamız lazım.” * Dostlar oynap, külsün, undaq bolsa, men şadlinimen. “Dostlar gülüp oynasın, o zaman ben mutlu olurum.

En / keñlik (UTMSİL, 68)

“En, genişlik”

Éni kek xese kirlikke eplik. “Eni geniş kumaş kirlenmeye müsait.” * Keñliki çoñ bolsa, uzunniñ ölçimi qisqiridu. “Genişliğı büyükse uzunun ölçüsü kısılır.”

Enene / traditsiye / toqu (UTMSİL, 69)

“Anane, gelenek, tradisyon”

İnqilabiy enenimizge varisliq qiliş – yaşlarniñ burçı. “İnkılap geleneklerimize sahip çıkmak gençlerin borcu.” * Méhmandostluq Uyğur xelqiniñ enenisi. “Misafirperverlik, Uyğur halkının ananesi.”

Endize / qélip / apqut / téz / modél / yañ (UTMSİL, 69)

“Kalıp, örnek”

Sotsializminin hemme elge bap kélidiğan endizisi yoq. “Sosyalizmin bütün devletlere uygun olan örneği yok.” * Anidin qıñgır tuğulğanı tızge salsañmu tüzelmes. “Anadan eñri doğanı kalıba koysan da düzelmez.”

Endişe / teşviş / vehime / bulğaş (UTMSİL, 69)

“Endişe”

Endişiniñ bir éti qorqaq. “Endişenin diğər adı korku.” * Xatircem bolar péqir ve derviş, pul bilen ulğıyar xiyal, teşviş. “Rahattır fakir ve derviş, parayla artar düşünce ve kaygı.” * Vehime bassa uyqu qaçar. “Endişe gelince uyku qaçar.”

Ensirimek / endişe qilmaq / ğem yémek / vayım yémek / ömsürün bolmaq (UTMSİL, 69)

“Endişe etmek, kaygılanmak, tasalanmak”

Ensirigen armanda qalidu. “Kaygılanan hayal kırıklığına uğrar.” * Qoğunluqtiki qarançuq endişe qilmaydu. “Bostandaki korkuluk endişelenmez.” * Ceñde öz bésidin ğem yégen insan, özge başni qolğa kirgüzgen qačan. “Savaştta kendi başından kaygılanan insan, bakasının başını ele geçirmiş.” * Ademni ğem yeydu, tömürni nem. “İnsanı gam yer, demiri nem.” * İş öz yoli bilen mañidu, vayım yéme. “İş yolunda gidiyor, kaygılanma.” * U ömsürün bolup öydin qéçiptu. “Onun rengi atıp evden kaçmış.”

Enze / délo (UTMSİL, 70)

“Dava, dosya”

“Qızıl tağ” bac ponkiti 30 miñ yüenlik bac yoşuruş enzisini paş qilğan. “Kızıl Dağ” vergi merkezi 30 bin yüenlik vergi kaçırma suçunu ortaya çıkardı.” * Maralbéşi nahiyisiniñ muavin hakimi zor xianet ve eskilik qilgini üçün mexsus délo békitip tekşürüldi. “Maralbaş nahiyesinin hakim yardımcısı büyük ihanet ve gericilik yaptığı için özel dava ile soruşturuldu.”

Enqa / sumurğ / huma / mada / qéqinos (UTMSİL, 70)

“Anka, Simurg, Hüma”

Payansız bilimler sende mücessem, enqadin büyükrek addiy yaşañ hem. “Sınırsız ilim sende mevcut, ankadan daha görkemli ve mütevazı yaşa.” * Dölet quşı qonsa çivin beşiğa, sumurğ

kéler künde qéşığa. “Devlet kuşu konsa sineğin başına, Simurg gelir her gün yanına.”³⁸ * Huma – küç-qudretniñ timsali. “Hüma, güç kuvvetin timsalidir.” * Qağa balisini qéqinos hésablaydu. “Karga yavrusunu kaknüs kuşu sanar.”

Enqaniñ tuxumi / tépilmasniñ xormisi (UTMSİL, 70)

“Bulunmayan ya da çok az bulunan şeyler için söylenir.”

Birvaqitlarda toxu tuxumimu enqaniñ tuxumi bolup ketkenidi. “Bir vakitler tavuk yumurtası anka yumurtası gibiydi.” * Al bu némeñni, tépilmasniñ xormisimidi?! “Al şu şeyini, bulunmaz Hint kumaşı mı ne!

Ehmiyet / étibar / qedir-qimmet / tугan (UTMSİL, 70)

“Ehemmiyet, önem, değer, kıymet”

Hayatniñ ehmiyeti başqılarniñ gémmini yéyiş, gem-qayguda, şad-xuramliqta ular bilen bille boluşta. “Hayatın ehemmiyeti, başkaları için endişelenmek; üzüntüde, mutlulukta onlarla birlikte olmakta.” * Étibar qoşqan hessidin kélidu. “Kıymet, sağladığın katkıdan gelir.” * Qedir-qimmet dünya üçün qimmet yaritişta. “Kıymet, dünya için değer yaratmaktan gelir.” * Ademniñ qimmiti uniñ némige érişkenlikide emes. Belki qandaq töhpe yaratqanliqida. “İnsanın kıymeti, onun neye ulaştığından değil, nasıl katkı yaptığındandır.”

Ehmiyetsiz / étibarsız / qedirsiz (UTMSİL, 71)

“Ehemmiyetsiz, önemsiz, değersiz”

Ehmiyetsiz iş bilen bolup ketken kişi öz ehmiyetini yoqitidu. “Önemsiz işle meşgul olan kişi kendi önemini yitirir.” * Étibarsız qalsañ, vehime yéme. “İtibarsız kalsan da endişe etme.” * Qedirsiz qaçan bolsimu qedirsiz. “Kıymetsiz her zaman kıymetsiz.”

Ehmiyetlik / étibarlıq / qedirlik / qimmetlik (UTMSİL, 71)

“Ehemmiyetli, önemli, değerli”

Ehmiyetlik iş – menilik iş. “Önemli iş, anlamlı iştir.” * Étibarlıq adem hürmet kütmes. “Önemli adam hürmet beklemez.” * Qedirlik qedirige yetken kişiniñ. “Kıymet, kıymete layık kişinin.” * Qimmetlik qimmetge yarişa bolidu. “Kıymetli, kıymete uygun olur.”

³⁸ Bir kişinin şansı açıldığında bütün işleri kolaylaşır, zengin kişiler de mevki sahibi kişiler de ona yakınlık gösterir, anlamında kullanılır (UMTİL, 181).

Evrişke / nusxa / nomina (UTMSİL, 71)

“Numune, örnek”

Evrişkini körüp mal al. “Numuneye bakıp mal al.” * Nusxa hemmide bar. “Her şeyin örneği var.” * Éksport qilinidiğan tavarıñ nominasi körsitildi. “İhraç edilen ürünün numunesi gösterildi.”

Evrişim / élastik (UTMSİL, 71)

“Esnek”

Erniñ köñli evrişim. “Yiğidin gönlü yumuşak.”³⁹

Eymenmek / héyiqmaq / tep tartmaq / qisinmaq / tartinmaq / turqinmaq / torquqlanmaq (UTMSİL, 71)

“Çekinmek, utanmak”

Padişahni körgen begdin eyminemdu? “Padişahı gören beyden çekinir mi?” * Hoşyar, merd kişiğe cahan tar emes, tülke avazidin héyiqmas yolvas. “Uyanık, mert kişiye dünya dar değil, tilki sesinden çekinmez kaplan.” * Kimki duç kelgende xevp ve xeter, tep tartmisa şu cahanda mötiver. “Kim ki bir tehlike ve riskle karşılaştığında çekinmezse bu dünyada saygı görür.” * Tartinğanga aş tegmes. “Utanan aç kalır.”

Eylimek / aşlımaq (UTMSİL, 72)

“Tabaklamak, sepilemek”

Tére eyleş hünér telep qilidu. “Deri tabaklamak hünér ister.” * Tére aşla, yamanlıqni taşla. “Deri tabakla, kötülüğü bırak.” * Aşlığan tere éçimaydu. “Tabaklanan deri çürümez.”

Evlad / cemet / nesil / uruq / tuxum / puşt / boğum / toyñun / töl (UTMSİL, 72)

“Evlat, nesil, soy, kuşak, döl”

Yaxşı istilni evlادتin evlatqa qalduruş kérek. “Güzel davranışı nesilden nesle aktarmak gerek.” * Eqilliq bala östürseñ, evladiñ abroy tapar. “Akıllı çocuk yetiştirirsen, soyun saygı görür.” * Cemet cemetke tartidu. “Soy, soya çeker.” * Neslini qurutmaq. “Neslini tüketmek.”

³⁹ İnsanları seven, faziletli, temiz kalpli kişilerin her zaman gönlü yumuşaktır, insanlara şefkati esirgemez, anlamında kullanılır (UMTİL, 44).

* Uruq milletniñ deslepki şekli. “Soy, milletin ilk şeklidir.” * Er tuxumini yoqatmas. “Yiğit soyunu kurutmaz.”

Eynek / közgü / sriçqa (UTMSİL, 72)

“Ayna”

Setlikige eynek eyiblik emes. “Çirkinliği aynanın suçu değil.” * Senet – hayatlıqniñ eyniki. “Sanat, hayatın aynasıdır.” * Tozuğan gül şexiğa çıqmas, sunğan eynek eslige kelmes. “Solan çiçek dalında açmaz, kırılan ayna eski haline dönmez.”

Eyş-işret / keyp-sapa (UTMSİL, 72)

“Zevküsa, keyif, âlem”

Şah eyş-işretke berilse, elni apet basidu. “Şah, zevküsefaya dalsa halk felakete uğrar.” * Eyş-işretke bériliş – eqil-idrakniñ halak bolğanlıqı. “Eğlence ve keyfe düşün olmak, akıl ve idrakin kaybolması.” * Keyp-sapa muqerrer halda çak-çekidin bösülüp kетиşi bilen neticilidü, u öz növitide hevesni çüşkünleştürüşür. “Âlem, şüphesiz her şeyin alt üst olması ile neticelenir. O doğru zamanda hevesini dizginelemektir.”

B

Bap / uyğun / muvapiq / layiq / mas (UTMSİL, 73)

“Uygun, muvafik, layık”

Bap kelgen işta payda bar. “Uygun olan işte fayda var.” * Ötkendiki tecribiniñ hazırğa uyğun kelişi natayin. “Geçmiş tecrübelerin bugüne uygun olmayabilir.” * Vaqitni muvapiq orunlaşturuş vaqitni téceş bilen baraver. “Vakti uygun değerlendirmek, vakti tasarruflu kullanmakla aynı.” * Muvapiq peytte muvapiq iş qiliş – uluğ senet. “Uygun zamanda uygun iş yapmak büyük ustalık.” * Munapiq dostluqqa emestur layiq: munanapiqni munapiq bil, munapiq. “Münafık dostluğa değildir layık, münafığı münafık bil, münafık.” * Layiqıda bolğan işta berike bar. “Doğru işte bereket var.” * Sözüñge işiñ mas kelsun. “Sözünle hareketlerin uyumlu olsun.”

Baplimaq / caylimaq (UTMSİL, 73)

“Cezasını, dersini vermek”

Unıñ özini öziniñ yoli bilen bapla. “Onu kendi usulünle cezalandır.” * Oynaşmıñın erbab bilen, séni caylar her bab bilen. “Uğraşmayın yöneticiler ile seni her türlü cezalandırır.”

Batnımaq / yamanlımaq / öpkilimek / qéyidımaq / çapan çörümek / çapannıñ péşini qaqqmaq / tetür qarımaq / sıñayan qarımaq (UTMSİL, 73)

“Darılmak, incinmek, gücenmek, öfkelenmek, kızmak”

Batnıgannıñ nésivisini başqılar yer. “Küsenin nasibini başkaları yer.” * Yamanlığan abdalnıñ xurcunığa ziyan. “Sinirlenen abdalın hurcuna zarar.”⁴⁰ * İgisige kérek bolsa, qoşnisi öpkilimes. “Sahibi lazım olsa komşusu öfkelenmez.” * Köptin qéyidap könelmey qaptu. “Çoğunluğa kızıp doğru yoldan gitmedi.” * U çapan çörüp çıqıp ketti. “O çapan fırlatıp çıkıp gitti.” * Çapınıñnıñ péşini qaqqınıñ bilenmu iş pütmeydu. “Çapanının önüne vurmakla da iş bitmez.” * Tursun néme boldikin, tetür qarap yürüdu. “Tursun’a ne oldu, sırtını çevirdi.” * Sıñayan qarıganga san yoq. “Sırt çevirenler sayısız.”

Batur / qehriman / qeyser / cesur / merd / ğeyur / böke / toña / tiğraq / qağiz / miravul / qinim / kür / yilpağı / alpağıt (UTMSİL, 74)

“Kahraman, bahadır, cesur, mert”

Xelq baturi “Halk kahramanı” * Barga batur “Barga Batur” * Batur bolsa balisi, yayrap kéter anisi. “Batur olsa yavrusu, mutlu olur annesi.” * Küreş qehrimanı “Savaş kahramanı” * Emgek qehrimanı “Emek kahramanı” * Öz burçını orunlavatqanda cénini ayımığan adem heqiqiy qehriman. “Kendi sorumluluğunu yerine getirirken canını düşünmeyen kişi gerçek kahramandır.” * Qeyser qarıgay soğuqqa pisent qılmaydu. “İnatçı çam ağacı soğuğa aldırış etmiyor.” * Azabni turmuştiki eñ zor kélişmeslik dep qaraydığanlar cesur bolalmaydu. “Acıyı hayattaki en büyük talihsizlik görenler cesur olamazlar.” * Cesur adem öz héssiyatığa qul bolmaydu. “Cesur insan kendi hislerinin kölesi olmaz.” * Merdni meydanda kör. “Merdi meydanda gör.” * Ğeyur yigit zoravandın qorqmaydu. “Cesur adam, zalimden korkmaz.”

Baturluq / qehrimanlıq / qeyserlik / merdlik / cesurluq / casaretlik / ğeyurluq / toñalığ (UTMSİL, 74)

“Kahramanlık, bahadırlık, cesurluk, cesaret, mertlik”

⁴⁰ Emeginin karşılığı olan nasibine kanaat etmeyen, yersiz öfkelenen kişinin elde ettiği menfaatten mahrum kalacağı, anlamında kullanılır.

Ölümümü baturluq kérek. “Ölüme de cesaret gerek.” * Baturluq bilen ölgen yigitke anisi yığlımas. “Kahramanca ölen gence annesi ağlamaz.” * Qehrimanliq bilekte emes, yürekte. “Kahramanlık bilekte değil, yürekte.” * Qeyserlik bextke başlaydu. “Kahramanlık şansa yol gösterir.” * Teqdirmu qeyserlikni qollaydu. “Kader de cesareti kollar.” * Merdlik – merhemetlik iş. “Mertlik, merhamet işi.” * Cesurluq uluğ xislet. “Cesaret, önemli bir vasıf.” * Cesurluq zoravanlıqni yéñer. “Cesaret, zorbalığı yener.” * Eqilliqniñ casaretlik boluşı natayın. “Akıllı cesaretli olmayabilir.” * İşni ğeyurluq bilenla işqa aşurgili bolidu. “İş cesaretle de gerçekleştirilebilir.”

Baxşı / daxan / périxun (UTMSİL, 74)

“Otacı, otçu, üfürükçü”

Baxşı davalaydu, davalığını görge mañıdu. “Üfürükçü iyileştirir, iyileştirdiği mezara gider.” * Késel “can” deydu, daxan “nan” deydu. “Hasta ‘can’ der, üfürükçü ‘ekmek’ der.” * Périxunni pérıde kör. “Üfürükçüyü rüşvette gör.” * Périxunniñ dépi yérılsa, gerdişi maymunğa oyunçuq boptu. “Büyücünün defı yırtılrsa çemberi maymuna oyuncak olur.”

Badra / vasa / çenze (UTMSİL, 75)

“Kalas”

Çenze *Çince* 椽子.

Badriniñ taladiki béşi baldur çiriydu. “Kalasın dışarıdaki ucu erken çürür.” * Vasacüp torus⁴¹ çiraylıq bolidu. “Çift kalaslı tavan güzel olur.” * Yamulniñ yağaqliri éğiz qarığay çenze, yamulni téşip çıqqan sadır özi xoxenze. “Yamul’un ağaçları yüksek çam, Yamul’dan kaçan Sadır kahraman.”

Bar / mevcut (UTMSİL, 75)

“Var, mevcut”

Bar dep tökme, yoq dep köpme. “Var diye savurma, yok diye sinirlenme.” * Barni ayımay, yoqqa kayımay. “Olanı esirgeme, olmayana sitem etme.” * Barni teñ körimiz. “Olanı paylaşırız.” * Çişiñniñ barıda göş ye. “Dişin varken et ye.” * Öçmes nam exlaq bilenla mevcut bolup turidu. “Unutulmaz şöhret ahlak ile birlikte olur.”

⁴¹ Vasa cüp: Kalasların aralık bırakılmadan yan yana dizilmesi (UTİL, 10).
Vasacüp torus: Orta Asya’da kalas yan yana dizilerek yapılan tavan.

Bara-bara / bargançe / barganséri (UTMSİL, 75)

“Gitgide, gittikçe”

Kün bara-bara isip qaldi. “Hava gitgide ısındı.” * Soğuq bargançe küçeydi. “Soğuk gittikçe şiddetleniyor.” * Turmuş barganséri yaxşılanmaqta. “Hayat gittikçe güzelleşiyor.”

Barçe / hemme / pütün / hemmila / pütkül / bari / bar-yoqi / barliq / cimi (UTMSİL, 75)

“Hepsi, bütün, hep, tüm, tamamı”

Bayram barçiniñ, toy tégişlikniñ. “Bayram herkesindir, düğünün sahibi olur.” * Hemmini bilimen deyiş birnime bilmeslik. “Her şeyi biliyorum demek, hiçbir şey bilmemektir.” * Hemme işqa pem kérek, ötükke çem. “Her işe akıl gerek, çizmeye kösele.” * Hayatniñ pütün xuşallıqı icadiyettur. “Hayatın bütün keyfi sanatsal yaratıcılıktır.” * Hemmila tuxumdin çüce çiqivermeydu. “Her yumurtadan civciv çıkmaz.” * Hemmila egri yağaç ya bolivermeydu. “Her eğri ağaç yay olmaz.” * Ataqlıq ussul réjissori Hacı Raxman öziniñ pütkül ömrini Uyğur xelq usulini ravaclanduruşqa bégişliğan. “Ünlü dans rejisörü Hacı Rahman bütün ömrünü Uyğur Halk Dansını geliştirmeye adadı.” * Molla Hoşurniñ bari şu. “Molla Hoşur’un her şeyi bu.” * Bar-yoqi bir balam – baş-közi taz balam. “Varım yoğum bir yavrum, kafası kel yavrum.” * Barliq nersilerniñ hemmisi künge mohtaç. “Bütün her şey güneşe muhtaç.” * Cimi alem guvah bolsun, sendin özge yarım yoq. “Cümle âlem şahit olsun, senden başka yârim yok.”

Barmaq / penc / erñek (UTMSİL, 76)

“Parmak”

Barmaq vezni “Parmak vezni” * Barmaqçilik “parmak kadar” * Beş barmaq teñ emes. “Beş parmak aynı değil.” * Barmaq bilen sanıgudekla. “Parmak ile sayacakmış ya!” * Beş barmaqni éğizğa teñ tiqqili bolmaydu. “Beş parmak aynı anda ağza sokulmaz.” * Yırtquçniñ pencisini kes, avayla, basmisun nes. “Yırtıcının pençesi kes, dikkat et, uğursuzluk gelmesin.” * Uluğ erñek – baş barmaq. Kiçik erñek – çimçilaq. “Büyük parmak, baş parmak. Küçük parmak, serçe parmak.”

Barikalla / belli / hayhay / apirin / tehsin / huşşere / yaraysen / oğul bala / sellamna (UTMSİL, 76)

“Aferin, bravo”

Qulni barikalla öltürer. “Kulu ‘aferin’ öldürür.” * Hayhay, qaltis işlepsi. “Bravo, harika yapmışsınız.” * Uniñ eqliğa apirin. “Aqlınla bin yaşa.” * Uniñ merdlikige hemme tehsin oqudı. “O mertliğıyle herkesten aferin aldı.” * Huşşere, eceb yaxşı qilipsen. “Aferin, çok iyi yapmışsın.” * Yaraysen yigit, qoluñğa derd kelmisun. “Aferin yigit, ellerin dert görmesin.” * Oğul bala, işni şundaq püttürüpsenki, hemme qayıl boldı. “Aferin, işi öyle bitirmişsin ki herkes memnun oldu.”

Bazarğa salmaq / koza-kozañ qilmaq / peş qilmaq (UTMSİL, 77)

“Bir şeyle övünmek, böbürlenmek”

Kiçikkine muveppeqiyetni tapsa, salıdu bazarğa. “Küçücük bir başarı yakalasa caka satar.” * Özeñde yoq nersilerni zinnət qilip bikarla koza-kozañ qildiñ. “Kendinde olmayan şeyleri üstüne alınıp bedavadan hava attın.” * U daim saqilini peş qilidu. “O daima sakalıyla böbürleniyor.”

Bazarlıq / sarqıt / zelle⁴² (UTMSİL, 77)

“Hediye, armağan, yiyecek”

Balılar bazarlıqqa amraq. “Çocuklar hediyeye bayılıyor.” * Toymastin sarqıt aşmas. “Aç gözlüden yemek artmaz.” * Törni alğan həsab emes, zelle alğan həsab. “Başköşeyi alan değil, zelle alan itibarlıdır.” * Mollam sellisige işinidu, quşnaçım zellesige. “Molla sarığına güvenir, karısı hediyesine”

Basma / metbee (UTMSİL, 77)

“Matbaacılık, basım”

Teyyarlanmış maqalılar basmığa berildi. “Hazırlanan makaleler basıma verildi.” * Metbee Uygurlarda qedimki zamandila peyda bolğan. “Matbaacılık, Uygurlarda eski zamanlarda ortaya çıkmış.” * Mix metbee seniti Yavropağa Uygurlardin tarqalğan. “Tıpo baskı sanatı Avrupa’ya Uygurlardan yayılmış.”

Baş / başaq (UTMSİL, 77)

“Başak”

⁴² Bazarlıq: Pazardan evdeki çocuklar için getirilen hediye (UTİL, 345)

Sarqıt: Misafirlikten ya da düğünden evdekiler için getirdiği yemek (UTİL, 381).

Zelle: Misafirlik, düğün ve cenazelerde gelen davetlilere, ailesi ya da gelemeyenler için verilen yiyecek (UTİL, 309).

Baş piyaz “baş soğan” * Buğday baş aptu. “Buğday baş verdi.” * Başaq satmay, çanaq sana. “Başak satmadan kabuk say.

Baş / kalla (UTMSİL, 77)

“Baş, kafa”

Baş – şıraç. “Kelle paça” * Her başmu doppığa erzivermeydu. “Her baş doppaya layık değıl.”⁴³ * Başqa kelgende baş qaşlaptu. “Başa geldiğinde baş kaşınır.” * Kalla-paqaçaq. “Kelle paça” * Kalla dése, paqaçaq deptu. “Kelle dense bacak der.”⁴⁴ * Her kallida bir xiyal, taz kallida miñ xiyal. “Her kafada bir hayal, kel kafada bin hayal.”⁴⁵

Baş egmek / tiz pükme / boysunmaq / boy bermek / anqitmaq / yinçürmek (UTMSİL, 78)

“İtaat etmek, boyun eğmek”

Yavaş baş egmigen yerde, sen tiziñni pükme. “Uysalın boyun eğmediği yerde sen diz çökme.” * Tiz püküp yaşığandın öre turup ölge ela. “Diz çöküp yaşamaktansa ayakta ölmek iyidir.” * Zalimğa boysunma. “Zalime itaat etme.” * Boytaqqa boy berme. “Bekâra uyma.”

Baş barmaq / başmaltaq (UTMSİL, 78)

“Baş parmak”

U baş barmıqını çiqirip, “yaraysen” dep qoydi. “O başparmağını kaldırıp, ‘aferin’ dedi.” * Başmaltaq baş ağritmas. “Başparmak baş ağritmaz.”

Baş tartmaq / boyun tolgımaq (UTMSİL, 78)

“İstememek, reddetmek, geri çevirmek”

Eger ömek pul çiqiriştin baş tartsa, unimu özüm hel qilimen. “Eğer ekip para vermek istemezse onu da ben hallederim.” * U anisiniñ geplirige boyun tolgımay, qulaq salidiğan boldi. “O annesinin sözlerine kulak asmayan, şimdi dinler oldu.”

Baş qur / yéñi yol / qur béşi (UTMSİL, 78)

“Satır başı”

⁴³ Herkes saygıya layık değildir, anlamında kullanılır.

⁴⁴ Bir konu hakkında soru sorulduğunda, alakasız başka bir konu hakkında konuşur, anlamında akılsız kişiler için kullanılır (UMTİL, 269).

⁴⁵ Herkesin kendine göre bir hayali olur, bedensel kusuru olan insan binlerce hayalden uzak duramaz, anlamında kullanılır (UMTİL, 188).

Baş qurdin başla. “Satır başından başla.” * Yéñi yoldin yézilğan cümle. “Satır başından yazılan cümle.” * Qur béşi bir abzasniñ başlinidigan yeri bolup, abzas xas mezmunga ige. “Satır başı bir paragrafin başladığı yerdir ve paragraf özel bir konuya sahiptir.”

Başta / deslepte (UTMSİL, 79)

“Bašta, evvel, önce, ilk”

Başta utqan kül utar; kéyin utqan pul. “İlk kazanan kül kazanır, sonra kazanan para.” * Deslipide u yığsa bilim, tecrube; keynidin hemmini işqa salar, elvette. “Önce bilgi ve tecrübe edinse, sonradan hepsini kullanır elbette.”

Baştin boran-çapqunlarni ötküzmek / baştin issiq-soğuq ötmek / cahanniñ aççıq-çüçükini tétimaq (UTMSİL, 79)

“Her türlü meşakkati görmek”

Bu yıllarda baştin nurgun boran-çapqunlarni ötküzüp tecribilik bolup qaldım. “O yıllarda başımdan türlü felaketler geçirip tecrübe kazandım.” * Béşidin issiq-soğuq ötken kişi turmuşniñ yolini bilidu. “Başından kötü günler geçen kişi hayatın yolunu bilir.” * Cahanniñ aççıq-çüçükini tétigan bu bovay aldirimay-éziqmay sözleytti. “Birçok acıyı tatmış bu ihtiyar, acele etmeden, şaşırmadan konuşuyordu.”

Başqa / özge / bölek / adinquqa (UTMSİL, 79)

“Başka, ayrı”

Özüñni er çağlisañ, başqini şir çağla. “Kendini yiğit sayıyorsan başkasını aslan say.” * Öyi başqiniñ muñi başqa. “Evi başka olanın derdi başka olur.” * Özüñni bil, özgini qoy. “Kendini bil, başkalarını bırak.” * Nemişqa lazim özgige tayanmaq, özgige tayinip testur can baqmaq. “Ne lazım başkasına dayanmak, zordur başkasına dayanarak geçinmek.” * Tütüni bölekniñ töşüki bölek. “Dumanı farklı olanın yemeği de farklı.”

Başqıçe / bölekçe / özgıçe (UTMSİL, 79)

“Başkaca, başka”

Başqıçe yol tutuş kérek. “Başka şekilde yol tutmak gerek.” * Eldin bölekçe bolsañ, avayla. “Halktan farklıysan, dikkatli ol.” * Özgıçe turmuş keçürüş tes. “Farklı bir hayat yaşamak zor.”

Başlanğıç / iptidaiy (UTMSİL, 79)

“İlk, başlanğıç”

Başlanğıç mektep “ilkokul”; başlanğıç camaet “ilkel toplum” * Biz sotsiyalizmniñ başlanğıç basquçıda turuvatimiz. “Biz sosyalizmin ilk döneminde yaşıyoruz.” * İptidaiy cemyette kişiler ömlişip yaşığan. “İlk toplumlarda insanlar gruplar halinde yaşamış.”

Bağ / bağça / burduz / çuğ (UTMSİL, 80)

“Bağ, bahçe”

Bağça özel bir alanda insanların gezmeleri, eğlenmeleri için hazırlanmış yerdir.

Bağni baqsañ, bağ bolar, patman-patman yağ bolar. “Bakarsan bağ olur, batman batman yağ olur.” * Béği barniñ téği bar. “Bağı olanın dağı olur.” * İstirahet bağçisi “Dinlenme bahçesi” * Xelq bağçisi. “halk bahçesi” * Hayvanat bağçisi “hayvanat bahçesi” * Nabatat bağçisi “botanik bahçesi” * Dora ot bilen zeherlik ot bir bağçıda ösidu. “Şifalı bitki ile zehirli bitki aynı bahçede büyür.”

Bağaq / tekliptime / zepiska (UTMSİL, 80)

“Davetiye”

Sopiğa bağaq ketmes, kosiğa tağaq. “Sofuya davetiye gitmez, sakalsıza tarak.” * Tekliptime tegmise barma. “Davetiye gelmezse gitme.”

Bağlamaq / boğmaq / tañmaq / çirmimaq / tüğmek / qoşaqqlimaq / çigmek / matimaq (UTMSİL, 80)

“Bağlamak, boğmak, sarmak, düğümlemek”

Bel bağlığan bilen er emes, çaç tariğan bilen xotun. “Belbağı takmak ile erkek, saç taramak ile kadın olunmaz.” * Boynidin bağlığan it ovğa yarimas. “Boynundan bağlanmış köpek avda kullanılmaz.” * Pétivatqan künni boğqili bolmaydu. “Batan güneş bağlanmaz.” * Yüğüñni tañ, tañ atqanda mañ. “Dizgini vur, tan attığında yola çık.” * Bu apamniñ tüğken tüğüçi. “Bu annemin bağladığı düğüm.” * Qozilarni qoşaqqlap qoy. “Kuzularını bağla.” * Çigide çigkenni çedo bilen yeş. “Sıkıca bağlanani satır ile aç.” * U düşmenni matap taşlıdi. “O, düşmanı sıkıca bağladı.”

Bağubostan / bağubarañ (UTMSİL, 81)

“Bostan”

Ot-çöp yoq bağubostan yoq. “Ot olmayan yerde bostan olmaz.” * Bağubarañ qıl, bağubarañda yayra. “Bostan yap, bostanda huzur bul.”

Baqlacan / cañdu (UTMSİL, 81)

“Fasulye”

Qoğun pilikidin baqlacan çıqmas. “Kavun tohumundan fasulye çıkmaz.” * Cañdu tebiiti höl soğuq, 100 gram cañdudın 27 kaloriye quvvet hasil bolidu. “Fasulye nemli soğuktur, 100 gram fasulyede 27 kalori vardır.”

Baqmaq / kütmeq / qarimaq / xever almaq / perviş qilmaq / igitmek (UTMSİL, 81)

“Bakmak, beslemek, hizmetini görmek”

Tayni baqsañ tulpar bolar, böre baqsañ külpet keltürer. “Taya baksan küheylan olur, kurda baksan külfet getirir.” * Alte kün aç qalsañmu étiñni baq. “Altı gün aç kalsan da atına bak.” * Méhmanni küt, berike tap. “Misafiri ağırla, bereket bul.” * Méhmanniñ özige qariguçe, étiğa qara. “Misafirin kendisine bakacağına atına bak.”⁴⁶ * Ata-aniniñ halidin xever éliš – baliniñ burçı. “Anne babayla ilgilenmek çocuğun borcudur.” * Étizlardiki ziraetni perviş qıl, hosulğa teyyar tur. “Tarlalardaki ekinle ilgilen, hasada hazır ol.”

Bal / hesel / mir (UTMSİL, 81)

“Bal”

Ağzidin bal témip turidiğan, içide oğa qaynaydiğan. “Ağzından bal damlayıp içinde zehir kaynıyor.” * Heselniñ herisi bar, gülñiñ tikini. “Balın arısı var, gülün dikenini.” * Tili hesel, dili zehir. “Dili bal, gönlü zehir.”

Bala / perzent / keñç (UTMSİL, 81)

“Çocuk, evlat”

Perzent insanlar için kullanılır.

Aqmaydu bala aldida ata sözi “halva yéme” dése özi yep turup. “İnandırıcı olmaz çocuğun gözünde babanın sözü ‘helve yeme’ deyip kendisi yerse.” * Bala yiglimiguçe, ana emçek

⁴⁶ Misafirin gönlünü yapmak için birlikte geldiği eşini, atını iyi ağırlamak gerek, anlamındadır (UMTİL, 315).

salmas. “Çocuk ağlamadıkça anne meme vermez.” * Balañni ayisañ balağa qalisen. “Çocuğuna acırsan felakete uğrarsın.” * Balini bir tapisen, ikki baqisen. “Çocuğu bir yaparsın, iki bakarsın.”⁴⁷ * Baliniñ balisi baldin tatliq. “Çocuğunun çocuğu baldan tatlı.” * Qarğa: balam appaq, kirpe: balam yumşaq. “Karga, yavrum bembeyaz; kirpi, yavrum yumuşak der.” * Perzent körmigenmu yığlar, perzenti yamanmu yığlar. “Yavrusu olmayan da ağlar, yavrusu kötü olan da.”

Balisiz / perzentsiz (UTMSİL, 82)

“Çocuksuz”

Balisizniñ méli haram kétidu, imansizniñ céni. “Çocuksuzun malı haram, imansızın canı.” * Perzentsiz ötken ömürniñ etivari yoq. “Çocuksuz geçen ömrün kıymeti yok.”

Baliliq / perzentlik (UTMSİL, 82)

“Çocuklu”

Baliliq öy bazar, balisiz öy mazar. “Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar.” * Perzentlik ata-ana bextlik. “Çocuğu olan ana baba şanslı.”

Balılar bağçisi / yesli (UTMSİL, 82)

“Kreş, anaokulu”

Ürümçi qizil bayraq balılar bağçisi – nemunilik orun. “Urumçi Kızıl Bayrak Kreşi, örnek bir kurum.” * Yéza igilikiniñ qatilañçiliq çağlırida mehellilerde vaqitliq yesli qurulidu. “Tarımın yoğun dönemlerinde mahallelerde kısa dönemli kreşler kuruluyor.”

Bala-çaqa / bala-barqa (UTMSİL, 82)

“Çoluk çocuk”

Eger pak, merd bolsañ, bala-çaqañğa mal-dunya qaldurma, qaldurğın ippet. “Eğer temiz, mertsen, çocuklarına mal mülk bırakma, iffet bırak.” * Bala-barqañğa güzel exlaqtin miras qaldur. “Çocuklarına güzel ahlakını miras bırak.”

Bala / qaza / bala-qaza / apet / külpet / ada / bugad / qatigliq (UTMSİL, 82)

“Bela, afet, külfet”

⁴⁷ Çocuğu bir defa doğurursun ama büyüyene kadar ona bakarsın, anlamındadır.

Xuda dégen yerde bala yoq, şal tériğan yerde polu. “Allah denilen yerde bela olmaz, piriñ dikilen yerde pilav.” * Özi çıqti talağa, méni qoydi balağa. “Kendi çıktı sokağa, beni koydu belaya.” * Eqilliq miñ qazadin qutular, nadan bir balağa tutular. “Akıllı bin beladan kurtulur, aptal bir belaya takılır.” * Bexttin bala-qaza yügürük “Kaza-bela bahttan daha hızlı koşar.” * Bala-qaza qaş bilen kirpikniñ ariliqıda. “Bela, kaşla kiriğin arasında.” * Apet körmey déseñ hoşyar bol. “Belaya uğramayayım istiyorsan dikkatli ol.” * Yaman xotun canniñ apiti. “Kötü kadın, canın afeti.” * Tülkige öz térisi apet keltürer. “Tilkiye kendi derisi bela getirir.” * Apetniñ keynide amet bar. “Afetten sonra şans gelir.” * Kim eger öskeniken nazunémette, hali égir bolar qalsa külpette. “Kim rahat içinde büyümüşse, büyük zorluk çeker kalırsa külfette.”

Balağetke yetmek / er yetmek / boyığa yetmek/ vayığa yetmek / yéşığa yetmek / reside bolmaq / boy yetmek (UTMSİL, 83)

“Büyümek, erginleşmek”

Sen balağetke yetküçe, eqliñ kamaletke yetsun. “Sen büyüdükçe, aklın olgunlaşsın.” * Er yetken yigittin hezer eyle. “Ergenliğe ulaşan delikanlıya dikkat et.” * Boyığa yetken qızda oy tola. “Ergenliğe ulaşan kızın çok düşüncesi olur.” * Oğluñ vayığa yetse, abroyuñ cayığa yétidu. “Oğlun ergenliğe ulaşınca, itibarın artar.” * Yéşığa yetkenniñ béşini oñla. “Yaşı gelenin başını bağla.” * Qız reside bolsa, restige yügüridu. “Kız reşit olunca çarşıya koşar.” * Boyığa yetken boynidin biliner. “Ergenliğe ulaşan boynundan bilinir.”

Balkon / lyañtey / krat (UTMSİL, 83)

“Balkon”

Öyniñ balkonidin yıraqqa qarap turğan töt qız tosattin bizge qaridi. “Evin balkonundan uzaklar bakan dört kız, ansızın bize baktı.” * Lyañteyge belgilimidin aşurup nerse qoyuş koçılarniñ güzellikige tesir yetküzidu. “Balkona kuralların dışında bir şeyler koymak, sokakların güzelliğini bozuyor.” * Lyañteyge kir yaymañ. “Balkona çamaşır asmayın.”

Balixana / menzer (UTMSİL, 83)

“İki katlı evin üst katı”

Balixanığa bay xotun çıqmısun. “Çatı katına zengin kadın çıkmasın.” * Méhmanni menzerge başla, menzirini tamaşa qılsun. “Misafiri çatı katına götür, manzarayı seyretsın.”

Banan / şańcyav / bara (UTMSİL, 84)

“Muz”

Banan tebi’iti höl issiq, 100 gram banandin 90 kaloriye quvvet hasil bolidu. “Muz nemli sıcak, 10 gram muzda 90 kalori var.”

Bandit / basmiçi / quyruçuq (UTMSİL, 84)

“Eşkıya, haydut”

Quyruçuq, Kazakça ve Altay ağzında kullanılır.

Banditlar parakendiçilikidin üçün, banditlarni yoqitiş eñ yaxşı çare. “Eşkıya korkusu için eşkıyaları yok etmek en iyi çözüm.” * Basmiçini boynidin bağla. “Haydutu boynundan bağla.”

Baha / nerx / nerx-hava / xun / qaq (UTMSİL, 84)

“Fiyat”

Baha siyasiti “fiyat politikası” * Bahani bazar qoyar. “Fiyatı piyasa belirler.” * Anisi maxtıgan qizniñ bahasi aşmas. “Annesinin övdüğü kızın değeri artmaz.” * Bazar nerxi “piyasa fiyatı” * Erzan bilen qimmetniñ bazarda çıqqan nerxi bar. “Ucuzun da pahalının da pazarda bir değeri var.” * Qéçirniñ nerxi bilen bóriniñ néme kari. “Katırın değeriyle kurdun işi olmaz.” * Bazar igiliki yolğa qoyulğandin kéyin, mehsulatlarniñ nerx-havasi bazarniñ éhtiyacığa asasen daim özgirip turidu. “Tarım ekonomisi faaliyete geçirildikten sonra mahsullerin fiyatı pazarın ihtiyacına göre devamlı değışti.” * Sétilmas atniñ xuni qimmet. “Satılmayan atın fiyatı yüksek olur.”

Bahasiz / bahasi yoq / bibaha / altunğa bergüsiz (UTMSİL, 84)

“Paha biçilmez, çok değerli”

Kitab bahasiz göherdur. “Kitap, paha biçilmez bir hazinedir.” * Bilimlikniñ bahasi yoq, bilimsizniñ sapasi. “Bilgilerin fiyatı olmaz, bilgisizin kalitesi.” * Güzel exlaq – bibaha göher. “Güzle ahlak, paha biçilmez bir hazinedir.” * Alim – altunğa bergüsiz yigit. “Alim, altınla ölçülemeyecek kadar değerli bir genç.”

Bahane / siltaq / ağıy (UTMSİL, 85)

“Bahane”

Osurgaqqa arpa néni bahane. “Osurana arpa ekmeği bahane.” * Del çüşken bahane işqa yarar. “Güzel bahane işe yarar.” * Siltaq bezide ötüpmu qalidu, uzun ötmey paş bolidu. “Bahane bazen inandırıcı olur ama çok geçmeden ortaya çıkar.” * Ağıy aqmaydu. “Bahane inandırıcı olmaz.”

Bay / ğeniy / döletmen / halliq / barliğ / bayağut / yaybaram (UTMSİL, 85)

“Zengin”

Bay bayğa baqar, su sayğa. “Zengin zengine bakar, su yatağına.” * Baydin bala-qaza qorqar. “Bela, zenginden korkar.” * Bayniñ aldi tar, keyni keñ. “Zenginin önü dar, arkası geniş.” * Bay qeyerde, vay şu yerde. “Zengin nerede ‘ah’ orada.” * Ğeniyniñ ğemi köp. “Zenginin derdi çok.” * Döletmen döliti bilen xar. “Zengin serveti ile hor.” * Yaz gadayniñki, qış halliqniñki. “Yaz fakirin, kış zenginin.” * Halliq bolsañmu hal tartma. “Zengin olsan da gösteriş yapma.” * Barliğ er – bay kişi, qol-ilkide bar kişi. “Varlıklı adam, zengin kişi, hâli vakti yerinde kişi.”

Bay déhqan / qulaq (UTMSİL, 85)

“Zengin köylü”

Yer ıslahatida bay déhqanlarniñ oşuq yerliri musadire qilinganidi. “Toprak ıslahatında zengin köylülerin fazla toprakları müsadere edildi.”

Baya / bayatin / bayam / héli / say / sayatin / timin (UTMSİL, 85)

“Demin, biraz önce”

Say ve **sayatin** *Hoten ağzında kullanılır.*

Baya kelsem, yoq ikensiz. “Demin geldiğime yoxunuz.” * Bayatin bolğan söz-çöçek hemmini endişige saldı. “Biraz önce söylenen söz herkesi endişeye düşürdü.” * Bayam hebibe kepketti. “Az önce Habibe geldi.” * Bu yerde oğri yoq. Héli qoyğan héli yoq. “Bu yerde hırsız yok. Demin koymuş şimdi yok.” * Say turup tursila, hazır çıqimen. “Biraz bekleyiverin, şimdi çıkıyorum.” * Sayatin bu yerde ciq adem turatti. “Demin burada bir sürü insan duruyordu.” * Timin keldim – baya keldim. “Demin geldim – az önce geldim.”

Bayan / izhar (UTMSİL, 86)

“Beyan, bildirme”

Qılmaq ile fiil yapılır.

Tekşürmigenniñ pikir bayan qiliş hoquqi yoq. “Araştırma yapmayanın fikir beyan etme hakkı yok.” * Muhebbet izhar qilişta köz égizdin çaqqan. “Sevgiyi açıklamakta göz ağızdan hızlıdır.”

Bayanat / axbarat (UTMSİL, 86)

“Beyanat, bildiri, demeç”

Diplomatiye ministirlikimiz bayanat élan qilip, AQŞ dölet meclisiniñ Cuñgo’niñ içki işliriğa arılaşqanlığığa étiraz bildurdi. “Diplomasi Bakanlığımız beyanat verip, AKŞ Devlet Meclisi’nin Çin’in iç işlerine karışmasına itiraz etti.” * 1991-yıl 11-ayniñ 10-küni Béyciñda Cuñgo-Vyétnam birleşme axbarat élan qilip, ikki dölet munasivitiniñ normallaşqanlığını cakarlıdı. “10 Kasım 1991 günü Pekin’de Çin-Vietnam Grubu açıklama yapıp, iki devlet ilişkilerinin normalleştiğini deklare etti.”

Bayraq / elem / tuğ / sancaq / oruñ / şede / çökme (UTMSİL, 86)

“Bayrak, alem, tuğ, sancak”

Dölet bayriqi “Devlet bayrağı” * Qizil bayraq “Kızıl bayrak” * Partiye bayriqi “Parti bayrağı” * Kompartiye bayriqiniñ belgisi oğaq-palta işçi-déhqanlar ittapaqini körsitidu. “Komünist Partisi bayrağının işaretleri orak ve çekiç, işçi ve çiftçi ittifakını gösteriyor.” * Ya elemde yoq, ya qelemde. “Ya bayrakta yok, ya kalemde.” * Bugün bayram, yiginda tuğ-elemler lepildep turidu. “Bugün bayram, toplantıda bayraklar dalgalanıyor.”

Bayraqdar / bayraqçi (UTMSİL, 86)

“Bayraktar”

Luşün – Cuñgo yéñi medeniyet herikitiniñ bayraqdari idi. “Luşün, Çin yeni medeniyet hareketinin bayraktarıydı.” * Bayraqçi sepniñ aldida méñişi kérekki, bu arqidikilerge ilham ve medet. “Bayraktarın safın önünde yürümesi gerek ki bu arkadakiler için ilham ve destektir.”

Bayram / héyit / ayem / péstival (UTMSİL, 87)

“Bayram”

Héyit ve ayem dini bayramlardır.

Dölet bayrimi “Devlet bayramı” * Xelq’ara emgekçiler bayrimi “Uluslararası İşçi Bayramı” * Toy téğişlikniñ, bayram barçiniñ. “Düğünün sahibi olur, bayram herkesin.” * Qurban héyt “Kurban bayramı” * Rozi héyt “Ramazan bayramı” * Héytta xotun alma, qarañguda otun. “Bayramda kadın alma, karanlıkta odun.” * Ayemde aylinip yürme. “Bayramda dolanıp durma.” * Aytilla dünya yaşlar péstivalida altun médal élip, bizge şerep keltürgen. “Aytilla, Dünya Gençler Festivali’nde altın madalya alıp bize şereflendirdi.”

Bayramlıq / héytlıq / ayemlik (UTMSİL, 87)

“Bayramlık”

Baqi bayramlıq kiyimlerini kiyip çıqtı. “Baki bayramlık giysilerini giydi.” * Dadam héytlıq berdi. “Babam bayram hediyesi verdi.” * Ayemlik nerse-kérekler teyyarlandı. “Bayramlık ihtiyaçlar hazırlandı.”

Baylıq / kan / xezine (UTMSİL, 87)

“Zenginlik”

Kan yer altı zenginliği için söylenir.

Xezine biriktirilen mal-mülk için söylenir.

Eqildin artuq baylıq yoq. “Akıldan büyük hazine yok.” * Haram baylıq qolda turmas. “Haram servet elde durmaz.” * Saqlıqım – baylıqım. “Sağlığım, zenginliğim.” * Baylıq qaçqanni qoğlaydu, qoğlıgandin qaçıdu. “Servet, kaçanı kovalıyor, kovalayandan kaçıyor.” * Bizniñ aptonom rayonimiz kanğa bay. “Bizim otonom bölgemiz yer altı zenginliğine sahip.” * Bugün bazariñ avat iken, xezine topla yaxşılıktın sen. “Bugün pazarın kalabalıkken, hazine biriktir bu fırsatta sen.”

Bet / sehipe / varaq / ğerek (UTMSİL, 88)

“Sayfa”

Ğerek Kumul ağzında kullanılır.

Tebietniñ herbir bétı çoñqur mezmun bilen tolğan kitaptur. “Tabiatın her bir sayfası derin manalar ile dolu kitaptır.” * Kitabniñ bir bétini obdan hezim qiliş pütün kitabni aldirap oqup çıqandin ela. “Kitabın bir sayfasını iyice hazmetmek, bütün kitabı hızlıca okumaktan iyidir.”

* Adem hayat tarixini yézišta ehmiyetlik sehipilerni köpeytişi kérek. “İnsan, yaşam tarihini yazarken önemli sayfaları çoğaltması gerek.” * On varaqni oquğandin bir varaqni çüşengen ela. “On varağı okumaktansa bir varağı düşünmek iyidir.”

Betxec / israpxor (UTMSİL, 88)

“Müsrif, savurgan”

Béxil atiniñ oğli betxec bolar. “Cimri babanın oğlu savurgan olur.” * İsraxor dölet puli bilen merdlik qilidu. “Müsrif devlet parasıyla mertlik yapar.”

Betxeclik / israpçiliq (UTMSİL, 88)

“Müsriflik, savurganlık”

Betxeclik – betbextlik bilen bir menide. “Müsriflik, bedbahtlık ile aynı manadadır.” * İsrapçiliq nede, péşanisi terlimigen erde. “Müsriflik nerde, alını terlemeyen adamda.”

Betqiliq / betxuy / qiliqsiz / çutur (UTMSİL, 88)

“Edepsiz, kötü karakterli”

Betqiliqtin better néme bar? “Kötü huydan beter ne var?” * Betxuyniñ bétı qara. “Kötü huylunun yüzü kara.” * Qiliqsizniñ qildek qiliqi qiriq küngiçe köñüldin ketmes. “Kaba kişinin küçücük davranışı kırk gün kalpten silinmez.” * Çutur kişi – betxuy kişi. “Kaba kişi, kötü huylu kişi.”

Betniyet / qara niyet (UTMSİL, 89)

“Kötü niyetli”

Betniyet qarap qalar aqivet. “Kötü niyetli bakakalır sonunda.” * Betniyetniñ yoli tar. “Kötü niyetlinin yolu dar.” * Qara niyetniñ qarisini körmey. “Kötü niyetlinin gölgesini bile görmeden” * Qara niyetniñ qolidin her bala kélidu. “Kötü niyetlinin elinden her türlü bela gelir.”

Betinke / şiblit (UTMSİL, 89)

“Potin”

Betinkini ötükmay bilen maylap tursañ, hem çirayliq, hem çıdaşliq bolidu. “Potinlerini çizme yağı ile yağlasan, hem güzel hem dayanıklı olur.”

Bext / saadet / teley / iqbāl / qut / amet / dölet / oraz / buyan / qavut / qovi / quv / qiv / ülgü (UTMSİL, 89)

“Baht, saadet, talih, şans”

Dunyada istiseñ bext ve saadet, qılğın sepdaşlar didarini adet. “Dünyada istiyorsan mutluluk ve saadet, yoldaşlarınla buluşmayı adet edin.” * Bext baturğa boluşar. “Şans batura yardım eder.” * Bext nege barisen? Doqa mañlayğa. “Mutluluk nereye gidiyorsun? Vasıfsıza.” * Saadetniñ yoli bilim bilen eşilar. “Saadetin yolu bilimle açılır.” * Kelmigen teleyde anañniñ heqqi barmu? “Gelmeyen şansa annenin hakkı var mı?” * Teleyde boñ-boñ. “Şanslı” * Teleyge işengili bolmas. “Şansa inanmak olmaz.” * Bir kişi üçün peqet bu hüner iqbāl işikini açar muqerrer. “Bir kişi için sadece bu hüner iqbāl kapısını açar muhakkak.” * Qonaq keldi – qut keldi. “Konuk geldi, şans geldi.” * Amet kelse qoş keptu. “Şans gelirse, çift gelmiş.” * Amet oñdin kelse, teley döñdin kéler. “Şans sağdan gelse, baht tepeden gelir.”⁴⁸ * Dölet quşı qonmaq. “Devlet kuşu konmak”. * Qélinliq – yérım dölet. “Utanmamak, yarı şans.” * Oşuq dölet başni yarmas. “Fazla şans baş yarmaz.” * Biliñde bar quvvitiñ qılğın geyret, muşu yaşlıq zamanıñ katta bir dölet. “Vücudunda kuvvet varken çalış, bu gençlik zamanların büyük bir şans.”

Bextsiz / bexti qara / betbext / teleysiz / biteley / ülgüsüz / birtic (UTMSİL, 90)

“Bahtsız, talihsiz, şanssız”

Xeqni bextsiz qılğanniñ özimu yaxşı küñge qalmaydu. “Halkı mutsuz eden kişinin kendisi de iyi gün görmez.” * Bext içige bextsizlik yoşurunğan bolidu. “Mutluluk içinde mutsuzluk gizlenmiştir.” * Bextniñ qara bolsa bolsun, köñlüñ qara bolmisun. “Bahtın kara olursa olsun, kalbin kara olmasın.” * Betbext bolmay déseñ, bextiñni asira. “Şanssız olmak istemiyorsan şansını koru.” * Teleysizniñ séñiğa buğday qoysa, arpa çıkar. “Şanssızın ambarına buğday koysan arpa çıkar.” * Teleyxan teleysiz bop qaptu. “Teleyhan şanssızmış.” * Biteleyge su kelse, allakudin yar kétiptu. “Talihsiz su gelse, Allaku’da taşkın olur.” * Biteley talqan yése, qarnidin boran çıqıptu. “Şanssız talkan⁴⁹ yese, karnında fırtına kopar.”

Bextsizlik / teleysizlik (UTMSİL, 90)

“Şanssızlık, talihsizlik, bahtsızlık”

⁴⁸ İnsanın şansı açıldığında her işinin yolunda gittiği anlamında kullanılır (UMTİL, 35).

⁴⁹ Talkan: Kavrulmuş un (UTİL, 78).

Bextsizlikke nurgun teselli ve ümid arılaşqan bolidu. “Şanssızlığa çokça teselli ve ümit karışmıştır.” * Bextsizlik kişiğe merdlik sovgâ qilidu. “Bahtsızlık insana mertlik kazandırır.”

* Eñ çoñ teleysizlik – bilimsizlik. “En büyük talihsizlik, bilgisizliktir.”

Bextlik / teylelik / saadetmen / döletmen / bextiyar / ülgülüg (UTMSİL, 90)

“Bahtlı, talihli, şanslı”

Bexitlikke yurtniñ hemmisi bextlik körüner. “Şanslıya herkes şanslı görünür.” * Teylelik teridin biliner. “Talihli görünüşünden belli olur.” * Saadetmen adem şehvaniyetke bérilmes. “Mutlu insan sapkınlığa düşmez.” * Têni saq adem – döletmen adem. “Sağlıklı insan, şanslı insandır.” * Kimniñ yaxşı nami qalsa yadikar, erziydu dunyadin ketse bextiyar. “Kim güzel namı kalsa yadigâr, dünyadan mutlu gidebilir.”

Berpa / ehya / bina (UTMSİL, 90)

“Kurma, tesis”

***Qilmaq** ve **bolmaq** ile fiil yapılır.*

Köz körmigen, qulaq añlimiğanni hem, ilim bilen berpa qilidu adem. “Közün görmediği, kulağın duymadığı şeyleri de ilimle ortaya koyuyor insan.” * İdiye yéñi hayatni berpa qilidu. “Fikir, yeni hayatı tesis ediyor.” * İnsanniñ eñ çoñ arzusi her vaqit yéñi turmuş berpa qiliştur. “İnsanın en büyük arzusu her zaman yeni bir hayat kurmaktır.” * Orman ehya qiliş xelqqa bext yaritiştur. “Orman tesis etmek halka şans yaratmaktır.”

Beribir / oxşaq (UTMSİL, 91)

“Aynı, benzer”

Yorusun - yorumisun, ay, beribir, ay. “Parlasın parlamasın, ay aynı ay.” * Hékmets nede bolsa bolsun, beribir, hékmet. “Zekâ, nerede olursa olsun aynı zekâ.” * Salamet bolsaq, nede bolsaq oxşaq. “Sağlıklı olalım da nerde olursak aynı.”

Bez / bizar (UTMSİL, 91)

“Bıkma, usanma, bezme”

Öydin bezseñmu, eldin bezme. “Evden bezsen de insanlardan bezme.” * Atisi turup oğlı sözlighendin bez. “Babası durup oğlu konuşandan uzak dur.” * Söydürgenmu til, bezdürgenmu til. “Sevdiren de dil, bezdiren de dil.” * Dil tazardin xuda bizar. “Kalp kırıandan

Allah nefret eder.” * Aka-ukiniñ azari bolsimu bizari yoq. “Kardeşler kavga etse de birbirlerinden sıkılmaz.”

Bezme / baravet / meşrep / milis / olturuş / suğdıç (UTMSİL, 91)

“Ziyafet, şölen, içki meclisi, meşrep”

Baravet eşit miktarda para verilerek çardak, bahçede düzenlenir.

Milis, Kumul ağzına özgüdür. Milis oturması Kumul’da olur.

Bezme küni yaşlar sépide küyle, emma iş tedbirini qéridin izle. “Eğlence vakti gençlerle şarkı söyle, ama işi yaşlıdan öğren.” * Baravet bolsa, şarapetmu bolar. “Şenlik olursa bereket de olur.” * Balañni mektepke ber, bolmisa meşrepke. “Çocuğunu mektebe yoksa meşrebe ver.”⁵⁰ * Bugünki milis köñüldikidek boldi. “Bugünkü eğlence istenildiği gibi oldu.” * Olturuşta çiraylıq oltur, oyna-kül, ye-iç, qorsaqnı toldur. “Ziyafette güzel zaman geçir, eğlen, ye iç, karnını doyur.”

Bezlimek / pepilimek / erkiletmek (UTMSİL, 92)

“Teskin etmek, yatıştırmak, okşamak”

Köygen kişini bezliseñ her çağ, her sözüñ quyidu ot üstige yağ. “Sıkıntı çeken kişiye her zaman teselli verirsen, her sözün döker ateşin üstüne yağ.” * Pepiliseñ, pem bilen pepile. “Sakinleştireceksen dikkatlice sakınleştir.” * Erkiletseñ étikiñge siyidu. “Şımartsan tepene çıkar.”

Bezi / bezibir / gahibir (UTMSİL, 92)

“Bazı”

Sirtidin körünmeydu her nersiniñ içi hem, bezi tatlıq nersiniñ otturısında zehiri bar. “Dışardan görünmez her şeyin içi ama bazı tatlı şeylerin ortasında zehri var.” * Bezisige külgüm kélidu, bezisidin ölgüm. “Bazılarına gülmem geliyor, bazılarına ölmem.” * Bezibir künliriñdin örgiley, bezibir künliriniñ kötüge tépey. “Bazı günlerden memnunum, bazı günlerin kıçına tekme.” * Gahibir işni vaqti kelgüçe kéçiktürüşke bolidu. “Bazı işleri vakti geldiğinde ertelemek mümkün.”

Bezide / bezen / gahi / gahida / naganda (UTMSİL, 92)

⁵⁰ Meşrepler, Uygurların gelenek, görenek, ahlak ve görgü kurallarının öğretildiği geleneksel eğlence yerleridir. Bu sebeple insanlar çocuklarını meşreplere gönderirler. Meşrebe göndermek, okula göndermek gibidir.

“Bazen, ara sıra, zaman zaman”

Bezide heselmu aççıq tétiydu. “Bazen bal bile acı tat verir.” * Adem bezide azidu, at bezide müdüridu. “İnsan bazen yolunu şaşırır, at bazen tökezler.” * Aptap qançilik bolsimu roşen, bir parçe bulutmu yoşuridu bezen. “Güneş ne kadar olsa da parlak, bir parça bulut bile onu örter bazen.” * Gahi xuda bilen rusul, gahi dutar bilen ussul. “Bazen Allah ile resul, bazen dutar ile dans.” * Kamaletke yetken ademmu gahida xatalışidu. “Yetişkin insan da bazen hata yapar.” * Nagan-naganda kelseñ, cay-cayida kütidu. “Ara sıra gelirsən, yerli yerinde ağırılar.” * Nagan-naganda oq avazi añlinip turatti. “Ara sıra ateş sesleri işitiliyordu.”

Bes I / kupaye / boldi / bolar (UTMSİL, 93)

“Yeter, kâfi”

Adem peqet hösni bilen güzel emes, ademlik cevhiri bilen güzel, bes. “İnsan yalnızca görünümüyle güzel değil, insanlık cevher ile güzel, bu kadar.” * Eqilliqqe ikki égiz söz kupaye. “Akıllı olana birkaç söz kâfi.” * Boldi, yéterlik boldi. “Tamam, yeterli oldu.” * Bolar emdi, deydiganni dep boldiñiz. “Yeter, diyeceğinizi dediniz.”

Bes II / munazire / bes-munazir / mubahise / mucadile / detalaş / talaş-tartış / til uruşi (UTMSİL, 93)

“Tartışma, münakaşa, münazara, ağız kavgası”

Detalaş ve talaş-tartış konuşma dilinde kullanılır.

Bes talaşmaq “münakaşa yapmak” * Munazire – heqiqetniñ anisi. “Münazara, hakikatin anasıdır.” * Pakit bes-munaziridin üstün. “Realite, tartışmadan üstündür.” * Mubahise çirayliq bolsa, netice obdan bolidu. “Tartışma iyi olursa, netice güzel olur.” * Mucadile birbirige yol qoymıganniñ neticisi. “Mücadele birbirine boyun eğmemenin neticesi.” * Detalaş bolsa bolsun, uruş-talaş bolmisun. “Münakaşa olsun da kavga olmasın.” * Talaş-tartışniñ körki – kélişim. “Münakaşanın güzel tarafı, uzlaşmadır.” * Zembirek işqa çüşkende, til uruşi toxtaydu. “Silah çalışmaya başlayınca ağız kavgası durur.”

Besleşmek / menleşmek / bağlaşmaq / merdemleşmek (UTMSİL, 93)

“Tartışmak, çekişmek, münakaşa etmek”

Merdemleşmek Kumul ağzında kullanılır.

Besleşmeñ, besleş, qéni kimniñ harvisi sunarkin. “Yarış, bakalım kimin arabası kırılır.” * Qağa bulbul bilen beslişiptu. “Karga bülbülle yarışmış.” * Ular menlişiptu, axir bérıp

setlişiptu. “Onlar tartışmış, sonunda çirkinleşmiş.” * Bağlaşsañ belbéğiñni bağla. “Tartışacaksan belbağını bağla.”

Bek / qattiq / pişşiq / çin / mustehkem / mehkem / puxta / mezmur / tiğraq (UTMSİL, 94)

“Sağlam, katı, sert, dayanıklı, sıkı”

Yep tur, bek tur. “Ye, dayanıklı ol.” * Hemmige bérilmey, bizni bek tut. “Her şeye bağlanma, bizi sıkı tut.” * Düşminiñni qattiq ur, kaltikiñni ayıma. “Düşmanına sıkı vur, sopanı esirgeme.” * Hemme iş qolidin kélidigan kişi birer işnimu pişşiq bilmeydu. “Elinden her iş gelen kişi, bir işi bile tam olarak bilemez.” * Özüñni çin tut, qoşnañni oğri tutma. “Kendini sağlama al, komşunu hırsız bilme.” * Mustehkem irade bolğanda, uluğ hayat bolar. “İrade sağlam olduğunda hayat mükemmel olur.” * Qaşa mehkem bolsa, tülke kirelmes. “Çit sağlam olursa tilki giremez.” * Uli mehkem bolsa, öymu mehkem bolidu. “Temeli sağlam olursa ev de sağlam olur.” * Özi puxtiniñ östiñni yuqırığa aqar. “Kendi sağlam duranın suyu yukarı akar.” * Onni çala bilgendin birni puxta bilgen yaxşı. “Biri tam bilen onu yarım bilenden iyidir.” * Xiyaliñ yüksek niyetlik bolsun, işiñ puxta ve mezmur bolsun. “Hayalin yüksek olsun, işin tam ve sağlam olsun.”

Beke / qelemtiraş (UTMSİL, 94)

“Çakı”

Alma soyimen beke bilen, otun yarimen keke bilen. “Elma soyarım çakı ile, odun kırarım keser ile.” * Qelemtiraş yéniñdin yoqalmısın. “Çakı yanından kaybolmasın.” * Xotun kişide yiñne bolmisa, er kişide qelemtiraş bolmisa, işiñ tügigini şu. “Kadında iğne olmasa, erkekte çakı olmasa, işin sonu bu.”

Beg / xoca / töre (UTMSİL, 94)

“Bey, yönetici, soylu”

Béğiñge yetküçe, béliñni oşutay. “Beyine ulaşana kadar belini kırayım.”⁵¹ * Hünersiz bolğaçqa qançılaxoca, amalsız qalmaқта qullar aldida. “Yeteneksiz olduğu için kaç bey çaresiz kalmakta halk önünde.” * Töridinmu aşpez toq. “Aşçı soyludan daha tok.” * Töriniñ itimu töriçe hüridu. “Soylunun köpeği bile soylu gibi havlar.”

⁵¹ Yönetici ve yüksek mevkide olan kişilerin her işte ağız birliği yaptıkları, birbirlerini kolladıkları, onlardan fayda sağlamanın mümkün olmayacağı anlamında kullanılır (UMTİL, 76).

Beldem / otıguç (UTMSİL, 94)

“Çapa”

Beldem tutqan qoluñdin ketmen tutqan qolumğa mağdur kirdi. “Çapa tutan elimden kürek tutan elime güç geldi.” * Otıguçını al, otaqqa bar. “Çapayı al, ot yolmaya git.”

Belbağ / pota / çakanyağlıq / qiyiqça / qur / qoşaq (UTMSİL, 95)

“Kemer, belbağı, kuşak”

Belbağ ve pota kumaştan yapılır, uzun olur.

Çakanyağlıq ve qiyiqça dikdörtgendir, süslemeleri olur.

Qur ve qoşaq liften yapılır.

Yolda tépivalğan belbağ yolda çüşüp qalidu. “Yolda bulunan kuşak yolda kaybolur.” * Yétimniñ atisi yoq, bélide potisi yoq. “Yetimin babası yok, belinde kuşağı yok.” * Aqsuniñ yolu bağlıq, béliinde çakanyağlıq, men köysem saña köydüm. Səniñ köyginiñ çağlıq. “Aksu’nun yolu bağlık, belimde kemer, ben sana yandım, senin yanman önemsiz.” * Qiyiqçini qıñgir bağlap, qız körgili bargan zañni kör. “Kuşağını yamuk bağlayıp kız görmeye gidene bakın.” * Qur bağlığın béliñge, xizmet qilğın éliñge. “Kuşak bağla beline, hizmet et ülkene.” * Qoşaq bağlığanniñ qoşaqçı boluşı natayın. “Kuşak bağlayan herkes koşukçu olmayabilir.”

Belkim / mumkin / éhtimal / herqaçan / çéği / çégiva / vallahu alem / xaynaxa / kim bilidu / alahazel / elhal / şayadki (UTMSİL, 95)

“Belki, muhtemel”

Xeqniñ bextsizlikidin külme, özünüñ bextsizliki, belkim, uniñdin éşip çüşer. “Başkalarının bahtsızlığına gülme, kendi bahtsızlığın belki onlarınkinden de fazla olur.” * Yaşlıq vaqtda şundaq pikirler tuğuliduki, bu pikirler kéleçekte insanni pelekke kötürüşü mümkün. “Gençliğinde öyle fikirler ortaya çıkıyor ki bu fikirlerin gelecekte insanı felakete götürmesi mümkün.” * Miñ éhtimaldin bir rast çıqmas. “Bin belkiden bir doğru çıkmaz.” * Éhtimal adamlar arisidiki cinaze periştiler üçün toydur. “Belki insanların cenazesi melekler için düğündür.” * Éhtiyat qil, düşminiñ düşmenlik otini yéqivatqandu herqaçan. “Dikkat et, düşmanın düşmanlık ateşini yakmıştır belki.” * U tünügün kelgen çéği, men yoq ikenmen. “O dün gelmiş galiba, ben yokmuşum.” * Bulut kötürüldi, yamğur yağıdığan çégiva. “Bulutlar göründü, yağmur yağabilir.” * Vallahuallem, bu künlerdin kutularmiz. “Allahuallem bu günlerden kurtuluruz.” * Xaynaxa mendin yamanlap qalğandu. “Belki de

bana sinirlenmiştir.” * Kim bilidu, ete néme bolidu, kim kétip kim qalidu. “Kim bilir, yarın ne olur, kim gider kim kalır.” * Alahazel 40 yaşlarda bar bir kişi keptu. “Tahminen 40 yaşlarında bir kişi gelmiş.” * Elhal, hemme teyyar bolgandu. “O an herkes hazır olmuş.”

Belge / alamet / iz / en / tamğa (UTMSİL, 96)

“Belge, işaret, iz”

İz bir nesneden düşer.

Tamğa ve en daha çok hayvanlar için kullanılır.

Yéziq, tilni xatirileydiğan belgiler sistémisidur. “Yazı, dili kaydedilen işaretler sistemidir.”

* Sükût – raziliqniñ alamiti. “Sükût, razı olmanın alametidir.” * Mañğan yolda iz qalidu, köygen otta kül. “Yürünen yolda iz kalır, yanan ateşte kül.” * Enge qarap mélini tonuydu. “Damgaya bakıp malını tanıyor.” * Sinipiy cem’iyette hemmige sinipiy tamğa bésilğan bolidu. “Sınıflı toplumlarda herkese sınıfsal damga basılmış olur.” * Malni tamğisidin ayri, ademni sözidin. “Malı damgasından ayır, insanı sözünden.”

Belgisiz / éniqsiz (UTMSİL, 96)

“Belirsiz, meçhul, net değil”

Nege bérıp, nede turidiğanlıqımız téxi belgisiz. “Nereye gidip nerede kalacağımız hâlâ belirsiz.” * Éniqsiz gep eqliñni azduridu. “Müphem söz aklını şaşırtıyor.”

Belgilik / mueyyen (UTMSİL, 96)

“Belli, muayyen, makul”

Şıncañda medeniyet işliri belgilik neticilerge érişti. “Sincan’da kültür faaliyetleri belirli neticelere ulaştı.” * Xizmette muyyen utuq qazañsan, öz hésabiñğa yazma, köpçilikni oyla. “ Bir işte belirli bir başarı kazanırsan sadece kendinden sayma, herkesi düşün.” * Mueyyen medeniyet – mueyyen cem’iyet, siyaset ve iqtisadniñ inkasi. “Muayyen medeniyet – muayyen toplum, siyaset ve ekonominin yansıması.”

Belgilimek / teyinlimek (UTMSİL, 97)

“Tayin etmek”

U oqutquçılıqqa belgilendi. “O öğretmenliğe atandı.” * Bu xizmetke teyinlengenimge üç yıl boldi. “Bu işe tayin edileli üç yıl oldu.”

Bend / zenit (UTMSİL, 97)

“Meşgul”

Kimniñ eqil-pemi bolsa xop belend, paydisiz sözge u qılmas tilini bend. “Kim çok akıllıysa faydasız sözlerle dilini meşgul etmez.” * İş bilen bend bolup, tamaqni untuptu. “İşe kendini kaptırıp yemeği unutmuş.”

Behrimen / menpeetdar (UTMSİL, 97)

“Menfaattar”

Öz heqqiñdin behrimen bol, kişiniñ heqqige qol sunma. “Kendi hakkından faydalan, başkasının hakkına el uzatma.” * Menpeetdarlarniñ menpeetige teñ étibar bəriş kérek. “Menfaatçilere, menfaatlerine göre itibar etmek gerek.”

Bopa / boğcuma / bolaq / oraq / çoğ / arçi (UTMSİL, 97)

“Bohça, yol eşyası, paket”

Bopisini kötürüp ketti, kelişini bilmeymen. “Bohçasını alıp gitti, ne zaman geleceğini bilmiyorum.” * Boğcimisida néme barlıqını anam özi bilidu. “Bohçasında ne olduğunu annem kendisi biliyor.” * Bolaq köp bolsa, gelvimu köp bolidu. “Bohça çok olursa kavga gürültü de çok olur.” * Oraqni oriğan biler. “Paketi kaplayan bilir.”

Bota / botilaq / taylaq / botuq / torum (UTMSİL, 97)

“Köşek”

Bota köz balam – omaq balam. “Köşek gözlü yavrum, tatlı yavrum.” * Botilaq bozlaydu, hingan zarlaydu. “Köşek inler, dişi deve ağlar.” * Taylaq taydin yügürük. “Köşek, taydan daha iyi koşar.”

Botqa / bulmaq / atila (UTMSİL, 98)

“Un, pirinç, yağ ile yapılan hafif yemek”

Botqa boyida bar ayalğa yaxşı. “Bulamaç hamile kadınlar için iyidir.” * Bulmaq balığa, tamaq tağamğa. “Lapa çocuğa, yemek amcama.” * Atila tağ atlap kelgenge aş bolmas. “Lapa dağları aşıp gelene yemek değil.”

Botka / lepke / tenze (UTMSİL, 98)

“Küçük dükkân kulübe”

Uniñ bir botkisi bar idi. “Onun küçük bir dükkânı vardı.” * Lepke aç, xianettin qaç. “Dükkân aç, dolandırıcılıktan uzak dur.” * Tursun tenze éçıptu. “Dursun, tezgâh açmıştı.”

Bor / tebeşir (UTMSİL, 98)

“Tebeşir”

Vay bizniñ balilirimiz, doskiğa xet yézişqa bor yoq, ségiz işlitidu. “Vay bizim yavrularımız, tahtaya yazı yazmak için tebeşir yok, kil kullanıyorlar.”

Bordimaq / semirtmek (UTMSİL, 98)

“Beslemek, semirtmek”

Bu balañni bordap néme qılisen? Kçük bala semrip ketse bolmaydu. “Bu çocuğu neden şişmanlatıyorsun? Küçük çocuğun şişmanlaması iyi değil.” * Keçlik tamaqni köp yep yétiş uzaq davam qılsa kişini semritidu. “Uzun süre akşam yemeği çok yemek insanı şişmanlatır.”

Boz / tiñ / binem / xañdi / mera (UTMSİL, 98)

“Boz, sürülmemiş toprak”

Usta ovçı şir atar, qabil déhqan boz açar. “Usta avcı aslan öldürür, yetenekli çiftçi boz toprak kazar.” * Buğday térisañ, küzgi teri, arpa térisañ, tiñğa téri. “Buğday ekeceksen sonbaharda ek, arpa ekeceksen boz toprağa ek.” * Çet binemniñ tülkisi köp, xuşametçiniñ külkisi. “Uzaktaki kuru arazinin tilkisi çok olur, dalkavuğun gülmesi.” * Bolsa suluq, bolmisa binem. “Olursa sulu, olmazsa kuru arazi.” * Xañdiğa yéqin bolsañ, yeriñ köpiyidu. “Boz toprağa yakın olursan toprağın çoğalır.”

Boz / sür / kül reñ (UTMSİL, 99)

“Boz, kül rengi”

Atniñ yaxşisi boz bolidu, erniñ yaxşisi taz. “Atın iyisi boz olur, erkeğin iyisi kel.” * Sür atniñ reñgi öñmes, altunniñ sini ketmes. “Boz atın rengi solmaz, altının görütüsü.” * Kül reñ paxtek tüki reñgige oxşaydu. “Kül rengi griye benziyor.”

Boz öy / kigiz öy / qoş / otav / çedir (UTMSİL, 99)

“Çadır”

Boz öy ve kigiz öy büyük olur.

Qoş çobanların çadırıdır.

Otav yatak odası kabini, yeni evlenen gençlere özel olur.

Çédır bugün, esas olarak askerî birlikler ve kırsal bölgede çalışanlar tarafından kullanılır.

Boz öy yazda sörün bolidu. “Boz çadır yazın serin olur.” * Kigiz öyge kirgende qamçañni pegahqa il. “Keçe çadıra girdiğinde kamçını pegah⁵²a as.” * Qoşqa it qaraydu, itni qoş baqıdu. “Çadıra köpek bakıyor, köpeği çadır koruyor.” * Yéñi toyi bolğan yiğit-qız otavda. “Yeni düğünü olan çift otağda.” * Yaz bilen qış bir çédırda uçrmas. “Yaz ile kış aynı çadırdaki karşılanmaz.”

Bozek / aniy / bosunçuq (UTMSİL, 100)

“Ezik, korkak”

Bosunçuq İli ağzında kullanılır.

Bozekni tapsam, burnığa yip sapsam. “Eziği bulsam, burnuna iplik geçirsem.”⁵³ * Aniyini tapsam şillisige minip çapsam. “Eziği bulsam boynuna binip koştursam.”

Bozek qilmaq / aniy tapmaq (UTMSİL, 100)

“Aciz görüp aşağılamak, hor görmek”

Bozekni bozek qilmisañ, qiyamette soraq bar. “Eziği aşağılamazsan ahirette soru var.”⁵⁴ * Aniyini tap, aniy tap. “Eziği bul, aşağıla.”

Bosuğa / pegah / tapsa / tapsuq (UTMSİL, 100)

“Eşik”

Bosuğa – davan. “Eşik, engel.” * Bayniñ töridin gadayniñ pegahi yaxşı. “Zengin başköşesindense fakirin eşiği iyidir.” * Tapsida oltur, öziniñ tamiqini ye. “Eşikte otur, kendi yemeğini ye.” * Tapsuqtin hécnéme tapmidim. “Eşikten hiçbir şey bulmadım.”

Bosuğisini topa basmaq / işikige quşqaç uvlmaq (UTMSİL, 100)

“Evine kimse gelmemek, kimse eşiğinden adım atmamak”

⁵² Pegah: Evin kapısına yakın kısmı, evin baş köşesinin tam karşısı (UTİL, 696).

⁵³ Yumuşak başlı, zayıf, güçsüz kişileri gördüğünde onları kızdırıp, çeşitli hilelerle onları sömürme rahat etmeyen kurnaz kişilerin mizacını anlatmak için kullanılır (UMTİL, 66).

⁵⁴ Aciz, zayıfları kim aşağılamak isteyip aşağılamazsa içi rahat etmez, anlamında kullanılır (UMTİL, 37).

Uniñ ayali ölüp ketkendin keyin, bosuğisini topa bastı. “Karısı öldükten sonra kimse kapısından adımını atmadı.” * İşanniñ işikige quçqaç uviliğili xeli boldı, uniñkige heçkim barmaydu. “İşan’ın kapısını kimse çalmayalı çok oldu, ona kimse gitmiyor.”

Boş / bikar (UTMSİL, 100)

“Boş, işsiz”

Boşqa boyun eğme. “İşsize boyun eğme.” * Bikar turğuçe bikar işle. “Boş durmaktansa herhangi bir şey yap.”

Boğça / cilit / somka / popka / cuzdan (UTMSİL, 101)

“Çanta”

Bala boğçisini aldı, mektepke mañdı. “Çocuk çantasını aldı, okula gitti.” * Apam cilit tikip berdi. “Annem çanta dikti.” * Somkini sudin saqla. “Çantanı sudan koru.” * Qolida popka, beşida şepke, turqıdin ependi oxşaydu. “Elinde çanta, başında şapka, efendi birine benziyor.”

Boğquç / işnor (UTMSİL, 101)

“Bağcık”

Boğquçuñ boşap ketse, betinkidin körme. “Bağcığın çözülse ayakkabından bilme.” * İşnorni çıñ bağlaş, ayağqimu yaxşı emes. “Bağcığı sıkı bağlamak ayak için de iyi değil.”

Boğum I / üge (UTMSİL, 101)

“Bağlantı, eklem”

Köygen bambukniñ boğumi yenila tüz. “Yanan bambunun eklemi yine de düz.” * Ügeñ ağrisa, ölüm xeviri dégin. “Eklem ağrısı, ölüm habercisidir.”

Boğum II / hecce / üzük (UTMSİL, 101)

“Hece”

Oçuq boğum “açık hece”, yépiq boğum “kapalı hece” * ‘Ana’ ikki boğum. “Ana, iki hece.” * U xetni heccilerge bölüp oquşqa başlıdı. “O mektubu heceleyerek okumaya başladı.”

Bolqa / bazğan (UTMSİL, 101)

“Çekiç, balyoz”

Bolqa daha küçük, **bazğan** daha büyük olur.

Bolqañniñ sépi boş bolsa, iş buzidu. “Çekicinin sapı zayıf olursa iş heba olur.” * Sendel bazğandin qorqmas. “Örs, balyozdan korkmaz.”

Boluşsiz / yoqluq (UTMSİL, 102)

“Olumsuz”

Boluşsiz péil “olumsuz fiil”, boluşsiz almaş “olumsuzluk zamiri”, boluşsiz şekil “olumsuz form” boluşsiz qoşumçe “olumsuzluk eki” * Péilniñ bu katégoriyisi ilgri ‘yoqluq’ déyilgen. Hazir ‘boluşsiz’ ğa muqimlaştı. “Fiilin bu kategorisine önceleri ‘yokluk’ denilmiş, artık ‘olumsuz’ olarak kabul edildi.”

Boluşluq / barliq (UTMSİL, 102)

“Olumlu”

Boluşluq péil “olumlu fiil”; boluşluq şekil “olumlu form”. * Péilniñ bu katégoriyisi ilgri ‘barliq’ déyilgen, hazir ‘boluşluq’qa muqimlaştı. “Fiilin bu kategorisine önceleri ‘varlık’ denilmiş, artık ‘olumlu’ olarak kabul edildi.”

Bova / çoñ dada / yağ dada (UTMSİL, 102)

“Dede, büyük baba”

Yağ dada Lopnor ağzında kullanılır.

Yetmişiki bovañniñ yette yaşliq balıgımu haciti çüşer. “Yetmiş yaşındaki dedenin yedi yaşındaki çocuğa bile işi düşer.” * Çoñ dadamni çoñ bilimen. “Büyük babama saygı duyuyorum.”

Bovaq / bövek / nilqa (UTMSİL, 102)

“Bebek”

Nilqa, Kumul ağzında kullanılır.

Bovaqni söyüş yaxşı emes. “Bebeği öpmek iyi değildir.” * Amérikiniñ illinos ştatidiki bir doxturxanida 280 gram kélidiğan bir qız bovaq tuğulğaniken. Hazir 18 aylıq boptu. Salametliki yaxşı iken. “Amerika’nın İllinos Eyaleti’ndeki bir hastanede 280 gram bir kız bebek doğmuş. Şimdi 18 aylık olmuş. Sağlığı iyiymiş.” * Bövek çoñ bolğuçe, toy tügigüçe. “Bebek büyüünceye, düğün bitinceye kadar.”

Boy / turuq / qed / qamet / sumbat (UTMSİL, 103)

“Boy, vücut”

Boy işlimes, qol işler. “Boy işlemez, el işler.” * Öküzniñ boyi muñguzi bilen ölçenmes. “Öküzün boyu boynuzu ile ölçülmez.” * Balılarnıñ boyi yazda qıştikige qarığında on pirsent téz ösidu. “Çocukların boyu yazın kışa nispeten yüzde on daha hızlı uzar.” * Turqığıla qarima, micezigimu qara. “Sadece boyuna bosuna bakma, huyuna da bak.” * Böriniñ turqıdın qorqma, çışidin qorq. “Kurdun boyundan korkma, dışından kork.” * Boran-çapqun zerbisi yiqitsimu derexni, pükelmeydu meñgüğe qamitini, qeddini. “Fırtına darbesi devirse de ağacı, bükemez hiçbir zaman boyunu, yapısını.”

Boytaq / saltañ / sayaq / yalguz baş / erñen (UTMSİL, 103)

“Bekâr, yalnız”

Boytaqniñ eqli ikki közide. “Bekârın aklı iki gözde.” * Parij şehiridiki 3 milyon ahalinin 1 milyon 300 miñi boytaq-tol iken. “Paris şehrindeki 3 milyon kişinin 1 milyon 300 bini bekârmış.” * Göş dañqanğa tuşluq, qızım saltañğa. “Et üçayaklı kazana layık, kızım bekâra.” * Sayaq yürngen tayaq yer. “Boş gezen dayak yer.” * Elgekte su turmas, sayaqta pul. “Elekte su durmaz, avarede para.” * Yalguz baş yénidiki yéqinidin yıraq. “Yalnız kişi, yanındaki yakınına uzaktır.”

Boyun / geden / şille (UTMSİL, 103)

“Boyun, ense”

Dostuñniñ köñli qalğuçe, düşminiñniñ boyni sunsun. “Dostunun gönlü kalacağına, düşmanın boynu kırılın.” * Gedinide illiti barnıñ puti sirqırar. “Ensesinde kusuru olanın ayağı ağrır.” * Anıyni tapsam, şillige minip çapsam. “Eziği bulsam, boynuna binip koştursam.”

Boyıçe / pétıçe (UTMSİL, 103)

“Boyunca, olduğu gibi”

U vedisi boyıçe, vaqıtida keldi. “O söz verdiği gibi zamanında geldi.” * Pikrimiz şu pétıçe turuptu. “Fikrimiz aynı şekilde.”

Boydin acrap ketmek / bala çüşüp ketmek (UTMSİL, 104)

“Düşük yapmak”

Bumeremxan boyidin acrap kétéptu. “Bumeremxan, düşük yapmış.” * Busarixanniñ balisi çüşüp ketken iken, kütünüvétéptu. “Busarihan’ın, çocuğu düşmüş, şu an onunla ilgileniyorlarmış.”

Bu / muşu / munu / mana muşu / uşbu / mezkur / bul (UTMSİL, 104)

“Bu, işte bu, işbu”

***Mezkur** hariç diğerleri çokluk ekini alır.*

Bu kitab méniñ. “Bu kitap benim.” * Muşu künlerde nede yürüsen. “Bu aralar nerelerdesin?” * Mununi al. “Bunu al.” * Mana muşu çapan çiraylıq iken. “İşte bu palto güzelmiş.” * Uşbu xet akam toxtığa tegsun. “İşte bu mektup ağabeyim Tohta’ya ulaşsın.” * Mezkur pilanni çoqum işqa aşuruş kérek. “Bu planı kesinlikle gerçekleştirmemiz lazım.”

But / senem (UTMSİL, 104)

“Put”

Butqa işenmeydiğan kişige but yıraq, iradisiz ademge yol. “Put a inanmayan kişiye put uzak, iradesiz insana yol.”

Bu dünya / paniy dünya / bu alem / paniy alem (UTMSİL, 104)

“Bu dünya, fâni dünya”

Bu dünyada can kérek, u dünyağa iman. “Bu dünyada can gerek, öbür dünyada iman.” * Paniy dünyaniñ işini baqiy dünyağa qaldurma. “Fani dünyanın işini baki dünyaya bırakma.” * Bu alem – uzun alem. “Bu dünya uzun.” * Paniy alemde obdan öt, baqiy alem nési. “Fani âlemden iyi geç, baki âlem taksitle.”

Burnidin bulaq qilmaq / közidin çiqarmaq (UTMSİL, 104, 105)

“Sert biçimde cezalandırmak, yaptığına pişman etmek.”

Tiliñni çaynima, anañdin emgen sütüñni burniñdin bulaq qilimen. “Geveleyip durma, anadan emdiğin sütü burnundan getiririm.” * U uniñ qilginini közidin çiqarıptu. “Onun yaptıklarını burnundan getirdi.”

Burniniñ bézini élip qoymaq / noxlisini élip qoymaq (UTMSİL, 105)

“Kibirlenenleri, haddini aşanları cezalandırmak, azarlamak.”

Bazar bəgi Séyit Haciniñ burniniñ bəzini élip qoyuşniñ pursitini kütüp turatti. “Pazar yöneticisi, Seyit Hacı’ya haddini bildirmenin fırsatını kolluyordu.” * Körüsen téxi, burnuñniñ noxlisini alidiğan çağlar kélivatidu. “Görürsün daha, burnundan getireceğim zamanlar yaklaşıyor.”

Burut / moylep / biziq / seblet (UTMSİL, 105)

“Bıyık”

Burutini yigende aptu. “Bıyığını yerken kopardı.” * Saqal-burut qoymaq ziyanlıq. “Sakal bıyık bırakmak zararlı.”

Bulaq I / su bəşi / çeşme (UTMSİL, 105)

“Bulak, pınar, kaynak”

Su anisi bulaq, söz anisi qulaq. “Suyun anası bulak, sözün anası kulak.” * Su bəşida su bolmisa, ériqta néme bolidu? “Kaynakta su olmasa, arıkta nasıl olacak?”

Bulaq II / böşük / kan / açquç (UTMSİL, 105)

“Kaynak, memba, beşik (mecaz)”

Xanlıq medrisi öz vaqtida meripet buliği idi. “Han Medresesi, zamanında eğitimin kaynağı idi.” * Hirat XV esirde şerq medeniyitiniñ böşiki idi. “Herat, 15. yüzyılda doğu medeniyetinin beşiği idi.” * Yaxşı kitab bilimniñ kani. “İyi kitap, bilginin kaynağıdır.” * Köñüldikidek kitab eqil-parasetniñ açquçı. “İstenildiği gibi olan kitap, aklın anahtarı.”

Bulbul / sanduvaç / endelip (UTMSİL, 105, 106)

“Bülbül”

Bulbulniñ çiraylıq hékayilirige qorsağ toymaydu. “Bülbülün güzel hikâyeleriyle karın doymaz.” * Ey bulbul, keltürgin bahar xevirini, huquşqa taşla yaman sözniñ berini. “Ey bülbül, getir bahar haberini, baykuşa bırak bütün kötü sözleri.” * Bulbulğa bağ yaxşı, keklikke tağ. “Bülbüle bağ güzel, kekliğe dağ.”

Buluñ / burcek / puçqaq / buluñ-puçqaq (UTMSİL, 106)

“Köşe, köşe bucak”

Töt buluñ, bir kuluñ. “Dört köşe, bir delik.”⁵⁵ * Her nersiniñ burciki bar, sözniñ ilmiki bar. “Her şeyin köşesi var, sözün askısı var.”⁵⁶ * Taziliq herikitide héçbir puçqaqlar qalmisun. “Temizlik Hareketinde hiçbir delik kalmasın.” * Düşmen buluñ-puçqaqlarda turup, bizge qarşı pılan tüzüvatidu. “Düşman bir köşede saklanıp bize karşı plan yapıyor.”

Bulimaq / talimaq (UTMSİL, 106)

“Yağmalamak, soymak”

Bulaşni bilgen siylaşnımu biler. “Talan etmeyi bilen iyilik yapmayı da bilir.” * Kişiniñkini talap yeptu, öziniñkini yalap. “Başkalarınınkini talan ederek yer, kendininkini yalayarak.” * Xeñniñ térisini bulığan yalıñaç qalar. “Halkın derisini talan eden çıplak kalır.”

Buyruq / emr / perman / yarliq / dikrit / okaz / söz (UTMSİL, 106)

“Buyruk, emir, ferman”

Buyruqniñ qoli. “Buyruğun eli” * Özi buyruq qilip ögengen kişi qiyin başqılarga qulaq séliši. “Kendi emretmeye alışmış kişinin zordur başkalarına kulak vermesi.” * Edebtin emr ela. “Emir cezadan iyidir.” * Xanniñ emridin xotunniñ buyruqi küçlük. “Kadının buyruğu, padişahın emrinden güçlüdür.” * Barniñ işi perman bilen, yoqniñ işi arman bilen. “Zengin işi emirle, fakirin işi taleple.” * Yarliq çüşse, yerde qalmaydu. “Emir yerde kalmaz.”

Bödüne / vitvildaq / bödürsin (UTMSİL, 106)

“Bıldırcın”

Bödüniniñ öyi yoq, nege barsa vitvildaq. “Bıldırcının evi yok, nereye gitse bıldırcın.”

Böre / qaşqır / qarişqu / kök yayıl / qurt (UTMSİL, 107)

“Kurt”

***Qarişqu** Lopnor ağzında kullanılır.*

Böriniñ reñgi özgirer, xuyi özgermes. “Kurdun rengi değışir huyu değışmez.” * Böridin qorqqan qoy baqmas. “Kurttan korkan koyun bakmaz.” * Böriniñ xiris qılğınidin tülkiniñ hicayğini yaman. “Tilkinin sırtması kurdun kızmasından beterdir.” * Kök yayıl qedimki uygurlarniñ totémi idi. “Kurt, Eski Uygurların totemiydi.”

⁵⁵ Evde hiçbir şey yok, bomboş, anlamındadır.

⁵⁶ Her sözün gideceği bir yer var, anlamında kullanılır.

Böşük / segünçek / bölençük (UTMSİL, 107)

“Beşik”

Bölençük Kaşgar ağzında kullanılır.

Böşük balisi – beg balisi. “Beşik çocuğu, hanım evladı.” * Segünçekte segigen bala yéqimliq. “Beşikte serinleyen çocuk sevimli.”

Bölüş / teqsim (UTMSİL, 107)

“Bölme”

100ni 10ğa bölsek, bolidu: 10. “Yüzü ona bölersek on olur.” * 15ni 3ke bölsek bolidu: 5. “On beşi üçe bölersek beş olur.”

$$15 \div 3 = 5$$

$$100:10=10$$

Bük / baraqsan / bük-baraqsan (UTMSİL, 107)

“Sıkı, gür”

Derexler bük bolup östi. “Ağaçlar gürleşip büyüdü.” * Baraqsan sögetlik havaliq. “Yoğun söğüt havası.” * Bük-baraqsan ormanda quşlar tola. “Gür orman kuşlarla dolu.”

Béxil / pixsiq / xesis / pişsiq / momsiq / asman isini, it yundisini körmeydiğan / alqinini yalaydiğan / pit üçey / pittin postuma alidiğan / pitniñ üçiyige hésip qoyidiğan / aştin su çiqiridiğan / taşini siqip süyini içidiğan / tiyinniñ töşükidin ömilep ötidigan / çaşqanğa képek aldurmaydiğan / itqa söñek bermeydiğan / tuyin saran qız / qızğa qisirke (UTMSİL, 108)

“Cimri, hasis, pinti”

Béxilniñ qazinidiki aş – quduq tüvidiki taş. “Cimrinin kazanındaki aş, kuyu dibindeki taş” * Béxil baydin séxiy gaday artuq. “Cömert fakir, cimri zenginden iyidir.” * Éti oruq déğüçe, igisi pixsiq dégin. “Atı zayıf diyeceğine sahibi cimri de.” * Xesisniñ öyi dozax. “Cimrinin evi cehennem.” * Pişsiq pişqan aştinmu qizğınidu. “Pinti, pişen yemeği bile esirger.” * Momsiq xotunni cennetke kir dese, qotur öçkisini yétilep mañar. “Cimri kadına cennete gir deseler, hasta keçisini yanına alır.” * U şundaq pixsiqki, asman isini, it yundisini körmeydu. “O, o kadar pinti ki cebinde akrep var.” * U rasa pişsiq aliqinini yalaydiğan adem. “O gerçekten cimri, eli sıkı bir adam.” * Pit üçey baydin qoli keñ kembeğel miñ evzel. “Eli sıkı zengindense eli açık fakir yeğdir.” * Undaq pittin postuma alidiğan némidin birnème çiqarmu? “Onun gibi cebinde akrep olan birinden bir iş çıkar mı?” * U bovay pitniñ üçiyige

həsip quydığan adam iken. “O ihtiyar, cebinde akrep olan bir adammış.” * Uni qoy, u taştın su çiqiridığan adam. “Onu bırak, sinekten yağ çıkaran bir adam.” * U adam mundaq turğini bilen taşni şiqip süyini içidığan adam. “O adam böyle durmasına rağmen, sinekten yağ çıkarır.” * Ularnıñ içide töt ser içip on ser mest bolidığan gañguñlar tiyinniñ töşükidin ömilep ötidığan saxtıpezler bar idi. “Onların içinde dört ser içip on ser sarhoş olan sinekten yağ çıkaran sahtekârlar var.” * Şehir xelqi musani çaşqanğa képek aldurmaydığan, itqa söñek bermeydığan pixsiq déyişidiken. “Şehir halkı Musa için, cebinde akrep var, sinekten yağ çıkarır diyorlar.”

Béri / buyan / mabeyni (UTMSİL, 109)

“Beri, bu yana”

Azadlıqtın béri işlepçiqiriş küçliri xéli östi. “Azatlıktan beri üretim güçleri hayli büyüdü.” * Partiyiniñ 3-omumiyy yiginidin buyan, déhqanlar öz aldığa tériqçiliq qilivatidu. “Partinin 3. genel toplantısından bu yana çiftçiler kendileri tarımcılık yapıyor.” * Tetil tüyigenniñ mabeyni aram almay oquvatımız. “Tatil bittikten beri durmadan çalışıyoruz.”

Bézek / zibuzinnet / zinnet / cabduq / perdaz / serendaz / şurdaq / bediz / itig / yilturuq / yivig / yivig-tizig (UTMSİL, 109)

“Süs, ziynet, makyaj, bezek”

Sözünü bəzetmek bolsañ ger tilek, rastlıqtur sözünge eñ yaxşı bəzek. “Sözünü bezemekse eğer dileğın, hakikattir sözüne en güzel bezek.” * Sözliseñ, rast sözleşni qıl adet, rastlıqtın barmu yaxşı zibuzinnet. “Konuşursan, doğru konuşmayı âdet edin, doğruluktan güzel süs var mı?” * Tağniñ zinniti qoram taş, ademniñ zinniti üstibaş. “Dağın ziyneti büyük taş, insanın ziyneti üst baş.” * Xotun kişiniñ cabduqi tola. “Kadının hazırlığı çok.” * Çirayliqqa perdazniñ lazimi yoq. “Güzele makyaj lazım değil.”

Bézimek / zinnetlimek / perdazlımaq / cabdumaq / bedizetmek / yivetmek (UTMSİL, 109)

“Süslemek, bezemek”

Güzel exlaq ademni bézer, baylıq peqet öynila. “Güzel ahlak insanı süsler, zenginlik sadece evi” * Boyaq bilen zinnetligüçi teşiñni, bilim bilen toldur içiñni. “Boya ile güzelleştiren dışını, bilim ile doldur içini.” * Késel körsetkende yüziñizni perdazlımañ, doxturniñ çirayniñizğa qarap diaqnoz qoyuşığa dexli yétidu. “Hasta olduğunuzda makyaj yapmayın,

doktorun yüzünüze bakıp teşhis koyuşunu engeller.” * Yuyunup çiqipla perdaz qilmañ, ziyanlıq. “Yıkandıktan sonra makyaj yapmak zararlıdır.” * Taz cabduğuçe toy taraptu. “Kel süsleninceye kadar düğün biter.”

Béşi boş / béşi oçuq (UTMSİL, 110)

“Bekâr (kızlar için)”

Patemxanniñ béşi boş iken. “Patemhan’ın başı bağlı değılmiş.” * Qızimizniñ béşi oçuq. “Kızımızın başı bağlı değıl.”

Béşi qatmaq / méñisi aylanmaq (UTMSİL, 110)

“Ne yapacağını bilememek”

Ölüm xétiñni körgende, köksümge piçaq patti, qandaq qilimiz noçi, ecebmu béşim qatti. “Ölüm mektubunu görünce kalbime bıçak saplandı, ne yapacağız, aklım durdu.” * Bir mezigil can saqlıdım söksök sétip, bu işmu epleşmigeç béşim qétip. “Bir süre geçindim saksaul satıp, bu iş de olmayınca aklım durdu.” * Méñem aylinip ketti, néme qılarını bilmidim. “Beynim bulandı, ne yapacağımı bilemedim.”

Béşida kötürmek / aliqinida kötürmek (UTMSİL, 110)

“Çok saygı göstermek, değer vermek, desteklemek”

U kelse, xelq uni béşida kötüridu. “O gelse halk onu başında taşır.” * Hélimu ayap muşu künge kelduq, béşimizda kötürduq. “Şimdiye kadar değer verip bu güne gedik, başımızda taşıdık.” * Uni xelq himaye qılattı, aliqında kötöretti. “Onu halk destekliyor, el üstünde tutuyor.”

Béşini çétip qoymaq / béşini ikki qilip qoymaq / béşini qoşup qoymaq (UTMSİL, 110)

“Evlendirmek, başını bağlamak”

U ikkisi bir-birini yaxşı köridigan oxşaydu, vaqtida béşini çétip qoyayli. “Galiba o ikisi birbirini seviyor, vakti gelince baş göz edelim.” * Xelq içide ‘béşin ikki bolmiğuçe, qaçañ ikki bolmas’ dégen gep bar. Emdi béşinñi ikki qilip qoyayli. “Halk arasında ‘başın iki olmayınca tasın iki olmaz’ diye bir söz var. Artık senin başını bağlayalım.” * Padişah 40 keçe-kündüz toy qilip, ikkisiniñ béşini qoşup qoyuptu. “Padişah kırk gün kırk gece düğün yapıp ikisini baş göz etmiş.”

Béşini yémek / béşiğa çıqmaq (UTMSİL, 111)

“Ölmek”

Kötü kişiler için kullanılır.

Yaxşı bolsa éşini yer, yaman bolsa béşini. “İyiye aşını yer, kötüye başını.” * Öz erkige bérilgen öz béşini özi yer. “Özgür olan, kendi başını kendi yer.” * Çeqimçi nurgun kişiniñ béşiğa çıqıdu. Axır bérıp öz béşini yeydu. “İftiracı çok kişinin başını yedi, sonra kendi başını yedi.”

Béket / istansa / lenger / öteñ / çaza / tusqa (UTMSİL, 111)

“Konak, istasyon, han”

Uçqur at ikki béketla yügüreydu, salmaq eşek kéçe-kündüz yüreleydu. “Hızlı at iki durak koşabilir, ağır eşek gece gündüz yürüyebilir.” * Daxéyen (Turpan) poyiz istansisi bek avat. “Daxeyen (Turfan) tren istasyonu çok kalabalık.” * Lenger yolni qisqartıdu. “Han yolu kısaltıyor.” * Qeşqer yolida öteñ tola. “Kaşgar yolunda çok han var.”

Bélet sanduqi / urna (UTMSİL, 111)

“Seçim sandığı”

Aptonom rayonluq 7-növetlik xelq qurultiyiniñ 7-yiginida yigin meydanığa on bélet sanduqi qoyuldi. “Özerk Bölge 7. Halk Kurultayı’nın 7. toplantısında toplantı meydanına on seçim sandığı koyuldu.”

Béli boş / kötü boş (UTMSİL, 111)

“İradesiz, sabırsız”

Béli boşniñ gépi boş. “İradesizin sözü boş.” * Kötü boş kün sanaydu, sani toşmaydu. “İradesiz gün sayar ama sayıya ulaşmaz.”

Béliqçıqş / çayka (UTMSİL, 111)

“Karabatak”

Béliqçıqş bar yerde, béliçan bar. “Karabatak olan yerde küçük balık olur.”

Bélige palta çapmaq / bélige tepmek (UTMSİL, 112)

“Yarı yolda durdurmak”

Bu aqivet... arzu-ümidlerimizniñ béliğe palta çaptı. “Bu son... ümitlerimize balta vurdu.” * Del muşu künlerde ögey anisi uniñ bu xiyaliniñ béliğe tepti. “Tam o günlerde üvey annesi onun bu hayalini baltalamıştı.”

Biaram / arami yoq (UTMSİL, 112)

“Endişeli, huzursuz, rahatsız”

U uniñ gépini añlap biaram boldı. “Onun sözünü duyunca huzursuz oldu.” * Köñlümniñ arami yoq, yégen-içkinimniñ tayini yoq. “İçimde huzur yok, yiyip içtiklerimin tadı yok.”

Biçare / bayquş / yavaş / mömin / irinçke (UTMSİL, 112)

“Biçare, zavallı, uysal”

Tirik biçaridin ölü batur artuq. “Ölü kahraman diri biçareden iyidir.” * Biçare hayattın mezmunluq ölüm ela. “Biçare hayattansa anlamlı bir ölüm yeğdir.” * Bayquşniñ boynidin yip ketmeydu. “Zavallının boynundan ip gitmez.” * Yavaş yolda qalidu. “Uysal yolda kalır.” * Mömin aş tapsa, qoşuq tapalmaydu. “Yumuşak başlı yemek bulsa kaşık bulamaz.”

Bix / nota / maysa / bür (UTMSİL, 112)

“Tomurcuk, filiz”

Bix bitkilerin yeni çıkmış, nota çok büyümüş hâli için kullanılır.

Maysa tarım ürünlerinin yeni büyümüşü için kullanılır.

Etiyaz keldi, derexler bix sürdi. “İlkbahar geldi, ağaçlar filizlendi.” * Yağaçni nota çégida eg. “Ağacı fidanken eğ.” * Maysini yulup östürmek – exmeqliq. “Fideyi koparıp büyütme, ahmaklık.”

Birav / kimdu biri / allikim (UTMSİL, 112, 113)

“Birisi”

Biravniñ köñlini toğra yol bilen élišni öginivéliñ. “Birisinin gönlünü doğru şekilde almayı öğrenin.” * Kimdu biri saña dostluq bildürse, semimiyitini sinap kör. “Birisi sana dostluk gösterse, samimiyetini sına.” * Allikimniñ öyide aq may yep toyunğuçe, dağ su bilen kün ötküzçü boluşıçe. “Birin evinde yiyip doyacağına kendi evinde sıcak su içip yaşamak daha iyi.”

Bire-bire / anda-sanda / anda-munda (UTMSİL, 113)

“Ara sıra”

Yolda bire-bire maşına uçrap qalatti. “Yolda ara sıra araba görünüyordu.” * U gep qılmay olturdi, anda-sanda külüp qoyatti, anda-sanda atsimu del atidu. “O konuşmadan oturdu, bazen gülüyor bazen atsa da tam atıyor.”

Bir tiyin / bir pul / bir yarmaq (UTMSİL, 113)

“Hiçbir işe yaramaz.”

Çin köñüllük dost göher, altun-kümüş bir tiyin. “Samimi dost mücevher, altın gümüş bir kuruş.” * Səniñ u nemeñ bir pulgimu erzimeydu. “Senin o şeyin beş para etmez.” * Dostum meni bir yarmaqqa almiğini bilen, dostumniñ bir çéçini alemgimu satmaymen. “Dostum beni değersiz görmez, ben de dostumun bir saçını dünyaya değişmem.”

Bir cañgalniñ bõriliri / bir uviniñ küçükliri / bir pélekniñ xemekliri (UTMSİL, 113)

“Günahkârlıkta, kötülükte çok benzer”

Toxtini demsen? U haşım zomiger bilen bir cañgalniñ bõriliri. “Tohta’yı mı diyorsun? O Haşım zalimiyle aynı ormanın kurtları.” * Ularñiñ hemmisi bir uviniñ küçükliri, heçqaysisidin yaxşiliq kelmeydu. “Onların hepsi bir yuvanın köpekleri, hiçbirinden iyilik gelmez.” * Ayimxanni demsen? Umu kümüş xénim bilen bir pélekniñ xemekliri. “Ayimhan’ı mı diyorsun? O da Gümüş Hanım’la aynı yolun yolcusu.”

Birge bir / başmubaş / yekmuyek (UTMSİL, 113, 114)

“Bire bir, teke tek”

Boldi, birge bir bolsun, birdin çüşsün. “Tamam, bire bir olsun, birde bitsin.” * İkki terepniñ palvanliri başmubaş çüşüşti. “İki tarafın pehlivanları baş başa kaldı.” * Ular yekmuyek élišti, axir Tursun yeñdi. “Onlar teke tek yarıştı, sonunda Tursun yendi.”

Birlik / ittihad (UTMSİL, 114)

“Birlik, ittihat”

Cahanniñ terkibi birlikke ige, bu birlik şübhısiz nepsinde cem. “Dünyanın terkibi birliğe sahip, bu birlik şüphesiz nefsinde toplanmış.” * İttihad bolsa, küç bolidu. “Birlik olursa olur.”

Birqeder / nisbeten / xéli (UTMSİL, 114)

“Biraz, nispeten”

U birqeder yaxşilini qaldı. “O biraz daha güzelleşti.” * Uniñ utuqliri nisbeten yaxşı. “Onun başarıları nispeten iyi.” * Osman xéli yaxşı bala. “Osman, nispeten iyi bir çocuk.”

Birneççe / birmunçe / birqançe / birtalay (UTMSİL, 114)

“Birkaç, birçok”

Bir neççe kün boldı, yamğur yağmıdı. “Birkaç gün oldu, yağmur yağmadı.” * Yéqindın buyan birmunçe özgiriş boldı. “Yakın zamandan beri birkaç değişiklik oldu.” * Birqançe kişi birlişip şirket qurdu. “Birkaç kişi birleşip şirket kurdu.” * Birtalay kişiler yekke igilik yarattı. “Birçok kişi özel teşebbüs kurdu.”

Bir niyet / yekdil (UTMSİL, 114)

“Herkesin niyeti, isteği benzer.”

Bir niyet - bir meqsette küreş qılsa, qılmaq, gelibe qılmay qalmaymız. “Aynı amaç, aynı maksatla mücadele edersek mağlup olmayız.” * Kim eger dostılar bilen yekdil bolar, hemme meqsiti uniñ hasil bolar. “Kim eğer dostlarıyla hemfikir olursa, onun bütün amaçları gerçekleşir.”

Bir éğizdin / bir avazdin (UTMSİL, 114)

“Hemfikir, oy birliği”

‘Neşe çekişni meni qılış nizami’ yiginda bir éğizdin maqullandı. “ ‘Esrar kullanımını yasaklama kanunu’ toplantıda oy birliğiyle kabul edildi.” * Qarar maqullığında hemme bir avazdin qoşulduğaniğini bildürüştü. “Karar kabul edildiğinde herkes bir ağız olup katılacağını bildirdi.”

Birilmek / uyuşmaq / birleşmek (UTMSİL, 115)

“Birleşmek, örgütlenmek, teşkilatlanmak”

Endi hemmimiz birikeyli. “Şimdi hepimiz birleşelim.” * CKP Merkiziy komitétı etrapığa ziç uyuşayli. “ÇKP Merkez Komitesi etrafında sıkıca örgütlenelim.” * Birleşken küç ulgiyidu. “Birleşen güç büyür.”

Bize / pişke / azğina / kiçikkine / endek / cindek (UTMSİL, 115)

“Azıcık, biraz, birazcık, çok az”

Yarım aña bu sözni, saña bize sözüm bar, xoymu köydüm men saña, yürükimde otuñ bar. “Yarım dinle bu sözü, sana biraz sözüm var. Çok yandım ben sana, yüreğimde ateşin var.” * Leñpuñdin pişke sélip bersile. “Leñpuñdan⁵⁷ biraz koysanıza” * Azgina menpeetni dep, nomusqa qalma. “Azıcık bir menfaat için utanca düşme.” * Kiçikkine işqa, ançivala çéçilma. “Küçücük işe bu kadar sinirlenme.” * Xenzu tilidin endek xevrim bar. “Çinceyi çok az biliyorum.” * Cindek turup turuñ. “Biraz durun.”

Bismilla / inşaalla / sübhanalla / elemdulilla / maşaalla / kalamulla / estağfurulla / elhökmililla / illa-billa / neüzenbilla (UTMSİL, 115)

“Bismillah, inşaallah, süphanallah, elhamdülillah, maşallah, kelâmullah, estağfurullah, vallahi billahi”

İşniñ béşi bismilla. “Her işin başı bismillah.” * İnşaalla, şipaliq bérer. “İnşallah, şifa olur.” * Sübhanalla, undaqmu iş bolamdıgan. “Süphanallah, böyle bir iş olur mu?” * Düşminiñge derdiñni sözlime esla, xuş bolup dimisun ‘elhemdulilla’. “Düşmanına derdini söyleme asla, memnun olup demesin ‘elhamdülillah’.” * Maşaalla, iş uñğa tartti. “Maşallah, iş düzeldi.” * Gépim yalğan bolsa, kalamulla ursun. “Sözüm yalansa Kur’an çarpsın.” * Alğanda bismilla, bergende estağpurulla. “Aldığında bismillah, verdiğinde estağfurullah.” * Zahit sözidin yüz tova qilduq, abid işidin estağpurulla. “Zahit sözünden yüz tövbe ettik, abid işinden estağfurullah.” * Qazağa riza, elhökmililla. “Kadere rıza, elhamdülillah.” * İlla-billa, yalğan éytmidim. “Vallahi billahi yalan söylemedim.”

Bikar / bihude / xun (UTMSİL, 116)

“Boş, beyhude”

Bikar yatqanqanniñ bōrikini may qaptu. “Boş gezenin böbreği yağlanır.” * Ecel oq atqanda qalqiniñ bikar, éginap altunda yatqiniñ bikar, tekşürdüm alemni... yaxşiliq yaxşı, buniñdin başqa, gep satqiniñ bikar. “Ecel ok attığında hayatta kalmak faydasız, yuvarlanıp altında yatman faydasız, izledim âlemi... İyilik iyidir, bundan başka söz söylemek faydasız.” * Tünler baştin ayağ uyquda öitse, eceb emes yerim ömür bihude ketse. “Geceler baştan sona uykuda geçse, garip değil yarım ömür beyhude gitse.”

Biley / çaq / qayraq / kap / ékek / bilegü (UTMSİL, 116)

“Bileği taşı, törpü”

⁵⁷ Leñpuñ: Bir tür yiyecek (UTİL, 917).

Biley taş qaptalda, ésil söz yürekte. “Bileği taşı belde, asil söz yürekte.” * Çaq héçnémini késelmisimu piçaqni ittiklitidu. “Bileği hiçbir şeyi kesemese de bıçağı keskinleştirir.” * Qayraq qaçan bolsa bolsun piçaqqa dost. “Bileği her zaman bıçağın dostudur.” * Ustira kap bilen, xotun kişi lap bilen. “Ustura bileği ile, kadın sözü ile.” * Perişanlıq ömürniñ ékiki. “Perişanlık ömrün törpüsü.” * Ékekke doqaqni keltürüptü, hürrekke poqaqni.⁵⁸

Bilginiñni qıl / qandaq qilsan şundaq qıl / bilgen poquñni ye / xalıginiñni qıl / qoluñdin kelginini qıl (UTMSİL, 116)

“Bildigini yap, ne yapmak istiyorsan onu yap.”

Bilginiñni qıl, - dep seley resimlerini yığışturup tartmığa saldı. “Bildigini yap, dedi Seley resimleri toplayıp çekmeceye koydu.” * Méniñ karim yoq, qandaq qilsañ şundaq qıl. “Umurumda değil, nasıl yapacaksan öyle yap.” * Ciq tosidim, unimidiñ, emdi bilgen poquñni ye, karim yoq. “Çok engelledim, kabul etmedin, şimdi istediğin boku ye, umurumda değil.” * Mana emdi xalıginiñni qilimen. “İşte artık istediğimi yapacağım.” * Qoluñdin kelginini qıl, saña qilidiğan gépim yoq. “Elinden geleni yap, sana söyleyecek sözüm yok.”

Bilimek / çaqlımaq / qayrimaq / kaplımaq / ékeklimek (UTMSİL, 117)

“Bilemek, törpülemek”

Piçaq bilimise gallışidu. “Bıçak bilenmezse körelir.” * -Taş birnémini késelmigini bilen, şemşerni bilep ittik qılalaydu. “Taş bir şeyi kesemese de kılıcı bileyip keskinleştirebilir.” * Uruş başlanganda qiliçiñni çaqlısañ kécikisen. “Savaş başladığında kılıcını bilersen gecikirsin.” * İkki yaxşı bir bolsa, tinçliq tileydu, ikki yaman bir bolsa piçaq qayraydu. “İki iyi bir araya gelince sağlık diler, iki kötü bir araya gelince bıçak biler.” * Ustirañni kaplap tur. “Usturanı bile.”

Bilim / ilim / pen / bilik / melumat / savat (UTMSİL, 117)

“Bilim, ilim, fen, bilgi”

Bilim-küç. “Bilim, güçtür.” * Bilim-xorimas baylıq. “Bilim, azalmayan zenginliktir.” * Bilim – eqılñiñ çirigi. “Bilim, aklın ışığıdır.” * Eqılge ilim bilen bergin yardım, eqıl bu ilimge xéridardur her dem. “Akla ilimle yardım et, akıl ilmin müşterisidir her zaman.” * Pende tüptüz yol yoq. “Fende dümdüz yol olmaz.” * Pen herbir kişidin ciddi işleşni ve

⁵⁸ Hilekâr insanların çeşitli zorluklardan kurtulmak için bahane göstermekte mahir olduğu, anlamında kullanılır (UMTİL, 381).

yuqiri qizgınlıqni telep qilidu. “Fen, her bir kışiden ciddi çalışmayı ve büyük gayret istiyor.” * “Qutadgubilik” qutidığan bilim demektur. “Kutadgubilik, faydalı bilgi demektir.” * Melumat kışiniñ ornini belgileydu. “Bilgi, insanın yerini gösterir.” * Muhabbetni savat bilen ölçigili bolmas. “Sevgi, bilgiyle ölçülmez.” * Savat – ilim asası, ilim – hayat közi, hayat telep qılsañ bu savat özi. “Bilgi, ilmin esası, ilim hayatın gözü, hayat istiyorsan bu bilginin kendisi.”

Bilimsiz / ilimsiz / nadan (UTMSİL, 117)

“Bilgisiz, cahil”

Bilimsiz adem héç işqa yarımaydu. “Bilgisiz insan hiçbir işe yaramaz.” * Bilimsiz bala mozaydinmu yaman. “Bilgisiz çocuk danadan da beter.” * Bilimsiz töre törde oltursimu, o törniñ pegahtın perqi yoq. “Bilgisiz yönetici başköşede oturursa, oranın eşikten farkı yoktur.” * İlimsiz kışi néme? Hayvan peqet, cansız ten, bézeklik bir hayvan peqet. “İlimsiz insan nedir? Sadece hayvan; ruhsuz, süslü bir hayvan ama.” * Nadangı sözligen isit sözüm, ölükke yigligan isit közüm. “Cahile söyledigim söze, ölüye ağladığım göze yazık.” * Nadan qazangı qaraydu, tadan oçaqqa. “Cahil kazana bakar, kurnaz ocağa.”

Bilimsizlik / ilimsizlik / nadanliq (UTMSİL, 118)

“Bilgisizlik, cahillik.”

Bilimsizlik – setçilik. “Bilgisizlik, utanç.” * Öziniñ bilimsizlikini bilmeslik téximu bilimsizliktur. “Kendi cahilligini bilmemek daha da büyük cahilliktir.” * İlimsizlik – qariğuluq. “Cahillik, körlük.” * Nadanliq – xurapatliqniñ anisi. “Cahillik, hurafenin anası.” * Nadanliqtin üç bix ünüp çıqıdu: qara niyet, saxta şöhet ve hakavurluq. “Cahillikten üç tomurcuk filizlenir: kötü niyet, sahte şöhet ve kibir.”

Bilimlik / melumatliq / uqumuşluq / qorsiqida umiçi bar / bögülüg (UTMSİL, 118)

“Bilgili, okumuş”

Gepke ustiliq heqiqiy bilimlikniñ ispatı emes. “Konuşmada ustalık, gerçekten bilgili olmanın ispatı değil.” * Bilimlik uzar, bilimsiz tozar. “Bilgili ilerler, bilgisiz harap olur.” * Melumatliq kışi nege barsa işqa yaraydu. “Bilgili kışi nereye gitse faydalı olur.” * Oquğanniñ hemmisila oqumuşluq bolivermeydu. “Okuyan herkes okumuş olamıyor.” * Qorsiqida umiçi bar adem xeqqe töhmet qılmaydu. “Bilgili insan insanlara iftira atmaz.”

Bilmeslik / uqmasliq / çüşenmeslik / eqli yetmeslik (UTMSİL, 118)

“Bilmemek, anlamamak, aklı yetmemek”

Bilmeslik eyib emes, tirişmasliq eyib. “Bilmemek ayıp değil, gayret etmemek ayıp.” * Xalimiğan halda keldim, tilimigen halda kétivatimen, ikki otturida qañqirip yürdüm, bilmigendin başqini bilmidim. “İstemeyerek geldim, istemeden gidiyorum, iki arada sersemledim, bilmediğim bir şeyi öğrenmedim.” * Uqmiğanni soraş eyib emes. “Anlamadığını sormak ayıp değil.” * Çüşenmiseñ çüşenmidim de, yalğan çüşendim deme. “Anlamadıysan anlamadım de, yalandan anladım deme.” * Bu işqa uniñ eqli yetmidi. “Bu işe onun aklı yetmedi.”

Bilmek / uqmaq / tonumaq / çüşenmek / eqli yetmek (UTMSİL, 118, 119)

“Bilmek, anlamak, aklı yetmek”

Herkim öz derdini özi bilidu. “Herkes kendi derdini kendisi bilir.” * Miñni bilseñmu, birni bilidiğandin sora. “Bini bilsen de biri bilenden sor.” * Öz nadanlığını bilgen exmeq emes. “Kendi cahilliğini bilen ahmak değildir.” * Bilgen bilginini işler, bilmigen barmığını çişler. “Bilen bildiğini yapar bilmeyen pişmanlık duyar.” * Bir ademni bilgüñ kelse, avval uniñ dostini bil. “Bir insanı bilmek istiyorsan önce onu dostunu tanı.” * Uqmisañ, qérilardin sora, bilmiseñ öyüñde yatma. “Bilmiyorsan yaşlılardan sor, bilmiyorsan evinde oturma.” * Sevenlikni tonuş işiki daim oçuq. “Hatayı anlama kapısı daima açık.” * Xatalıqni tonuğanliq yérım tügetkenlik. “Hatayı anlamak, onu düzeltmenin yarısıdır.” * Uni çüşenmigen buni çüşinidu. “Onu anlamayan bunu anlar.” * Bu işqa uniñ eqli yétidu, işleş qolidin kélidu. “Bu işe onun aklı yetiyor, yapmak elinden geliyor.”

Bimalal / behuzur (UTMSİL, 119)

“Hür, serbest, çekinmeden, sıkılmadan, rahatça”

Bimalal sözleñ, xata bolsa kérek yoq. “Rahat konuş, yanlış olursa zararı yok.” * Behuzur olturuñlar méhmanlar! “Misafirler, çekinmeden oturun.”

Binaen / asasen / muvapiq (UTMSİL, 119)

“Binaen, dayanarak, esasen”

Buyruqqa binaen yétip keldim. “Emre binaen geldim.” * Qanunga asasen, neşekeşlerge tégişlik caza bériş kérek. “Kanuna esasen esrarkeşlere uygun ceza vermek gerek.” *

Yolyoruqqa muvapiq, hemme işlarni orunlaşturup qoyuş kérek. “Yönergeye uygun olarak bütün işleri düzenlemek gerek.”

Bina / imaret / qoru-cay / barq (UTMSİL, 119)

“Bina, konut”

Binaniñ évizlikini uli belgiler. “Binanın yüksekliğini temeli belirler.” * Amérikiniñ beş bürceklik binası dölet mudapie ministirlikiniñ nami bolup qalğan, uniñda 23 miñ xadim işleydu, 15 miñ çırağ, 7 miñ 748 dérize, 280 xalicay bar iken. “Amerika’nın beş köşeli binası Devlet Savunma Bakanlığının olup, orada 23 bin çalışan var, 15 bin lamba, 7 bin 748 pencere, 280 tuvalet varmış.” * Éviz imaretniñ uli çoñqur bolsun. “Yüksek binanın temeli derin olsun.” * Qoru-cay islahati zörür islahatlarniñ biri. “İkamet ıslahatı önemli islahatlardan birisi.” * Qoru-cayın keñri bolsa, işin oñğa tartar. “Yerin genişse, işin rast gider.”

Binakar / mémar / arxétéktor (UTMSİL, 120)

“Mimar”

Bizde usta binakarlar téxi yétişip çıqmıdı. Binakar bolmısa zamanıvi bina qurğılı bolmaydu. “Bizde usta mimarlar daha yetişmedi. Mimar olmazsa çağdaş binalar inşa edilemez.” * Avvalqı xışni qıñğır qoysa ger mémar, yulturğa yetsimu qıñğırdur divar. “İlk tuğlayı yamuk koyarsa eğer mimar, yıldıza ulaşsa bile yamuktur duvar.”

Binakarlıq / mémarçılıq / arxétéktora (UTMSİL, 120)

“Mimarlık”

Bizde binakarlıq-quruluş şirketleri yaxşı işlevatıdu. “Bizde mimarlık şirketleri güzel çalışıyor.” * Ürümçi binakarlıq mektepi ottura dericilik binakarlıq xadimlerini terbiyileydu. “Ürümçi Mimarlık Okulu, orta sınıf inşaat çalışanları eğitiyor.” * Mémarçılıq usta binakarlarğa muhtaç. “Mimari, usta mimarlara muhtaç.”

Bivasite / toptoğra (UTMSİL, 120)

“Vasıtasız, aracısız, doğrudan.”

Kişiniñ qelbigе bivasite tesir qilidiğan nerse, yenila güzelliğidir. “İnsanın kalbine vasıtasız tesir eden şey güzelliğidir.” * Araz bolup qalğanıñ dorisi bivasite sözlişğidir. “Anlaşmazlığa

düşenlerin çaresi doğrudan konuşmaktır.” * Dorgılar atxanidin çıqip, toptoğra mollazeydinniñ öyige bardi. “İşçiler ahırdan çıkıp doğrudan Molla Zeydin’in evine gitti.”

P

Papa / yépiskop / pop / missionér (UTMSİL, 121)

“Papa, papaz, piskopos, misyoner”

Papa – Vatikanniñ hökümrani. “Papa, Vatikan’ın devlet başkanıdır.” * Yépiskop yuqiri dericilik rohani. “Piskopos, yüksek dereceli din adamıdır.” * Popniñ kiyimini kiyse, alvastimu qoñğuraq raviqığa çıqalaydu. “Papaz kıyafeti giyse, şeytan bile çan kulesine çıkabilir.” * Şvét misionérliri burun Qeşqer, Yekenlerdin nurgun yétim balılarnı şvétsiyige élip ketken. “İsveç misyonerleri, eskiden Kaşgar ve Yeken’den çok sayıda yetimi alıp İsveç’e götürmüş.”

Pat arida / pat yéqında / pat pursette (UTMSİL, 121)

“Yakın zamanda, yakında”

Men pat arida bu yerdin köçüp kétimen. “Ben yakın zamanda buradan gideceğim.” * Körüsen, pat yéqında bir çoñ iş bolidu. “Görürsün, yakında önemli bir şey olacak.” * Biz pat yéqında körüşüp qalarmız. “Biz çok yakında görüşeceğiz.” * Biz vezipimizni xuda xalisa, pat pursette orunlap bolimiz. “Biz görevimizi Allah nasip ederse ilk fırsatta tamamlayacağız.”

Patmaq / sıgmaq (UTMSİL, 121)

“Sığmak”

Buğday patmiğan ağzimğa mozaybéşi boş keldi. “Buğday sığmayan ağzıma buzağı başı az geldi.”⁵⁹ * Alemge patmay ketmek. “Dünyaya sığmamak.” * Béşin sığmaydığan yerge urunma. “Başının sığmadığı yere girme.” * Beş qol égizğa sıgmas. “Beş parmak, ağza sığmaz.”

Patéfon / grammafon (UTMSİL, 121, 122)

“Gramofon”

⁵⁹ Görünüş olarak hiç kimseden çıkar beklemeyen, rüşvet almayan, dürüst biri gibi davranan ancak gerçekte çıkar peşinde olan kişilerin rüşvetçiliğini anlatmak için kullanılır (UMTİL, 68).

Patéfon çélinip, naxşa yiraqlarğa añlinip turatti. “Gramofon çalıyor, şarkı uzaklara yayılıyordu.” * Tok patéfonı sétivaldim. “Elektrikli gramofon satın aldım.”

Pacie / tragédiye (UTMSİL, 122)

“Facia, trajedi”

Savatsızlıq, şu kişi üçün bir pacie. “Ümmilik, onun için bir facia.” * Xelqarda her xil tragédiyiler yüz bermekte. “Dünyada her türlü trajediler meydana gelmekte.”

Paçaq / paqalçaq / şıraç / payçek / maşqaq (UTMSİL, 122)

“Baldır”

Maşqaq Kumul ağzında kullanılır.

Payçek Hoten ağzında kullanılır.

Kalla-paçaq yémeymen, çışnımu çaqmaymen. “Kelle paça yemeyeceğim, dişimi de kırmayacağım.” * Béşi baş bolsun, paqalçıqı taş. “Başı baş olsun, baldırı taş.” * Şiriqidin püvlise, semridiğanlar bar. “Baldırından üflese, şişmanlayacaklar var.”

Paxşe / palaq (UTMSİL, 122)

“Kırık, bozuk, çürük”

Aslında bozulmuş, ucu kırılmış yumurta için kullanılır. Günümüzde bozulmuş, kırılmış her şey için kullanılıyor.

Paxşe tuxumdin çüce çıqmas. “Kırık yumurtadan civciv çıkmaz.” * Palaqtin payda kütme. “Bozuktan fayda bekleme.”

Pada / qoru / üyür / sürüg (UTMSİL, 122)

“Sürü”

Pada baqarda dost iduq, yañaq çaqqanda ayrıldıq. “Sürü güderken dosttuk, ceviz kırarken ayrıldık.” * Çışqaq mozay padini bulğar. “Sürekli dışkılayan buzağı sürüye hasta eder.” * Pexes bol, qoruğa böre çüşmisun. “Dikkatli ol, sürüye kurt girmesin.” * Başbaynıñ 30 qoru méli bar ikenmiş. “30 sürü hayvanı varmış.” * Qaçqaq aygır üyürini tozutar. “Kaçak aygır sürüsünü dağıtır.”

Para / ariliq / rüşvet / xianet (UTMSİL, 123)

“Rüşvet”

Ariliq ve rüşvet bugün kullanılmıyor.

Qazi yése ger beş terxemek para, yüz derre hökümige tapidu çare. “Kadı yerse eğer beş salatalık rüşvet, yüz sopa cezasına çare bulur.” * Pariğa vicdaniñni bulğima. “Rüşvetle vicdanını kirletme.” * Ariliq alğan arida turalmas. “Rüşvet alan tarafsız kalamaz.” * Rüşvet – buzuq emeldarniñ belgisi. “Rüşvet, ahlaksız memurun belirtisi.” * Xianet – cinayet. “Zimmete para geçirmek suçtur.” * Xianet heqiqetni burmilaydu. “Zimmete para geçirmek hakikati çarpıtır.”

Para bermek / ariliq bermek / ağzini maylimak / ağzini yağlımaq / ağzığa urmaq (UTMSİL, 123)

“Rüşvet vermek”

Para ber, berginiñni déme. “Rüşvet ver, verdiğini söyleme.” * Ariliq bergen devager axir ziyan tartidu. “Rüşvet veren davacı sonunda zarar görür.” * Ağzi maylaşqanniñ tili yağlışar. “Rüşvet yiyen daha çok ister.” * Beglerniñ ağzini yağlaşqa kembegellerniñ küçi yetmeydu. “Beylere para yedirmeye fakirlerin gücü yetmez.” * Ağzığa ursañ bolmamdu? İşniñ aqatti. “Para yedirsən olmaz mı? İşin yürüyordu.”

Parixor / xianetçi (UTMSİL, 123)

“Rüşvetçi”

“Parixor” cennetke kiremdü-dozaqxımu” dep soridu biri “dozaqxı kiridu, çünkü cennette para bérیدğanlar yoq” dep cavab berdi yene biri. “ ‘Rüşvet yiyen cennete mi girer cehenneme mi’ diye sordu birsi, ‘cehenneme girer, çünkü cennette rüşvet veren yok’ diye cevap verdi başka biri.” * Xianetçi qorqqaq kélidu. “Zimmete para geçiren, korkak olur.”

Paravan / bayaşat / asayış (UTMSİL, 123, 124)

“Refah, bolluk, müreffeh”

Çümüle yaz boyı yığar yémek-dan, şuña qışta öyi bolar paravan. “Karıncı yaz boyu yığar yemek, bu yüzden kışın evi refah içinde olur.” * Bayaşat yaşay deseñ, pak bol. “Refah içinde yaşayayım istiyorsan dürüst ol.” * Asayış künler kelse quçaq aç. “Rahat günler gelirse kucak aç.”

Paravanliq / bayaşatliq / asayışliq (UTMSİL, 124)

“Refah, bolluk, müreffeh”

Nede inaqliq bolmisa, şu yerde paravanliq bolmas. “Nerede dostluk yoksa, orada refah yoktur.” * Dostliriñ köpiyer paravanliqta, ularni sanap baq nativanliqta. “Dostların artar bollukta, onları sına yoksullukta.” * Bayaşatliq iradeñni boşasturmisen. “Bolluk, iradeni zayıflatmasın.” * Asayışliqtin amanliq ela. “Refah, huzurdan önemlidir.”

Parçe-purat / uşşaq-çüşşek / meyde-çüyde (UTMSİL, 124)

“Ufak tefek, parça pürçük”

Parçe-purat rexttin peqet quraq çiqidu. “Parça pürçük kumaştan ancak yama çıkar.” * Uşşaq-çüşşek işlar bilen bend bolup kêtip, çoñ işlarni taşlap qoyma. “Ufak tefek şeylerle meşgul olup büyük şeyleri kaçırma.” * Meyde-çüyde yigilsa, çoñ-çoñ payda toplanar. “Ufak tefek birikse, büyük büyük fayda biriktirilir.”

Parqirimaq / yaltirimaq (UTMSİL, 124)

“Parıldamak, ışıldamak”

Altunniñ yénida bolsa, mismu parqiraydu. “Altının yanında durursa bakır bile parlar.” * Altun yerdimu yaltirap turar. “Altın toprakta bile ışıldar.”

Paşna / ökçe (UTMSİL, 124)

“Ökçe”

Égiz paşniliq topley ayallarniñ ösüşige ziyanliq, yol yürüşige epsiz. “Yüksek ökçeli ayakkabı kadınların gelişimi için zararlı, yolda yürümek için kullanışsız.” * Ökçe öz layiqıda bolğini tüzük. “Ökçenin kararında olanı iyidir.”

Paqa / qumçaq (UTMSİL, 124, 125)

“Kurbağa”

***Qumçaq** Hoten ağzında kullanılır. Ortak dilde kurbağanın yavrusu, büyümemiş kurbağa, anlamındadır.*

Paqa kokirimisa béşi ağrıydu. “Kurbağa vıraklamasa başı ağrır.” * Kéyik su içken yerdin paqa su içmes. “Geyiğin su içtiği yerden kurbağa su içmez.” * Qumçaqtin qorqqan köldin su içmes. “Kurbağadan korkan gölden su içmez.”

Pak I / diyanetlik / saydam (UTMSİL, 125)

“Temiz, dürüst”

Aq yol boluñ, pak qol boluñ. “Yolunuz açık, eliniz dürüst olsun.” * Tapqinim pak, qulıqım saq. “Kazandığım temiz, kulağım sağ.” *Diyanetlik boluş herbir dölet xadimida boluşqa tégişlik şert. “Dürüst olmak, her devlet çalışanında olması gereken özellik.”

Pak II / sap / ériğ (UTMSİL, 125)

“Temiz, pak.”

Aq bolmisimu pak bolsun. “Ak olmasa da pak olsun.” * Özi pakqa hemme pak. “Özü temiz olana her şey temiz.” * Aq bolsun, pak bolsun. “Ak olsun, pak olsun.” * Sap hava tenge dava. “Temiz hava vücuda faydalı.” * Ériğ su tenge şipa. “Temiz su vücut için şifalı.”

Pakar / petek / pakinek / pistek / pindek / parpa / cedivar / çöküt / vaxan (UTMSİL, 125)

“Kısa, cüce, bücür, ufaklık”

Pistek ve pindek'in olumsuz manası var.

Parpa ve cedivar istisna olarak pakar anlamında kullanılır.

Égizniñ aççıqı kelgüçe, pakarniñ ceni çıkar. “Uzun sinirlenene kadar kısanın canı çıkar.” * Petek bolğan bilen pemi bar. “Kısa olmasının yanında basiretli.” * Pakinek peyti kelse darazini yéñer. “Kısa vakti gelince uzununu yener.” * Pistek démeñ bizni, qayrip söymiz sizni. “Cüce demeyin bize, çekip öperiz sizi.” * Pindek bala pinek çekidiken. “Bücür çocuk ot çekiyor.” * Parpa işiktin égilip kirer. “Cüce kapıdan égilip girer.” * ‘İli meşripi’de ikki cedivar söz oyuni qilişti. “İli meşrepi”nde iki cüce atıştı.”

Pal / rem / tölge / quri / körüm / irq / oğur (UTMSİL, 126)

“Fal”

Palğa işenme, palsiz yürme. “Fala inanma, falsız kalma.” * Aldamçiniñ rémidin, özüñniñ xiyali durus. “Kendi hayalin hilecinin falından daha gerçektir.” * Tölge açturdum, tügmenge barisen, -dédi. “Fal açtırdım, değirmene gideceksin, dedi.” * Quridin çıqqan gepke işenme. “Faldan çıkan lafa inanma.”

Palan-pustan / palan-pukun (UTMSİL, 126)

“O bu, bazı kişiler”

Çiqip emdi ğaz izde, tutup sola pem bilen, palan-pustan dégenler zokunlaşsun men bilen. “Çıkıp şimdi kaz ara, yakalayıp hapsed dikkatle, o bu diyenler benimle.” * İttıpaqlaşmay, palan-pukun déyişip axir mana muşu halğa çüştuq. “Birleşmeyip, o bu deyip, sonunda işte bu hâle düştük.”

Palçı / remmal / remçi / tölgiçi / qurendaz / müneccim / körümçi (UTMSİL, 126)

“Falcı.”

Palçı palçığa pal açquzmas. “Falcı, falcıya fal açtırmaz.” * Oğri alalmıganni remmal alidu. “Hırsızın alamadığını falcı alır.” * Şeytanniñ işidin remmal qızgıñıdu. “Falcı, şeytanın işini kıskanır.” * Remçi öziniñ ölidığan künini bilmes. “Falcı kendi öleceği günü bilmez.” * Tölgiçi qoy tölligende edep kétidu. * Qurendaz qur’i açsa, közi alağ-çalaq bolidu. “Falcı fal açınca şaşakalır.”

Palek / bosey / başaqqök / başaq (UTMSİL, 126)

“İspanak”

Başaqqök ve başaq Kumul ağzında kullanılır.

Palekniñ tebiiti höl issiq, ozuqluq qimmiti yuqiri, 100 gram palektin 18 kaloriye quvvet hasil bolidu. “İspanak nemli sıcak, besin değeri yüksek, 100 gram ıspanakta 18 kalori var.”

Palvan / noçi / gañguñ (UTMSİL, 127)

“Pehlivan, savaşçı, bahadır”

Gañguñ Çince 光棍儿. Asıl anlamı bekâr.

Yügensiz atni palvan miner. “Dizginsiz ata kahraman biner.” * Sadir palvañ – milliy qehriman. “Sadir Palvan, milli kahramandır.” * Gep satıdığan yüz poçidin, iş qilidığan bir noçi ela. “İş yapan bir kahraman, boş konuşan yüz palavracıdan iyidir.” * Séyit Noçi öziniñ ölüm xétini aparğan. “Seyit Noçi, kendi ölüm mektubunu götürmüş.” * Abdul gañguñ. “Kahraman Abdul”

Palımaq / sürgün qılmaq (UTMSİL, 127)

“Sürgün etmek”

Mençiñ hökümiti Lin Zéşuyni İliga palığanıdi. “Mançu hükümeti Lin Zeşuy’u İli’ye sürgün etti.” * Lénin Sibiriyige sürgün qilingan. “Lenin, Sibirya’ya sürgün edilmiş.”

Panah bolmaq / dalda bolmaq (UTMSİL, 127)

“Destek olmak, barınak olmak”

Yaxşılıq qılsañ dostuñğa, panah bolar béşiñğa. “İyilik yaparsan dostuna, destek olur sana.”

* Yamanlıqta eşek téziki dalda bolar. “Kötülükte eşek tezeği barınak olur.”

Pahişe / zina (UTMSİL, 127)

“Zina”

Pahişe ictimaiy exlaqqa nuqsan yetküzidu. “Zina toplumsal ahlakı olumsuz etkiliyor.” * Zina İslam dinida haram hésablinidu. “Zina, İslam’da haram kabul edilir.”

Pahişivaz / zinaxor / poxur (UTMSİL, 127, 128)

“Sefih, zampara”

Pahişivaz pahişidin öler. “Zampara zinadan ölür.” * Zinaxurni işikiñge yolatma. “Zamparayı kapına yaklaştırma.” * Poxurda yüz yoq. “Zampara yüz­süz olur.”

Paypaqqa nal qaqqandek / höl tamğa eşek tepkendek (UTMSİL, 128)

“Yersiz bir şeye benzetme.”

Paypaqqa nal qaqqandek, yoqılañ geplerni qılma. “Çoraba nal çakmış gibi, uydurma sözler söyleme.” * Nediki işni qilivatimen, höl tamğa eşek tepkendek. “Anlamsız bir iş yapmam, nemli duvara eşek çıkmış gibi.”

Paytext / astana / ordu (UTMSİL, 128)

“Başkent”

Cuñxua xelq cumhuriyitiniñ paytexti – Béyciñ. “Çin Halk Cumhuriyeti’nin başkenti, Pekin’dir.” * İdikut Xanlığınıñ astanisi Turpan nahiyisidiki astane yézisi idi. “İdikut Hanlığının başkenti, Turfan’daki Astana köyüydü.” * Qaraxanılar sulalisiniñ yazlıq ordusu Balasağun, qışlıq ordusu Qeşqer idi. “Karahanlı sülalesinin yazlık başkenti Balasagun, kışlık başkenti Kaşgar’dı.”

Payda / hayan / nep / menpeet / çiqış / tapavet / behre / asiğ / ez / tusu / çür / qazğanç (UTMSİL, 128)

“Fayda, kâr, menfaat, çıkar, kazanç”

Xelqimge paydam tegmise qaysi küni, ömrüm hêsabiğa qoşalmaymen uni. “Halkıma faydam dokunmadığı bir günü ömrümden sayamıyorum.” * Eqilsiz bazarğa barguçe, eqilliq payda aptu. “Akılsız pazara gidinceye kadar akıllı kâr eder.” * Ötükün tar bolsa, cahanniñ keñlikidin néme payda, xotunuñ bêşem bolsa, alemniñ tinçlikidiñ néme payda. “Çizmen darsa dünyanın genişliğinin faydası yok, karın şirretse dünyadaki huzurun faydası yok.” * Kembegelniñ hayani yoq, tapqan puluniñ tayini. “Fakirin kârı yok, kazandığı paranın değeri yok.” * Qoy baqıdigan itlar talaşsa, böre aridin nep alar. “Koyunlara bakan köpekler dalaşsa, kurt fayda sağlar.” * Bêyivalğan tilemçi, biçarige nep bermes. “Zengin olan dilenci, biçareye fayda olmaz.” * Omumniñ menpe’iti üçün xizmet qilidiğan adem ölmeydu. “Halkın menfaati için çalışan insan ölmez.” * Néme, çiqış qilmidimu? “Ne, kâr sağlamadı mı?” * Çeqimçiliqtin héç tapavet tapalmaysen. “İftiradan hiç fayda sağlayamazsın.” * Dostqa adavet – düşmenge tapavet. “Dosta nefret, düşmana yarar sağlar.”

Paydiliq / menpeetlik / tosuluğ / ezlik (UTMSİL, 129)

“Faydalı”

Xelqqe paylidiq işlarni qil. “Halka faydalı işler yap.” * Menpe’etlik iştin şeytan qizğınar. “Faydalı işten şeytan kıskanır.”

Paynekbaş / yağaqbaş / taqirbaş / aypañbaş (UTMSİL, 129)

“Kel”

Paynekbaşta képek bolmas. “Kelde kepek olmaz.” * Bir yağaqbaş kişi kélip ketti. “Kel birisi geldi.” * Taqirbaş tirişqaq kélidu. “Kel, çalışkan olur.” * Aypañbaş éhtiyat qilmisa, bêşini asan zeximlendüridu. “Kel dikkat etmezse, başını kolay yaralar.”

Pay / ülüş / hesse / çuv (UTMSİL, 129)

“Pay, hisse”

Şirketke alte pay qoştum. “Şirkete altı hisse satın aldım.” * Liçün hessidarlar şirketide alidiğan ülüşüm bar. “Lişün Anonim Şirketinden alacağım hisse var.” * Şirketke qoşqan hessemniñ ösümi çiqti. “Şirketteki hissemnin kârı yükseldi.”

Payçik / hessidar (UTMSİL, 129)

“Hissedar, paydaş”

Nurluq hessidarlar şirkitiñ payçikliri yigini bolup ötti. “Nurluk Anonim Şirketi’nin paydaşları toplantısı oldu.” * Hessidarlar yilliq ösüm élišqa aldirap turatti. “Hissedarlar yıllık kâr almak için acele ediyordu.”

Paylimaq / iziğa çüşmek / péyige çüşmek / keynige kirivalmaq (UTMSİL, 129, 130)

“Takip etmek, izlemek, ”

Düşmenni kündüzi oyla, kéçisi payla. “Düşmanı gündüz düşün, gece izle.” * İşpiyonlar uniñ iziğa çüşüp, nege barsa, şu yerge bérıp yürdi. “Casuslar onun izini sürüp nereye giderse oraya gittiler.” * Kimki çüşinip qalğanda méni, dostum démeymen hergiz uni, belki péyige çüşüp bir küni, betnezer közini oyualimen. “Kim ki anladığında beni, dostum demem asla ona, belki peşine düşüp bir gün, kem gözünü oyacağım.” * Düşmen uniñ keynige kirivalğanidi, u uni sézip, derhal bir yaqqa buruldi. “Düşman onun peşine takılmıştı, o bunu sezip hemen bir tarafa döndü.”

Perde I / çimildiq / köşüğe / çarşap / serendaz / münderü (UTMSİL, 130)

“Perde, cibinlik”

Dérizige perde kérek, ata-bala otturisida perdeşep kérek. “Pencereye perde gerek, baba çocuk arasına adap gerek.” * Qız yigitni çimildaқта tonuydığan işlar bar idi. “Kız, genci cibinlikte tanıyacağı işler vardı.” * Yiğlimañ qız, yiğlimañ, toyiñiz boldi, altun güllük köşüğe öyiñiz boldi. “Ağlama kız, ağlama, düğününüz oldu, altın çiçekli cibinlikli odanız oldu.” * Köşügede körüşken çağ estin çıqmisa, er-xotun bir-birini hürmetleydu. “Cibinlikte görüşülen zaman akıldan çıkmazsa karı koca birbirine saygı duyar.” * Çarşap tartqan öy kélinniñ. “Perde çekilen ev gelinin.”

Perde II / körünüş (UTMSİL, 130)

“Perde, sahne”

Qeşqer sen’et ömüki tiyatır körikide bir perde, töt körünüşlük ‘Ezize’ dramisini oynidi. “Kaşgar Sanat Topluluğu tiyatro festivalinde bir perde, dört sahnelik “Azize” dramasını oynadı.”

Perq / tapavet (UTMSİL, 130)

“Fark”

Uluğluq bilen çakiniliqniñ perqi bir qedem. “Büyüklik ve kabalığın arasında bir adım fark var.” * Añlığan bilen körgenniñ perq-tapaviti çoñ bolidu. “Anladığında gördüğünün farkı büyüktür.”

Perişte / malayik (melaik) / melek (UTMSİL, 130)

“Melek”

Periştinin işidin şeytan qizğiniptu. “Meleğin işini şeytan kıskanır.” * Natonuş periştidin tonuş cin artuq. “Tanıdık cin, tanımadık melekten aladır.”

Perişan / biseremcan (UTMSİL, 131)

“Düzensiz, intizamsız, perişan”

Qurğuyum uçtı qolumdin, qayda méhmandur bugün, dexli bermeñlar yarımğa köñli perişandur bugün. “Aladoğanım uçtu elimden, nerede misafirdir bugün, engel olmayın yarime gönlü perişandır bugün.” * Biseremcan bolma, seremcan bol. “Düzensiz olma, düzenli ol.”

Perişanliq / biseremcanliq (UTMSİL, 131)

“Düzensizlik, perişanlık”

Perişanliq ömrüniñ ékiki. “Düzensizlik ömrün törpüsüdür.” * Biseremcanliq turmuşni buzidu. “Düzensizlik, hayatı mahveder.”

Pes / peskeş / rezil / bedrek / iplas / nes / naehli / nakes / eski / leniti (UTMSİL, 131)

“Alçak, namussuz, rezil, namert, kötü”

Ésil-pesler qoşulup qalsa eger, pes tebiiti ğalib keler her seper. “Asil ve basitler birleştirilse eğer, basit tabiatı galip gelir her sefer.” * Peskeş maxtangini bilen büyük bolmas, serkeş yügürgini bilen keyik bolmas. “Alçak, övünmeyle büyük olmaz, serkeş yürümekle geyik olmaz.” * Rezil adem aç bōridek huvlar, gahi vay-dadlar, gahi varqırar. “Rezil adam aç kurt gibi ulur, kâh inler kâh ağlar.” * U bedrektin vapa çıqmaydu. “O alçaktan vefa gelmez.” * İplas iplasliqini qilmisa uxliyalmaydu. “Rezil, rezillik yapmazsa uyuyamaz.” * Mest bilen bille mañsañ mañ, nes bilen bille mañma. “Sarhoşla yürü, alçakla yürüme.” * Naehlige qerzdar bolma, natonuşqa hemrah. “Alçağa borçlu olma, yabancıya yoldaş.” * Zerekler bilen zindan gülistan, nakesler qılar gülzarni zindan. “Zekiler ile zindan gülistan, alçaklar kılar gülistanı zindan.” * Eski eskilikke yaritılğanmikin? “Kötüler, kötülük için mi yaratılmış?” *

U lenitidin néri yürgen yaxşı. “O alçaktan uzak durmak iyi.” * Leniti éhtiyac aldida vede béríp, qanaet aldida yüz örüydu. “Alçak, ihtiyaç zamanında söz verip, rahatlıkta yüz çevirir.”

Peslik / peskeşlik / rezillik / eskilik (UTMSİL, 131, 132)

“Alçaklık, rezillik, namussuzluk, namertlik”

Peslikte kamal yoq, rezillikte iman yoq. “Alçaklıkta kâmillik yok, rezillikte inanç yok.” * Peskeşlik bilen yaşığandin oçuq-yoruq ölgen ela. “Alçakça yaşamaktansa cömert ölmek iyidir.” * Acizni bozek qılğandin artuq rezillik yoq. “Acize zulmetmekten büyük rezillik yoktur.” * Xeqni yaxşı tamaq bilen küt, eskilik qılışqa zorluma. “İnsanları güzel yemeklerle ağırla, kötülük yapmaya zorlama.”

Pesil I / bab / paragraf / bölüm / tarmaq (UTMSİL, 132)

“Fasil, bap, bölüm”

‘Cuñxua Xelq Cumhuriyitiniñ heq telep deva qanuni’ töt pesil, 29 bab, 16 bölüm, 270 maddidin ibaret. “Çin Halk Cumhuriyeti’nin medeni kanunu dört fasıl, 29 bap, 16 bölüm, 270 maddeden ibaret.”

Pesil II / mevsim / saison / ud (UTMSİL, 132)

“Mevsim”

Her nerse öz peslide yaxşı. “Her şey kendi mevsiminde güzel.” * Küzde cuyxargül, baharda şaptul. Herbiriniñ öz mevsimi bar. “Sonbaharda kasımpatı, baharda şeftali. Her birinin kendi mevsimi var.” * Səzonğa qarap kiyim kiy. “Mevsime göre kıyafet giy.”

Peş I / puçqaq / étek (UTMSİL, 132)

“Palto, gömlek gibi kıyafetlerin ön tarafı.”

Tahir peşni qéqip çıqip kétiptu. “Tahir kıyafetin ön kısmını silkeleyip çıktı.” * Peşni kesip yeñni yamaptu. “Kıyafetin ön kısmını kesip, yenini yamadı.” * Puçqaqtin yel bermek. “Teslim olmak” * İt étektin alidu, xotun yaqidin. “Köpek etekten tutar, kadın yakadan.”

Peş II / zebitoq / apasturuq (UTMSİL, 132)

“Kesme işareti”

Peşxun / embel (UTMSİL, 132, 133)

“Ekmek hamurunu açmak için ve ekmekleri dizmek için kullanılan tahta.”

Peşxun hemmidin bek pakiz boluşi kérek. “Hamur yoğurma tahtasının her şeyden daha temiz olması gerek.” * Xotun kişini embel tüvide kör. “Kadını hamur açma tahtasının yanında gör.”

Peqet I / zinhar (UTMSİL, 134)

“Asla, hiç”

Eqılge tayinip iş qılsa peqet, teqdir yultuzidin ayrılmas edeb. “Akla dayanıp iş kılssa sadece, şans yıldızından ayrılmaz edep.” * Gerkimge bolmisa eqıl, bilim, yar, qoşma uni adem saniğa zinhar. “Eğer kimde yoksa akıl, bilgi, arkadaş, sayma onu insan olarak asla.”

Peqet II / yalguz / tek (UTMSİL, 134)

“Ancak, yalnız”

Eger bir adem peqet özinila oylisa, bu tolimu şermendiçilik bolidu. “Eğer bir insan sadece kendisini düşünürse bu büyük bir rezilliktir.” * İnsanni peqet tecribila hayat lezzetlerini qedirleşke ögitudu. “Sadece tecrübe, insana hayatın zevklerine değer vermeyi öğretir.” * Bolup ötken bu işlardin bu yerde yalguz menla bixever ikenmen. “Olup biten bu işlerden, burada yalnız ben mi habersizmişim.”

Peley / qolqap / eliklik (UTMSİL, 133)

“Eldiven”

Qiş: ‘peliyiñ nede?’ der. “Kış, eldivenin nerede, der.” * Qolqap kiygenler kişi bilen qolqapni yéşivetmey körüşse, hürmetsizlik bolidu. “Eldiven giyen kişiler, insanlarla eldiveni çıkarmadan tokalaşsa bu hürmetsizlik olur.”

Pey / siñir / tarimuç / patañ / çandir (UTMSİL, 133)

“Kiriş, tendon, sinir”

Düşmenniñ péyini qırqi. “Düşmana zarar ver.” * Pey tartışmaq. “Kas spazmı” * Siñir yégen it cim turalmas. “Kiriş yiyen köpek yerinde duramaz.” * Tarimuçni tartip ye. “Tendonu ölçülü ye.” * Ğeyvet – pişmas patañ, nege tartsa şu yerge barar. “Dedikodu, pişmez tendon, nereye çeksen oraya gider.”

Peydinpey / tedriciy / birvaraqi / biruçqaç / asta-asta (UTMSİL, 134)

“Peyderpey, tedricî, yavaş yavaş”

Peydinpey ilgirileş – sekrep ilgirileştin miñ yaxşı. “Peyderpey ilerlemek, birden ilerlemekten bin kat iyidir.” * Bu iş mürekkep, tedriciy hel qilinidu. “Bu iş karışık, tedricen halledilecek.” * Qandaq qilattıq, iş dégen birvaraqi pütidu. “Ne olursa olsun iş yavaş yavaş bitiyor.” * Nème aldiraysen, biruçqaç qıalarmız. “Neden acele ediyorsun, yavaş yavaş yaparız.” * Musulmançılıq asta-asta. “Müslümanlık yavaş yavaş.”

Peyğember / rosul / elçi / nebi (enbiya) / yalavuç (UTMSİL, 134)

“Peygamber”

Xuda berse peyğember ğiñ qılalmaptu. “Allah istese peygamber tek kelime edemez.” * Zaman öz peyğembirini özi yaritidu. “Zaman kendi peygamberini kendisi yaratır.” * Gahi Xuda bilen rosul, gahi dutar bilen ussul. “Kah Allah ile resul, kah dutar ile dans.” * Muhemmed Xudaniñ elçisi ve bendisidur. “Muhammet, Allah’ın elçisi ve kuludur” * “Qissesul Enbiya” neşirdin çıqti. “Kısasü’l Enbiya neşirden çıktı.”

Proféssor / muderris (UTMSİL, 134)

“Profesör”

Proféssor Fén Cyaşın Uyğur tarixi toğrisida ciq matériyal toplığan ve birneççe heq sözni qılğanidi. “Profesör Fen Cyaşın, Uyğur tarihi hakkında çok materyal toplamış ve bazı gerçekleri söylemişti.” * Mehmod Qeşqeri öz vaqtida meşhur muderris idi. “Mahmut Kaşgarlı, kendi zamanının meşhur müderrisiydi.”

Programma / platforma (UTMSİL, 134)

“Program, tüzük”

Cuñgo kompartiyisiniñ programmisi. “Çin Komünist Partisi’nin tüzüğü.” * İttipaqdaş döletler öz vaqtida platforma cakarlığan. “Müttefik devletler zamanında tüzük yayımlamış.”

Po / lap (UTMSİL, 135)

“Kuru laf, palavra”

Quruq poğa qerz üzülmes. “Kuru sözle borç bitirilmez.” * Ustira kap bilen, xotun kişi lap bilen. “Ustura sesi ile, kadın palavrası ile.”

Po atmaq / lap urmaq / şiltiñ atmaq / paxta atmaq (UTMSİL, 135)

“Palavra atmak”

Sümürgin birni kemterlik camidin, menmenlikni, lap uruşni taşlığın. “Yudumla bir kere tevazu kadehinden, kibri, palavrayı bırak.” * Özümni çağlimay şiltiñ étiptimen, palasqa yöginip hepte yétiptimen. “Kendime bakmadan büyük konuşmuşum, şilteye sarılıp bir hafta yatmışım.” * Paxta atqandın qorq. “Palavra atandan kork.”

Popoza qilmaq / heyve qilmaq / tehdit salmaq / tehlike salmaq / tére taraqsitmaq / cuva taraqsitmaq / siyaset qilmaq (UTMSİL, 135)

“Gözdağı vermek, tehdit etmek”

Düşmen daim popoza qilidu, popozidin qorqqan özlükidin yénilidu. “Düşman daima korku salıyor, bundan korkan kendiliğinden yeniliyor.” * Heyve qilğan, kim bilidu, qorqqinidin qilidiğandu? “Tehdit eden kim bilir, belki korkusundan yapıyor.” * Cahangirılar Asiya-Afrika ellirige tehlike sélip, tehdit sélip kélivatidu. “Emperyalistler, Asya ve Afrika topraklarına korkutup gözdağı veriyordu.” * Tére taraqsitişmu bir taktika. “Gözdağı vermek de bir taktik.” * Cuva taraqsitiş qorqunçtin bolidu. “Tehdit etmek, korkudan gelir.” * Bezi yéza kadirleri déhqanlarğa siyaset qilidu. “Bazı köy memurları, çiftçilere gözdağı veriyor.”

Poçta / çiper / dak (UTMSİL, 135)

“Posta”

Çiper, Hoten ağzında kullanılır.

9-Öktebr Xelqara poçta küni qizğın xatirilendi. “9 Ekim Uluslararası Posta Günü coşkuyla kutlandı.”

Poçtikeş / poçtalyon / çiperçi / poçtiçi / dakçi / darende / koriyér / tirkiş (UTMSİL, 136)

“Postacı”

Çiperçi Hoten ağzında kullanılır.

Poçtikeş qolida xet kirip keldi. Atam xuşallıqidin ornidin sekrep turdi, akamdın xet keptuken. “Postacı elinde mektupla girdi. Babam sevinçten yerinden sıçradı, ağabeyimden mektup gelmiş.” * Tursungül her küni poçtalyonni kütüp turidu. “Tursungül her gün postacıyı bekliyor.” * Poçtiçi – vasitiçi, ularniñ xizmiti müşkül. “Postacı, aracı, onların işi zor.”

Poçi / lapçi / deñgirek (UTMSİL, 136)

“Yalancı, palavracı”

Gep satidigan poçidin iş qilidigan noçi ela. “İş yapan kahraman, boş konuşan yalancıdan iyidir.” * Lapçi hemme yerde bar, hemme yerde inaviti yoq. “Palavracı her yerde var, ama hiçbir yerde itibarı yok.”

Puxadin çiqmaq / xumardin çiqmaq (UTMSİL, 136)

“Tatmin olmak”

Köz uyquğa ketkende, qoñ puxadin çiqar. “Göz uyuduğunda vücut rahat eder.” * Xumardin çiqquçe oyniduq. “Doya doya oynadık.”

Portmal / portfél / çendaza / hemyan (UTMSİL, 136)

“Cüzdan, para kesesi”

Portmal tutqan bir çokan. Dukanga kirip keldi. “Elinde cüzdanı olan bir genç kız dükkâna girdi.” * Portfélini yoqatqan qız yığlamsırap turatti. “Cüzdanını kaybeden kız ağlamaklı duruyordu.” * Çendazaña qarap xecle. “Kesene göre harca.” * Quruq hemyanga qorsaqa toymaydu. “Boş cüzdanla karın doymaz.”

Portixal / mandarin / cüyze (UTMSİL, 137)

“Portakal”

Portixalniñ tebiiti quruq soğuş, 100 gram portixaldin 53 kaloriye quvvet hasil bolidu. “Portakal kuru soğuş, 100 gram portakalda 53 kalori var.” * Portixalniñ postimu, éti içidiki pıplırımı ozuqluqqa bay, taşlıvetmey, saye yerde qurutup, lazım bolğanda çılap süyini içiş kérek. “Portakalın postu da etinin içindeki liflerin de besin değeri yüksek, atmayın, gölgede kurutup, lazım olduğunda ıslatıp suyunu içmek gerek.” * Portixalni qurutup muzlatquğa sélip qoysa, muzlatqudiki betbuyni alidu. “Portakalı kurutup buzdolabına koyarsanız, buzdolabındaki kötü kokuyu alır.”

Poq / tézek / mayaq / quslaq / mijik (UTMSİL, 137)

“Bok, gübre, tezék, dışkı, ”

Közini yumğan poqını yer. “Gözünü yuman bokunu yer.” * Éşimde yoq purçaq poqumda néme qilsun. “Yemeğimde olmayan fasulye bokumda ne yapsın.” * Oruq kaliniñ poqi yoğan. “Zayıf ineğin dışkısı büyük olur.” * Bextsiz qız tézek tergili çıqsa, kalılar suğa tézekleptu.

“Bahtız kız tezek toplamaya çıksa, inekler suya dışkılar.” * Barniñ mayiqi téger, yoqniñ tayiqi. “Zengin dışkısı ulaşır, fakirin sopası.”⁶⁰

Pokey / stoyka (UTMSİL, 137)

“Raf”

U kélip pokeyge pokinini qoyup mükçeydi. “O gelip rafa göğsünü koyup eğildi.”

Polat / gañ / quyuç (UTMSİL, 137)

“Çelik”

Köpnin küçi polat – gañ, köknin küçi ay ve tañ. “Çoğun gücü polat-çelik; göğün gücü ay ve şafak.”

Polu / guruç aş / aş / qoyuqaş (UTMSİL, 138)

“Pilav”

Polu bolmisa umaç içken yaxşı, bikar turgandin cigde şümigen yaxşı. “Pilav yokken mısır çorbası içen iyi, boş durandansa içde emen iyi.” * Xuda dégen yerde bala yoq, şal tériğan yerde polu yoq. “Allah denilen yerde bela olmaz, çeltik ekilen yerde pilav.” * Guruç aş – toq aş. “Pilav, besleyici yemektir.” * Eqilsiz bilen aş yégüçe, eqilliq bilen taş toşu. “Akılsızla yemek yiyeceğine akıllıyla taş taşır.” * Méhmanlarğa axirda qoyuqaş tartildi. “Misafirlere sonunda pilav ikram edildi.”

Poméşçik / yer igisi / zémindar (UTMSİL, 138)

“Toprak ağası”

Zémindarlar yer islahitida ‘yer igisi’ dep atalgan, kéyin ve hazir ‘poméşçik’ déyildi. “Toprak sahipleri toprak reformunda “toprak ağası” olarak adlandırılmış, sonra ve bugün ‘pomeşçik’ denmiştir.”

Poyza / kemer (UTMSİL, 138)

“Kemer”

⁶⁰ Eli açık, mert, zengin kişilerin herkese faydası, iyiliği dokunur; cimri, fakir kişilerin ise insanlara alay ve hakaretten başka bir şey vermez, anlamında kullanılır (UMTİL, 56).

Poyzañni bağla, belni boşatma. “Kemerini bağla, belini salma.” * Bağlansun qériliqqa hürmet kemiri, qériganda bolarsen qérilar serviri. “Bağlansın yaşıllığa saygı kemeri, yaşlandığında olursun yaşlılar rehberi.”

Pot tépişmek / üzeñge soquşturmaq / kalla soquşturmaq (UTMSİL, 138)

“Çatışmak, rekabet etmek”

U ikkisi daim püt tépişip yüretti, birini biri yéñelmeytti. “İkisi sürekli yarışıp duruyordu, birbirlerini yenemiyorlardı.” * Ular üzeñge soquşturup yürgili xéli boldi. “Onlar rekabete gireli çok oldu.” * Sen uniñ bilen kalla soquşturup néme qılisen, hali küniñ yaxşığu, cim yür. “Sen onunla neden çatışıyorsun, senin durumun iyi, rahat dur.”

Putbol / put top / zuçur (UTMSİL, 139)

“Futbol”

Cuñgo qizlar putbol komandisi yéqında ötküzülgen putbol musabiqisida daniye qizlar putbol komandisi bilen oynap 2=2 top bilen teñ boldi. “Çin kız futbol takımı kısa süre önce düzenlenen futbol maçında Danimarka futbol takımıyla oynayıp 2-2 berabere kaldı.”

Putığa höl xiş qoymaq / qoltuğığa su sepmek (UTMSİL, 139)

“Pohpohlamak”

Uniñ putığa höl xiş qoy, işiñ derhal hel bolidu. “Ona yalakalık yap, işin hemen hallolur.” * U qoltuğığa su sepkenni bilmey, öziçe xuşal bolup yüridu. “O pohpohlandığını anlamayıp halinden memnun oldu.”

Putımaq / çatımaq (UTMSİL, 139)

“Budamak”

Derexlerniñ haram şaxlirini putuvétiş kérek. “Ağaçların cılız dallarını budamak gerek.” * Kévez şaxlirini çataş başlandı. “Pamuk dallarını budama zamanı geldi.”

Puçıq / panaq / lapçuq (UTMSİL, 139)

“Kırık, eksik; basık, düz burun”

Lapçuq Kumul ağzında panaq anlamında kullanılır.

Doramçuqniñ ağzı puçuq. “Taklitçinin ağzı yamuk.”⁶¹ * Puçuq qoşuqniñ sépi tegmek. “Kırık kaşığın sapı düşmek.”⁶² * Panaq burunni qañşalıq qilidiğan amal tépiliptu. “Basık burnu yükseltmenin çaresi bulundu.”

Puraq / hid / buy / is (UTMSİL, 139, 140)

“Koku”

Gülniñ xuş puriqidin başqa, tikinimu bar. “Çiçeğin, güzel kokusunun dışında diken de var.” * Gézit xeviri: Amérika alimliri yéqında puraqniñ ademniñ este qalduruşqa yardimi bolidiğanliqini ispatlığan. “Gazete haber: Amerikalı bilim adamları kokunun, insanın hatırlamasına yardım ettiğini ispatladı.” * Gülniñ hidi reñgidin emes. “Çiçeğin kokusu renginden değil.” * Gül solar, hidi qalar. “Çiçek solar, kokusu kalır.” * Çiraylıq gülniñ xuş buy boluşı natayın. “Güzel çiçeğin güzel kokusu olmayabilir.” * Yiraqlardin güllerniñ isi burunğa urulatti. “Uzaktan çiçeklerin kokusu burna çarpıyordu.”

Purçıqi pişışmaslıq / péyizi pişışmaslıq (UTMSİL, 140)

“Anlaşamamak, uzlaşamamak.”

Ecebmu bu hökümet bilen purçıqım pişışmay ketti. “Garip, bu hükümetle yıldızın barışmadı.” * U ikkisiniñ péyizi pişışmaydu, vaqtida acrışıp ketkinimu tüzük. “O ikisinin yıldızı barışmıyor, zamanında ayrılmaları daha iyi.”

Purimaq / iskimek / illimaq (UTMSİL, 140)

“Koklamak”

***İllimaq** Kumul ağzında kullanılır.*

Yüzmayni satquçiniñ söziğe işinip alma, purap al. “Yüz kremi satıcının sözüne güvenip alma, koklayıp al.” * Adem sözlüşip tonuşar, hayvan iskişip tépişar. “İnsan konuşarak tanışır, hayvan koklaşarak.” * Yaxşiniñ yadikarini köz éqıda saqlıgın, göli bolsa başqa sancıp,ğunçisini illiğın. “İyinin yadigârını baş üstünde sakla, dalını başına sok, guncasının kokla.”

Puşayman / puşman / ökünç / pendiyat / oxsun (UTMSİL, 140)

“Pişmanlık, nasihat”

⁶¹ Başkalarını aşağılayıp alay edenler kişide her türlü ayıp, noksan olur, anlamında kullanılır (UMTİL, 175).

⁶² Şansız, anlamında kullanılır.

Puşaymanni alğini qaça tapalmay qalmaq. “Pişmanlığı alacak kap bulamamak.” * Kéyinki puşman – özüñge düşmen. “Son pişmanlık, kendine zarar.” * Éhtiyat qil, kéyinki ökünç yaman. “Dikkat et, son pişmanlık kötüdür.” * Atbéşi narında qaçtı at, at atañçe bolsa, al qozuqni bağla-yat, méniñ étim molla barat, mendin başqılarga pendiyat. “At başından narın⁶³ yaparken kaçtı at, at baban gibi kutsal olsa da kazığa bağla, benim adım Molla Barat, benden başkalarına nasihat.”

Puşayman qilmaq / puşman yémek / ökünmek / pendiyat çekmek / oxsuğaq (UTMSİL, 140, 141)

“Pişman olmak”

Qilip qoyğan işimdin qattiq puşaymen qilivatimen. “Yaptığım şeylerden çok pişmanım.” * Puşman yégen bilen ornığa kelmeydu. “Pişman olmakla hiçbir şey düzelmez.” * Yoq ökünüdu, toq kékiridu. “Fakirler pişman olur, tok geçirir.” * Öküzünge ölgen yéride ökün. “Öküze öldüğü yerde ağla.” * Téz yügüriseñ yiqilisen, téz sözliseñ ökünisen. “Çabuk yürürsen yıkılırsın, çabuk konuşursan pişman olursun.” * Pendiyat çekme, pendiyat çekip tapqiniñ néme? “Pişman olma, pişman olup ne kazanacaksın?”

Perez / qiyas / tesevvur / bodaq / mölçer / molcal / çama / texmin / onaq (UTMSİL, 141)

“Tahmin, tasavvur, tasarı, varsayım”

Miñ perezdin bir pakit ela. “Bir gerçek bin tahminden iyidir.” * ‘Qiyas’ın bir neççisi çıqsa, şeherni botulkiğa tiqqili bolidu. “Tahminden birkaç tanesi çıksa, şehri şişeye tıkmak mümkün olacak.” * Adem öziniñ bilim cehettiki yetersizliğini yoşuruşqa hergiz urunmaslıqı lazım, intayın yüreklik bilen qiyas ve tesevvur qiliş arqılıq yoşurunuşqimu bolmaydu. “İnsanın, bilgi bakımından yetersizliğini gizlemeyi asla denememesi lazım, büyük bir cesaretle tahmin ve tasavvur ederek saklanmak da olmaz.” * Miñ xil mölçer bir pakitqa teñ kelmeydu. “Bin çeşit tahmin, bir gerçeğe denk gelmiyor.” * Molcal bezide del çıqıdu. “Tahmin bazen tam olarak çıkıyor.” * Çamamda bu iş ete püter. “Tahminime göre bu iş yarın biter.” * Texmin textini ğulitidu. Özige héç gep kelmeydu. “Tahmin gücü azaltıyor. Kendisi hiç söz söylenmiyor.” * Onaq onaqqa kelmidi. Arqidiki yer qonaqqa kelmidi. “Tahmin tahmine uymadı, arkadaki yer misafire uymadı.”

Pertuq / peştama / peşmal (UTMSİL, 141)

⁶³ Naarin: Türkistan milli yemeği. Haşlanmış et ve makarna karıştırılarak yapılır. Genellikle at eti kullanılır (YUTS, 286).

“Önlük”

Pertuq tamaq étivatqan ayalğa hem taziliq, hem zinnet. “Önlük, yemek yapan kadın için hem temizlik, hem süs.” * Peştamini taza tutuş kiyimni taza tutuştin zörür. “Önlüğü temiz tutmak giysiyi temiz tutmaktan daha önemli.” * Peşmal – aşpezniñ zinniti. “Önlük, aşçının süsüdür.”

Puqra / reiye / grajdan / qaraçi (UTMSİL, 141, 142)

“Tebaa, vatandaş, uyruk, yurttaş”

İkki putida tik turğan puqra, tiz pükken erbabtın ela. “İki ayağının üzerinde duran tebaa, diz çöken havastan iyidir.” * Ot qoysa ambal, yoq soraq, puqra yaqalmaydu çırağ. “Ateş yaksa vali, soru sorulmaz, vatandaş yakamaz ılık.” * Reiyedin qoluñni tartma. “Reayadan elini çekme.” * Grajdan öz mecburiyetini ötişi kérek. “Halkın kendi sorumluluklarını yerine getirmesi gerek.”

Pul / aqça / tiza / pada / derem / teñge / tiyin / yarmaq / pinnas (UTMSİL, 142)

“Para”

Pul ve **aqça** en çok kullanılan kelimelerdir.

Tiza esas olarak Milliyetçi Çin devrinin başlangıcında (1912-1949) çıkarılan paranın adı. Uygur Türkçesinde genellikle **pul** anlamına gelir. Bugün İli rayonunda konuşma dilinde kullanılır.

Pada ve **derem** klasik edebiyatta karşımıza çıkar. Eskimiş sözlerdir.

Teñge, **tiyin** ve **yarmaq** esas olarak para birimleridir. Konuşma dilinde **pul** anlamında kullanılır.

Ölümge tutidiğanmu pul, ölümün qutquzidiğanmu pul. “Öldüren de para, ölümden kurtaran da para.” * Pul tapquçe, eqil tap. “Paran olacağına, aklın olsun.” * Pul bar çağda méni dost, pul yoq çağda qéni dost?! “Paran olunca herkes dost, paran yokken nerede dost?” * Aqçığa aram yoq. “Paraya dinlenmek yok.” * Bir qara aqçığa sozalsa qolum, bir yérım teñgige késilgini xop. “Bir haram paraya uzansa elim, bir buçuk tengeye kesilmesi iyi.” * Tizañ köpeyse, uyquñ qaçidu. “Paran artsa uykun kaçır.” * Alte teñgem bar at alimen, yette teñgem bar naz alimen. “Altı param var, at alırım, yedi param var, kız alırım.” * Teñginiñ küçi tiyinde. “Tengenin gücü tiyinde.” * Bir tiyinniñ tayini yoq. “Bir kuruşun faydası yok.” * Yamaq yamap, yarmaq tap. “Yama yamayıp, para kazan.” * Kіçіkkіne pinnas, alemni kızıp tinmas. U ñeme? (Métal pul) “Küçücük pinnas dünyayı gezer durmaz. Bu ne? (Metal para)

Pul paxalliqi / infilatsiye (UTMSİL, 143)

“Enflasyon”

Cuñgo pul paxalliqini ünümlük çeklidi. “Çin, enflasyonu büyük ölçüde engelledi.” * Sabiq Sovét İttifaqıda pul paxalliqi éğırlaşmaqta. “Eski Sovyetler Birliğı’nde enflasyon artmakta.”

Pöpük / çoça / cula / saçu (UTMSİL, 143)

“Saçak, püskül”

Zeytun tavar doppañniñ pöpükliri gül iken, saña köygen yigitler indigen qurguy iken. “Mavi ipek doppanın püskülleri çiçekmiş, sana yanan yigitler ötüşen aladoğan imiş.” * Perdiñizniñ çoçisi perdiñizge zep yarışıptu. “Perdenizin püskülleri perdenize çok yakışmış.” * Yaqutniñ culasini lay kömelmes. “Yakutun parıltısını çamur örtemez.”

Pétidin çüşmeslik / péçitini buzmasliq (UTMSİL, 143)

“Asıl hali boyunca kalmak.”

Şehirdiki pétiñdin çüşmey turup, işlidimla deysengü, bek köp lap urup. “Şehirli görünümündeyken çalıştım diyorsun, çokça övünerek.” * Péçitini buzmay olturğan zat birdinla mat bolup resva boldu. “Tavrını değıştirmeden oturan zat, birdenbire yenilip rezil oldu.”

Pétle / izma / çiltek (UTMSİL, 143)

“İlik”

Pétliñizni pemlep éçiñ. “İliğinizi dikkatlice açın.” * İzma iziğa çüşsun. “İlik izine düşsün.”

Péşane / çéke / mañlay (UTMSİL, 143)

“Alın, şakak”

Péşaneñ terlise, ağziñda aş bolar. “Alnın terlerse ağzında aş olur.” * U némeñni çékeñge tañ. “O şeyini şakaklarına sar.” * Öz mañlay teridin nan yégen kişi, hatem minnitidin azad yaz-qışı. “Kendi alın teriyle ekmek yiyen kişi, Hâtim⁶⁴ minnetinden azat yaz-kış.”

Péşanige qoymaq / daqaq qilmaq (UTMSİL, 144)

“Alay etmek”

⁶⁴ Hatem: Rivayetlere göre cömertliğı, eli açıklığı ve mertliğıyle nam salmış tarihi şahıs (UTİL, 430).

Ésimge keldi şu an bir çağlırim, ketkenidim tağqa ‘oğrı’ ataq élip, kimdu biri bugün şu ataqnı qoymaqçı péşanemge daqaq qılıp. “Aklıma geldi şu an bir zamanlar, gittiğim dağda “hırsız” diye adım çıkmış, kim bugün bu adı söyleyip beni suçlayacak.”

Péşige ésilmaq / péşini tutmaq (UTMSİL, 144)

“Barınak yapmak, yardımına dayanmak”

Sen méni pir tut, péşimge ésil, men séni muradıña yetküzimen. “Sen beni hoca belle, peşime takıl, ben seni muradına ulaştırırım.” * Emdi qismet çoruqnıñ péşige ésilğinin ésilğan. * Bizniñ tirikimizde bir erniñ péşini tut. “Biz hayattayken bir adamın peşini tut.”

Pit / bürge / çusa / kana / köküyün / salca (UTMSİL, 144)

“Bit, pire, kene, at sineği”

Pitniñ aççıqıda çapanı otqa taşlaptı. “Bite sinirlenip çapanı ateşe atma.” * Bürginiñ beşini palta bilen çepiş lazım emes. “Pirenin başını balta ile kesmek lazım değil.” * Çusa çaqsa, bürgini esleysen. “Kene ısırsa, bitı hatırla.” * Kana-malniñ küşendisi. “Kene, hayvanların düşmanı.” * Köküyün atqa aram bermeydu. “At sineği, ata rahat vermiyor.” * Salicidek çaplaşqandin qorq. “Kene gibi yapışandan kork.”

Pitne / pitne-pasat / ıgva / bulğaq / ösek / pitne-eñgiz / pisqi-pasat / pisqi-puçur (UTMSİL, 144, 145)

“Fitne, fesat”

Pitne zeherdin better. “Fitne zehirden beterdir.” * Pitne bilen pasat quçaqlışıp kéler. “Fitne ile fesat kucaklaşp gelir.” * ıgvağa işenmek – özini yoqatmaq. “Fitneye inanmak, kendine zarar verir.” * Bulğaq hemmini bulğaydu. “Fitne her şeyi kirletir.” * Pitne-eñgizge qéliş piçaq yéyiştin yaman. “Dedikodunun yapılması, bıçakla yaralanmaktan kötüdür.” * Yaman adamlarnıñ pisqi-pasatlırığa qoşulma. “Kötü insanların fitnelerine katılma.” * Köp yamğur yerni buzar, pisqi-puçur erni. “Çok yağmur toprağı bozar, fitne adamı.”

Pitnixon / ıgvager / ösekçi / pisqi-pasatçı / köydürge / otquyrıq (UTMSİL, 145)

“Fitneci, fesatçı, fitne fücür”

Pitnixon tırnaqtın tük ündürer. “Fitneci, tırnaktan tüy çıkartır.” * ıgvagerniñ sözi yaman, sözidinmu özi yaman. “Fitnecinin sözü kötü, kendisi sözünden de kötü.” * Ösekçi özi azablınar. “Fesatçı kendi acı çeker.” * Pisqi-pasatçı axir pasat bolar. “Fitne fücür en sonunda

kendi fitneye uğrar.” * Köydürge xeqni köydüridu, özini kül qilidu. “Fitneci başkalarını yakar, kendini kül eder.” * Otquyruqi düşməndin yaman. “Fitneci, düşməndan beterdir.”

Piçmaq I / axta qilmaq (UTMSİL, 145)

“Hadım etmək”

Toqla piçiş vaqti kélip qaldi. “Toklu iğdiş etme vakti geldi.” * Axta qilingan at aygirdin küçlük ve çidamlıq kélidu. “Hadım edilen at, aygirdan daha güçlü ve dayanıklı olur.”

Piçmaq II / kesmek (UTMSİL, 145)

“Biçmek”

Seyge qarap aş iç, boyğa qarap kiyim piç. “Kavurmaya göre yemek ye, boya göre kıyafet biç.” * Kiyim kesseñ, keñ kes. “Giysiye geniş biç.”

Piçirlimaq / şivirlimaq / kusuldimaq (UTMSİL, 145)

“Fısıldamak, mırıldamak”

Qulaqqa piçirligan pikirniñ qimmiti yoq. “Kulağa fısıldanan fikrin kıymeti olmaz.” * Şivirliganniñ gépi rast emes. “Mırıldananın sözü gerçek değil.” * Piçirleydiğan, şivirleydiğan égiz sir saqlıyalmas. “Mırıldanan ağız sır saklayamaz.” * Kusuldaş guman tuğdurar. “Fısıldamak şüphe uyandırır.”

Pida / qurban (UTMSİL, 146)

“Feda, kurban”

Veten üçün, millet üçün cénim pida. “Vatan için, millet için canım feda.” * Millet yolida qurban bériş teqdirleşke erziydu. “Millet yolunda kurban verme takdire layıktır.”

Pidaiy / ixtiyariy (UTMSİL, 146)

“Fedai”

Qéni bolmisa, méni yéziñlar, bu işqa men pida’iy. “Hadi beni yazın, ben bu iş için fedaiyim.” * 50-yilniñ başlırida Cuñgo pidaiylar qoşuni Çavşyenge yardım bérıp, Amérikiğa qarşı turğan. “50. yılın başlarında Çin fedailer ordusu Kore’ye yardım edip Amerika’ya karşı durmuştur.”

Piraq / hicran (UTMSİL, 146)

“Ayrılık, hicran”

Miñ piraqiñdin bir elimiñ yaman. “Bir elemin bin hicrandan kötüdür.” * Seperniñ aqiviti hicran. “Seferin akıbeti hicran.”

Pir / ustaz / açari (UTMSİL, 146)

“Pir, üstat”

Pirige béqip murit, saqalğa béqip burut. “Pire bakıp mürit, sakala bakıp bıyık.” * Ustaziñ – ikkinçi atañ. “Üstadın, ikinci babandır.” * Konisini tekrarlaş bilen yéñisini özleştüreligen adem ustaz bolalaydu. “Eskiye gözden geçirerek yenisini geliştirebilen kişi üstat olabilir.”

Pirsent (protisént) / paiz (UTMSİL, 146)

“Yüzde”

Talantniñ 1 pirsenti çéçenliktin, 99 pirsenti terdin kélidu. “Yeteneğin yüzde biri akıl, yüzde doksan dokuzu emektir.”

Pişlaq / irimçik / soğat (UTMSİL, 146, 147)

“Peynir”

Pişlaqta ozuqluq maddiliri köp. “Peynirin besin değeri yüksek.” * İrimçik érip qalmisun. “İrimçik erimesin.”

Pilagitat / köçürmek (UTMSİL, 147)

“İntihal, aşırma”

Pilagitat aptor üçün nomus. “İntihal yazar için namustur.” * Başqılarniñ eserliridin köçürüp yazğan maqale herqaçan paş bolidu. “Başkalarının eserlerinden aşırılıp yazılan makaleler her zaman ortaya çıkar.”

Pilan / guyxua (UTMSİL, 147)

“Plan”

İş pilan boyıçe işlense, çoqum neticilik bolidu. “İş plan dâhilinde yapılsa kesinlikle başarılı olur.” * Pilani bolmığan iş – qélipsiz xiş. “Plansız iş, kalıpsız tuğla gibidir.” * Ürümçi şehriniñ şehr quruluşı guyxuasi maqullandı. “Ürümçi’nin şehir planlaması kabul edildi.”

Piyade / yayaq (UTMSİL, 147)

“Yaya”

Piyadiler yoli. “Yaya yolu.” * Piyade esker. “Piyade” * Qaşan at mingüçe, piyade mañ ölgüçe. “Yavaş ata bineceğine, ölene kadar yaya yürü.” * Yayaq kişiye yançuqmu égir. “Yaya kişiye cep bile ağır gelir.”

Piyaz / soğan (UTMSİL, 147)

“Soğan”

Ançilik aççıq piyazdimu bar. “O kadar acı soğanda da var.” * Göş bilen yağ bir tuğqan, piyazniñ köygini köygen. “Et ile yağ birdir, yansa soğan yanar.”⁶⁵ * Piyazniñ tebiiti quruq issiq, 100 gram piyazdin 40 kaloriye quvvet hasil bolidu. “Soğan kuru sıcak, 100 gram soğanda 40 kalori var.”

Piyma / kigiz ötüük / çot paypaq (UTMSİL, 148)

“Çizme”

Çot paypaq Aksu ağzında kullanılır.

Piyma qışta putniñ rahiti. “Keçe çizme kışın ayağın rahatlığı.” * Kigiz ötüükke nal qaqturidiğan sarañ. “Keçe çizmeye nal çaktıran aptal.”

T**Taet / ibadet** (UTMSİL, 149)

“İbadet”

Taet-ibadetke qaraqçı méliñni qayturup bermes. “Hırsız malını ibadet için vermez.” * İbadetke üzüm ünmes. “İbadetle üzüm filizlenmez.”⁶⁶

Tabu / térgav (UTMSİL, 149)

“Tabu”

Menidaş sözlerniñ bir qismi tabudin kelgen. “Eş anlamlı kelimelerin bir kısmı tabulardan gelmiştir.” * ‘Boğaz’ni térgav qilip hamildar, ikkiqat, égir boy sözliri yasalğan. “ ‘Hamile’ tabulaştırılıp gebe, iki canlı, yüklü kelimeleri kullanıldı.”

⁶⁵ Hırsız, hırsızla arkadaşdır. Olan halka olur, anlamında kullanılır.

⁶⁶ İbadet edince hemen sonuç alınmaz, duayla üzüm yetişmez, anlamında kullanılır.

Tapa / tene / tapa-tene / malamet / mazammet / gezimet / ilenç (UTMSİL, 149)

“Serzeniş, sitem”

Sen aldında külüp, keynimdin tapa qılma. “Sen önümde gülüp, arkamdan sitem etme.” * Setni tene qilip xarlima. “Çirkine sitem edip aşağılama.” * Tapa-teniniñ axiri cañcal. “Serzenişin sonu kavgadır.” * Çekkinim cebir-capa, aılığınım tapa-tene. “Çektiğim cefa, işittiğim sitem.”

Tapança / nagan / pistolét (UTMSİL, 149)

“Tabanca”

Tapança taqqan yigit darvaza tüvide turidu. “Tabanca takmış genç, kapının önünde duruyor.” * U yoşurungan düşmenni körüp, derhal naginidin oq üzdi. “O, gizlenmiş düşmanı görüp hemen tabancasından mermi sıktı.”

Tapan heqqi / çay puli / ter (UTMSİL, 149, 150)

“Bahşış”

Çay puli genellikle ticarete kullanılır.

Çet ellerde méhmanxana, tamaqxanılarda işleydiğanlarğa tapan heqqi, çay puli bəriş omumiy ehval iken. “Yabancı memleketlerde misafirhanelerde, lokantalarda çalışanlara bahşış, kahve parası vermek genel bir durummuş.” * Mana sizge tapan heqqi, rehmet sizge, - dedi Haşim Turdiğa. “İşte size bahşış, teşekkürler, dedi Haşim Turdu’ya.” * Çay puli bermemsen, şu künlerde bikarğa müşük aptapqa çıqamdu? – dep qol uzattı daim. “Kahve parası vermiyor musun, bu günlerde bedavaya kedi güneşe çıkar mı, diye elini uzattı Daim.”

Tapşuruq / könükme / meşq (UTMSİL, 150)

“Ödev”

Hazir başlanğıç-ottura mekteplerde oquğıçılarga bérilgen tapşuruq, könükme ve meşqler nahayiti köp, şuna bularni muvapiq qisqartış lazım. “Bugün, ilk ve ortaokullarda öğrencilere verilen ödevler çok fazla. Bu sebeple bunları uygun şekilde azaltmak lazım.”

Tapqur / tapqaq (UTMSİL, 150)

“Girişken, uyanık”

Tapqaq'ta olumsuz anlam var.

Tapqur yigit xar emes. “Girişken genç horlanmaz.” * Molla tapqaq hemmini tapidu. “Uyanık molla herkesi bulur.”

Tapuçka / toşé / talaşé (UTMSİL, 150)

“Terlik”

Öy içide tapuçka kiyip yürse, uniñ özige eplik bolidu, öymu pakiz turidu. “Ev içinde terlik giyse, onun için rahat olur, ev de temiz kalır.” * Bir toşé élividim, sel küçük keldi. “Bir terlik aldım, biraz küçük geldi.”

Tapilmaq / cékilimek (UTMSİL, 151)

“Tembih etmek”

-Bu işni uniñğa tapilidim. U cezmen orunlaydu, - dep balisini xatircem qildi ana. “Bu işi ona tembih ettim. O kesinlikle yapacak, diye çocuğunu rahatlattı anne.” * -Sen uniñğa cékilep qoy, u işni untup qalsa bolmaydu, - dédi Emet. “-Sen ona tembihle, o işi unutursa olmaz, dedi Emet.”

Tatarmaq / öñmek / bozarmaq (UTMSİL, 151)

“Rengi atmak, benzi sararmak, bozarmak”

Yaman dostniñ külginidin yaxşı dostniñ öñigini yaxşı. “Kötü dostun gülmesinden iyi dostun benzinin sararması daha iyi.” * Tatarsañmu, bozarsañmu qerzni töleysen. “Kızarsan da bozarsan da borcunu ödeyeceksin.”

Tatq / tem / lezzet / tétiq / mezze (UTMSİL, 151)

“Tat, lezzet”

Tatq yoq taam, süti yoq kalam. “Tatı yok yemek, sütü yok öküz.” * Aşpez ikki bolsa aşniñ temi tétimas. “İki aşçı olursa yemeğin tadı bozulur.” * Temi bolmisa, terdin kelmigen. “Tadı yoksa emek harcanmamıştır.” * Tétimay tatqini bilgili bolmas. “Tatmadığın tadı bilmek mümkün olmaz.” * Aldiriğanniñ burnı qanar, aldirimiğan lezzet alar. “Acele edenin burnu

kanar, acele etmeyen lezzet alır.” * Tétiqi taşqanda çiqidu. “Kokusu yayıldığında çıkar.” * Ülpiti çar, uniñda mezze bar. “Müşteri krala orada lezzet vardır.”

Tatliq / şérin / temlik / mezzilik / lezzetlik / leziz / tétimliq / tatağlıq (UTMSİL, 151, 152)

“Tatlı, lezzetli”

Temlik, mezzilik, lezzetlik genellikle yemek için kullanılır.

Tatliqni tétigan aççıqqa yolimas. “Tatlıyı tadan acıya yanaşmaz.” * Aççıqni tétip körmigen, tatliqniñ temini bilmes. “Acıyı tatmayan tatlının tadını bilmez.” * Temlik bolsun déseñ, azraq tuz sal. “Lezzetli olsun istiyorsan birazcık tuz koy.” * Şérin-şeker. “Çok tatlı” * Şérin xiyal emeliyetke uygun kelmes. “Tatlı hayal, hakikate uymaz.” * Aş tuz bilen mezzilik. “Yemek tuzla lezzetli.” * İşlep yégen lezzetlik, tilep yégen minnetlik. “Çalışıp yenen lezzetli, dilenip yenen minnettarane.” * Tétimliq bir söz ikki sözge tétipdu. “Tatlı bir söz iki söze denktir.”

Tatliqyañyu / baltırğan / xuñşu-beyşu (UTMSİL, 152)

“Tatlı patates”

Tatliqyañyu en yaygın kullanılan kelimedir.

Tatliqyañyuniñ tebiiti höl issiq. 100 gram tatliqyañyudın 127 klorige quvvet hasil bolidu. Uniñ yopurmaqlirini köktat ornida yéyişke bolidu. Dağ çüşken bolsa yémeslik kérek, yésiñiz zeherlep qoyidu. “Tatlı patates nemli sıcaktır. 100 gram tatlı patatest 127 gram kalori var. Yapraklarını sebze olarak yemek mümkün. Lekeliyse yememek gerek, yerseniz zehirler.”

Tatlimaq / qaşlimaq (UTMSİL, 152)

“Kaşımak”

Yarini tatilisañ qanaydu. “Yaranı kaşırsan kanar.” * Uniñ ağzını tatılup néme qilisen? “Onun ağzını neden kaşıyorsun?” * Dost sözünü taşlıma, taşlap béşiñni qaşlıma. “Dost sözünü bırakma, bırakıp pişman olma.” * Béşi qıçıssa putını qaşlaydu. “Başı kaşınsa, ayağını kaşır.”

Tac / text / çığa / toğır / örgin / evren (UTMSİL, 152)

“Taç, taht”

İnsan barlıq mexluqniñ tacidur, u şereplik, pak ve güzel yaşımıqı kérek. “İnsan, bütün mahlûkatın tacıdır; şerefli, temiz ve güzel yaşaması lazım.” * Xelq qozğalsa text qozğılıptu. “Halk hareket etse, taht hareket eder.” * Keçte aç uxlaşqa bolidu mecbur, öz yurtida texttin

çüşse padişah. “Öz yurdunda tahttan inse padişah, gece aç uyumaya mecbur kalır.” * Tacgimu, textkimu héç bolma mohtac, yerni text bélgin ve asmanni tac. “Taca da tahta da hiç olma muhtaç, toprağı taht bil, gökyüzünü taç.”

Tacavuz / agréssiye (UTMSİL, 153)

“İşgal”

1990-yılı 8-ayda İraq Kuveytke tacavuz qılıp, xelq’ara camaetçilik teripidin eyiblendi. “1990 yılının Ağustos ayında Irak’a saldırması uluslararası toplum tarafından kınandı.”

Tacavuzçı / basqunçi (UTMSİL, 153)

“İşgalci”

Kuweyt xelqi İraq tacavuzçılığına qattiq zerbe berdi. “Kuveyt halkı, Irak işgalcilerine ağır darbe vurdu.” * Yapon basqunçılığına qarşı uruş 1945-yıl, 9-aynıñ 3-küni gelibe qazandı. “Japon işgalcilerine karşı savaş, 3 Eylül 1945 yılında başarıya ulaştı.”

Taxtay / şal / pen (UTMSİL, 153)

“Tahta”

Pen İli ağızında kullanılır. Çince 板.

Égilidiğan taxtay sunmaydu. “Eğilen tahta kırılmaz.” * Sésigan şal mix tutmaydu. “Çürümüş tahta çivi tutmaz.”

Taxtibéşi / caven (UTMSİL, 153)

“Raf, dolap”

Balamniñ béşiğa çüşmisun taxtbéşidiki keke. “Yavrumun başına düşmesin reftaki kazma.”

* Cavenni cayığa qoy. “Dolabı yerine koy.”

Tar / sim (UTMSİL, 153)

“Tel”

Dutarni çalalamla, tarini basalamla, mendek bir musapirniñ köñlini alalamla. “Dutarı çalabilir mi, teline vurabilir mi, benim gibi bir misafirin gönlünü alabilir mi?” * İskiripkiniñ simi üzülde, muzika çeliş toxtidi. “Kemanın teli koptu, müzik durdu.”

Taraza / ciñ / misqal / gir (UTMSİL, 154)

“Terazi”

Gir tahıl ölçümünde kullanılır.

Taraza égir-yéniklikniñ ölçimi, emeliyet – heq naheqliqniñ sinaq téşi. “Terazi ağırlığın ölçüsü, hakikat hak ve haksızlığın sınavı.” * Adil söz – eqilniñ tarazisi. “Hakikatli söz, aqlın tarazisidir.” * Ciñniñ göşi – cinniñ göşi. “Terazinin eti, şeytanın eti.”⁶⁷ * Ciñda toxtaydığan gepni qil. “Gerçek olan laflar söyle.” * Misqalda altun-kümüşniñ perqi yoq. “Miskalda altın gümüşün farkı yok.”

Tarakan / süverek / mayqurt (UTMSİL, 154)

“Hamam böceği”

Bizniñ yurtta tarakan keyinki künlerde peyda boldi. “Bizim yurtta hamam böceği sonraki günlerde ortaya çıktı.” * Süverekni öltürüşniñ yéñi usuli çıqti. “Hamam böceğini öldürmenin yeni yöntemi çıktı.”

Tartmaq / ciñlimaq / girilmek (UTMSİL, 154)

“Tartmak, ölçmek”

Égirliqini tartqan biler. “Ağırlığını tartan bilir.” * Ciñlap yégen göşte berike yoq. “Ölçülüp yenen ette bereket olmaz.” * Aşliqni girleş asan emes. “Tahılı tartmak kolay değil.”

Tarğaq / süzgüç (UTMSİL, 154)

“Tarak”

Süzgüç’ün dişleri çok ve sıkı olur.

Tazdin tarğaq sorima. “Kele tarak sorma.” * Tazğa tarğaq berseñ, yélim soraydu. “Kele tarak verirsən boya sorar.” * Tarğaqtin qalsa, süzgüç. “Taraktan kalsa süzgeç.”

Tar koça / xalta koça / arqa koça (UTMSİL, 155)

“Dar sokak, çıkmaz sokak, arka sokak”

Tar koçida taqet yaxşı. “Dar sokakta sabır iyidir.” * Xalta koçiğa kirip qalma. “Çıkmaz sokağa girme.” * Arqa koçida yürseñ, éhtiyat qil. “Arka sokakta yürürsen dikkatli ol.”

⁶⁷ Az az satın alınan etin bereketinin olmadığı, göz açıp kapanana kadar bittiği, anlamında kullanılır (UMTİL, 141).

Tarixçi / tarixşunas / muerrix (UTMSİL, 155)

“Tarihçi”

Tarixçi Musa Sayrami meşhur ‘Tarix Emینیye’, ‘Tarix Hemidi’lerniñ mu’ellipidur. “Tarihçi Molla Sayrami meşhur ‘Tarih-i Emینیye’, ‘Tarih-i Hemidi’nin yazarıdır.” * Tarixşunas Mirza Heyder Koraganniñ meşhur esiri ‘Tarix Reşidi’ cahanga melum. “Tarihçi Mirza Heyder Korgan’ın meşhur eseri ‘Tarih-i Reşidi’ dünyaca ünlüdür.”

Tarişa / xeşek / qirindi / tuturuq / yatru (UTMSİL, 155)

“Yonga, talaş”

Tarişa otniñ beşi. “Çıra ateşin başlangıcı.” * Heşek térip, ot yaq. “Çalı çırpı toplayıp ateş yak.” * Yağaç qirindilirini zaye qilma. “Ağaç yongalarını ziyan etme.” * Tuturuq asan tutuşıdu. “Talaş kolay tutuşur.”

Taz / paxşek / kel / caqraq / aluq (UTMSİL, 155)

“Kel”

Tazni taz dese ölgüsü kéler, saqni taz dese külgüsü kéler. “Kele kel dersen ölesi gelir, saç olana kel dersen gülesi gelir.” * Bari-yoqi bir balam, baş-közi taz balam. “Varı yoğu bir yavrum, başı kel yavrum.” * Tazni xocam, paxşekni xénim deptu. “Kele hocam, mağluba hanım der.” * Tağdin su kélidu, kel quv kélidu. “Dağdan su gelir, kel kurnaz olur.”

Taza / pakiz (UTMSİL, 155)

“Temiz”

Qoluñ taza bolsun deme. Köñlüñ taza bolsun de. “Elin temiz olsun deme, kalbin temiz olsun de.” * Pakiz su ekelgüçe, lay suni tökmey tur. “Temiz su getirene kadar çamurlu suyu dökme.” * Bulaqniñ közi pakiz bolsa, suyi taza bolar. “Kaynağın ağzı temizse, suyu temiz olur.”

Taziliq / pakizliq (UTMSİL, 156)

“Temizlik”

Taziliq teqvaliq bilen tuğqan. “Temizlik ve takva kardeşdir.” * Taziliqni söyüş güzel exlaq. “Temizliği sevmek güzel ahlaktır.” * Pakizliq – mesümlük. “Temizlik, saflıktır.”

Tazilimaq / pakizlimaq (UTMSİL, 156)

“Temizlemek”

Herkim işik aldini tazilisa, şehir taza bolar. “Herkes kapısının önünü temizlese, şehir temiz olur.” * Kiyimni pakizlap kiyiş çoñ zinnet. “Kıyafeti temizleyip giymek önemli zıynettir.”

Tas / tasla / tas-tamas / az / temen (UTMSİL, 156)

“Biraz, az kalsın, neredeyse”

Ğiñ qılmaydu, özi çiqimğa patqanda, tas qalidu ölgili biri olca tapqanda. “Tek kelime etmez, kendisi masrafa battığında, neredeyse ölecek birisi ganimet bulduğunda.” * Maşinimiz uniñ maşinisiga soqulup ketkili tasla qaldi. “Arabamız az kalsın onun arabasına çarpacaktı.” * Xeterlik ehval yüz bərişke tas-tamas qaldi. “Tehlikenin ortaya çıkmasına az kaldı.” * Yiqilişqa az qaldım. “Az kalsın düşüyordum.”

Tasma / qéyiş / yarındaq (UTMSİL, 156)

“Kayış, tasma”

Tasma yégen itniñ xuyi ölgüçe qalmas. “Dayak yiyen köpeğin huyu ölene kadar çıkmaz.”⁶⁸
* Yaxşı atniñ térisi qéyiş bolar. “İyi atın derisi kayış olur.”

Taş I / sirt (UTMSİL, 156, 157)

“Dış”

Téşi yipek, içi kések. “Dışı ipek, içi tuğla.” * Téşi pal-pal, içi ğal-ğal. “Dışı fosforlu, içi boş.”
* Otniñ téşida köygüçe, içide köy. “Ateşin dışında yanacağına içinde yan.” * Sirtiga qarima, içige qara. “Dışına bakma, içine bak.” * Hésabniñ sirtida iş yoq, kalpukniñ sirtida çiş yoq.
“Planın dışında iş yok, dudağın dışında diş.”

Taş II / muqava / şiraz (UTMSİL, 157)

“Kitap, dergi vb. dış kapağı”

Şiraz bugün kullanılmıyor.

Kitabniñ téşi kitabniñ zinniti. “Kitabın kapağı kitabın süsüdür.” * Kitabniñ muqavisiga qarima, mezmuniğa qara. “Kitabın kapağına bakma, içeriğine bak.”

⁶⁸ Karakterin, huyun insanın önemli bir belgesi olduğu, bunları değiştirmenin zor olduğu, anlamında kullanılır (UMTİL, 106).

Taştermek / beş taş / oqtaş / çakum (UTMSİL, 157)

“Kız çocuk oyunu. Yuvarlak ve ufak beş taş ve bir büyük taş ile mani söyleyerek oynanır, çeşitleri vardır.”

Taştermek balıların közi ötkür, qoli çaqqan, herikiti bilen sözünü maslaşturıdığan zerek qilip yétilduridu. “Beş taş, çocukların dikkatli, ellerinin hızlı, hareketleri ile sözlerinin uyum içinde olmasını sağlar, zekâlarını arttırır.” * Qızlar beş taş oynavatqanda, meylige qoy. “Kızlar beş taş oynarken onları rahat bırak.”

Taşqi pérévot / veyxuy valyuta (UTMSİL, 157)

“Döviz”

Cuñgoniñ taşqi pérévot zapısı barganséri ösmekte. “Çin’in döviz rezervi gittikçe artmakta.”

* Taşqi pérévot yoq bolsa, çet elge çıqmaq tes. “Döviz olmasa yurt dışına gitmek zor.”

Taşqiriqi / sirtqi (UTMSİL, 157)

“Dışarı”

Taşqiriqi iştin ensirigüçe, içki işni puxta qil. “Dışarıdaki işten endişe edeceğine, içerideki işi titizlikle yap.” * Edeb içidin boluşı kérek, hosul bermes héç sirtqi bézek. “Edebin içten gelmesi gerek, fayda vermez hiç dıştaki süs.”

Tağar / qap / xurcun / mişkap / mişek / çipta / lağli / kesürgü / külvar (UTMSİL, 158)

“Çuval, kap, hurç, küçük çuval”

Xurcun iki kısmı olur, genellikle yolculukta kullanılır.

Lağli Lopnor ağzında *tağar* anlamında kullanılır.

Tagarda bir gep. “Bir araba laf.” * Qap qopup tagarnı yöleptu, ağriq qopup saqni. “Kap kalkıp çuvalı destekler, hasta kalkıp sağlamlı.”⁶⁹ * Qériniñ sözünü qapqa sal. “Yaşlının sözünü çuvala koy.” * Hemme gunah özümde tursa, qap kötürüp nege baray?! “Bütün günah bendeyse neden başkasını suçlayayım?” * Yamanlığan abdalniñ xurcuniğa ziyan. “Sinirlenen abdalın hurcuna zarar.” * Exmeqniñ eqli xurcun. “Ahmağın aklı hurç.”⁷⁰

Taq / siñar (UTMSİL, 158)

⁶⁹ Yöneticilerin, zorbaların imtiyazlarına dayanarak yoksulları kullandıkları, anlamında kullanılır (UMTİL, 231).

⁷⁰ Ahmak, sadece hurcuna ekmek doldurmayı düşünür, anlamında kullanılır.

“Tek”

Taq san. “Tek sayı” * ‘Taq-cüp’ oynımaq. “Tek-çift oynamak.” * Taqqa taq qoşulsa cüp bolar. “Teke tek eklense çift olur.” * Taq muhebbet söyğü bolmas. “Tek muhabbet sevgi olmaz.” * Siñar tapan çana siyirilmas. “Tek ayak kızak kayılmaz.”

Taqet / sevr / sevr-taqet / metanet (UTMSİL, 158)

“Takat, sabır”

Taqiti taq bolmaq. “Takati tam olmak” * Sevr qılsañ, ğoridin halva pişar. “Sabredersen zerdaliden helva pişer.” * Sevrniñ tégi altın. “Sabrın sonu altın.” * Sevrniñmu çéki bar. “Sabrın da sınırı var.” * Sevr qaçısı toşmaq. “Sabır tası dolmak.” * Zérek ve danadur şu adem, sevr-taqet qılsa éğir derdte hem. “Akıllı ve bilgedir o adam, sabrederse ağır dertlere.”

Taqetlik / sevrçan (UTMSİL, 158)

“Takatlı, sabırlı”

Taqetlik kişi tamaqtın ğem yémes. “Sabırlı kişi yemek için endişelenmez.” * Sevrçan adem meqşitge yételeydu. “Sabırlı kişi amacına ulaşır.”

Taqımaq I / etmek (UTMSİL, 159)

“Kapatmak, kilitlemek”

İşikni taqa, xatircem uhla. “Kapıyı kilitle, rahat uyu.” * İşik-dervazini etseñ, yavdin saqlisen. “Kapıyı pencereyi kilitlersen düşmandan korunursun.”

Taqımaq II / qadımaq (UTMSİL, 159)

“Takmak, iliştmek, saplamak, sokmak”

Nemuniçilerniñ köksige gül taqıduq. “Modellerin göğsüne gül takıyorduk.” * Meydeñge qadığan médal xizmitiñ üçün bérilgen mukapat, zorluq-zombuluq qılışqa bérilgen icazet emes. “Göğsüne asılmış madalya hizmetin için verilmiş mükâfat, zorbalık yapmak için verilmiş icazet değil.”

Takallaşmaq / gep tergeşmek / gep talaşmaq / teñ turmaq / kerişmek / iltişmek (UTMSİL, 159)

“Ağız kavgası yapmak, dalaşmak”

Takallaşqan tamdin yiqılar. “Tartışan duvardan düşer.” * Gep tergeşniñ aqiviti céñgi-cédel. “Dalaşmanın sonu kavgadır.” * Gep talaşmaq – ispati yoqniñ bahanisi. “Dalaşmak, kanıtı olmayanın bahanesi.” * Birni dése, onni dep, érige teñ turğan xotun axirida özi ziyan tartar. “Bire karşı on söyleyip kocasıyla ağız kavgası yapan kadın sonunda kendisi zarar görür.” * Ol aniñ birle kerişti. “O, onunla dalaştı.”

Taktakçi / tokulañçi / xulañziçi / arişinmal / alan (UTMSİL, 159)

“Cadde ve sokaklarda bağırarak yürüyüp çeşitli ufak tefek şeyler satan kişi.”

Taktakçi tamdin çüşidu. “Gece bekçisi duvardan düştü.” * Tokulañçi toxtimay varqiraytti. “Seyyar satıcı durmadan bağırıyordu.” * Xolañziçiler ilgiri köp idi, hazır ançe köp emes. “Seyyar satıcılar önceden çoktu, şimdi o kadar çok değil.”

Tañ I / tañey (UTMSİL, 160)

“Bilmiyorum, haberim yok.”

-Emet keldimu? -Tañ. “-Emet geldi mi? -Bilmem.” * -Semet kélermu? -Tañey. “-Samet gelir mi? -Bilmem.”

Tañ II / seher / etigen / sübhi / bamdats / sonur (UTMSİL, 160)

“Tan, seher, sabah”

Her künniñ öz téni bar, her tañniñ öz gëmi bar. “Her günün başka tanı var, her tanın başka kederi var.” * Seher turğan ittin qorq. “Seher kalkan köpekten kork.” * Etigen turğan eldin uzar. “Erken kalkan yol alır.” * Esleymen sëni yarım, sübhi-şam, herqaçan. “Düşünüyorum seni yârim, sabah akşam, her zaman.” * Bamdat namiziğa ezan çıqti. “Sabah ezanı okundu.”

Tañ atmaq / seher bolmaq / sübhi kötürülmek (UTMSİL, 160)

“Güneş doğmaya başlamak, tan atmak”

Tañniñ étişi xorazniñ çillişidin emes. “Horoz öttüğü için tan atmaz.” * Xorazniñ çilligini bilen seher bolmas. “Horozun ötmesiyle seher olmaz.” * Sübhi kötürülgende tur, keç kirgende yat – késeldin gem yëme. “Güneş yükselirken kalk, akşam vaktinde yat, hastalıktan sıkıntı çekme.”

Tal / söget (UTMSİL, 160)

“Söğüt ağacı”

Östeñniñ yarişiqi tal, qizniñ yarişiqi xal. “Dereye söğüt, kıza ben yakışır.” * Tamçe suda tal kökirek. “Bir damla suda söğüt yeşerir.” * Sögetke evrişimlik yarışar, qéyinga qattıqlıq. “Söğüde eğilmek yakışır, kayına sertlik.”⁷¹

Tallımaq / ilğımaq / saylımaq / parlımaq / adrumaq (UTMSİL, 160, 161)

“Seçmek, ayıklamak”

Çiray tallıma, micez tallı. “Güzel seçme, huy seç.” * Qérindaşni tallıgılı bolmaydu, dostni tallılaşqa bolidu. “Kardeş seçilmez, dost seçilir.” * Quş şaxni tallap qonidu, şax quşni tallıyalmaydu. “Kuş dalı seçip konar, dal kuşu seçemez.” * Yaxşını ilğa, yaminini taşla. “İyi seç, kötüsünü bırak.” * Yaxşını sayla, yamandin yaltay. “İyi seç, kötüden vazgeç.” * Uruq parlaş – hosulğa yandaş. “Tohum ayırmak, verime denk.”⁷²

Talon / ordér / işçot / kvitansiye / fapyav (UTMSİL, 161)

“Fatura”

Talon yézilmıgan çıqım inavetsiz. “Fatura verilmeyen harcamalar güvenilir değil.” * Ordér hésabat üçün zörür. “Fatura, hesap için gerekli.” * Alğan malğa işçot yazdur. “Satın aldığın malın faturasını al.” * Fapyav bolmısa, çıqım qılğılı bolmaydu. “Fatura olmasa harcama yapılamaz.”

Tam / divar (UTMSİL, 161)

“Duvar”

***Divar** klasik edebiyatta kullanılır.*

Tamniñmu qulıqı bar. “Duvarın da kulağı var.” * Toxu uça tamğa qonar, laşın uça tağqa. “Tavuk uça duvara konar, laşın uça dağa.” * Avvalqı xışni qıñğır qoysa ger mémar, yultuzğa yetsimu qıñğırdur divar. “İlk tuğla eğri koyulursa eğer binaya, yıldızla ulaşsa bile yamuk olur duvar.”

Tam meş / xoçañ (UTMSİL, 161)

“Evin duvarına yerleştirilen tuğla ve kerpiçten yapılmış soba.”

⁷¹ Görgülü, bilgili, akıllı kişiler alçak gönüllü olur, mütevazılığı sever; cahill, ahmak kişiler kibirli olup gösterişi sever, anlamında kullanılır (UMTİL, 215).

⁷² İyi tohum seçersen, iyi hasılat alırsın, anlamındadır.

Tam meşniñ issiqi asan ketmeydu. “Duvar sobasının sığağı kolay gitmez.” * Xoçañ xoymu obdan esqatti. “Duvar sobası çok fazla işe yaradı.”

Tamaşibin / körgüçi / közünc (UTMSİL, 161, 162)

“Seyirci, izleyici”

Hürmetlik tamaşibinlar, oyunimizni başlaymız, - dedi élançı qız. “Sayın seyirciler, oyunumuza başlıyoruz, dedi sunucu kız.” * Valibol musabiqisini körgüçiler ciq idi. “Voleybol maçını izleyenler çoktu.”

Tamaka / moxorka / sigara / sigarit / papiros / şyañyen (UTMSİL, 162)

“Tütün, sigara”

Tamaka genel adlandırılışı.

Moxorka elde yapılır, insanlar istediği zaman kâğıda sarılıp içir.

Sigara, sigarit, papiros ve şyañyen çeşitli ülkelerde fabrikada üretilen tütünlerdir.

Tamakiğa şeytan kəpil. “Sigaraya şeytan kefil.” * Moxorkida saxtıpezlik ciq, sap tamaka az. “Sarma sigarada çok sahtekârlık var, saf tütün az.”

Tamam / vessalam / temmettamam (UTMSİL, 162)

“Tamam, bitti”

Şuniñ bilen sözüm tamam, - dedi doklatçı. “Böylece sözüm bitti, dedi konuşmacı.” * Sevr bilen tapsañ eger yaxşı nam, yaxşı namdin tapar insan seremcam. Bu köpkök asman tégide tamam, peqet yaxşı namiñ qalar vessalam. “Sabırla bulursan eğer iyi nam, iyi namdan bulur insan düzen. Bu masmavi gökyüzünün altında yalnız iyi namın kalır vessalam.” * Temmettamam, iş tügidi, vessalam. “Tamam, iş bitti, vessalam.”

Tamamen / pütünley / tügel / toluq / tözüğü (UTMSİL, 162)

“Tamamen, büsbütün, hepsi, bütün”

Bular tamamen öz ilkinde. “Bunlar tamamen senin elinde.” * Bilginki, iş pütünley sen kütkendek bolmaydu. “Bil ki iş tamamen senin beklediğin gibi olmaz.” * Yiltizi sésisa göli tügel tügeydu. “Kökü çürüse gövdesi tamamen ölür.” * Vezipe toluq orunlansa, köñül xuş bolidu. “Vazife eksiksiz yerine getirilse, gönül hoş olur.”

Tambal / iştan / peycembi / kusar / trosik / ottran (UTMSİL, 163)

“Don”

Kusar ve trosik’in paçaları kısa olur.

Peycembi Hoten ağzında kullanılır.

Tambalniñ taziliqi hemmidin zörür. “İç çamaşırın temizliği her şeyden önemli.” * İştanga çiçqan köñülge tayin. “Donuna sıçan kendini bilir.”⁷³

Tamçe / qetre / témim (UTMSİL, 163)

“Damla”

Dénizdin tamçe. “Denizden damla” * Tamçe suda tal kökre. “Bir damla suda söğüt yeşerir.” * Qetre sudin köl hasil bolar. “Bir katre sudan göl olur.” * Bir témim zehir bir küb meyni zehirleydu. “Bir damla zehir, bir küp şarabı zehirler.”

Tamğa / péçet / möhür / tucañza / çoza / tögüt (UTMSİL, 163)

“Damga, mühür”

Tamğa ve péçet kurumlar, möhür kadılar, tucañza ve çoza insanlar tarafından kullanılır.

Çince 图章子, 戳子.

Yaş vaqtida qilğan ibadet taşqa tamğa basqandek, qeriganda qilğan ibadet qumğa tamğa basqandek. “Gençliğinde kıldığın ibadet, taşa damga vurmak gibi, yaşlılığında kıldığın ibadet kuma damga vurmak gibidir.” * Poçta péçiti bésilğan marka iştin çiçqan bolidu. “Posta mührü vurulmuş pul, artık kullanılmaz.” * Qolumda qazi axunumniñ möhüri bésilğan xet bar. “Elimde kadı efendinin mührü vurulmuş mektup var.” * Hazir tucañza, çozılar ançe işlitilmeydu, imza inavetlik. “Artık mühür, damga çok kullanılmıyor, imza yaygın.”

Tamojna / gumruk (UTMSİL, 164)

“Gümrük”

Tamojna béci. “Gümrük vergisi” * Ürumçi tamojnisi Şincañniñ quruluş işliriğa çoñ töhpe qoştı. “Urumçi gümrüğü, Sincan’ın inşaat işlerine büyük katkı sağladı.”

Tammaq / tamçimaq / sarqimaq (UTMSİL, 164)

“Damlamak”

⁷³ Herkes iyi ya da kötü işlerini kendisi bilir, anlamında kullanılır (UMTİL, 391).

Tama-tama köl bolar. “Damlaya damlaya göl olur.” * Tamçılığan tamçe taş téşer. “Damlayan damla taşı deler.”

Tavar / torqa / durdun / katan / kimxab (UTMSİL, 164)

“İpek kumaş”

Rextniñ yaxşısı tavar, tonniñ yaxşısı cuva. “Kumaşların iyisi ipek, donun iyisi yün.”* On tavar-torqidin bir toxla térisi ela. “Bir kuzu derisi on ipekten iyidir.” * Maymun tavar-durdunğa orinivalsimu maymun. “Maymun ipeğe otursa da maymun.” * Katan kiygen kalte pem bolmisiydi! “İpek giyen hafif hissetmeseydi.” * Kimxab üstige gül basmaq. “Sırmalı ipek üstünü çiçekle süslemek.”

Tavaq / légen / qaban (UTMSİL, 164)

“Tabak, leğen”

Tamaq toşuğan tavaq sorimas. “Yemek verilen tabak sorulmaz.” * Éşini yep taviqini çéqiptu. “Yemeğini yiyip tabağını kırmış.” * Bar taviqim, yan taviqim, yanmisañ sun taviqim. “Git tabağım, dön tabağım, dönmezsen kırıl tabağım.” * Éşiğa qarap légini, işiğa qarap simkiri. “Yemeğe bakıp tepsiyi, işine bakıp ücreti.”

Tavka / qimarxana (UTMSİL, 165)

“Kumarhane”

Qimarvazni tavkadin sora. “Kumarbazı, kumarhanede ara.” * Yéqında birmunçe qimarxanılar tépildi ve bitçit qilindi. “Kısa süre önce birkaç kumarhane bulundu ve yıkıldı.”

Tayaq / toqmaq / çomaq / kaltek / ğolda / soyul / baqan / umut / gurzi / qoparğu / basu / siri / yapğuç (UTMSİL, 165)

“Sopa, tokmak”

Tayaq éyiqnimu molla qılar. “Sopa ayıyı bile molla yapar.” * Tayaq tegküçe béşiñni tart. “Sopa yemekten kaçın.” * Egri qozuqqa donay toqmaq. “Eğri kazığa eğri tokmak.” * Yamanniñ toqmiqi yénida. “Kötünün tokmağı yanında.” * Közge ilmiğan putqa çomaq. “Hor görülen ayağa değnek.” * Düşminiñni qattiq ur, kaltikiñni ayima. “Düşmanına sert vur, sopanı esirgeme.” * Ğolda, soyul, baqan – çarviçiniñ qorali. “Sopa, kötek, değnek – çobanın aletleri.” * Umut, gurzi qedimki zaman da asasiy qorallardin idi. “Tokmak, gürz eski

zamanlarda esas silahlardandı.” * Tuz yalığan it qoparğu astida öler. “Tuz yalayan köpek, manivela altında ölür.”

Tayanç / yölek / arqa tirek / himat / panah (UTMSİL, 165)

“Dayanak, destek, yardım, hami”

Tayanç bolmisa, iş aqmaydigan bolup qaldi. “Destek olmasa iş kabul edilmeyecekti.” * Yar qəşimda oltursa, tağdek yölek emesmu, ağzida dégen bilen köñli bölek emesmu. “Yar yanımda otursa dağ gibi destek değil mi, dilinin söyledikleriyle kalbi farklı değil mi?” * Uniñ arqa tiriki küçlük iken, bizmu küçlükrek arqa tirek tapaylı. “Onun arkası güçlüymüş, biz de daha güçlü bir arka bulalım.” * Himatiñğa işenme, quđritiñge işen. “Hamine güvenme, gücüne güven.” * Séni panah tartip keldim. “Sana sığındım.”

Tayanmaq / yölenmek / söyünmek (UTMSİL, 165)

“Dayanmak, güvenmek, güç almak”

Némişqa özgige lazım tayanmaq, özgige tayinip testur can baqmaq. “Neden başkasına dayanmak lazım, başkasına dayanıp zordur hayatta olmak.” * Aqil emgikige yöliner, nadan xam xiyalğa. “Akıllı emeğine dayanır, aptal boş hayale.”

Tebriklimək / merəklimək / qutluqlımaq (UTMSİL, 165, 166)

“Tebrik etmek, kutlamak”

Uruqluq bolğini bilen, mol hosulni tebrikleşke téxi baldur. “Tohumluk olmasına rağmen, bol mahsulü tebrik etmek için daha erken.” * Dölet bayrimi munasiviti bilen tebrikleş yığınliri ötküzüldi. “Devlet bayramı münasebetiyle kutlama törenleri düzenlendi.” * Uniñ 30 yaşqa toşqan künini qızgın tebrikliduq. “Onun 30 yaşına girdiği günü coşkuyla kutladık.” * Qurban héyit küni ata-anamni mereklep keldim. “Kurban bayramında anne babamı arayıp kutladım.” * Utuqni qutluqlaş lazım. “Başarıyı kutlamak lazım.”

Tebiqe / qatlam / terkib (UTMSİL, 166)

“Tabaka, sınıf”

Ziyaliylar tebiqisi işçılar sinipniñ bir qismi. “Entelektüel tabakası işçi sınıfının bir kısmı.” * Rehberlik qatlimi pak bolsa, asasiy qatlammu pak bolidu. “Yönetici sınıfı dürüst olsa, temel sınıf da dürüst olur.” * Déhqanlar yallanma déhqan, kembeğel déhqan, ottura déhqan ve bay

déhqan dégen terkiqlerge bölünidu. “Çiftçiler kiralık çiftçi, fakir çiftçi, orta çiftçi ve zengin çiftçi olarak gruplara bölünür.”

Tebiiy / tuğma (UTMSİL, 166)

“Doğal, doğuştan”

Güzellik bir xil tebiy hadise. “Güzellik fitri bir şeydir. * Beziler tuğma eqilliq kélidu. “Bazıları doğuştan akıllı olur.”

Tepsiliy / mupessel (UTMSİL, 166)

“Tafsilatlı, detaylı, mufassal”

İşqa tepsiliy pılan kérek. “İş için detaylı bir plan lazım.” * Mupessel bayan bolsa, hemme ayan bolar. “Mufassal açıklama olursa her şey ayan olur.”

Tepküç / cenze (UTMSİL, 166)

“Sikke, madeni para, kurşun ile kıl, yün, tüyden yapılmış oyuncak. Tepküç yere düşürmemeye çalışılarak oynanır, çeşitleri vardır.”

Cenze Çince 毽子. İli ağzında kullanılır.

Tepküç tipip oynaş balılar üçün tenni qoğdaş. “Tepküç oynamak çocukların vücudunu korur.”

Tetil / kanikol (UTMSİL, 167)

“Tatil”

Qışliq tetil. “Kış tatili” * Yazliq tetil. “Yaz tatili” * Tetilni xuşal-xuram ötküz, kéler mevsumge tik köz. “Tatilini güzel geçir, gelecek sömestire odaklan.”

Tecribe / praktika / ékspériménit / körnek (UTMSİL, 167)

“Tecrübe, pratik, deneyim”

Tecribe – tépilmaydığan qoral. “Tecrübe, bulunamayan silah.” * Tecribe – yaxşı ustaz. “Tecrübe, iyi bir öğretmendir.” * Ögengenni praktikidın ötküzüşmu öginiş, belki téximu muhim öginiş. “Öğrendiğini pratikte uygulamak da öğrenmektir, hatta daha da önemli bir öğrenmektir.”

Tecribixana / laboratoriyə (UTMSİL, 167)

“Laboratuvar”

Hazır ali məktəblərdə öz kəsipigə xas tecribixanılar quruldu. “Bugün universitetlərdə meslekələrə özgü laboratuvarlar kuruldu.” * Laboratoriyədə meşğulat ötküzduq. “Laboratuvarda çalıştık.”

Texellus / leqeb / leqem (UTMSİL, 167)

“Lakap, mahlas”

Söyğü – çüşinişniñ texellusi. “Sevgi, anlayışın mahlası.” * Leqeb – adəmnin, qəbilə-uruqnin belgisi. “Lakap, insanın soyunun göstərgəsi.” * Oymaqsız xotun bolmas, leqemsiz er. “Yüksüksüz kadın, lakapsız erkek olmaz.” * Kişigə orunsız leqem qoyuş yaxşı emes. “İnsana yaxşıksız lakap takmaq gəzəl değıl.”

Texey / xotek (UTMSİL, 168)

“Sıpa”

Texey payxanğa yarimas. “Sıpa, hasada yaramaz.” * Əşək patqan yergə xotek patmasmu? “Əşəğin sığdığı yere sıpa sığmaz mı?”

Texse / telinke / xonca (UTMSİL, 168)

“Tabak, çay tabağı”

İt kallisi texside turmas. “Köpek kellesi tabakta durmaz.”⁷⁴ * Telinkide meze, légende giza. “Küçük tabakta tatlı, tepside yemek.” * Kütküçi qız xoncida çay keltürdi. “Garson kız çay tabağında çay getirdi.”

Terep / yan / yaq / qat / taman / taba / sari (UTMSİL, 168)

“Tərəf, yan, yön, cihət”

Deryanın ikki qirğıqi, şeyinin ikki teripi bolidu. “Nehrin iki kıyısı, maddenin iki tərəfi olur.” * El qayan, sen şu yan. “El nərēye, sen o tərəfa.” * Herqandaq yaman işnin yaxşı yéqi çıxar. “Her kötü işin iyi tərəfi çıxar.” * Herqandaq mesilinin ikki yéqi bolidu. “Her meselenin iki tərəfi olur.” * U qattikini biley dəsən deryadin öt. “O tərəftakini bilmək istiyorsan nehirdən

⁷⁴ Kötü tabiatlı kişiler hürmete, sayğıya layık değıldir, anlamında kullanılır (UMTİL, 385).

geç.” * Notiliqida bağven derexni égip qoyidu xalıǵan taman. “Filizken bahçıvan ağacı eğer istediği tarafa.”

Tertip / intizam (UTMSİL, 168)

“Tertip, intizam, düzen”

Tertipni sen tapmisañ, tertip séni tapidu. “Düzeni sen bulmasan düzen seni bulur.” * İntizam vaqitni qedirleşke ögitidu. “Düzen vakte önem vermeyi öğretir.”

Terciman / tilmaç / tuñçi / tilimçi (UTMSİL, 168)

“Tercüman”

Terciman – meripetniñ yükçi éti. “Tercüman, bilginin hamal adı.” * Köñülniñ tilmiçi – til. “Gönlün tercümanı dil.” * Çala tuñçi adem öltürer. “Yarım yamalak tercüman adam öldürür.” * Ambilidin tuñçisi yaman. “Tercümanı başkandan beter.”

Tercime qilmaq / tolamaq / örümek (UTMSİL, 169)

“Tercüme etmek.”

Dunyadiki pen-téxnika, edebiyat-sen’et, siyasiy-qanun, maliye-soda, qatnaş-transport cehettiki cimi muveppeqiyetlerni özimizge özleştürüşte tercime birdinbir çare; tercime milletler ara dostluq alaqları küçeytişniñ birdinbir vasitisi... “Dünyadaki bilim-teknoloji, edebiyat ve sanat, siyaset, maliye, ulaşım alanlarındaki bütün başarıları öğrenmemiz için tercüme tek çare; tercüme milletler arası dostluk ilişkisini güçlendirmenin tek vasıtası...”

Tercimihal / biografiye / ömür tarixi (UTMSİL, 169)

“Biyografi, hayat hikâyesi”

‘Marşal Şüy Şyançyen’niñ Tercimihali’ yéqında neşirdin çıqtı. “ ‘Mareşal Şüy Şyançyen’in Biyografisi’ yakın zamanda neşirden çıktı.” * Saylam aldida namzatların qisqıçe biyografiyisi bérildi. “Seçim öncesi adayların kısa biyografisi verildi.” * Herkim öziniñ ömür tarixini özi yazıdu. “Herkes kendi hayat hikâyesini kendisi yazar.”

Terxemek / xiyar / xañga / tarmaz (UTMSİL, 169)

“Hıyar, salatalık”

Aççiq terxemek asta sésıydu. “Acı salatalık yavaş çürür.” * Terxemekniñ tebiiti höl issiq, ozuqluq maddiliri mol. 100 gram terxemektin 13 kaloriye quvvət hasil bolıdu. “Salatalık nemli sıcak, besin değeri yüksek. 100 gram salatalıkta 13 kalori var.”

Terkib / sostav (UTMSİL, 169)

“Terkip”

Havaniñ terkibi. “Havanın bileşeni” * Hökümet terkibi. “Hükümet ortakları” * Komandirlar sostavi. “Ordu mürettebatı”

Teriqet / yol (UTMSİL, 170)

“Tarikat, yol”

Şeriet izdiseñ, öltür yılanni, teriqet izdiseñ, ağırtma canni. “Şeriat arıyorsan öldür yılani, tarikat arıyorsan incitme canı.” * Yol yolğa başlar. “Yol yola başlar.”

Terini türmek / qapiqini türmek (UTMSİL, 170)

“Yüzünü buruşturmak”

Alcima! – dedi İmin Ependi terini türüp. –Muhebbet? – namet terini türdi, –Muhebbet yançuqta. “Aptal olma, dedi Emin Efendi yüzünü buruşturup. –Sevgi?, Namet yüzünü buruşturdu, sevgi cepte.” * Razi derhal qapiqini türdi. “Razi hemen yüzünü ekşitti.” * Muşu maqale üçünmu? – dedi Haşir qapiqini türüp. “Bu makale için mi?, dedi Haşir yüzünü ekşitip.”

Tes / qiyin / müşkül / dişvar (UTMSİL, 170)

“Zor, zahmetli, güç, karmaşık”

Dadıl, merd bolmaq asan iş emes, şirniñ yüzige tik qarimaq tes. “Cesur, mert olmak kolay iş değil, aslanın yüzüne dik bakmak zor.” * Qiyin iş yoq alemde, köñül qoyğan ademge. “Zor iş yok dünyada, gönül veren insana.” * Çümülini çoqup qırar qırğavul, qarçığidin öz hali müşkül. “Karıncayı gagalayıp öldürür sülün, kendi aladoğandan müşkül.”

Teslik / qiyinliq / müşküllük / dişvarliq (UTMSİL, 170)

“Zorluk, güçlük”

Teslikini bilip turup ilgiligen batur. “Zorluğu bilip ilerleyen kahramandır.” * İşniñ qiyinliqi kişini tavlaydu. “İşin zorluğu insanı sağlamlaştırır.” * Herqandaq müşküllüktin qutulğili bolidu. “Her zorluktan kurtulmak mümkün.”

Tes kün / éğir kün / yaman kün (UTMSİL, 170, 171)

“Zor günler, kötü günler”

Özini soriğan tes künge qalmas. “Kendini disiplin eden zor günler geçirmez.” * Sirdaş éğir künde biliner. “Dost zor günde belli olur.” * Yaman kün kişini eqilliq qilar. “Kötü gün insanı akıllandırır.”

Teselli / teziye (UTMSİL, 171)

“Teselli, taziye”

Teselli doridinmu ünümlük. “Teselli ilaçtan daha faydalı.” * Tağdek hesretke tériqtek xuşalliq teselli. “Dağ gibi hasrete, ufacık mutluluk teselli.” * Teziye bildürüş musibetdar üçün hal soraştır. “Taziye bildirme, kederli için hal sormaktır.”

Teselli éytmaq / köñül éytmaq / köñlini yasımaq / köñlini avutmaq / hal sorımaq / köñül sorımaq (UTMSİL, 171)

“Teselli etmek, başsağlığı dilemek, avutmak”

Kişiler ‘etiniñ etisi bar’ dep özlirige teselli éytar. “İnsanlar, ‘yarının yarını var’ deyip kendilerine teselli verir.” * Tağdek hesretke tériqtek xuşalliq teselli. “Dağ gibi hasrete ufacık mutluluk teselli.” * Musibetke uçrığanlarğa köñül éytmaq vacip. “Musibete uğrayanları teselli etmek vaciptir.” * Baliniñ köñlini yasa. “Çocuğun gönlünü yap.” * Biravni rencitip bolup, köñlini avutimen déme. “Birisinin gönlünü kırıp sonra avutayım deme.” * Hal sorımaq nan bergendin artuq. “Hal hatır sormak ekmek vermekten evladır.” * Haldin ketkendin köñül sora. “Yorulanı rahat ettir.”

Tesvirlimek / süretlimek (UTMSİL, 171)

“Tasvir etmek, betimlemek.”

Edebiyatta tebietni tesvirleş cemiyetni tesvirleşke yol açidu. “Edebiyatta tabiatı tasvir etmek toplumu tasvir etmeye olanak sağlar.” * Romanda baş qehriman yaxşı süretlense, romanniñ qimmitini aşuridu. “Romanda başkahraman iyi betimlenirse romanın kıymeti artar.”

Tesirat / h ssiyat (UTMS L, 171, 172)

“Tesir, etki, izlenim, his”

Deslepki tesirat      r bolar. “ lk izlenim derin olur.” * Deslepki h ssiyat tap basmas. “ lk hissiyat silinmez.” * Resim, ne   , muzika,   ir ve her xil tebi   g z lliklerdin peyda bolğan h ssiyat bolmisa, turmuş lezzitini  y rimi qoldin ketken bolidu. “Resim, oymacılık, müzik,   ir ve türlü doğal g z lliklerden gelen hissiyat olmasa, hayat lezzetinin yarısı elden gitmiş olur.”

Tesir qılmaq / esir qılmaq / ilg nmek (UTMS L, 172)

“ zlenim bırakmak, etki etmek.”

Danalar s  hitidin qa m  in esla, qılar tesir, uni  tilimu sağa. “Alimlerin sohbetinden kaçma asla, tesir eder onun dili sana.” * Atam barmu bu  eri de, anam barmu bu  eri de,   ribli  esir qildi, dodi a  kürelerde. “Babam var mı bu şehirde, anam var mı bu şehirde, gariplik esir aldı beni K re’lerde.”

Te tek / g ldan / yam aq / g l ka isi (UTMS L, 172)

“Saksı, vazo”

Yam aq Kaşgar ağzında kullanılır.

Te tekni taza tut, g l ni k r. “Saksıyı temiz tut, çiçeği g r.” * G ldan g lge ox a la tesir bersun. “Vazo çiçeğe benzer tesir versin.”

Te viq (teşviqat) / terğib (ter ibat) / agitatsiye / propaganda (UTMS L, 172)

“Teşvik, propaganda”

Te viqat b l mi “propaganda bölümü”, teşviqat d yi “propaganda ekibi” * Kino-tiyatirlar ni  teşviqat roli     bolidu,   nki u obrazli  emesmu? “Sinema ve tiyatronun propaganda gücü büyüktür,   n  onlar görsel değil mi?” * Zamanivila turu  y nili ni te viq qiliş z r r. “Modernizasyon eğilimini teşvik etmek mecburi.” * Xelq ammis  içide sotsiyalizm heqqide teşviqat-ter ibat i ini  lip b ri  lazim. “Halk arasında sosyalizm propagandası yapmak lazim.”

Teşkilat / partiye / pirqe / cemiyyet / uyuşma / birleşme / ittipaq /  mek / truppa / dernek / ya  y ka / guruppa / kurujok / guruh / blok / mezhep (UTMS L, 173)

“Teşkilat,  rg t, kuruluş, parti, fırka, kurum, dernek, ittifak, grup,  ube”

Teşkilat bölümü “Teşkilat bölümü” * İnkılabçıl yaşlar teşkilatı “Devrimci Gençler Teşkilatı” * Kommunistik partiye “Komünist parti” * Gomindañ pırqısı “Komünist Partisi” * Azadlıq cemiyyiti “Azatlık Derneği” * Uyğur medeniy aqartış uyuşmisi “Uygur Aydınlatma Cemiyeti” * Ayallar birleşmisi “Kadın Derneği” * Şıncañda tinçliq ve xelqçilliqni himaye qiliş ittipaqı “Şincan Barış ve Demokrasiyi Koruma İttifakı” * Démokratiye ittipaqı “Demokrasi İttifakı” * Yaşlar ömiki “Gençler Ekibi” * Naxşa-ussul ömiki “Müzik ve Dans Grubu” * Muzika truppisi “Müzik grubu” * Partiye yaçéykisi “Parti kolu” * Üginiş guruppisi “Eğitim Grubu”

Teqdir / qismet / pelek / péşane / çéke / yazmış (UTMSİL, 173)

“Kader, kısmet, alın yazısı”

Ademniñ teqdiri öz qolida. “İnsanın kaderi kendi elinde.” * Teqdirni ucuqtur, qoluñdin kelginini qil. “Kaderini mahvet, elinden geleni yap.” * Ger keltürer bolsa saña xicalet, héç nerse qaldurma, ölüm bir qismet. “Eğer getirecekse sana sıkıntı, hiçbir şey bırakma, ölüm bir kader.” * Pelek baturğa baqar. “Kader kahramana bakar.” * Pelek avval kor qılar eqil közini, kéyin caylar aqıllarnıñ özini. “Felek önce kör kılar akıl gözünü, sonra koyar akılların gözünü.” * U işta meğlup bolsam, öz péşanemdin körimen, xeqqe artmaymen. “O işte mağlup olursam kendi kaderim olarak görürüm, başkalarını suçlamam.” * Çékeñge çüşse çekçeyme. “Alnına yazılmışsa şaşırma”

Teqdirge ten bermek / öz péşanisidin körmek / péşanige pütülgenni körmek / péşanige yézilganni körmek (UTMSİL, 173, 174)

“Kaderine boyun eğmek, razı olmak”

Eqil igisi teqdirge ten bermeydu. “Akıl sahibi kaderine boyun eğmez.” * Gunahni xeqqe artma, öz péşaneñdin kör. “Suçunu başkalarına atma, kaderine razı ol.” * Péşanige pütülgenni körimen dep qarap turma. “Kaderine razı olma.” * Péşaneñ pak, héç nerse yoq. “Kaderin temiz, hiçbir şey yok.” * Péşanige yézilganni körüş dégen teqdirçilik allıqaçan pen teripidin ret qilingan. “Alnına yazılanı yaşamak denen kadercilik, çoktan beri bilim tarafından yalanlandı.”

Teqib / nezerbend (UTMSİL, 174)

“Takip, gözetim”

Burjuva elliride ilğar küçler teqib qilinidu. “Kapitalist ölkelerde ileri gelenler takip edilir.”

* Gomindañ birmunçe kommunistlarni çuñçiñda nezerbend qilğanidi. “Milliyetçi Çin Partisi, birçok komünisti Çunçin’de gözetim altında tuttu.”

Tekebbur / hakavur / daxiñgey / küfer / küvenç (UTMSİL, 174)

“Kibirli, mağrur, kendini beğenmiş”

Tekebbur yalcimas, yaliñaç issimas. “Kibirli gelişmez, çıplak ısınmaz.” * Hakavurda haya yoq. “Kibirli insanda haya olmaz.” * Daxiñgeyge dar perz. “Kibirliye darağacı farz.” * Tekebbur, hakavur, daxiñgeylerge tekebburluq qıl, undaq qazanğa mundaq çömüç dégen şu. “Kibirlilere kibirli davran, öyle kazana böyle kepçe.”

Tekebburluq / hakavurluq / daxiñgeylik (UTMSİL, 174)

“Kibirlilik, mağrurluk, kendini beğenmişlik”

Tekebburluq eqilni urar-téper, exmeqler buniñğa yol bérer. “Kibir akla zarar verir, ahmaklar buna yol verir.” * Hakavurluq bilen exmeqliq aka-uka. “Kibir ve ahmaklık ağabeykardeşdir.” * Daxiñgeylik derd-elemge élip baridu. “Kibir sıkıntıya götürür.”

Tekçe / oyuq / yoğa / serü (UTMSİL, 174)

“Niş”

Tekçide nurğun nersiler tizilğanidi. “Nişe birçok şey dizilmişti.” * Oyuqniñ içi liq toldurulğanidi. “Nişin içi tıka basa doldurulmuştu.”

Tekrar / tekrar-tekrar / qayta-qayta (UTMSİL, 174, 175)

“Tekrar”

Sözün tatlıq bolsimu, tekrar sözlime. “Sözün güzel olsa da tekrar söyleme.” * Tekrar-tekrar çüşençe bérilsimu özgermigenlerge cazadin başka amal yoq. “Tekrar tekrar nasihat edilmesine rağmen değişmeyenlere cezadan başka çare yok.” * Qayta-qayta palta ursañ, çoñ derexmu örüler. “Tekrar tekrar balta vurursan büyük ağaç bile devrilir.”

Teksiy / kira maşinisi (UTMSİL, 175)

“Taksi”

Hazir Ürümçidimu dölet, kolléktip, şexslerniñ teksiyli işlevatidu. “Bugün Urumçi’de de resmî, iştirak ve özel taksiler çalışıyor.”

Teklip / tevsie / oğrağ (UTMSİL, 175)

“Teklif, tavsiye”

İştin keyinki teklip – hosuldin keyinki yamğur. “İşten sonraki teklif, mahsulden sonraki yağmur gibidir.” * Özini maxtaş özini tevsie qilğanliq bolmas. “Kendini övmek, kendini tavsiye etmek doğru değil.”

Teg / ast / tüv (UTMSİL, 175)

“Taban, aşağı, alt, dip”

Tegini körmey sudin ötme. “Dibini görmeden sudan geçme.” * Çoñ béliq suniñ tégede yaşaydu. “Büyük balık suyun dibinde yaşar.” * Astidiki atni alte ay izdeptu. “Altındaki atı altı ay aramış.” * Tağarni tüvide ayıguçe, ağzıda aya. “Çuvalın dibinde tasarruf edeceğine, başında et.” * Çırağ tüvi qarañgu. “Lambanın dibi karanlık olur.”⁷⁵

Teñ / baraver / birdek / tekşi / tikis / teñpuñ / muvazinet / mosavet / tüz (UTMSİL, 175, 176)

“Eşit, aynı, denk, aynen”

Beş qol teñ emes. “Beş parmak aynı değil.” * Qaş bilen köz teñ bolmaydu. “Kaş ile göz aynı olmaz.” * Baraver iduq hemmimiz teñri aldida, baraver bolmiduq emma devr aldida, kérilip ketmigin sen ametliriñdin, baraver bolimiz qebri aldida. “Aynıydık hepimiz Tanrı’nın önünde, aynı olmadık ama zaman önünde, kibirlenmedin sen şansından, aynı olacağız kabir önünde.” * Beş tal barmaq, beş qérindaş, biraq zadi birdek bolmas. “Beş parmak, beş kardeş, ama asla bir olmaz.” * Bir künde tuğulğan barmaqmu tekşi emes. “Aynı gün doğan parmaklar bile aynı değil.” * Tikis yer tépilmas. “Aynı yer bulunmaz.” * Teñpuñ bolmaq tes. “Denk olmak zor.” * Muvazinet ela. “Eşitlik iyidir.” * Mosavet, Fransiye burjuaziye inqilabiniñ üç şoari: hürriyet, mosavat, adaletniñ biri. Uniñda hemminiñ teñ-beraverliki teşebbüs qilingan. “Eşitlik, Fransız İhtilali’nin üç şiarı; hürriyet, eşitlik, adaletten biridir. Bununla herkesin eşit olması teklif edilmiştir.”

Teñle / çara (UTMSİL, 176)

“Hamur teknesi”

Çara xémir yugurganga çarçimas. “Hamur teknesi hamur yoğurunca yorulmaz.”

⁷⁵ Başkalarının eksikliğini görüp kendininkini görmeme, uzaktaki işleri görüp gözünün önündeki işlere dikkat etmeme anlamında kullanılır (UMTİL, 152).

Teñlikte qalmaq / teñqisliqta qalmaq (UTMSİL, 176)

“Zor duruma düşmek”

Paravanliq içide köpke ögengen, teñlikte qalganda açtin ölidu. “Refah içinde bolluğa alışan, sıkıntıya düştüğünde açlıktan ölür.” * Teñqisliqta qalmaq déseñ, hakavurluqtin saqlan. “Zor duruma düşmek istemiyorsan, kibirden sakın.” * Teñqisliqta qalsañ, teñtuşuñni tap. “Zorluk çektiğinde dert ortağını bul.”

Tel / teq (UTMSİL, 176)

“Tam, hazır”

Toqquzi tel. “Dokuzu hazır.” * Emgek hemmini tel qilar, hurunluq hemmini bend. “Emek herkesi hazır eder, tembellik herkesi meşgul.” * Hemme teq bolsun, soda neq bolsun. “Her şey hazır olsun, ticaret nakit olsun.”

Telep / éhtiyac (UTMSİL, 176)

“Talep, istek, ihtiyaç”

Tag égiz, telep tagdinmu égiz. “Dağ yüksek, ihtiyaç dağdan da yüksek.” * Éhtiyac hemmini déguzidu, uçrıganni yégüzidu. “İhtiyaç her şeyi söyletir, gördüğünü yedirir.”

Teleppuz qaidisi / orfoépiye (UTMSİL, 177)

“Telaffuz kuralları”

‘Hazırqi zaman Uyğur Edebiy tiliniñ teleppuz qaidisi’ 1987-yıl 8-aynıñ 9-küni resmîy élan qilingan. “ ‘Yeni Uyğur Edebi Dilinin Telaffuz Kuralları’ 9 Ağustos 1987 yılında resmî olarak ilan edildi.”

Telip / tesnip (UTMSİL, 177)

“Tasnif”

Mehmut Qeşqeri ‘Türkiy Tillar Divanı’ni nahayiti nurgun til matériyalliri اساسida telip qilğan. “Kaşgarlı Mahmut ‘Türki Diller Divanı’ni çok sayıdaki dil materyalleri اساسında tasnif etmiş.” * Kitap tesnip qilış – uluğ iş. “Kitap tasnif etmek, büyük iş.”

Telim / terbiye (UTMSİL, 177)

“Terbiye”

Köpçilikin telim al. “Halktan terbiye al.” * Yağaçni rende tüzeydu, ademni terbiye. “Tahtayı zımpara düzeltir, insanı terbiye.”

Telimat / doktrina (UTMSİL, 177)

“Teori”

Çarliz Darvin tedriciy tereqqiyat telimatini otturiğa qoyğan. “Charles Darwin, Evrim Teorisini ortaya koymuştur.” * Marksizm-Léninizm telimati – cemiyet hadisiliri toğrisidiki telimat. “Marksizm-Leninizm teorisi, toplumsal olaylar hakkında bir teoridir.”

Temkin / vezmin / salmaq / éğir / éğir-bésiq / özini toxtatqan / tölek / toxtun (UTMSİL, 177, 178)

“Temkinli, mutedil, ılımlı, ağır”

Temkin pil pellige hoduqqan attin burun baridu. “Temkinli fil hedefe telaşlı attan önce varır.” * Herqandaq ehvalda öziñizni vezmin ve xuşal tutuñ. “Her durumda kendinizi mutedil ve neşeli tutun.” * Salmaq bolsañ, zexmet çekmeysen. “İlmlı olursan sıkıntı çekmezsin.” * Éğir bolsañ, xizir bolisen. “Ağır olursan, hızır olursun.” Xelqniñ aldida özini bilgen éğir-bésiq bolar. “İnsanların önünde kendini bilen ağır olur.” * Éğir-bésiq bolsañ, hürmet tapisen. “Ağır olursan hürmet görürsün.” * Özini toxtatqan herqaçan ğalib. “Kendini kontrol eden insan her zaman galiptir.”

Temkinlik / vezminlik / salmaqlıq / éğir-bésiqliq (UTMSİL, 178)

“Temkin, itidal, ağırlık”

Bir misqal döletni kötürüş üçün, miñ misqal temkinlik kérek. “Bir miskal servet kazanmak için, bin miskal temkin gerekir.” * Vezminlik – aliycanabliq. “İlmlı olmak, asillik.” * Salmaqlıq söz – hésabliq söz. “İlmlı konuşma, hesaplı konuşma.” * Éğir-bésiqliq muveppeqiyetke başlaydu. “Ağırbaşlılık başarı getirir.”

Teminlimek / qamdimaq (UTMSİL, 178)

“Temin etmek, sağlamak”

Hazir aptonom rayonimizda aq aşlıq bilen teminleş toluq kapaletke ige. “Şimdi özerk bölgemize beyaz un temin etmek için kefalet lazım.” * İşimizni kéreklik matériyal bilen qamdaş telep qilindi. “İşimize gerekli olan malzemelerin temin edilmesi talep edildi.”

Ten / beden / gevde / vucud / cuğ / cisim / etüz / san / kötün / küiduñ / yin (UTMSİL, 178)

“Beden, gövde, vücut, ”

Ten sağlıq – zor baylıq. “Vücut sağlığı büyük zenginlik.” * Sap hava tenge dava. “Temiz hava vücudun ilacı.” * Yaş bedenniñ saqaymas yarisi yoq. “Genç bedenini iyileşmeyecek yarası olmaz.” * Er-xotun bir ten-bir gevde boluşı kerek. “Karı kocanın bir vücut bir beden olması gerek.” * Kemterlik insan vücudiniñ menzirilik bégidir. “Mütevazılık insan vücudunun manzaralı bahçesidir.” * Cuğı küçük deme, eqli tüzük de. “Vücudu küçük deme aklı sağlam de.” * Cismi gevdelik bir kişi keldi. “Uzun bir kişi geldi.”

Tenbih / çare / caza (UTMSİL, 178, 179)

“Ceza”

Tenbih eğitime dayanır.

Çare daha çok idari sebeplidir.

Caza kanuni sebeplidir.

Tursunğa tenbih bérildi. “Tursun’a ceza verildi.” * Memuriy intizamni buzğan mamutqa çare körüldi. Agahlanduruş bérildi. “İdari düzeni bozan Mamut’a ceza verildi. Kınama aldı.” * 10 miñ yüendin köp xiyamet qılğanlar qanuniy caza bérilişke yollinidu. “10 bin yüenden fazla zimmetine para geçirenler cezaya çarptırılacak.”

Tenterbiye / tenheriket / isport (UTMSİL, 179)

“Beden eğitimi, spor”

Emgek ademniñ bextini açidu, tenterbiye ademniñ hösnini açidu. “İş insanın bahtını açar, spor insanın görünüşünü güzelleştirir.” * Memliketlik 2-növetlik şehirler tenheriket yigini 20-séntabr tañsen şehirde başlandı. “Ulusal 2. Şehirler Spor Kongresi 20 Eylül’de Tansen şehirinde başladı.” * İsport ademni küçeytidu, iradisini tavlaydu. “Spor insanı güçlendirir, iradesini sağlamlaştırır.”

Tenterbiye meydanı / istadiyon (UTMSİL, 179)

“Spor yapmak için hazırlanmış geniş meydan.”

Ürümçi nenmén tenterbiye meydanığa 5000 kişi siğidu. “Urumçi Nenmen Stadyumuna 5000 kişi sığıyor.”

Tentek / beñbaş / şox / kepsiz / asmanğa piçaq (muşt) atidiğan / qurğu (UTMSİL, 179, 180)

“Yaramaz, afacan, haylaz”

Tentekniñ tili öz beşiğa düşmendur. “Yaramazın dili kendi başına düşmandır.” * Dötniñ tili çiçişidu, tentekniñ qoli. “Aptalın dili kaşınır, yaramazın eli.” * Beñbaşniñ sözi öz beşiğa çiqidu. “Serserinin sözü kendi başını belaya sokar.” * Şox bolsañ mazargâ bar, bikar bolsañ bazargâ. “Haylazsan mezara git, işsizsen pazara.” * Bala bolsa şox bolsa, şox bolmisa yoq bolsa. “Çocuk olsa haylaz olsa, haylaz olmasa yok olsa.” * Semet qarimniñ balisi yunus taza kepsiz bala boptu. “Semet Karim’in çocuğu Yunus çok yaramaz bir çocuk olmuş.”

Tentene / dağduğa / debdebe / heşimet (UTMSİL, 180)

“Tantana, debdebe, gösteriş”

Nadandin zarlaydu hetta tağutaş, nadanğa tentene bolmaydu yoldaş. “Cahilden yakınır dağlar bile, cahile debdebe olmaz yoldaş.” * Quruq dağduğa qurup qalğan yağaç. “Kuru şov kurumuş ağaç gibidir.” * Debdebe küçük işqa yaraşmaydu. “Debdebe küçük işlere uygun olmaz.” * Dostlar ara heşimetniñ lazimi yoq. “Dostlar arasında gösteriş gerekmez.”

Tentenilik / dağduğiliq / debdebilik / heşimetlik (UTMSİL, 180)

“Tantanalı, debdebeli, gösterişli, haşmetli”

Siyasiy kéñeş aptonom rayonluq 6-növetlik komitétiniñ 4-yigini 1991-yıl 12-avgust küni çüştin burun Şıncañ xelq sariyida tentenilik ötküzüldi. “Siyasi Kurul Otonom Bölge 6. Komitesinin 4. toplantısı 12 Ağustos 1991 yılında öğleden önce Sincan Halk Sarayı’nda gösterişli bir şekilde gerçekleştirildi.” * Şıncañniñ 140 miñ tonniliq étılın qurulmisi toxtamini imzalaş murasimi 1991-yıl 10-may Béyciñda dağduğiliq ötküzüldi. “Sincan’ın 140 bin etilen tesisatı anlaşmasını imzalama merasimi 10 Mayıs 1991 yılında Pekin’de gösterişli şekilde yapıldı.” * Tenterbiye meydanı debdebilik paaliyetke toldi. “Spor salonunda gösterişli etkinlikler yapıldı.” * Heşimetlik murasim qizgîn ötti. “Gösterişli tören hareketli geçti.”

Tenqid / pipen (UTMSİL, 180)

“Tenkit”

Pipen hataları eleştirip tekzip etmek anlamındadır.

Heqiqet tenqidni xalaydu, çünki u tenkid arqiliq ğelibe qilidu. “Hakikat, tenkit ister, çünkü o tenkitle galip gelir.” * Medeniyet inqilabidiki pipenler téxi kişilerniñ yadidin çıqmidi. “Kültür Devrimi’ndeki eleştiriler daha insanların aklından çıkmadı.”

Tehrir heyiti / tehrirat / rédaksiye (UTMSİL, 181)

“Tahrir heyeti”

‘Şıncañ Géziti’ tehrir hey’iti baş muherrirniñ yétekçilikide iş élip baridu. “Sincan Gazetesi tahrir heyeti baş editörün başkanlığında çalışıyor. * ‘Bulaq’ jurniliniñ tehrir hey’iti yéqında qaytidin teşkil qilinmaqçı. “Bulak dergisinin tahrir heyeti yakında yeniden oluşturulacak.”

Tehlil / analiz (UTMSİL, 181)

“Tahlil, analiz”

Konkrét mesilini konkrét tehlil qiliş kérek. “Somut meseleleri somut bir şekilde tahlil etmek gerek.” * Ölük halda yadqa almay, analiz qiliş yoli bilen hasil qilingan bilim heqiqiy bilimdur. “Ölü şekilde ezberlemeyip analiz ederek yapılan bilim gerçek bilimdir.”

Teyyar / hazir / sep (UTMSİL, 181)

“Hazır”

Teyyargá heyyar. “Hazıra kurnaz.”⁷⁶ * Teyyar aşqa éğiz köp. “Hazır yemeğin ağzı çok olur.” * Hemme hazir, peqet buyruq kütüp turimiz. “Her şey hazır ama emri bekliyoruz.”

Teyyarlimaq / hazirlimaq / anunmaq / sepmek (UTMSİL, 181)

“Hazırlamak”

Hemme teyyarlandi, emdi resmiy kirişke bolidu. “Her şey hazırlandı, şimdi girebilirsiniz.” * Kéréklik nersilerni hazirlap bolduq. “Gerekli şeyleri hazırladık.”

Top / pomzek (UTMSİL, 182)

“Top”

⁷⁶ Hazırın üzerine konan kişiler için kullanılır.

Pomzek İli ağzında daha çok kullanılır.

Top oynaydıganni top özi tapar. “Top oynayacak kişiyi top kendi bulur.”

Topa / tupraq / xak-sar (UTMSİL, 182)

“Toprak”

Sériq topa, ségiz topa. “Sarı toprak, killi toprak.” * Topa alsañ döñdin al. “Toprak alacaksan tepeden al.” * Öziniñ özige, topisi közige. “Kendi kendine, toprağı gözüne.” * Tupraqni yaxşılaş déhqançılıqniñ eñ asasiy tedbiri. “Toprağı iyileştirmek çiftçiliğın en önemli yöntemi.” * Yar derdide xak-sar boldum. “Yar derdinde beş paralık oldum.”

Toplaşmaq / olaşmaq (UTMSİL, 182)

“Toplanmak”

Ular, hemmimiz barımız, dep varqırışıp, mescit aldığa topladı. “Onlar ‘hepimiz gideceğiz’ diye bağırıp cami önüne toplandılar.” * Uruş çıqqan yerge birdemniñ içide nurgun kişiler olaştı. “Kavga çıkan yere kısa zaman içinde çok sayıda insan toplandı.”

Topılañ / isyan / ğelyan (UTMSİL, 182)

“Ayaklanma, isyan”

İsyanyan’ın olumlu anlamı vardır.

Topılañda toqaç oğrılaptı. “İsyanda çörek çalmış.” * İsyanyan kötürgenler hökümet organığa bésip kirdi. “İsyanyan edenler devlet binasını bastı.”

Topılañçı / isyançı / isyankar (UTMSİL, 182, 183)

“İsyancı, isyankâr”

İsyankar’ın olumlu anlamı vardır.

Topılañçı topılañda kétidu. “İsyankâr, isyanyanda ölür.” * İsyanyançılarnı bésiqtürüş céñi qattıq boldi. “İsyanyancıları bastırma savaşı sert oldu.” * Gumnam – isyankar şair. “Gumna, isyankâr şair.”

Toxu cirim ğacığandek / müşük piyaz yégendek (UTMSİL, 183)

“Olmamış, olmayacak bir şeye benzetme”

Hoy, néme boldi, toxu cirim ğaciğandek tamaka çekivatisengu! “Hey, ne oldu, fidan gagalayan tavuk gibi sigara içiyorsun!” * Mamut haraq içmeytti, tünügün toyda müşük piyaz yégendek, azraq içti. “Mamut içki içmiyordu, dün düğünde kedi soğan yer gibi çok az içti.”

Torpaq / tayınça (UTMSİL, 183)

“Buzağı”

Torpaq ölüvidi, ortağ ayrıldı. “Buzağı öldü, ortaklık bozuldu.” * Torpiqimni kiçik déseñ, yoğan tağar artıp baq. “Buzağıma küçük diyorsun, büyük çuval yükle de bak.” * Tayınça buğa tinim tapmas. “Evcilleştirilmemiş boğa uslu durmaz.”

Toz / tavus (UTMSİL, 183)

“Tavus kuşu”

Toz quyruq-peylirini asraydu, yaxşı öz abroyini saqlaydu. “Tavus kuşu kuyruğunu korur, güzel kendi itibarını korur.” * Tavus bilen usul oynığanda zağ, keklik külkisidin yañrap ketti bağ. “Tavus kuşuyla dans ettiğinde karga, kekliğin gülmesiyle yankılandı bağ.”

Tosqun / tosalğu / tosuq / putlikaşañ / putlaş (UTMSİL, 183)

“Engel, mânia”

Tosqunlarni bösüp öttük. “Engelleri yıkıp geçtik.” * Baturniñ aldida ötkili bolmaydığan tosalğu yoq. “Kahramanın önünde geçemeyeceği engel olmaz.” * Biz ilgirileymiz, héçnéme bizge tosuq bolalmaydu. “İlerleyeceğiz, hiçbir şey bize engel olamayacak.” * Xizmetteki putlikaşañlarni yoq qiliñlar. “Vazifenin önündeki engelleri yok edin.” * Eski tamda quşqaç tola, namratqa putlaş. “Eski duvarda serçe çok olur, fakirde engel.”

Tosimaq / torimaq (UTMSİL, 183)

“Engel olmak”

Heqiqet – quyaş, aliqan bilen tosüp bolmas. “Hakikat, güneştir; avuçla engellenmez.” * Vaqit héçkimni torimaydu. “Vakit, hiç kimseyi engellemez.”

Toşqan / qoyan / toşan (UTMSİL, 184)

“Tavşan”

Ademni nomus öltürer, toşqanni qomuş. “İnsanı namus öldürür, tavşanı kamış.” * Toşqan yürek. “Tavşan yürekli.”

Toğrilmaq / cöndimek (UTMSİL, 184)

“Dersini vermek, yok etmek, mahvetmek, halletmek”

Küçüñ yetse, düşminiñni toğrila. “Gücün yeterse düşmanını hallet.” * Səni uçurğini – cöndigini. “Seni övməsi, yok etməsi gibidir.”

Toqal / kiçik xotun (UTMSİL, 184)

“Kuma, ikinci kadın”

Toqal, erke bolsa, ériğa téke bolar. “Kuma şımarıksa kocasına keçi olur.” * Çoñ xotun heset qılıdu, kiçik xotun hesret çekidu. “Büyük kadın haset eder, küçük kadın hasret çeker.”

Toqçiliq / memurçiliq / molçiliq (UTMSİL, 184, 185)

“Bolluk, bereket, refah”

Açarçiliqni baştin keçürmigen toqçiliqniñ qedirige yetmes. “Kıtlık yaşamayan bolluğun kıymetini bilmez.” * Memurçiliq bolsa, turmuş xatircem bolidu. “Bolluk olsa hayat rahat olur.” * Molçiliq xuşallıq béğişlaydu. “Bolluk, mutluluk getirir.”

Toñ qapaq / sörün çiray (UTMSİL, 185)

“Asıl suratlı, soğuk”

Toñ qapaq xénim toxtap tursila, – dédi u, – menmu bir gep qılay. “Asık suratlı hanım karar versin, dedi o, ben de bir söz söyleyeyim.” * Bizni sörün çiray bir kişi kütüvaldı. “Bizi buz gibi biri karşıladı.”

Toñlimaq / muzlimaq (UTMSİL, 185)

“Üşümek, donmak”

Biri toyup sekreydu, biri toñup. “Biri doyup zıplar, biri donup.” * Muzlisañ muz ye. “Donduysan buz ye.” * Muzlığan köñülñi kün issitalmas. “Buz tutmuş kalbi güneş ısıtamaz.”

Tolmaq / toşmaq (UTMSİL, 185)

“Dolmak”

Etigen qopqanniñ étiki altunga tolidu. “Erken kalkanın eteği altınla dolar.” * Su toşqan çélek carañlimaydu. “Su dolu kova çınlamaz.”

Toluq / mukemmel / teltöküs / üzül-késel / tolum / tolun (UTMSİL, 185)

“Tam, eksiksiz, baştan başa, hepsi, kesin olarak”

Éhtiyatçannîñ hazırlığı toluq. “Temkinlinin hazırlığı tam olur.” * Sap altun yoq, mukemmel adem yoq. “Saf altın, mükemmel insan olmaz.” * İş qılsañ, teltöküs qıl. “İş yapacaksan tastamam yap.” * Teltöküsmeden dégen xannîñ bir tétim tuzi kem. “Mükemmelim diyen hanın bir tutam tuzu eksik.” * Bel bağlığan işni çala qoyma, üzül-késel qıl. “Başladığın işi yarım bırakma, tam yap.”

Toluqlanmaq / mükemmelleşmek (UTMSİL, 186)

“Tamamlanmak, mükemmel hâle gelmek”

İş bara-bara toluqlanıdu. “İş gitgide tamamlanıyor.” * Adem bilimi köpeygenséri mükemmellişidu. “İnsan bilgisi arttıkça mükemmelleşiyor.”

Tom / cild (UTMSİL, 186)

“Cilt”

‘Mav Zéduñ Tallanma Eserleri’niñ töt tomi ikkinçi qétim neşir qilindi. “Mav Zedun’un Seçme Eserleri’nin dört cildi ikinci defa neşredildi.”

Tompay / giri (UTMSİL, 186)

“Kaba”

Tompayni toyga éytma. “Kabayı toya çağırma.” * Girini gaça çüşiner. “Kaba kişiyi dilsiz anlar.”

Tonuş / tonuş-biliş (UTMSİL, 186)

“Tanış, tanıdık”

Tonuşuñ köp bolsa, tépişuñ köp bolar. “Tanışın çok olursa, kazancın çok olur.” * Natonuş periştidin tonuş şeytan evzel. “Tanıdığın şeytan, tanımadığın melekten aladır.” * Tonuş-bilişlerniñ yardımı mohtacılıqtin çiqırar. “Tanıdıklarının yardımı yoksulluktan kurtarır.”

Tonulmaq / bilmek (UTMSİL, 186)

“Tanınmak, bilinmek, malum olmak”

Dost külgende tonulmas, ayrılğanda tonular. “Dost gülerken değıl, ayrıldığında tanınır.” * Yaxşınıñ qedri ölgende biliner. “İyinin kıymeti öldüğünde biliner.”

Tova / istiğpar (UTMSİL, 186, 187)

“Tövbe, pişmanlık”

Tovidin kéyin gunah yoq. “Tövbeden sonra günah olmaz.” * Téz qarar téz tova qılar. “Tez karar tez pişmanlık getirir.” * Tova-istiğpar qılıp, yene gunah qılış gunahniñ éğiri. “Tövbe istiğfar edip, tekrar günah işlemek günahların en ağıridır.”

Toy / tökün (UTMSİL, 187)

“Düğün”

Tökün gelinin kendi evine döndüğünde yapılan tören.

Qız toyı “kız düğünü” * Xetne toy “sünnet düğünü” * Toydin yamanlisañ, toy qılıp kör. “Düğüne sinirlendiysen, kendin düğün yapıp gör.” * Toyniñ bolğınidin ‘bolidu’si qiziq. “Düğününün olmasındansa ‘olacak’ı daha cazip.”⁷⁷ * Toyğa barsañ toyup bar, boz xaltañni qoyup bar. “Düğüne gidersen tok git mavi çantanı bırakıp git.”⁷⁸ * Kélin tökünlise, toydin qiziq. “Gelin evlendirilse düğünden daha heyecanlı.”

Toy xéti / pette / qizilqegez / cañza (UTMSİL, 187)

“Evlenme belgesi”

Farklı bölgelerde farklı şekillerde adlandırılıyor.

Uların yaş-qurami toşmiğaçaqqa, yéziliq hökümet toy xéti bermeptu. “Onların yaşı dolmadığı için kasaba yönetimi evlenme belgesi vermemiş.” * Emdi bérip pette kestürüp kelinlar. “Şimdi gidip evlenme belgesi alıp gelin.” * Ular nikah kuni imamniñ aldığa qizilqegezni qoyuşti. “Onlar nikah günü imamın önüne evlenme belgesini koydu.” * Cañza almay nikah oquşqa bolmaydu. “Evlenme belgesi olmadan nikâh kıyılmaz.”

Toyluq / bösüt / qalin (UTMSİL, 187, 188)

“Kız tarafının erkek tarafına gönderdiği altın, giysi vb. şeyler.”

Bösüt kızın alacağı ev eşyaları için kullanılır.

⁷⁷ Düğün, bayram, şenlik vb. hazırlık sürecindeki debdebe, yaygara insanı neşelendirir, anlamındadır (UMTİL, 121).

⁷⁸ İnsanın davet edildiği merasimlere tok gitmesi, sofrada düzgün oturması, önündeki yemekleri çantasına koymaması gerektiği, anlamında kullanılır (UMTİL, 121).

Bermes qizniñ toyluqi égir. “Ailesinin vermeyeceği kızın çeyizi ağır olur.” * Toyluqniñ égirliqi kembegel boytaqlarğa égirçiliq keltürmekte. “Başlığın ağırlığı fakir bekârlara zorluk getirmekte.”

Tutuq / ğuva / guñga / xire (UTMSİL, 188)

“Kapalı, karanlık”

Quruq gep heqiqetni tutuq qilidu, emeliyet heqiqetni nurluq qilidu. “Boş sözler hakikati kapatır, gerçek hakikati parlatır.” * Açközlüktin eqilmu ğuva. “Açgözlülükten akıl bile bulanık.” * Guñga yoruqta kitab oquş közge ziyanlıq. “Loş ışıqta kitap okumak göz için zararlı.” * Xire şam yoruqi köründi. “Loş mum ışığı göründü.”

Tutmaq / uşlimaq / qarmimaq (UTMSİL, 188)

“Tutmak, yakalamak”

İkki qoli bilen üç béliq tutuqtu. “İki eliyle üç balık tutmuş.” * Hemmini tutimen dégen hécnémini tutalmas. “Her şeyi tutacağım diyen hiçbir şey tutamaz.” * Boş uşlığan uşlimiğanga teñ. “Boş tutan, tutmayanla aynı.” * Béliqni bésidin qarma. “Balığı başından tutma.”

Tutulmiğan gep / péçiti buzulmiğan gep (UTMSİL, 188)

“Kulağın duymadığı, daha önce olmamış söz, olay.”

Tutulmiğan gepqu bu, – dédi Asım, – nede boptu, bu iş? “Duyulmamış söz, dedi Asım, nerede olmuş bu iş?” * Toxta, saña péçiti buzulmiğan geptin birini éytıp bérey – dédi u. “Tohta, sana gün yüzü görmemiş sözlerden birini söyleyeyim, dedi o.”

Tucurka / kemzul / peşmet / gimnasturka / pincek (UTMSİL, 188)

“Ceket”

Pincek genellikle yensiz olur.

Tucurka kiygen kişi kélip ketti. “Ceket giymiş bir adam geldi.” * Kemzuluñniñ yaqısını tüze. “Ceketinin yakasını düzelt.” * Peşmet küzde kérek. “Ceket baharda lazım.” * Gimnasturka bizge sirttin kirgen yañza. “Ceket bize dışarıdan gelmiş bir kıyafet.” * Pincikiñ çiraylıq iken. “Ceketin güzelmiş.”

Tuxumdin tük ündürmek / tuxumdin sönek izdimek / tuxumdin yuñ qırqımaq (UTMSİL, 189)

“Yok yere kusur bulmak.”

Tuxumdin tük ündüridiğan ‘tutqu’ eceb cimiqtı – dedi Haşım. “Yok yere kusur bulan Tutku sessizliğe büründü, dedi Haşım.” * U daim tuxumdin sönek izdepla yürüdü. “O sürekli her şeyde bir kusur arıyor.” * Tuxumdin yuñ qırqış uniñ kona hüniri. “Her şeyde bir kusur aramak onun eski mahareti.”

Turalğu / olturaq cay / turar cay (UTMSİL, 189)

“Mesken, konut”

Olturaq cay islahati boluvatıdu. “Konut ıshalatı oluyor.” * Kéyinki yıllarda Ürümçide olturaq cay köplep sélini. “Son yıllarda Urumçı’de çok konut yapıldı.” * Turar cayıñ çet bolsimu, tinç bolsun. “Evin uzak olsa da huzurlu olsun.”

Turxun / mora / turquluq (UTMSİL, 189)

“Baca”

Tütünniñ aççıqını turxun biler. “Dumanın acısını baca bilir.” * Her öyniñ morisi başqa. “Her evin bacası başkadır.” * Mora dégen ecdiha. “Baca denen ejderha.”

Turmuş / hayat / roziğar / meişet / tirikçilik / kün / can (UTMSİL, 189, 190)

“Hayat, ömür, yaşam, yaşam mücadelesi”

Turmuş bir ceñ. “Hayat bir savaştır.” * Oylaşmığan turmuşniñ qediri bolmas. “Düşünülmeýen hayatın kıymet olmaz.” * Turmuşniñ pütün menisi bilmigen nersilerni biliş üçün harmay-talmay izdinişte ipadilini. “Hayatın bütün manası, bilmediğin şeyleri bilmek için bıkmadan usanmadan aramaktadır.” * Hayatta hemminiñ ölçimi bar. “Hayatta her şeyin ölçüsü var.” * Hayat qariguniñmu közini açar. “Hayat körün bile gözünü açar.” * Hayat hemmini öğiter, ögenmiseñ tügiter. “Hayat her şeyi öğretir, öğrenmezsen bitirir.” * İlliqliq bilen tolsun roziğariñ, qopallıq buzmiğay sebruqarariñ. “Samimiyetle dolsun hayatın, kabalık tüketmesin sabrını.” * Meişet mol bolsa, xatircemlik bolıdu. “Hayatta bolluk olsa huzur olur.” * Tirikçilikte tüz yol yoq. “Yaşamda düz yol olmaz.” * Tirikçilikniñ berikiti xotun bilen. “Yaşamın bereketi kadınla.” * Ötken küñüñni untuma, şire çoruquñni qurutma. “Geçmiş hayatını unutma, deri çarığını kurutma.” * Can baqmaq – perz. “Yaşamını sürdürmek, sorumluluk.” * Ceniñni can et. “Hayatını hayat yap.”

Turup / çamğur / lobu (UTMSİL, 190)

“Turp”

Turupniñ tebi’iti höl issiq, ozuqluq maddiliri köp. 100 gram turuptin 26 kaloriye quvvet hasil bolidu. “Turp nemli sıcak, besin değeri yüksektir. 100 gram turpta 26 kalori var.”

Tuzini yep tuzluqığa çıçmaq / eşini yep qazinini çaqmaq (UTMSİL, 190)

“Birinin gösterdiği çabayı boşa çıkarmak, vefasızlık yapmak.”

U xumper tuzumni yep, tuzluqumğa çıçti... xep – dédi u. “O haylaz yemek yediği kaba pisledi... ne çare, dedi o.” * Osman eşimni yep, qazinimni çaçti, méni taşlap ketti, Xudağa qoydum, – dédi momay éçinip. “Osman yemek yediği kaba pisledi, beni bırakıp gitti, Allah’a havale ettim, dedi yaşlı kadın üzülerek.”

Tuğan / damba / tosmā / toma / çüşürge (UTMSİL, 190)

“Bent, baraj”

Su kelgüçe tuğan tut. “Su gelinceye kadar baraj inşa et.” * Tuğan qéşida derex aynimas, bay qéşida gaday. “Baraj yanında ağaç bulunmaz, zengin yanında fakir.” * Damba puxta bolsa, su ravan bolidu. “Baraj sağlamsa su daha güzel akar.” * Tosmini vaqtida çiniit. “Barajı vaktinde sağlamlaştır.” * Toma daim tekşürüp turuluşı kérek. “Barajın daima kontrol edilmesi lazım.” * Çüşürge suğa layiq bolsun. “Bent kapağının suya uygun olması lazım.”

Tuğqan / uruq-tuğqan / xiyiş / eqriba / oğuş / tuğmiş (UTMSİL, 190, 191)

“Akraba”

Toğra éytqan tuğqiniğa yarimas. “Doğru söyleyen akrabasına yaramaz.” * Uruq-tuğqanniñ uruşı – tavar-torqiniñ yırtılışı. “Akrabanın kavgası, ipeğin yırtılışı.” * Gülniñ puriqi tozuğuçe, uruq-tuğqan ölgüçe. “Çiçeğin kokusu yayılncaya, akraba ölünceye kadar.” * Avval xiyiş, kéyin derviş. “Önce akraba, sonra derviş.”

Tuğmaq / boşanmaq / yeñgimek / közi yorumaq / tevellud qilmaq / közükmek / küzeymek / kosatmaq (UTMSİL, 191)

“Doğurmak”

Oğul tuğsa özidin köridu, qiz tuğsa başqidin. “Erkek doğursa kendinden bilir, kız doğursa başkasından.” * Behrem buvi boşunuvaptu, merak bolsun. “Behrem Hanım doğum yapmış,

hayırlı olsun.” * Kélin aman-ésen yeñgidi. “Gelin sorunsuz şekilde doğum yaptı.” * Melike yatlıq bolup ikki yildin kéyin hamildar boluptu. Vaqti-saiti toşup közi yoruptu. “Melike evlenip iki yıl sonra hamile kalmış. Vakti geldiğinde doğum yapmış.”

Tuğut / çüşük / toğsuq / közüküş (UTMSİL, 191)

“Doğum”

On toğuttin bir çüşük yaman. “On doğumda bir düşük kötü.” * Pılanlıq tuğutni yolğa qoyuş – Cuñgoniñ asasiy dölet siyaseti. “Aile planlaması, Çin’in önemli devlet siyaseti.

Tuğulmaq / dünyağa kelmek / törelmek / toğyoq (UTMSİL, 191)

“Doğmak”

Tuğulğan yerdin toyğan yer yaxşı. “Doyduğun yer, doğduğun yerden önemli” * Adem tuğulupla bilimlik bolmas. “İnsan doğar doğmaz bilgili olmaz.” * Tuğulmiğan tayniñ dümbisi yéğir. “Doğmamış tayın sırtı eyer yarası.” * Dünyağa kepsen, quruq kélip, quruq ketme. “Dünyaya gelmişsin, boş gelip boş gitme.” * Kemçiliksiz adem téxi dünyağa kelgini yoq. “Kusursuz insan daha dünyaya gelmedi.” * Cuñgo kompartiyisi 1921-yıl 1-iyulda şaňxeyde dünyağa kelgen. “Çin Komünist Partisi 1 Temmuz 1921 yılında Şangay’da kurulmuş.” * İttin törelgen böre bolmas. “Köpekten kurt doğmaz.”

Tul / yésir / bive / toğsaq (UTMSİL, 192)

“Dul”

Xotun kişi tili bilen tul qalar. “Kadın diliyle dul kalır.” * Yétim-yésirlarniñ béşini sila. “Yetim, dulların başını okşa.”

Tulpar / duldul / argımaq (UTMSİL, 192)

“Küheylan, düldül”

Tulparniñ ayiği bara-bara qiziydu. “Küheylanın ayağı gitgide hızlanıyor.” * Béşi bulbul, ayiği duldul. “Başı bulbül ayağı düldül.” * Argımaq aldığa at ötküzmes. “Küheylan önüne at geçmez.”

Tulum / çanaç / torsuq / miş (UTMSİL, 192)

“Tulum”

Yétim buluñda, tériq tulumda. “Yetim köşede, darı tulumda.” * Ussığanniñ çüşige çanaç kirer. “Susayanın rüyasına tulum girer.” * Torsuquñ tolğuçe tur. “Tulumun doluncaya kadar bekle.”

Tumaq / telpek / qulaqça / töpe / çappuş / olpaq (UTMSİL, 192)

“Şapka, kalpak, börk”

Çappuş Lopnor ağzında kullanılır.

Tazniñ közi tumaqta. “Kelin gözü deri kalpakta.” * Baş aman bolsa, telpek tépilidu. “Baş sağlam olsa, börk bulunur.” * Qulaqça qışniñ rahiti. “Şapka, kış için rahatlık.” * Qol sunsa yeñ içide, baş yérilsa töpe içide. “Kol kırılrsa yen içinde, baş yarılrsa börk içinde.”

Tuman / manan / tütek / toğı (UTMSİL, 192, 193)

“Sis, duman”

Tag béşida tuman, adem béşida guman. “Dağ başında duman, insan başında şüphe.” * Manan çüşken tañ çiraylıq. “Sis basmış gün doğumu güzel olur.” * Tütek çüşse, avaylaydu, yoldin qalma. “Sis basarsa dikkat et, yolda kalma.”

Tunci / birinci / tun (UTMSİL, 193)

“İlk, birinci, ilk doğan çocuk”

Yalğan sözleş – oğriliq qilişniñ tunci qedimi. “Yalan söylemek, hırsızlığın ilk adımı.” * Birinçi qétim yiqiliş ikkinçi qétimiğa savaq. “Birinci defa yıkılmak, ikinci defa ders.” * Tun oğul – tunci bala. “İlk erkek, ilk çocuk.”

Tuyuq / tecnis / muxtemilat (UTMSİL, 193)

“Tuyuğ”

Mana Téyipcan Éliyovniñ tuyuqliridin biri: Çölde qalsammu nehacet at maña, siñdi ‘mecnun’ dep çiraylıq at maña, qéni sen leyli, méni ölme déseñ, oq qilip kirpiklerini at maña. “İşte Teyipcan Eliyov’un tuyuğlarından biri: Çölde kalsam da ne hacet at bana, verdi ‘mecnun’ diye güzel ad bana, hani sen leyli, beni öldürmek istersen, ok kılıp kirpiklerini at bana.”

Töt koça / çarsu (UTMSİL, 193)

“Kavşak”

Ürümçi şəhər içi çoñ töt koçığa sélingan ‘çoñ töt koça soda binası’ Ürümçidiki çoñ magazınların biri. “Urumçi şəhər içində büyük kavşaktaki ‘Büyük Kavşak Ticaret Merkezi’ Urumçi’deki büyük dükkânlardan biri.”

Töge / lokta / teve (UTMSİL, 193, 194)

“Deve”

Lokta Kumul ağzında kullanılır.

Töge çöl kémisi. “Deve, çöl gemisidir.” * Töginiñ mazar bilen işi yoq, siygeknin kiygiz bilen. “Devenin mezarla işi yok, çok işeyenin çadır ile.”

Töginiñ quyuqu yerge tegkende / qum çéçekligende / qoçqar qoziliğanda / töge yañaq mayaqlığıanda / asmandin qizil qar yağqanda (UTMSİL, 194)

“Gerçekleşmesi mümkün olmayan iş, gelmeyecek zaman.”

-İskender; bu östeñ töginiñ quyuqu yerge tegkende pütermu, – dedi. “İskender, bu kanal devenin kuyruğu yere değdiği zaman biter mi, dedi.” * Rastla, men bu topley qum çéçekligende pütermikin dep yürettim. “Gerçekten, ben bu ayakkabı, kum çiçek açtığında biter mi acaba diye düşünüyordum.” Bolidu, sen qoçqar qoziliğanda kel, şu çağda mesileñni hel qilip qoyay. “Tamam sen koç kuzuladığında gel, o zaman senin işini hallederim.” * Səniñ işiñ, xuda buyrusa, töge yañaqlığıanda hel bolidu. “Senin işin Allah nasip ederse deve ceviz dışkıladığında hallolacak.” * Aldirima, bu iş asmandin qizil qar yağqanda bir terep bolidu. “Acele etme, bu iş gökyüzünden kırmızı kar yağdığında çözülür.”

Töhpe / hesse (UTMSİL, 194)

“Faydalı iş”

Çala üstiniñ esvabi köp, töhpisi az. “Acemi ustanın aleti çok, faydası az.” * Milliy maaripni güllendürüş üçün hesse qoşqanlarğa barikalla! “Milli eğitimi iyileştirmek için katkı sağlayanlara maşallah!

Töhmet / bohtan / qara / yala / şiltaq / iptira / yongaq (UTMSİL, 194, 195)

“İftira, böhman”

Töhmette heqiqet yoq, yalganda lezzet. “İftirada hakikat olmaz, yalanda lezzet.” * Bohtan yilandek ömilep kélidu. “Böhman yalan gibi sürünerek gelir.” * Tapqini töhmet – qara, qilgini

zexmet-yara. “Düşündüğü, iftira; yaptığı ızdırap-acı.” * Yarniñ yalisi tügmes. “Yarin iftirası bitmez.” * Şiltaq çaplaşsa, yumaq tes. “İftira yapışınca yıkamak zor olur.”

Töhmetçi / töhmetxor / yalixor / qara yüz (UTMSİL, 195)

“İftiracı”

Töhmetçi töhmette öler, pitniçi pasatta. “İftiracı iftirada ölür, fitneci fesatta.” * Töhmetxorniñ töhmitidin töge bérıp qutulalmaysen. “İftiracının iftirasından deve verip kurtulamazsın.” * Batur sarañdin qorqıdu, sarañ yalixordin. “Yiğit, deliden korkar, deli iftiracıdan.” * Qara yüz bu alemdin qara yüz kétidu. “İftiracı bu dünyadan iftiracı olarak gider.”

Töhmet qilmaq / bohtan çaplımaq / qarılmaq / qara çaplımaq / yala çaplımaq (UTMSİL, 195)

“İftira atmak, karalamak, kara çalmak”

Töhmitiñge töhmet qilay, töhmitiñ heyran qalsun. “İftirana iftira atayım, iftiran şaşırsın.” * Bohtan ot, bohtan çaplıgannimu teñ köydüridu. “İftira ateşi iftira atanı da aynı şekilde yakar.” * Aqni qarılığan – özini yarılığan. “Beyazı karalayan, kendine zarar verir.” * Qara çaplığan eşek, tapqını kések. “İftira atan eşek, kazancı tuğla.” * Yaman niyetlik kişi biravğa qara çaplay dése, herqandaq bahane-seveb tapalaydu. “Kötü niyetli insan, birisine kara çalayım derse, herhangi bir bahane bulabilir.” * Dili hesetke tolğan içi qara, daim pak ademge çaplaydu yala. “Kalbi kıskançlıkla dolmuş kişi, daima temiz insana iftira atar.”

Töven / pes / astin / qodi (UTMSİL, 195)

“Aşağı, alçak, düşük.”

Toqquz onniñ tövinide. “Dokuz onun altında.” * Şaxniñ mévisi köp bolsa, tövenge égiler. “Dalın meyvesi çok olursa aşağıya eğilir.” * Attin égiz, ittin pes (u néme). “Attan yüksek, köpekten alçak, o nedir?” * Astin artuşniñ encüri dañlıq. “Astin Artuş’un inciri meşhurdur.”

Tür / xil / neviy (UTMSİL, 195, 196)

“Tür, çeşit, cins”

Adem xili bilen, hayvan türi bilen. “İnsan çeşidi ile, hayvan cinsi ile.” * Mallarniñ yéñi-yéñi türleri çıqtı. “Malların yeni yeni türleri çıktı.” * Qaysı xili muvapiq, özüñ talla. “Hangi türü

uygun, kendin seç.” * Hayvanlarni, nabatatlarni çañlaşturuştin yéñi neviyler peyda bolidu. “Hayvanları, bitkileri çiftleştirildiğinden yeni cinsler ortaya çıktı.”

Türlük mallar dukini / univérmag (UTMSİL, 196)

“Alışveriş merkezi”

Ürümçi türlük mallar dukini – çoñ magizirlarniñ biri. “Urumçi alışveriş merkezi büyük mağazalardan birisi.”

Türme / avaxta / qamaqxana / gundixana / hapse / zindan / benpañza / buqağı / bök / tünək / qisiğ (UTMSİL, 196)

“Hapishane, hapis, zindan”

Bügün biz türmige çüştuq, kim xalaydu deysiz bu türmini, lékin meñgü türmide yétişqa razimiz, yoqitiş üçün kéyiniki evlamlarniñ béşidiki azab-oqubetlerni. “Bugün bir hapse düştük. Kim ister diyorsunuz bu hapsi, ama sonsuza kadar hapiste yatmaya razıyız, yok etmek için gelecek neslin başındaki acı ve zorlukları.” * Avaxtida yatqanniñ hemmisila cinayetçi emes. “Hapishanede yatanların hepsi de suçlu değil.” * Qamaqxana hâkimiyetniñ üç amiliniñ biri. “Hapishane, otoritenin üç unsurundan biri.” * Gundixanida yétiştin xuda saqlisun. “Hapishaneye düşmekten Allah korusun.” * Dadam Şeñ Şişeyniñ hepsiside qaza qılğan. “Babam Şen Şisey’in hapsinde vefat etti.” * Ağrıq – tenniñ zindani, qayğı – canniñ zindani. “Ağrı, vücudun zindanı; kaygı, ruhun zindanı.” * Nadanlarniñ söhbitidin zindan yaxşıraq. “Cahillerin sohbetindense zindan daha iyidir.” * Sadir Palvan benpañzida yatqan. “Sadir Palvan hapishanede yatmış.”

Tüzleñ / tekşilik / tekçe / yapri (UTMSİL, 196)

“Düzlük”

Soraşqa mahir tağdin öter, sorimiğan tüzleñdimu téner. “Sormayı bilen dağı geçer, soramayan düz yerden bile kaçır.” * Nensendiki burhan tekçisi nahayiti çirayliq tekşilik. “Nensen’deki Burhan düzlüğü çok güzel düzlük.”

Tüs / öñ / reñg / ro (UTMSİL, 196, 197)

“Renk”

Éşek qulıqını oynitar, exmeq aqıl túsige kirivalar. “Eşek kulağını oynatır, ahmak akıllı havasına girer.” * Öñi öçmek. “Rengi solmak” * Reñgareñ küller éçildi. “Rengârenk çiçekler açtı.”

Tükürmek / qaqırmaq / sağurmaq (UTMSİL, 197)

“Tükürmek”

Asmanga tükürseñ, yüzüñge çüşer. “Havaya tükürsen yüzüne düşer.” * Quyaşqa qarap qaqırğan özini paskina qılar. “Güneşe bakıp tüküren kendini kirletir.”

Tükürük / xepruk / belgem / qaqiriq / suzuq (UTMSİL, 197)

“Tükürük, balgam”

Tükürük qaçisi. “Tükürük hokkası” * Tükürük siñgüçe. “Tükürüğü yutana kadar.” * Tükürgen tükürükni égizğa algili bolmas. “Tükürülmüş tükürük ağza alınmaz.” * Xepruk késel tarqitidu. “Balgam, hastalık yayar.” * Belgem buşisa çiqirivétiş kérek. “Balgam gelince çıkartmak lazım.” * Qaqiriq taziliqqa ziyanlıq. “Balgam sağlığa zararlı.”

Tügetmek / tamamlımaq / axırlaştırmaq / xatime bermek (UTMSİL, 197)

“Bitirmek, tamamlamak, sonuçlandırmak”

Hemmini bir qétimda tügetmekçi bolğan birinimu tügitelmes. “Her şeyi bir defada bitirmek isteyen birini bile bitiremez.” * Bir işni tamamlımay, yine bir işqa ötme. “Bir işi tamamlamadan başka bir işe geçme.” * İşni axırlaştırmaş xuşallıq béğişlaydu. “Bir işi tamamlamak keyif veriyor.” * Her maqaliniñ axırığa xatime bérilidu. “Her makale sonunda sonuçlandırılır.” * Bundaq yaman qiliqlarğa xatime ber. “Bu kötü davranışlara son ver.”

Tügme / topça (UTMSİL, 197)

“Düğme”

Tügmini töge qilip körsetmek. “Düğmeyi deve yapmak.” * Topça izmidin qorqmas. “Düğme ilikten korkmaz.”

Tügmini töge qilip körsetmek / qili pil qilip körsetmek (UTMSİL, 197, 198)

“Abartmak, küçük bir şeyi mübalağa ederek büyütme.”

Zerbidarlar yépişti bizge yoqni ündürüp, tügmini töge qilip köptürüp. “Zarar verenler yapıştı bize yoka var deyip, pireyi deve yapıp.” * Ya hezret, – deptu Seley Çaqqan menilik külüp,

– sili daim qilni pil qilip körsitettile, bu dorem rast gep qildila. “Ya hazret, demiş Seley Çakkan manalı gülerek, siz daima pireyi deve gösteriyordu, bu sefer doğru söyledi.”

Tügmen / mopañ / yargunçaq / leñze / tiñgen (UTMSİL, 198)

“Değirmen, el değirmeni”

Mopañ *Çince* 磨坊

Buğdayniñ barar yeri tügmen. “Buğdayın gideceği yer değirmen.” * Mopañ bir aylañguçe, igisi miñ aylinar. “Değirmen bir dönene kadar, sahibi bin döner.” * Yargunçaqta yarma bolguçe, tügmende un bol. “Taş değirmeninde yarma olacağına, un değirmende un ol.”

Tügminige su quymaq / ketminini çapmaq (UTMSİL, 198)

“Hizmetini görmek, yardım etmek (olumsuz manada).”

Mundaq qilsam... Ularniñ tügminige öz qolum bilen su quyup bergen bolimen, dep oylidi Yañ Zēñşin. “Böyle yaparsam... Onların değirmenine kendi elimle su taşımış olacağım, diye düşündü Yan Zēñşin.” * Hökümetniñ ketminini men çégimda 40 yıl çaptım. “40 yıl devletin işlerini yaptım.” * Séyit Hacı aş-tuzimizni yep turup, yine aşularniñ ketminini çapsa... “Seyit Hacı bizim yemeğimizi yiyip, yine onların işini yaparsa...”

Tügimek / pütmek (UTMSİL, 198)

“Tükenmek, bitmek”

Érinçekniñ etisi tügimes. “Tembelin yarını bitmez.” * İşliqniñ işi püter, işsizniñ küni öter. “İşi olanın işi biter, işsizin günü geçer.” * Qol sélip işligini – işiniñ pütkini. “El atıp çalışman – işinin bitmesi.”

Tüñlük / cağaraq (UTMSİL, 198)

“Tavan penceresi”

Bayniñ işikidinmu kiridu, tüñlükidinmu. “Zenginin kapısından da girer, tavan penceresinden de.”

Tümen / on miñ (UTMSİL, 199)

“On bin”

Nöldin miñi birge teñ kelmes, tümen xiyal bir işligenge yetmes. “Sıfır tane bin bire denk gelmez, on bin hayal bir çalışana yetmez.” * Tümen “0”din birla “1” ela. “Bin tane sıfırdansa bir tane bir âlâ.”

Tünügün / keçe (UTMSİL, 199)

“Dün”

Tünügünki iş ötmüşke mensup. “Dünkü iş geçmişte kaldı.” * Kéçe kelgen bugünniñ işi. “Dün gelmiş bugünün işi.”

Tünike / qañaltır (UTMSİL, 199)

“Teneke, sac”

Tünike meş tünde kérek. “Teneke soba akşam lazım.” * Qañaltır ögzidin yamğur ötmes. “Teneke çatıdan yağmur geçmez.”

Tüvrük / tirek / türkük (UTMSİL, 199)

“Direk, sütun”

Öyniñ tüvriki er, körki ayal. “Evin direği erkek, süsü kadındır.” * Yiqılğanga tirek qoy. “Yıkılana direk koy.”

Tırnaq tatılmaq / kigiz tatılmaq / yerge qarımaq (UTMSİL, 199)

“Mahcup olmak, zor durumda kalmak”

Qadir tirniqini tatılmaq cim bolup qaldı. “Kadir dudağını ısırıp sessizleşti.” * Huşur İmam utturivetken qımarvazdek kigiz tatılmaq cim oturattı. “Huşur İmam, kaybetmiş kumarbaz gibi başını önüne eğip sessizce oturuyordu.” * Bugün, némila bolmisun, béşiñ çüşti, yerge qaridiñ. “Bugün, ne oldu, başın düştü, yere baktın.”

Tilğa alğuçiliki yoq / éğizğa alğuçiliki yoq (UTMSİL, 199)

“Konuşmaya değmez”

Uniñ xizmitini tilğa alğuçiliki yoq, – dédi idare başlıqı. “Onun yaptığı iş konuşmaya değmez, dedi büro yöneticisi.” * Çıraylıqmış, uniñ çıraylıqlıqı éğizğa alğuçiliki yoq, – dédi yigit. “Güzelmış, onun güzelliği bahsetmeye değmez, dedi genç.”

Tépişmaq / taqmaq / combaq / muemma / apzuğ / tapuzğuq (UTMSİL, 200)

“Bulmaca, bilmece”

Tépişmaq tapmaq – zéhnini açmaq. “Bilmece çözmek, zihni açar.” * Bir mexluq kördüm, etigende töt putluq, çüşte ikki putluq, keçte üç putluq, u néme? “Bir mahluk gördüm, sabah dört bacaklı, öğlen iki bacaklı, akşam üç bacaklı, bu nedir?” * Yugoslaviyide ehvalniñ axiri qandaq boluşı téxi bir tépişmaq. “Yugoslavya’da olayların sonunun ne olacağı bir muamma.”

Téceşlik / iqtisadçıl (UTMSİL, 200)

“Tasarruf”

Téceşlik adem qiyin ötkeldin asan öter. “Tutumlu insan zor engelleri çabuk aşar.” * İqtisadçilliqniñ özi bir baylıq. “Tasarrufun kendisi de bir zenginlik.”

Técimek / iqtisad qılmaq (UTMSİL, 200)

“Tasarruf etmek”

Çüşlükidin técigen, keçlikide toyup yer. “Öğlen tasarruf eden, akşam doyar.” * Emgek bextniñ oñ qoli, téceş bolsa sol qoli. “Emek bahtın sağ kolu, tasarruf ise sol kolu.” * İqtisad qılış – bay boluşniñ şerti. “Tasarruf etmek, zengin olmanın şartıdır.”

Tére / posit (UTMSİL, 200)

“Deri, kabuk”

Böre qerzini térisi bilen töler. “Kurt borcunu derisi ile öder.” * İşenmigin dostuñğa, saman tiqar postuñğa. “Güvenme dostuna, samana doldurur postuna.” * Exmeqniñ dosti tola, piyazniñ posti. “Ahmağın dostu çok, soğanın kabuğu.”

Térisige kirivalmaq / postığa kirivalmaq / kipitige kirivalmaq (UTMSİL, 201)

“İyice gizlenmek”

Arimizda bizniñ térimizge kirivalğan nahayiti mekkar bir düşmen bar. “Aramızda bizim içimize girmiş kurnaz bir düşman var.” * U kimge ğadaysa menmu ğadiyip, u kimge alaysa menmu aliyp, u kimge hiycaysa menmu hiyciyip, postığa çoñqur kirivalimen. “O kimi küçük görse ben de küçük görüyor, kime sert sert baksa ben de bakıyor, o kime gülse ben de

gülüyor, içine giriyorum.” * Muşu kalte pemniñ kipitige kirivalsam, oşuqum alçu çüşidiğan oxşaydu.

Térikdürmek / cénigá tegmek / cénini çıqarmaq / çişigá tegmek / cile qilmaq / yéğirigá tegmek / yéğirini açmaq / titañ tomuriğá tegmek / téliğá tegmek (UTMSİL, 201)

“Kızdırmak, öfkelenmek”

Uvisidiki börini térikdürme. “İnindeki kurdu sinirlendirme.” * Cénimğa tegken – düşminim. “Sinirime dokunan, düşmanım.” * Uniñ cénini çıqarmisañçu. “Onu zıvanadan çıkarma.” * Çişigá tegseñ, çümülimu çaqar. “Onu çileden çıkarırsan karıncayı bile parçalar.” * Kişiniñ eyibini éçip cile qiliş yaxşı emes. “Birisinin ayıbını ortaya çıkarıp onu çileden çıkarmak güzel değildir.” * Uniñ yéğirigá tégip néme qilisen, boldi qil. “Neden onun damarına basıyorsun, bırak!” * Kişiniñ yéğirini açqan kişi öz yéğirini yapalmas. “Başkasının damarına basan kişi kendisi sakın kalamaz.” * Qandaq, titañ tomurlirigá tegdimi? “Nasıl, bam teline bastı mı?” * Téliğá tegkiniñ yaman boptu. “Bam teline basman kötü olmuş.”

Térikkek / kökerme / cilixor / tevaz / çuruñqay / çévirqay / qançıçar / hödet (UTMSİL, 201, 202)

“Çabuk kızan, çabuk öfkelenen”

Çuruñqay ve çévirqay İli ağzında kullanılır.

Qançıçar aşağılama, iğrenme durumunda söylenir.

Térikkek tirik ölidu. “Sinirli çabuk ölür.” * Kökermiñ köñli nazukmış. “Asabının kalbi hassasmış.” * Cilixor asan qériydu. “Asabi kolay yaşlanır.” * Tevazdın tére sorima. “Asabiden deri isteme.” * U qançıçar méniñ öyümge yolimisun. “O asabi benim evime uğramasın.”

Térikmek / çéçilmaq / möñmek / iza bolmaq / çiçeñşip ketmek / toqumni qarnigá almaq / töt puti öre bolmaq / cini tutmaq (UTMSİL, 202)

“Kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek”

Térikkeniñ cénini al. “Sinirlenenin cesaretini kır.” * Çéçilğan çéçilidu. “Asabi sinirlenir.” * Kiçikkine işlarga bunçivala möñüşniñ néme haciti? “Küçücük işlere sinirlenmenin gereği var mı?” * U asan iza bolidu. “O kolay sinirlenir.” * Beñgi cile bolsa, nasival yeydu, mest cile bolsa, desmal yeydu. “Bağımlı sinirlenince tütün yer, sarhoş sinirlenince bez yer.” * Tursun u gepni añlap çiçañşip ketti. “Tursun o sözü duyunca küplere bindi.” * Mana emdi u

toqumni qarnığa aldı, çataq boldi. “İşte şimdi küplere bindi, ayıp oldu.” * U taza térikti, töt puti öre qaldı. “O çok öfkeleni, küplere bindi.” * Capparniñ cini tutti. “Cappar’ın cini tuttu.”

Térım / térilğu (UTMSİL, 202)

“Ekim”

Térım bolmisa, yigim bolmas. “Ekim olmasa hasat olmaz.” * Térielğu vaqti – qatilañçılıq vaqti. “Ekim vakti, yoğunluk dönemi.”

Térımaq / ekmek (UTMSİL, 202)

“Ekmek”

Térığan xaman alar, térımığan arman qılar. “Eken zengin olur, ekmeyen pişman olur.” * Bir kün burun ekseñ, bir hepte burun orusen. “Bir gün önce ekersen, bir hafta önce biçersin.”

Téz / pat / çapsan / ittik / ildam / şap / terk / tavraq (UTMSİL, 202, 203)

“Çabuk, hızlı”

İşi tézniñ éşi téz. “İşi tez olanın aşısı da tez olur.” * Téz qarar qilğan téz tova qılar. “Çabuk karar veren, çabuk tövbe eder.” * Pat bérıp, pat kel. “Çabucak gidip çabucak gel.” * Çapsanğa bar, laypasqa yoq. “Hızlıya var, uyuşuğa yok.” * Asan kelgen çapsan kéter. “Kolay gelen, çabuk gider.” * Bek ittik palta pat gallışar. “Çok keskin balta çabuk körelir.” * Giciñ ustidin ildam gaday yaxşı. “Çevik dilenci, uyuşuk ustadan iyidir.” * Hayasız işlardin özüñni tartqın, xeyrlik iş bolsa, ildamraq çapqın. “Hayâsız işlerden kendini çek, hayırlı işlere ise hızla koş.”

Tékist / metin (UTMSİL, 203)

“Metin”

Eserniñ tékistini oqumay, mundericidin çüşençe hasil qilimen, bilim alimen, déme. “Eserin tekstini okumadan içindekilerden fikir yürütürüm, bilgi alırım, deme.” * ‘Azad Zaman’niñ tékistini merhum Teyipcan Eliyov yazğan. “ ‘Azat Zaman’ın tekstini merhum Teyipcan Eliyov yazmış.”

Tékin / mut / heqsiz / pulsiz / bikarğa (UTMSİL, 203)

“Bedava, parasız”

Tékin bolsa, tiken bolsimu al. “Bedava diken olsa da al.” * Mut – zehir bolsimu yut. “Bedava zehir olsa da yut.” * Heqsizniñ heqqı yaman. “Bedavanın ücreti zordur.” * Pulsız iş pulğa zamin. “Ücretsiz iş ücretin sorumlusu.” Bıkargā pul tapsañ, sanıval. “Bedavaya para bulsan say.”

Tégi / tégi-tekti / zati / kélip çiqışi (UTMSİL, 203)

“Bir insanın geçmişi ya da ailesinin maddi durumunu gösteren kimliği.”

Kélip çiqış yazı dilinde, diğerleri konuşma dilinde kullanılır.

Tégim déhqan, kéyin işçi boldum. “Kökenim çiftçi, sonra işçi oldum.” * Tégi-tektidin pexirliniş sarañniñ işi. “Kökeniyle gurur duymak, aptalların işidir.” * Zati pesniñ özi pes. “Kökeni aşağı olanın kendisi de aşağı.” * Kélip çiqış adem üçün zörür, lékin hazırqi ipadisi muhim. “Sosyal sınıf insan için zorunlu, ancak günümüzdeki ifadesi mühim.”

Tégi pes / zati buzuq (UTMSİL, 204)

“Atası, ecdadı kötü, soysuz”

Tégi pesniñ qiliqi peskeş. “Soyu bozuğun davranışı da bozuk.” * Zati buzuq zalim kélidu. “Soyu bozuk, zalim olur.”

Tégişmek / almaştırmaq / ayrivaşlımaq (UTMSİL, 204)

“Değiştirmek, mübadele etmek”

Tégişseñ, tügişsen. “Değişırsen bitersin.” * Mal almaştıruruş sodiniñ bir türü. “Mal takası ticaretin bir türüdür.” * Ayrivaşlıgandin ayrılisen. “Değiştirdiğini kaybedersin.”

Téñirqımaq / gañgirımaq / meñdimek (UTMSİL, 203)

“Ne yapacağını bilememek, şaşırmak, sersemlemek”

Aldırımañ alda kéler, téñirqımañ tañla kéler. “Acele etmeyin gelir, şaşırmayın yarın gelir.” * U bu xeverni añlap, gañgirap qaldı. “O, bu haberi duyunca şaşakaldı.” * Huy, néme ançe meñdeysen? “Hey, neden bu kadar şaşıırıyorsun?”

Ténivalmaq / yénivalmaq / inkar qilmaq (UTMSİL, 204)

“Vazgeçmek, dönmek, inkar etmek”

Éytqiniñ toğra bolsa, téniyalğiniñ xata bolidu. “Söylediğin doğruysa, vazgeçmen hata olur.” * Vedisidin yénivéliş vapasizniñ işi. “Sözünden dönmek vefasızın işi.” * Eqilliğ söziniñ

xatalığını bilse, yénivalalaydu, exmeqmu şundaq qılalaydu, dep kim éytałaydu? “Akıllı sözünün yanlış olduğunu bilse dönebilir, ahmağın da böyle yapabileceğini kim söyleyebilir?”

Téyz / yüze / sayaz / taxsa (UTMSİL, 204)

“Sığ”

Taxsa Kumul ağzında kullanılır.

Téyz ériqniñ şavquni qattıq. “Sığ derenin gürültüsü çok olur.” * Sayaz suda béliq yoq. “Sığ suda balık olmaz.”

Téyzlik / yüzelik / sayazlıq (UTMSİL, 205)

“Sığlık”

Ériqniñ şirildişi téyzliqidin. “Derenin şırıldaması sığlığından.” * Yüzelik yüzünü çüşürüdü. “Sığlık, gözden düşürür.” * Sayazlıq saxtiliq bilen qoşna. “Sığlık, sahtelik ile komşu.”

Titirmek / dirildimek / titirek basmaq (UTMSİL, 205)

“Titirmek”

Tüptüz yolda titrise darvaz ayığı, néme bolar hali darg'a çıqqan çéği. “Düz yolda titriyorsa ip cambazının ayağı, ne olur hali ipe çıktığı zaman.” * Dirildigen geyritidin ayrılar. “Titreyen gayretini kaybeder.” * Qorqqanni titrek basar. “Korkak tir tir titrer.”

Tirnaq / qavos / iskopka (UTMSİL, 205)

“Parantez işareti”

Tékistni oquğanda, tirnaq içige élingan söz-cümlini tékisttin perqliq oquş kérek. “Metni okuduğunda, parantez içine alınan sözü metinden farklı okumak gerek.”

Tirénér / cyavlyen / meşqavul (UTMSİL, 205)

“Antrenör”

Tirénér usta bolsa, çelişçi xam bolmaydu. “Antrenör usta olsa, güreşçi ham olmaz.” * Valibol komandisiğa cyavlen teklip qilindi. “Voleybol takımına antrenör istendi.”

Tirik / hayat (UTMSİL, 205, 206)

“Diri, canlı”

Tiriki birni öltürse, ölüki miñni öltürüptü. “Dirisi bir öldürse ölüsü bin öldürür.” * Ölük qebrisiz bolmas, tirik panahsız. “Ölü kabirsiz olmaz, diri barıaksız.” * Tirikide vay dad, ölüki peryad. “Dirisinde ızdırıp, ölüsünde feryat.” * Hayat çéğimda tillima, ölgen vaqtimda yığlima. “Hayattayken küfretme, ölmüş olduğumda ağlama.”

Tizgin / çulvur / boca / qayturuq / başbağ / örk (UTMSİL, 206)

“Dizgin”

Tizgin tutuşni bilmigen tağ aşalmas. “Dizgin tutmayı bilmeyen dağ aşamaz.” * Ademniñ tizgini eqil. “İnsanın dizgini akıldır.” * Azraq içseñ, tiliñniñ tizgini boşap kétidu. “Biraz daha içersen dilinin dizgini boşalacak.” * At bergenge éger ber, töge bergenge çulvur. “At verene eyer ver, deve verene dizgin.” * Tiliñniñ çulvurini çin tut. “Dilinin bağını sıkı tut.” * Boca boş bolsa, at epqaçidu. “Dizgin boş olursa at kaçır.”

Tizginlimək / kontrol qilmaq (UTMSİL, 206)

“Dizginlemek, kontrol etmek”

Tilini tizginliyeligen adem danişmendur. “Dilini kontrol edebilen insan bilgedir.” * Şadliqni turmuşteki eñ yuqiri nişan dep qaraydiganlar öz-özini kontrol qilalmaydu. “Mutluluğu hayattaki en yüksek hedef olarak görenler kendi kendilerini kontrol edemezler.”

Tizimlik / isimlik / royxet / yoqlima / somun (UTMSİL, 206)

“Liste”

Tizimlikke çüşken çüşüp qalmaydu. “Listeye düşen düşüp kalmaz.” * İsimlikni élan qilguçe turup tur. “Listeyi ilan edene kadar bekle.” * Nersilerniñ royxéti yaxşı yézildi. “Nesnelerin listesi güzel yazılmış.” * Oquğuçılar yoqlima boyıçe yoqlima qilindi. “Öğrencilere listeye göre yoklama yapıldı.”

Tiken / yantaq / xoxa / şoxa / ciğan / buduşqaq (UTMSİL, 206, 207)

“Diken, deve dikenini, dulavrat otu”

Tiken bolup putqa kirküçe, çimen bolup başqa qadal, “Diken olup ayağa gireceğine, çimen olup başa takıl.” * Səniñ putuñğa kirgen tiken, méniñ közümge kirsun. “Senin ayağına giren diken, benim gözüme girsin.” * Altun toşuydigan töginiñ yeydiğini şu yantaq. “Altın taşıyan devenin yiyeceği şu deve dikenini.” * Töginin meyli bolsa yantaqqa boynini éger. “Deve isterse, deve dikenine boynunu éger.” * Xoxa sancilsa, candin öter. “Deve dikenini batsa canın

yanar.” * Şoxisidin qorqma, putiqidin qorq. “Dikeninden korkma, dalından kork.” * Çitlaqqa ciğan kerek. “Çite yaban iğdesi gerek.” * Yer qerisa buduşqaq bolar, xotun qerisa uruşqaq. “Toprak yaşlanınca dulavrat otu olur, kadın yaşlanınca kavgacı.” * Bir uruşqaqtin qorq, bir buduşqaqtin. “Bir kavgacıdan kork, bir dulavratotundan.”

Tiktak top / piñpañçur (UTMSİL, 207)

“Masa tenisi”

Cuñgo tiktak top komandisi xelq’ara musabiqilarda uda çimpiyon bolup kélivatidu. “Çin masa tenisi takımı uluslararası yarışmalarda art arda şampiyon oluyor.”

Tikmek / tepçimek / köklimek / şirimaq (UTMSİL, 207)

“Dikmek, teyellemek”

Tepçimek ve köklimek boşluk bırakıp seyrek seyrek dikmek, şirimaq şerit şerit dikmektir.

Şakiçik tikken toqumniñ aldi-keyniniñ perqi yoq. “Çırağın diktiği eyerin önü ve arkası farklı olmaz.” * Kiyim tikseñ, ölçep tik. “Kıyafet dikeceksen ölçüp dik.” * Çapanı tepçivélip, andin tikseñ, tüz çiqidu. “Çapanı teyelleyip sonra dikersen düz olur.” * Kökligen yer körünmeydu. “Teyellediğin yer görünmüyor.” * Yotqan şiriş bir hüner. “Yorgan sırmak bir hüner.”

Til I / zuvan / lisan (UTMSİL, 208)

“Dil, lisan”

Zuvan deyimlerde kullanılır.

Tili çıqmaq “dillenmek”; tili tutulmaq “dili tutulmak”; tili qisiq “suskun”; tili uzarmaq “dili uzamak” * Uyğur tili “Uygur dili”; tilşunasliq “dil bilimi” * Ana tilidin vaz kéçiş ata-anidin vaz kéçiştur. “Ana dilinden vaz geçmek, ana babadan vazgeçmektir.” * Til eqilniñ maliyi. “Dil aklın hizmetkârı.” * Tatliq til – tayaqtin ötkür. “Tatlı dil dayaktan güçlüdür.” * Égiz – ayğaq, til-tayğaq. “Ağız uyanık, dil kaypak.” * Tili yumşaq aş yer, tili qattiq muşt. “Dili yumuşak olan yemek yer, sert olan yumruk.” * Tilniñ yetmeydiğan yeri yoq. “Dilin ulaşamayacağı yer yok.” * Zuvan sörmek “konuşmak”; zuvani tutulmaq “dili tutulmak” * Cevhiri qudret bar, til-zuvaniñda, heqiqet-sadaqet her bayaniñda. “Cevher-i kudret var dilinde, hakikat her sözünde.”

Til II / haqaret / qarğış / söküş / ahanet / ekek (UTMSİL, 208)

“Hakaret, beddua, sövme”

Tiğ yarisi saqiya, til yarisi saqaymas. “Bıçak yarısı geçer, dil yarısı geçmez.” * Tayaq göştin öter, til söñektin. “Sopa etten geçer, hakaret kemikten.” * Tili uzunniñ dili qisqa. “Dili uzun olanın kalbi kısa olur.” * Teqdir rastçil ademni haqaretke qoymas. “Kader, dürüst insanın hakarete uğramasına izin vermez.” * Qarğış algur. “Beddua açgözlüdür.” * İtniñ qarğışığa pit ölmes. “İtin bedduasıyla bit ölmez.” * Söküş yolsizniñ işi, yolsizliqniñ belgisi. “Sövme, serserinin işi, serserilik göstergesi.” * Yalğan éytqan özi ahanekte qalar. “Yalan söyleyen hakaret işitir.”

Tildin qalmaq / geptin qalmaq / zuvandin qalmaq (UTMSİL, 208)

“Dili tutulmak, konuşamamak”

Uniñ kəsili bara-bara intayin éğirlişip tilidin qilip, gep qilalmay bolup qaldi. “Onun hastalığı gıt gide iyice ağırlaştı, ağzı dili tutuldu, söz söyleyemez oldu.”

Tilğa almaq / éğizğa almaq (UTMSİL, 208, 209)

“Söz açmak, bahsetmek, anmak, dile getirmek”

Ötüp ketken ökünçni tilğa alma. “Eski pişmanlıkları ağzına alma.” * Ötken işni éğizğa alma. “Geçmiş işi ağzına alma.”

Tili bir / gépi bir (UTMSİL, 209)

“Ağzı bir”

Oğri bilen qaraqçiniñ tili bir. “Hırsız ile haydudun ağzı bir.” * Er bilen xotunniñ gépi bir bolsa, aniniñ küni tes bolidu. “Karı ile kocanın ağzı bir olursa anne sıkıntıda kalır.”

Tili tutuq / tili qisiq / tili qisqa (UTMSİL, 209)

“Dili tutuk”

Méniñ aldimda uniñ tili tutuq. “Benim önümde onun dili tutuk.” * Tili qisiqniñ céni yérım. “Dili tutuk, zayıf olur.” * Qerzdarniñ tili qisqa. “Borçlunun dili tutuk.”

Tili kelmek / ağzi kelmek (UTMSİL, 209)

“Dili dönmek, telaffuz etmek”

Xenzuçe ögengende, bizde yoq tavuşlarğa tilim kelmey, taza qiynaldım. “Çince öğrendiğimde, bizde olmayan seslere dilim dönmediği için çok zorlandım.” * Xaliseniñ Xenzuçığa xéli ağzi kep qaptu. “Halise’nin Çinceye dili döndü.” * Gézittiki bezi yéñi

sözlerge zadi ağzim kelmeydu. “Gazetede ki bazı yeni kelimelere gerçekten dilim dönmüyor.”

Tili gepke kelmek / ağzi gepke kelmek (UTMSİL, 209)

“Dile gelmek, konuşmaya başlamak”

U uzaq turdi, démini aldı, andin uniñ tili gepke keldi. “O uzun bir süre bekledi, dinlendi, sonra dile geldi.” * Momay bir piyale çay içikendin kéyin, titriki bésilip ağzi gepke keldi. “Nine bir piyale çay içtikten sonra titreyip konuşmaya başladı.”

Tiliñni tart / tiliñni yiğ / ağziñni yum / ağziñni yiğ (UTMSİL, 209)

“Konuşma, çeneni kapat”

Cénim siñlim ağziñni yum, meyli yigit séniñ bolsun, – deptu açisi. “Canım kız kardeşim ağzını kapat, tamam genç senin olsun, demiş ablası.” * Can baba: Zöhrexan, ağziñni yiğ, Şah atañniñ mübarek şenige dağ tegküzme. “Can baba: Zöhrehan, ağzını topla. Şah babanın mübarek şanına leke sürme.”

Tilini bilmek / közini bilmek (UTMSİL, 210)

“Dilinden anlamak”

U traktorniñ tilini bilip qaldı. “O traktörün dilinden anlıyor.”

Tilemçi / qelender / divane / abdal / técimel / qoltğuçı / qaraçı (UTMSİL, 210)

“Dilenci, abdal, serseri”

***Qelender** ve **divane** bazı dini kitaplarda Allah yolundaki “aşık” olarak da tarif edilir.*

***Abdal** çoğunlukla harman yerinden yemek dilenir.*

***Técimel** başkalarının evinde ufak tefek işleri yapıp ücret alarak yaşamını sürdürür.*

Tilemçinin xaltisi tüvi yoq hañ. “Dilencinin çuvalı dipsiz uçurum.” * Arzu emeliyetke baraver bolsa, tilemçi allıqaçan bay bolup kététti. “Arzu hakikatle aynı olsa, dilenci çoktan zengin olurdu.” * Qelenderniñ xurcuni toşmas. “Dilencinin çantası dolmaz.” * Qelenderdin qelenderge xeyr yoq. “Dilencinin dilenciye faydası olmaz.” * Divanige népiz nan berseñ, “qélinini kim alğan” der. “Dilenciye yarım ekmek versen, kalanını kim aldı, der.” * İtiniñ qaviğini bikar, hayan divaniniñ. “Köpeğin havlaması boşuna, kazanan dilenci.” * Abdalğa

kepsen berseñ, ciñiñ rastmu dere. “Abdala kepsen⁷⁹ versen, tartın doğru mu der.” * Buqa boynıǵa yığar, abdal qoynıǵa. “Boǵa boynuna yığar, abdal koynuna.” * Yalaqçı yalaq bilen mañıdu, técimel tabaq bilen. “Yalaka yalakla yürür, dilenci tabak ile.” * Técimel képen tapsa ölüvalar. “Dilenci kefen bulsa ölüverir.”

Tilxet / hüccet / ci (UTMSİL, 210)

“Senet”

Tilxet éliş-bériş işi üçün zörür. “Senet alışveriş için zorunlu.” * Qéyin ana küyoǵlıǵa: qızım tuǵuptu, tebriklep miñ yüen bersem, néme bérısız? – dep sorıǵan iken. Küyoǵlı: Hüccet yézıp bérermen - deptu. “Kaynana, damadına: kızım doğum yaptı, tebrik edip bin yüen versem, ne verirsiniz? – diye sormuş. Damat, senet yazıp veririm, demiş.”

Tillimaq / kayimaq / sökmek / qarǵımaq / haqaretlimek / aǵzını buzmaq / ahanet qilmaq / til salmaq / til tegküzmek / til yaǵdurmaq / ekeklimek / yirintürmek (UTMSİL, 211)

“Hakaret etmek, küfür etmek, azarlamak, sövmek, beddua etmek”

Qarǵımaq’ın kötü dilekte bulunma anlamı vardır.

Tili salmaq ve til yaǵdurmaq art arda küfretmeyi ifade eder.

Tillaş – davalı bilmeydiǵanniñ davalısı. “Hakaret etmek, sağduyusu olmayanın sağduyusu.” * Hayatni kayıp, lékin yenila yaşap yürgen ademdin uni alqışlap yaşıǵan adem eqilliq emesmu? “Hayata kızıp yine de yaşayan insandansa, onu alkışlayıp yaşayan insan daha akıllı deǵıl mi?” * Sen özüñni kayışni bilseñ xop, başqılarnıñ kayışını añlımaysen köp. “Sen kendine kızmayı iyi bilirsen, başkalarının kızmasını duymazsın çok.” * Şarab içkende söküp, mest bolǵanda söyüptu. “Şarap içtiǵinde sövüp sarhoş olduǵunda öpmüş.” * Qaǵınıñ qarǵıǵını bulbulǵa kar qilmas. “Karganın bedduası bülbulü etkilemez.” * Haqaretligenge bir tal tüküm zaye bolmaydu. “Hakaret edene bir tane düǵüm fazla olmaz.” * Ahanet qılsañ, ahanet körüsen. “Hakaret edersen, hakaret duyarsın.” * U qarap turupla til saldı. “O durup dururken küfür etti.” * Tiliñni tart, til tegküzme. “Dilini tut, dil uzatma.” * U uniñǵa til yaǵdurdı. “O, ona hakaretler yaǵdırdı.”

Timsah / leheñ / krokodil (UTMSİL, 211)

“Timsah”

⁷⁹ Kepsen: Tahılın bir kısmı, harmanda yoksullar için ayrılır (UTİL, 520).

Déñiz boyida bolsañmu timsah bilen dost bolma. “Deniz kenarında olsan bile timsahla dost olma.”

Tinç / xatircem / pañşiñ (UTMSİL, 211)

“Sakin, barışçıl, rahat, güvenli, huzurlu”

Tinç uxlığan çüş körmes. “Rahat uyuyan düş görmez.” * Balisi yoqniñ ceni tinç bolar, qeriganda qorquñ basar. “Çocuğu olmayan gönlü rahat olur, yaşlandığında korku basar.” * Qoşnañ yaxşı bolsa, xatircem uxlaysen. “Komşun iyi olursa rahat uyursun.” * Teyyarliqni puxta qıl, pañşiñ kétéver. “Hazırlığını sağlam yap, rahatın kaçır.”

Tinçliq I / amanliq (UTMSİL, 211)

“Sakinlik, barış, esenlik”

Dunya tinçliqini qoğdaş. “Dünya barışını koruma.” * Tinçliq – pütün elniñ menpe’iti. “Huzur, bütün dünyanın menfaati.” * Tinçliq déseñ, ceñge teyyar tur. “Sakinlik istiyorsan savaşa hazır ol.” * Tinç-amanliqniñ qedirini béşidin malimançiliq ötkén biler. “Sakinliğin kıymetini başından karmaşa geçen bilir.”

Tinçliq II / sülh (UTMSİL, 211)

“Barış”

Tinçliqtin şadliqni qolğa keltürseñ, aqıl kişi hergiz qozğimaydu ceñ. “Barıştan mutluluğa ulaşırsan, akıllı kişi her zaman kazanamaz savaş.” * Sülh ceñdin yaxşıraq, bolar biguman, hoşyar bol, ketmisun qoldin mal ve can. “Barış savaştan daha iyidir, güven olur. Dikkatli ol, gitmesin elden mal ve can”

Tiniş belgiliri / punkituatsiye (UTMSİL, 211, 212)

“Noktalama işaretleri”

Yeni Uygur yazısında kullanılan noktalama işaretleri şunlardır:

çéqit “nokta”

soal belgisi “soru işareti”

ündeş belgisi “ünlem işareti”

peş “virgül”

çékitlik peş “noktalı virgül”

qoş peş “çift tırnak”

yalañ peş “tek tırnak”

qoş çéqit “iki nokta”

qoş tirnaq “çift parantez”

yalañ tirnaq “tek parantez”

tirnaq “parantez”

siziğçe “kısa çizgi”

siziq “uzun çizgi”

köp çékit “üç nokta”

Tiyatir / oyun (UTMSİL, 213)

“Tiyatro”

Tiyatir – oynap çiqış sen’itini merkez qilğan edebiyat, muzika, ussul qatarliq sen’etlerniñ yigindisi. “Tiyatro gösteri sanatını merkez alan edebiyat, müzik, dans gibi sanatların toplamıdır.” * Oyun qoymaq “oyun sahnelemek”, oyun körmek “oyun izlemek”.

C

Carçi / çavuş / hödeyçi / ileñçi (UTMSİL, 214)

“Tellal”

Elçiye ölüm yoq, carçiğa körüm. “Elçiye ölüm, tellala zulüm olmaz.” * Çavuş çiqsa çay teyyarla. “Tellal gelirse çay hazırla.”

Cazane / süt (UTMSİL, 214)

“Faizli borç”

Cazane haram. “Faizli borç haram.” * Cazane bilen kün körgüçiniñ küni tes. “Faizle geçinenin hali zor.”

Cazanixor / sütxor (UTMSİL, 214)

“Tefeci”

Cazanixorniñ cacisini bériş-savab. “Tefeciye ders vermek sevap.” * Cazanixorniñ cayi dozax. “Tefecinin yeri cehennem.”

Casus / işpiyon / tiñçi / paylaqqı / qulaq / axbaratçı / agént / ayğaqqı / alçıq (UTMSİL, 214, 215)

“Casus, ajan, istihbaratçı, muhbir”

Casus can alidu. “Casus can alır.” * İşpiyonniñ iştihası çoñ. “Casusun iştahı kabarık.” * Aşkara işqa tiñçiniñ néme kériki? “Ayan işe casus ne gerek?” * Müşükni béliqqa paylaqçı qılsañ, béliqniñ yoqılış xevpi bar. “Kediyi balığa casus gönderirsen balığın yok olma riski var.” * Qulaq qulaqni tincitmas. “Casus casusu öldürmez/susturmaz.” * Gomindañ axbaratçiliri tizimlendi. “Milliyetçi Çin Partisi istihbaratçıları listelendi.”

Calap / pahişe / buzuq / qiziliştan / ğer (UTMSİL, 215)

“Fahişe”

Calap qérisa buvi bolar. “Fahişe yaşlanınca dindar olur.” * Pahişe xotun – paxşe xotun. “Fahişe kadın, bozulmuş kadın.” * Buzuq xotun erni buzıdu. “Bozuk kadın adamı bozar.” * Qiziliştan yurtqa apet. “Ahlaksız kadın ülkeye felaket.”

Calapxana / pahişexana / mabenze / bardaq (UTMSİL, 215)

“Genelev”

11-séntebr gézit xeviri: Teyven herbiy dairiliri cinménda calapxana (pahişexana)larni eslige keltürüp, mülki orunlarniñ başquruşığa bergen. “11 Eylül haberi: Tayvan askeri daireleri Cinmen’de genelevleri restore edip kamusal birimlerin idaresine vermiş.” * Gomindañ zamanida Ürümçi çoñ kövrük etrapida birneççe mabenze bar ikenmiş. “Milliyetçi Çin zamanında Urumçi Çon Kövrük etrafında birkaç genelev varmış.”

Callat / kallikéser / biçtaçı / çantal / yarqan (UTMSİL, 215)

“Cellat”

Callatniñ göşini yolvasmu yémes. “Celladın etini kaplan bile yemez.” * Kallikéserniñ kallisi xeqniñ qolida. “Celladın kellesi halkın elinde.”

Can / hayat (UTMSİL, 215)

“Can, hayat”

Can kirmek “canlanmak” ; can çıqmaq “ölmek”; can üzme “ölmek”; candin cüda qılmaq “öldürmek”; can baqmaq “yaşamak, geçinmek”. * Can bar yerde qaza bar. “Can olan yerde kaza olur.” * Can bolsa cahan, aş bolsa qazan. “Can varsa cihan, aş varsa kazan.” * Ölmigen

canda ümid bar. “Çıkmadık canda umut var.” * Uluğ hayat addiy tende bolar. “Büyük ruh basit bedende olur.”

Can bəşiğa / kişi bəşiğa (UTMSİL, 216)

“Kişi başına”

Bu yıl bizniñ yézimizda can bəşiğa neççe on yüen séliq toğra keldi. “Bu yıl köyümüzde adam başına on yüen vergi münasip görüldü.” * Dölet statistika idarisiniñ bergen melumatığa qarığanda, 1990-yılı 699 namrat nahiyiside déhqanlarniñ yilliq kirimi kişi bəşiqa toğra kelgen sap kirimi 377,2 yuan bolğan. “Devlet İstatistik İdaresi’nin verdiği bilgiye göre 1990 yılı 699 yoksul ilçede çiftçilerin yıllık geliri kişi başına net gelir 377,2 yuan olmuş.”

Can helqumiğa (can tumşuqiğa) kelmek / sekretqa çüşmek / can talaşmaq (UTMSİL, 216)

“Ölmek üzere olmak, ölümle burun buruna olmak”

Can helqumiğa kelgende, can qayğusi qılıpmu. “Ölümle burun buruna geldiğinde can kaygısına kapılmış.” * Can tumşuqqa kelgende süre yasinniñ néme paydısı? “Can boğazına geldiğinde Yasin suresinin faydası ne?” * Sekretqa çüşken anam köz éçip bir qaridi. “Can çekişen anam gözünü açıp şöyle bir baktı.” * U ölümge qarşı can talaşmaqta idi. “O, can çekişmekteydi.”

Candarlar / canivarlar / canliqlar (UTMSİL, 216)

“Canlılar” (bitkiler hariç)

Candarların béliq boğan, canızların qomuş. * Canivarlar can gemide. “Yaratıklar can derdinde.” * Canlıqlarniñ qaysisi turmuşni söymeydu? “Canlıların hangisi hayatı sevmez?”

Canlıq / tétik / rohluq (UTMSİL, 216)

“Canlı, dinç, çevik”

Tétik yaşlılar için kullanılır.

Canlıq adem candin gem yémeydu. “Enerjik insan canı için kaygılanmaz.” * Haşım bovay xéli tétik turuptu. “Haşım Dede çok canlı duruyor.” * İştâ rohluq bolsañ, ünümiñ köp bolidu. “İşte dinamik olursan verimin çok olur.”

Canlanmaq / rohlanmaq (UTMSİL, 216, 217)

“Neşelenmek, canlanmaq”

Natıqnıñ sözidin yigindikiler canlinip ketti. “Konuşmacının sözüyle toplantıdakiler neşelendi.” * Hazırqı muveppeqiyetliridin rohlangan işçılar téximu zor muveppeqiyet qazınışqa bel bağlaştı. “Bu başarılarıyla motive olan işçiler daha da büyük başarılar kazanmaya karar verdi.”

Canniñ bariçe / öler-tirilişige qarımay / pütün küçi bilen (UTMSİL, 217)

“Bütün gücünü sarf ederek”

Öler-tirilişige qarımay olumsuz duygu barındırır.

Quşqaç müşükke cenniñ bariçe qarşılıq körsetti, lékin... “Serçe, kediye olanca gücüyle karşılık verdi, ama...” * Düşmen öler-tirilişige qarımay ilgirilep kéletti. “Düşman canını dişine takarak ilerliyordu.” * Biz bu vezipini pütün küçimiz bilen orunlaymız. “Bu vazifeyi bütün gücümüz ile yerine getiriyoruz.”

Cahil / kac / tersa / qırsıq / qıyıq / tetür / tümke / tirteñ (UTMSİL, 217)

“İnatçı, dikbaşı”

Cahılğa yol tapar daima aqıl, emma aña berhem béridu cahil. “İnatçıya yol gösterir daima akıl, ama ona engel olur inatçı.” * Kacni bazar oñlaydu, sarañni mazar. “İnatçıyı pazar düzeltir, deliyi mezar.” * Tersağa gep ötmes, taşqa mix. “İnatçıya söz işlemez, taş çivi.” Qırsıqnıñ külkisimu qırsıq. “Cimrinin gölgesi de cimri.” * Qıyıq qérisimu peylidin yanmaydu. “İnatçı yaşlansa da huyundan vazgeçmez.” * Tetürge püttürüp kel déseñ, buzup kélidu. “Dikbaşlıya bitirip gel desen bozup gelir.” * Tetürniñ küni xeter. “Aksinin hayatı tehlike.”

Cahilliq / kacliq / tersaliq / qırsıqlıq / qıyıqlıq / tetürlük (UTMSİL, 217)

“İnatçılık, dikbaşlılık”

Cahilliq can azabi. “İnatçılık eziyet.” * Kacliq saqaymas késel. “İnatçılık iyileşmeyen hastalık.” * Tersaliq tenni azablaydu. “Dikbaşlılık vücuda azap verir.” * Qırsıqlıq qırıq yildimu oñşalmas. “İnatçılık kırk yılda düzelmez.” * Qıyıqlıq qériliqqa yarışidu. “Dikbaşlılık yaşlılığa yakışır.” * Tetürlük tem bilmes. “İnatçılık tat bilmez.”

Cay / orun / yer / makan / teñ (UTMSİL, 218)

“Yer, mekan, yöre, mesken”

Cay bergenge can ber. “Yer verene can ver.” * Orunniñ tarlıqı tarlıq, köñülniñ tarlıqı xorluq. “Yerin darlığı darlık, gönlün darlığı horluk.” * Orun adem körki emes, adem orun körki. “Mekan insan süsü değıl, insan mekan süsü.” * Eqil bar yerde yol bar. “Akıl olan yerde yol olur.” * Pen hemme yerde makan tutidu, biraq uruq sélinmiğan yer hosul bermeydu. “Bilim her yeri mekân tutar ama tohum koyulmayan yer ürün vermez.”

Cebir / capa / cebir-capa / capa-muşeqqet / riyazet / herec / sitem / ğizğut (UTMSİL, 218)

“Cefa, çile, meşakkat”

Nevrisi yoqniñ cebrisi yoq. “Torunu olmayanın cefası olmaz.” * Capası köp, halaviti yoq. “Cefası çok, keyfi yok.” * Anican yadimdidur, aq süt bérıp baqqanliriñ, kéçilerde uxlimay cebir-capa tartqanliriñ. “Anneciğim hatırımdadır ak süt verip beslediğın, geceleri uyumayıp cefa çektiğın.” * Capa-muşeqqet adem tavlaydığan aliy mekteptur. “Cefa, insanı yetiştiren büyük mekteptir.” * Ticarete riyazet bolidu. “Ticarete meşakkat olur.” * Herecniñ ecri bar. “Cefanın ecri var.”

Cebir tartmaq / capa çekmek / capa tartmaq / capa-muşeqqet çekmek / herec tartmaq / müşeqqet çekmek / riyazet çekmek (UTMSİL, 218)

“Cefa çekmek, eziyet çekmek”

Kimki capa çekmidi, rahatkimu yetmidi. “Kim ki cefa çekmedi rahata da ulaşmadı.” * Capa tartıp tapqan şerep asanlıqçe untulmas. “Cefa çekip kazandığın şeref kolayca unutulmaz.” * Capa-muşeqqet çekmigen aşiq méhir-muhebbetniñ qedirige yetmes. “Cefa çekmeyen âşık, aşkın değerini anlamaz.” * Herec tartsan ecir alisen. “Eziyet çekersen ecrini alırsın.” * Muşeqqet çekseñ, musibet körmeysen. “Meşakkat çekersen musibet görmezsin.” * Riyazet çekmigen vapaniñ qedirige yetmes. “Sıkıntı çekmeyen vefanın kıymetini bilmez.”

Cerrah / xrorg (UTMSİL, 219)

“Cerrah”

Cerrah ceñlerde canni qutquzidu. “Cerrah savaşlarda can kurtarır.” * Bizde yaxşı xrorglar yetişmekte. “Ülkemizde iyi cerrahlar yetişmekte.”

Cerimane / ıştırıp / faküen (UTMSİL, 219)

“Para cezası”

Qanunğa xilap qılmişlarga cerimane qoyuş bir xil caza çarisidur. “Kanuna aykırı davrananlara para cezası vermek bir tür ceza yöntemidir.” * Qalaymiqan ıştırıp sélişqa bolmaydu. “Gelişigüzel para cezası vermek olmaz.” * Qalaymiqan ıştırıp séliş qanunğa xilap. “Gelişigüzel para cezası vermek kanuna aykırı.” * Toxtamda şertleşken maddığa emel qılmiğan faküen töleydu. “Anlaşmada belirlenen maddeye uymayan ceza öder.”

Ceryan / protsis (UTMSİL, 219)

“Cereyan, süreç”

Çoñqur bilim éliš üçün melum ceryan kérek. “Derin ilim almak için süreç gerek.” * Ceñ ceryani ceñçini tavlaydu. “Savaş süreci savaşıyı geliştirir.”

Cezmen / çoqum / muqerrer / éniq / sözsiz / şeksiz / şertsiz / tehqiq / turğan gep / odğuraq (UTMSİL, 219, 220)

“Muhakkak, şüphesiz, mutlaka, elbette, kesinlikle”

Çoqqığa çiqimen dégen adem cezmen yol tapalaydu. “Zirveye çıkacağım, diyen adam kesinlikle bir yol bulabilir.” * Tün herqançe uzun bolsimu, çoqum tañ atidu. “Gece ne kadar uzun olsa da mutlaka tan atacak.” * Toplañganniñ tarqılışı muqerrer. “Toplananın dağılacağı kesin.” * Herqaçan düşmenden qaçqanda leşker, sultaniğa yetkeç toxtar muqerrer. * Dost bilen düşmenni éniq acritiş muhim mesile. “Dost ile düşmanı kesin olarak ayırmak önemli mesele.” * Biz sözsiz gelibe qilimiz. “Biz mutlaka galip geleceğiz.” * Bu pılan şeksiz işqa aşidu. “Bu plan şüphesiz gerçekleşecek.” * Düşmenniñ yéñilişi, bizniñ yéñişimiz tehqiq. “Düşmanın yenilmesi, bizim yenmemiz muhakkak.” * İşimizniñ vucudqa çiqışı turğan gep. “İşimizin gerçekleşeceğine şüphe yok.”

Cende / rese / cebbe / külah (UTMSİL, 220)

“Aba, cübbe, külah”

Kulah baş giysisi.

Cende keysila rahip bolmaydu. “Aba giymekle rahip olunmaz.” * Cebbe kiygen cebir çekmesmu? “Cübbe giyen acı çekmez mi?” * Derviş kulah kiyse, qoli uzirar. “Derviş külah giyse zengin olur.”

Cennet / béhiş / ucmaq / érem / revze / rizvan (UTMSİL, 220)

“Cennet”

Érem, revze, rizvan cennetin isimleri.

Cennet zulüm yoq yerde. “Cennet zulüm olmayan yerde.” * Méhman kelgen öy cennet. “Misafir gelen ev cennettir.” * Dozaxqa köngen köñül béhişke könmeptu. “Cehenneme alışan kalp cennete alışmaz.”

Cevlan / seyr (UTMSİL, 220)

“Keyif sürme”

Bizniñ uçquçılırimiz keñ asmanda laçınlardek cevlan qilmaqta. “Bizim pilotlarımız geniş gökyüzünde doğanlar gibi kanat çırpmaqta.” * Keñ zémında seyr qil. “Geniş topraklarda keyfine bak.”

Cenub / künyorüş / kündün / beriye (UTMSİL, 220)

“Güney”

Cenubtin ceñ sadasi añlanganda, ceñçiler canni aliqiniğa aldı. “Güneyden savaş sesleri duyulduğunda askerler ölümü göze aldı.” * Cenub terep küngey bolidu. “Güney yönü güneşli olur.”

Cu / çille (UTMSİL, 221)

Kışın çok soğuk olan günleri. **Cu**, her biri 9 günden 81 gün olur. Aralık ayının 22-23. günleri başlar.

Çille kirdi – qış keldi. “Zemheri geldi, kış geldi.”

Cut / cudun / boran-çapqun / soğuş éqim / tüpi (UTMSİL, 221)

“Ayaz, boran, tipi, kar fırtınası”

Orğaqqa uzatqan qol köp bolsa qut, tavaqqa uzatqan qol köp bolsa cut. “Orağa uzanan el çok olursa şans, tabağa uzanan el çok olursa ayaz.” * Céninğa cut kirsun. * Qalpiqi cut qıçqiridu, kalpuki yer süpüridu. “Kalpağı ayaz çağırır, dudağı yer süpürür.” * Tağ aqısında cudun köp bolidu. “Dağın arkasında rüzgâr çok olur.” * Béliqçıquş boran-çapqundin qorqmas. “Karabatak borandan korkmaz.” * Hava rayi istansisi ete soğuş éqim kiridu, dep aldın melumat berdi. “Meteoroloji istasyonu yarın soğuk hava akımı olacak, diye bilgi verdi.”

Cudaliq / hicran (UTMSİL, 221)

“Hicran, ayrılık”

Cudaliq oti tutaşsa, cudaliq déği qalidu. “Hicran ateşi tutuşunca hicran izi kalır.” * Hicran qayğusi, visal şadliqini tartmığan kim bar? “Hicran kaygısını, vuslat sevincini yaşamamış kim var?”

Cuğlanma / cemğurme (UTMSİL, 221)

“Sermaye”

Cuğlanma muvapiq nisbette boluşi lazim. “Birikimin uygun oranda olması gerek.” * Cemğurme bilen istimalni teñşep turuş kérek. “Birikim ile tüketimi denk tutmak gerek.”

Cuğlamaq / cemğurmek (UTMSİL, 221, 222)

“Biriktirmek”

Cuğlaş – çoñ bayliq. “Biriktirmek büyük zenginlik.” * Cuğlaş bilen téceşni muhim bil, tañ quyaşi kün boyı çéçivermes. “Biriktirmekle tasarrufa önem ver, şafak güneşi gün boyu yayılmaz.” * Cemğuruş – zor bayliq. “Biriktirmek, büyük zenginlik.”

Cumhuriyet / réspublika (UTMSİL, 222)

“Cumhuriyet”

Cuñxua xelq cumhuriyiti. “Çin Halk Cumhuriyeti” * 1990–1991-yilliri içide, sabiq sovét ittipaqi ittipaqdaş réspublikiliri musteqil cumhuriyet bolğanliqini arqa-arqidin cakarlaştı. “1990-1991 yılları içinde eski Sovyetler Birliği’ndeki cumhuriyetler müstakil cumhuriyet olduklarını ardı ardına ilan etti.”

Cuva / postek / kürk (UTMSİL, 222)

“Kürk, palto”

Xeqniñ cuvisida terleptu. “Başkasının kürkü ile terlemiş.”⁸⁰ * Puruçtin postek püter. “Paçavralardan kürk yapılır.”

Cuvava / benşi (UTMSİL, 222)

“Mantı”

⁸⁰ Başka bir insanın üzerinden geçinmek, anlamında kullanılır.

Benşi Kumul-Turfan ağzında kullanılır.

Cuvava yeymen déğüçe, göş yeymen dégin. “Mantı yiyeceğim diyeceğine et yiyeceğim de.”

* Cuvava xenzulardimu ésil tamaqniñ béri, çağanniñ harpa küni kéçide qol-ilkide barlar çoqum cuvava tügüp yeydu. “Mantı Çinlilerde de önemli yemeklerden biri Bahar Bayramının arife günü akşamında varlıklı kişiler mutlaka mantı yapıp yer.”

Cövende / qoşuq nan (UTMSİL, 222)

“Buğday unu ile mısır unu karıştırılarak yapılan ekmek.”

Cövende yéyişlik kélidu. “Karışık ekmek lezzetli olur.” * Qoşuq nan qorsaқта uzun turidu. “Karışık ekmek midede uzun süre kalır.”

Cöylümek / çüşekimek (UTMSİL, 223)

“Sayıklamak, saçmalamak”

U tünügünki yiginda ciq cöylüdi, héçkim qulaq salmıdı. “O dünkü toplantıda zırvaladı, hiç kimse kulak asmadı.” * Cöylüseñ, cénin çiqsun. “Saçmalıyorsan canın çıksın.” * Çüşekigenniñ gépi lavza. “Sayıklayanın sözleri tatsız.”

Cüp / cora (UTMSİL, 223)

“Çift”

Burada erkek-kadın, erkek-dişi hayvanların bir çifti için kullanılır.

Yalguz tursañ derdiser, cüp bolup tursañ, uniñdin better. “Yalnız olsan dert, çift olsan ondan beter.” * Quş corisi bilen uva salıdu. “Kuş, eşiyle yuva yapar.” * Corisi yoq nerse yoq. “Eşi olmayan şey yoktur.”

Cüp söz / analog (UTMSİL, 223)

“İkileme”

Qayğu-hesret “gam-keder”; pütmes-tügimes “bitmez tükenmez” * Depter-qelem “kalem defter”; yotqan-körpe “yorgan döşek” * Aq-qara “siyah beyaz”; egiz-pes “yüksek alçak” ; bəriş-kéliş “gidiş geliş” * Bala-çaqa “çoluk çocuk”; qaça-qomuç “kapacak” * Yol-yol “çizgili”; çekim-çekim “noktalı” * Nan-pan “ekmek”; çay-pay “çay” * Oñgul-doñgul “eğri büğrü”; oñtey-toñtey “altüst” * Tarmar “tarumar”; bitçit “darmadağın”

Cüret / casaret / şicaet / şat (UTMSİL, 223)

“Cüret, cesaret, yüreklilik”

İnsan cüret qilip tikse ger canni, yerge élip çüşkey asmanni. “İnsan cüret edip canını dişine takarsa eğer, alıp yere düşürür gökyüzünü.” * Şirni sağmaq üçün, alahide casaret kérek. “Aslanı sağmaq için olağanüstü cesaret lazım.” * Qayguñ déñizdek bolsimu, şicaitiñ bolsa ötisen. “Endişen deniz kadar olsa da cesaretin varsa yaşarsın.”

Cüretlik / casaretlik / şicaetlik (UTMSİL, 224)

“Cesaretli, cesur”

Cüretlik bolsañ, muradqa yétisen. “Cesaretli olursan muradına erersin.” * Casaretlik baş yérilmas. “Cesaretli baş yarılmaz.” * Şicaetlik yigit özini xar qilmas. “Cesaretli genç kendini hor görmez.”

Cüme / azna (UTMSİL, 224)

“Cuma”

1991-yili 8-mart cüme küni keldi. “8 Mart 1991 Cuma günü geldi.” * Şenbe şikar, azna bıkar. “Perşembe av, cuma tatil.”

Cümek / coğa / toqurqa (UTMSİL, 224)

“Emzik, musluk”

Cümiki uzunniñ süyi soğuq. “Emziği uzun olanın suyu soğuk olur.” * Coğa étirse, çögünde néme gunah?! “Emzik tıkanıysa ibriğin suçu ne?”

Cunup / cinabet (UTMSİL, 224)

“Cünüp, cenabet”

Cunupniñ yüzige qarima. “Cünübün yüzüne bakma.” * Niyet qildim gusli qilayin dep, cinabettin pak bolayin dep, téşimni su tazilisun, içimni iman, iç-téşimda qalmisun bir zerre guman. “Niyet ettim gusül abdesti almaya, cenabetten temizlenmeye, dışımı su temizlesin, içimi iman, içimde dışımda kalmasın bir zerre şüphe.”

Cédel / coda / govğa / cañcal / macira / niza / gélve / gulgula / çuği (UTMSİL, 224, 225)

“Tartışma, kavga, çekişme, anlaşmazlık, kargaşa”

U cédelni sétivalidu. “O tartışmayı kazanır.” * Kündeşlik öyde künde cédel. “Çok eşli evde her gün çekişme olur.” * Coda eqilni azduridu, dostluqni buzidu. “Çekişme kafa karıştırır, dostluğu bozar.” * Codadin cuda bol. “Münakaşadan uzak dur.” * Şaniyaz ovğa çıqsa, keynidin govğa çıkar. “Şaniyaz ava çıksa ardından münakaşa çıkar.” * Kündeş kirse işiktin, cañcal çıkar töşüktin. “Kuma girse eşikten, kavga çıkar delikten.” * Macira – eqilsizniñ qorali. “Kavga, akılsızın silahı.” * Niza – dostlar ara oğa. “Niza, dostlar arasındaki zehir.” * Gep qilmigin telvige, telve amraq gelvige. “Söz söyleme deliye, deli düşkün kavgaya.” * Bu néme gülğula, tinç turuñlar. “Bu ne kargaşa, sakın olun.”

Cénim / bağrim / cigirim / tirikim / çiriğim / qanitim / qozam / botam / qulunum (UTMSİL, 225)

“Canım, ciğerim, hayatım, yavrum, kuzum”

Cénim balam, céniñni aya. “Canım yavrum, kendine dikkat et.” * Bağrim, kel, bağrimğa basay. “Canım, gel, bağrıma basayım.” * Cigirim, maña için ağrisun, xapa qılma. “Ciğerim, bana için acısın, kızma.” * Balam, sen méniñ tirikim. “Yavrum, sen benim hayatımsın.” * Balam – çiriğim. “Yavrum, gözümün nuru.” * Qanitim balam. “Canım yavrum.” * Qozam balam, botam balam, qulunum balam, anañ séniñ derdiñde köyüp-pişip yüridu. “Kuzum, köşegim, kırsığım, anan senin derdinle yanıyor.”

Céni on emes / béşi on emes (UTMSİL, 225)

“İmkânı ve kuvveti yok.”

On ademniñ arqisiğa birdin dorğa qoyduq, özlirige yamanlıq qılğili céni on emes. “On adamın arkasına tek başına hizmetçi yaptık, kendilerine yanlış yapacak canı on değil.” * U undaq qılalmaydu, undaq qılğudek uniñ béşi on emes. “O öyle yapamaz, öyle yapacak kadar olağanüstü değil.”

Ciddiy / keskin / radikal (UTMSİL, 225)

“Ciddi”

Bilim ademdin eñ ciddiy ve eñ estayidil boluşni telep qilidu. “Bilim insandan çok ciddi ve çok özenli olmayı talep eder.” * Keskin ustazniñ kayışı méhriban atiniñ erkiletkinidin yaxşı. “Ciddi ustanın azarı, nazik babanın şımartmasından iyidir.”

Cirğa / nasilka / denca (UTMSİL, 225, 226)

“Sedye”

Ceñ bar yerde cirğa bar. “Kavga olan yerde sedye olur.” * Nasilkida yaridarlar toşuldi. “Sedyede yaralılar taşındı.” * Déhqanlar denca élip kélip, yaridarlarni toşup turdi. “Çiftçiler sedye getirip yaralıları taşıdı.”

Cisim / zat (UTMSİL, 226)

“Cisim, madde”

Suyuq cisim “sıvı madde”, qattiq cisim “katı madde”, gaz cisim “gaz madde”. * Eynək yoruqluq ötküzgüç cisim. “Cam, ışıǵı geçiren maddedir.” * İsmi bar cismi yoq. “İsmi var, cismi yok.” * Her zatki, bolğay, bir cayda turğay. “Her madde ki olsun, bir yerde dursun.”

Ciger / bégir (UTMSİL, 226)

“Ciğér”

Haraq aş bolmas, cigerge taş bolar. “Alkol aş olmaz, karaciğere taş olur.” * Cigerde vitamin A köp bolidu. “Karaciğerde A vitamini çok olur.” * Namazşam qarığusi bolup qalğanlarga ciğér eñ yaxşı dora. “Gece körlüğü olanlara ciğér en iyi ilaç.” * Göş oruq bolsa bolsun bégir bolmisun. “Et ince olursa olsun, ciğér olmasın.”

Cilğa / cira / yalğa / tar / tarmut (UTMSİL, 226)

“Çukur, vadi”

Téǵı éǵız bolsa, cilğisi çoñqur bolidu. “Dağı yüksek olursa vadisi derin olur.” * Ciradin ötküçe cénim çıktı. “Vadiden geçene kadar canım çıktı.”

Cim / şük / xepşük / tek (UTMSİL, 226)

“Sessiz, suskun, sükût”

Piçiqi kesmesniñ aǵzi cim turmas. “Bıçağı kesmeyenin aǵzı durmaz.” * Sen şük, men şük, otturida qara müşük. “Sen suskun, ben suskun, ortada kara kedi.” * Gep dése beş eşekke yük, iş dése xepşük. “Söz olunca beş eşeğe yük, iş olunca sükut.” * Tek tur – cim tur. “Sessiz ol.”

Cimcit / timtas / tiptinç (UTMSİL, 226, 227)

“Sakin, sessiz”

Cimcit déñizda hemme adem yol başlıǵuçı bolalaydu. “Sakin denizde herkes rehber olabilir.” * Köp kasildıǵan danadin biraq, cimcit olturğan nadan yaxşıraq. “Çok gevezelik

eden bilgedense, çıt çıkarmadan oturan cahil daha iyidir.” * Birdemide hemme cahan timtas bolup qalsa, birgep bar. “Kısa bir süre içinde bütün dünya sessiz kalsa, bir sorun var.” * Tiptinç yatqan yolvasqa çéqılma. “Sessizce duran kaplanı rahatsız etme.”

Cimcitliq / timtasliq / tiptinçliq (UTMSİL, 227)

“Sessizlik, sakinlik, sükût”

Cimcitliqniñ keyni boran-çapqun. “Sessizliğin sonu tufan.” * Timtasliqni tentek buzıdu. “Sessizliği yaramaz bozuyor.” * Tiptinçliq peqet qebristandıla bolidu. “Sükût yalnızca kabristanda olur.”

Cimimaq / tinmaq / tinçimaq (UTMSİL, 227)

“Sessiz olmak”

Qavap tinmiğan itniñ ağzi kések bilen cimiıdu. “Durmadan havlayan köpeğin ağzı çamurla kapatılır.” * Köp sözligen axir tinidu. “Çok konuşan sonunda susar.” * Yürekler tilğa kirgende, til tinçııdu. “Gönül söz aldığında dil susar.”

Cin / şeytan / alvasti / hazazul / iblis / ötkün / hücü / yek / rakşas / abaçı / şimnu / içkek (UTMSİL, 227)

“Cin, şeytan, albastı, iblis”

Cin qorqqanni qorqutıdu. “Cin korkanı korkutur.” * Cinniñ qesti şaptulda. “Şeytanın amacı şeftali yemek.” * Şeytanniñ peyli. “Şehvet” * Şeytanniñ keynige kirme. “Şeytanı takip etme.” * Şeytanga barmiqiñni berseñ, qoluñni tartar. “Şeytana parmağını versen kolunu çeker.” * U xudagımu işinidu, alvastiğimu eğişidu. “O Allah’a da güveniyor, şeytana da uyuyor.” * El nezeride ayal emes perişte, öyde hazazul cédel térişta. “İnsanların nazarında kadın melek değil, evde sorun çıkaran şeytan.” * Ötkün ötti dégen gepni xéli ciq añlıdim. “Cin geçti, sözünü çok iyi işittim.” * Balini hücü keldi dep qorqutuş balini qorqunçaq östürüşniñ usuli. “Çocuğu cin geldi, diye korkutmak çocuğu ürkek yetiştirme tarzı.”

Cinaza / tavut / ökek (UTMSİL, 228)

“Tabut”

Cinaza namizi. “Cenaze namazı” * Açköz bay malni cinazisiğa yığdu. “Açgözlü malını tabutuna yığar.” *

Xoca nesirdin endididin soraptu:

-Ependim, tavutniñ aldida mañğan savabmu, keynide mañğan?

-Aldida mañğanmu, keynide mañğanmu oxşaşla savab, içide mañmisañla boldi. – deptu ependim.

“Nasreddin Hoca’ya sormuşlar:

-Hoca, tabutun önünde yürümek mi sevap, arkasında yürümek mi?

-Önünde yürümek de arkasında yürümek de aynı sevap. İçinde yürümeyin de, demiş Hoca.”

Cini tutmaq / xuyi tutmaq / ala küçükliri kelmek (UTMSİL, 228)

“Sinirlenmek, öfkelenmek”

Uniñ cini tutqanda közige héç nerse körünmeydu. “Onun cini tuttuğunda gözüne hiçbir şey görünmüyor.” * Bu baliniñ xuyi tutsa, it bikar qalsun. “Bu çocuğun tepesi atınca köpeğin hükmü geçmez.” * Vuy, bu xénimniñ ala küçükliri gep qaptuğu. “Vay, bu hanım çileden çıkmış.”

Ç

Çaparmen / yasavul (UTMSİL, 229)

“Ayakçı, hizmetçi”

Çaparmen çaqqan bolsa, çataq köp çiqidu. “Hizmetçi hızlı olursa, hata çok olur.” * Yasavulni körseñ, yar boyı kaç. “Muhafızı görürsen yar boyu kaç.”

Çapan / ton / périce / nimça / çekmen / pelto / opraq / qaptan (UTMSİL, 229, 230)

“Cübbe, palto, gocuk”

Çapan genel adlandırılışı.

***Ton** yakasız olur. Genellikle bekesem⁸¹, çekmen⁸²den dikilir. Uygurlarda büyüklere, üstün hizmet gösterenlere “ton” giydirme âdeti var.*

***Périce, nimça** astarlı, ince olur.*

***Çekmen** yerli çekmen kumaşından dikilir. Bunun da yakası yoktur, düz olur.*

***Pelto**, Avrupa’dan Ruslar vasıtasıyla giren yün kumaşlardan dikilmiş giysilerdir. Kışlık ve yazlık türleri vardır.*

Çapan köyse köysün, qazan qaynisun. “Çapan yanarsa yansın, kazan kaynasın.” * Kona çapan it hürsimu yırtılar. “Eski çapan köpek hırlasa yırtılır.” * Atiniñ salğan yoli bar, aniniñ

⁸¹ Bekesem: İpekten dokunan çizgili, yerli kumaş (UTİL, 436).

⁸² Çekmen: Pamuk ya da yünden dokunan yerli sert kumaş (UTİL, 679).

tikken toni bar. “Babanın hazırladığı yol var, ananın diktiği palto var.” * Heqiqetke tonniñ lazimi yoq. “Hakikate cübbe gerekmez.” * Eski périciniñ içide evliya bar, eski égerniñ astida duldul. “Eski cübbenin içinde evliya var, eski eyerin altında duldül.” * Nimça kiygen quşnaçım törge layiq. “Cübbe giymiş âlim karısı başköşeye layık.” * Eski çekmen yamğurda yaxşı. “Eski palto yağmurda iyi.” * Peldo pem bilen kiygenni yaxşı köridü. “Palto dikkatli giyeni sever.”

Çapançi / texsiçi / daqqalçi / pordaqqçi (UTMSİL, 230)

“Dalakavuk, yağcı, yalaka”

Çapançi çayni çala içidu. “Yağcı çayı yarım içer.”⁸³ * Texsiçiniñ texpisi sunuptu. “Yalaka amacına ulaşmamış.” * Daqqalçi dağda qalidu. “Dalkavuk hayal kırıklığına uğrar.” * Pordaqqçi pordaq kötermise, uyqusi kelmeydu. “Yalaka, yalakalık yapmasa uykusu gelmez.”

Çapançiliq qilmaq / texsiçilik qilmaq / daqqalçiliq qilmaq / pordaqqçiliq qilmaq / çapan kötürmek / texse kötürmek / pordaq kötürmek (UTMSİL, 230)

“Dalkavukluk etmek, yalakalık yapmak, yağcılık yapmak”

Çapançiliq qilip, çapinidin ayrilıptu. “Yağcılık yapıp, yağsız kalmış.” * Texsiçilik qilsañ, texseñge hiyizi bol. “Yağcılık yapıyorsan yağına iyi bak.” * Daqqalçiliq hüner emes, eyib. “Dalkavukluk hüner değil, ayıp.” * Pordaqqçiliq vicdani yoqniñ işi. “Yalakalık vicdansızın işi.” * Çapan kötürüp tapqiniñ şumu? Yalakalık yapıp kazandığın bu mu?” * Texse kötürüp yürüp, mensepke çıqmaq nomus. “Yağcılık yaparak makam elde etmek ayıp.” * Pordaq kötürgen popozidin qorqar. “Yalakalık yapan tehditten korkar.”

Çapçap bazar / ittik bazar (UTMSİL, 230)

Esas olarak pazarın yoğun, ticaretin hızlı olduğunu ifade eder. Burada mecaz mana: acil değişim zamanı.

İlgiriki heriketlerde bezi yoldaşlar çapçap bazargâ ketkenidi. * İttik bazar ötüp ketküçe, özüñni çetke élip tur. “Hızlı Pazar geçene kadar kendini köşeye çek.”

Çaplımaq / yépişturmaq (UTMSİL, 231)

“Yapıştırmak”

⁸³ Yalaka, yalakalık yapmaktan işlerini yapacak vakit bulamaz, anlamında kullanılır.

Tamğa teşviqat variqi çaplañğan çağlarni untusa bolmaydu. “Duvara propaganda posteri asılan zamanlar unutulmaz.” * Ağzımdin çiqti, yaqamğa yépişti. “Ağzımdan çıktı, yakama yapıştı.”

Çataq / kaşıla (UTMSİL, 231)

“Aksilik, karışıklık, engel”

Çataq yoq dégen yerde çataq tola. “Aksilik yok denen yer aksilik dolu.” * Çataq çiqarsañ, çaydin kéyin çiqar. “Problem çıkartacaksan çaydan sonra çıkar.” * Söz qoğlığan kaşılığa yoluqar, yol qoğlığan xezinige. “Söz kovalayan engele çarpar, yol kovalayan hazineye.”

Çatmaq / ulimaq (UTMSİL, 231)

“Bağlamak, eklemek”

Uliğanğa unimiğan, yuniğanğa unaydu. “Birleşince kabul etmeyen ayrılınca kabul eder.”

Çaçrap ketmek / çetnep ketmek / çéçrap ketmek (UTMSİL, 231)

“Ölmek (bebekler için)”

Balisi çaçrap ketken ana yiglaytti. “Bebeği ölen anne ağlıyordu.” * Toxtixanniñ qizi çetnek tegdimikin, tuyuqsız çetnep kétiptu. “Tohtihan’ın kızı göz mü değdi, aniden öldü.” * Çéçriğan baliniñ közi oçuq kétidu. “Ölen bebeğin gözü açık gider.”

Çare / tedbir / amal / ilac / seveb / usul / tarz / yol / vasite / métod / bedik / çeviş (UTMSİL, 231, 232)

“Çare, metot, araç, usul, tarz, yol, yöntem”

Aqqa qara yoq, qariğa çare. “Beyazda siyah yok, yaşlılığa çare.” * Tedbiriñ qandaq bolsa, teqdiriñ şundaq bolar. “Yöntemin nasılsa kaderin öyle olur.” * Her tedbir hemmige mas kélivermes. “Her yöntem, her şeye uygun olmaz.” * Yoqqa amal yoq. “Yoka çare yok.” * Amal tapqandin ecel qaçar. “Yolunu bulandan ecel kaçır.” * Qurtni yoqitişniñ ilaci qaynaq su. “Kurdu öldürmenin çaresi kaynamış su.” * Seveb qilsañ, sévette su toxtar. “Yolunu bulursan, sepette su durur.” * Derdke seveb tépilar. “Derde çare bulunur.” * Tertipni terzi köp buzar. “Kuralı tarzı bozar.” * Her işniñ yoli bar. “Her işin bir yolu var.” * Yolini bilseñ su ögzige çiqar. “Yolunu bulursan su çatıya çıkar.” * Vasitisi rezilniñ meqsiti yaxşı bolmaz. “Vasıtası kötü olanın maksadı iyi olmaz.” * Oqutuş métodi nahayiti muhim. “Eğitim metodu çok önemli.”

Çarisiz / tedbirsiz / amalsiz / ilacsiz (UTMSİL, 232)

“Çaresiz, yöntemsiz”

Çarisiz iş bolmas, çarisiz aş. “Yöntemsiz iş olmaz, yöntemsiz aş.” * Tedbirsiz bolsañ, temeger bolisen. “Yöntemsiz olursan, kıskanç olursun.” * Heqiqetniñ yetkinige yalğan-yavidaq amalsiz qalar. “Hakikat ulaştığında yalan çaresiz kalır.” * Aç qalsañmu qal, ilacsiz qalma. “Aç kalsan da çaresiz kalma.”

Çarbağ / daça (UTMSİL, 232)

“Kır evi”

Şahi Abbas Senemge mexsus çarbağ saldurdi. “Şahi Abbas, Senem’e özel kır evi yaptırdı.”

* Yaz künliri daçıda aram almaq rahet. “Yaz günleri kır evinde dinlenmek güzel.”

Çarçımaq / harmaq / boldurmaq / emgimek / talmaq (UTMSİL, 232)

“Yorulmak”

***Boldurmaq** binek hayvanları için kullanılır.*

Çarçığan çıqqan künnimu körmes. “Yorulan, doğan güneşi bile görmez.” * Aldırığan téz harar. “Acele eden tez yorulur.” * Bir aç qalğanga, bir harğanga gep qılma. “Bir aç kalana bir de yorulana söz söyleme.” * Étiñ boldursa, döngə çap. “Atın yorulursa yokuş aşağı sür.”

Çarlımaq / qidirmaq (UTMSİL, 232, 233)

“Araştırıp incelemek, açıklığa kavuşturmak”

Tarım boyida néfıt zapisini çarlaş işi kétép baridu. “Tarım boyunda petrol rezervlerini araştırma işi sona erdi.” * Turpan oymanlıqıda yer astı baylıqlirini qidirip tekşürüş netice qazandı. “Turfan Havzası’nda yer altı zenginliklerinin incelenip araştırılması başarıya ulaştı.”

Çaza / şipilka (UTMSİL, 233)

“Firkete, toka”

Çazam yoqilip kétép, çéçim çuvulup turuvatidu, – dédi Aminem. “Tokam kayboldu, saçım gevşedi, dedi Aminem.”

Çasa / töt burcek / murebbe / törtkül (UTMSİL, 233)

“Kare”

Çasa ulcuq yumılaq mucuqqa çüşmes. “Kare uç, yuvarlak menteşeye girmez.” * Kiçikkine töt burcek yerge öy salğıli bolamdu? – dédi Tursun xata halda. “Küçücük dört köşe yere ev yapılır mı?, dedi Tursun yanlışlıkla.”

Çaşkah / aşvaqti (UTMSİL, 233)

“Gündüz saat 9-10 olduğu vakit”

Çaşkah boldi, téxi çay qaynimidi, - dédi éri xotuniğa xapa bolup. “Kuşluk oldu, daha çay kaynamadı, dedi kocası karısına sinirlenerek.” * Aşvaqti bolup qaptu, qazan asay, – dédi Héli mixan Aça. “Kuşluk oldu, yemeği ocağa koyayım, dedi Helimihan Abla.”

Çağan / bahar bayrimi (UTMSİL, 233)

“Bahar bayramı”

1991-yıl çağan 15-févral keldi. “1991 yılı Çağan Bayramı 15 Şubat’a denk geldi.” * “Bahar bayrimi” hazir cuñgodiki hemme milletlerniñ ortağ bayrimi bolup qaldi. “ ‘Bahar Bayramı’ artık Çin’deki bütün milletlerin bayramı oldu.”

Çaq / çerx / ğildirek (UTMSİL, 233)

“Tekerlek”

Eski çaqniñ avazi qattiq. “Eski tekerleğin sesi sert olur.” * Tarix çaqini keynige buriğili bolmaydu. “Tarih çarkı geriye döndürülmez.”

Çaqçaq / mazaq / mesxire / zañlıq / şiltiñ / hezil / şañxo / istihza / misqil / elük / yaltığa (UTMSİL, 234)

“Şaka, alay, latife”

Herbir çaqçaqniñ içide heqiqetniñ uçquni bar. “Her şakanın içinde hakikatin kıvılcımı var.”

* Səniñ cəniñğa xuş yaqqan çaqçaq, özge tilğa neştiri piçaq. “Sana hoş gelen şaka, başkasına neşter, bıçak.” * Mazaq – mesxirendin kelmisun azar, soğuk çaqçaq abroyni yerge urar.

“Alaydan gelmesin utanç, soğuk şaka itibarı yere çalar.” * Kimni padişah özidin yırağ tutsa, öy içimu zañlıq qilidu hetta. “Padişah kimi kendinden uzak tutarsa, ev içinde bile alay eder.”

* Şiltiñ qilip qoysam şillemge mindi. “Alay edersem tepeme biner.” * Eger kişi çaqçaq qılsa, eyib etme, bu işqa yol qoyar daim eqil, din; köñül bir eynek çañ bəsip turar, çəni kətip roşenlişer hezildin. “Eğer biri şaka yaparsa, ayıp etme, bu işe izin verir daima akıl, din; gönül

bir aynadır tozla kaplanır, şakayla tozu gider, aydınlanır.” * Şaño şahqimu lazim. “Şaka, şaha da lazim.” * İstihzağa intiqam yoq. “İstihzaya intikam olmaz.”

Çaqçaqçı / hezilkeş / xuş çaqçaq (UTMSİL, 234)

“Şakacı”

Çaqçaqçı çanidin eyib tapar. “Şakacı, kızakta kusur bulur.” * Çaqçaqçı çaqçığa oxşas. “Şakacı şakaya benzer.” * Hemme hezilkeş qalpiqi bilen maxtinaz. “Her şakacı şapkası ile övgüye layık.” * Xuş çaqçaq hemminiñ dostı. “Şakacı herkesin dostu.”

Çaqçuq / farfor / canan (UTMSİL, 234)

“Porselen”

Çaqçuq zavutida işlengen çaqçuqlar xéridarniñ alqışığı érişti. “Porselen fabrikasında üretilen porselenler müşterilerden alkış aldı.” * Farfor idişler puxta bolidu. “Porselen sürähiler sağlam olur.” * Layni çala tepseñ koza bolidu, tola tepseñ canan. “Çamuru yarım dövsen çömlek olur, tam dövsen porselen.”

Çaqqan / çebdeş / epçil / tétik / ayıgi yénik / ayıgi ittik (UTMSİL, 235)

“Çevik, dinç, eli çabuk”

Teñri put-qoli çaqqanğa amraq. “Tanrı, eli çabuğu sever.” * Çaqqan cuvanni boşük astıda kör. “Eli çabuk gelini beşik altında gör.” * Çęcenniñ tili, çebdesniñ qoli. “Zekinin dili, hızlının eli.” * Epçilniñ işi oñ. “Eli çabuğun işi iyi olur.” * Toqsanğa kirgen tétik bolmas. “Doksana giren tetik olmaz.” * Ayıgi yénik elge yaqıdu. “Eli çabuğu insanlar sever.” * Ayıgi ittik aşqa, ağzi ittik başqa. “Eli çabuk yemeğe, boşboğaz başa.”⁸⁴

Çaqmaq I / çéqin / yéşin / ildirim (UTMSİL, 235)

“Yıldırım, şimşek”

Köp yaşığan exmektin yénip öçken çaqmaq yaxşı. “Çok yaşayan ahmaktansa yanıp sönen şimşek daha iyi.” * Çaqmaq otqa çaqmaq çüşmes. “İsırgan otuna yıldırım düşmez.” * Çéqin çüşkenniñ üstige yılan çaqtı. “Yıldırım düşmesinin üzerine yılan soktu.”

Çaqmaq II / rajigalka (UTMSİL, 235)

“Çakmak”

⁸⁴ Hızlı, çevik kişi her şeyin iyisine alır. Geveze, boşboğaz kişilerin ise başı beladan kurtulmaz, anlamındadır.

Heqiqetni çaqmaqqa oxşatqan yaxşı, u qançiki köp sürkelse, uniñdin çıqqan nur şunçe yarqın bolidu. “Hakikat çakmağa benzer, çakmak kadar çakılırsa ondan çıkan ıstık da o kadar parlak olur.” * Hazır élektron çaqmaq çıqtı. “Şimdi elektronik çakmak çıktı.”

Çaqmaq III / çéqışturmaq / yoñatmaq (UTMSİL, 235)

“Çekiştirmek”

Çaqmaqqa étini tégişken exmeq. “Çekiştirilince adını değıştiren ahmak.” * Çaqsañ çaq, késip berse, boynuñğa taq. “Kırarsan kır, kesip verirse boynuna tak.” * U uni başliqqa çéqışturuptu. “Onu başkana çekiştirmiş.” * Ol ani begke yoñattı – u uni begke çaqtı. “Onu beye çekiştirdi – onu beye kötüledi.”

Çaqirmaq / qıçqarmaq (UTMSİL, 235, 236)

“Çağırmak, seslenmek”

Héçkim tünügünini çaqırıp kélelmes. “Hiç kimse dününü çağıramaz.” * Adem qıçqarsa barmaydu, aş qıçqarsa qalmaydu. “İnsan seslense gitmez, yemek seslense durmaz.” * Kakkuk öz ismini qıçqırar. “Guguk kuşu kendi ismini seslenir.”

Çaqiriq / teşebbus / muraciet (UTMSİL, 236)

“Davet, çağrı”

Vetenniñ çaqiriqğa avaz qoş. “Vatanın çağrısına ses ver.” * Turmuşqa, kişilerge aktip pozitsiye tutuşni teşebbus qılış kérek. “Hayata, insanlara karşı pozitif tutum sergilemeye davet etmek gerek.” * B D T Yugoslaviyidiki herqaysı tereplerniñ uruş toxtitişini muraciet qıldı. “BDT, Yugoslavya’daki bütün tarafların savaşı durdurması için çağrı yaptı.”

Çakar / malay / yilliqçi / yallanma / xizmekkar / ğalça (UTMSİL, 236)

“İşçi, hizmetkâr, uşak, ırgat, ücretli”

Eqilliq – yurtniñ ağısı, hünerven – yurtniñ çakiri. “Akıllı, ülkenin ağabeyi, maharetli ülkenin hizmetçisi.” * Cennette malay bolğuçe, cehennemde xoca bolğan ela. “Cennette hizmetçi olacağına cehennemde hoca olmak daha iyi.” * Bir malayniñ ikki bayni kütmiki tes. “Bir hizmetçinin iki zengine hizmet etmesi zor.” * Yer islahatida nurgun yilliqçılar yerge ige boldı. “Toprak reformunda çok sayıda ırgat toprak sahibi oldu.” * Yallanma esker can tikip soquşmas. “Paralı asker canını dışına sıkıp savaştırmaz.” * Xizmetkarniñ xocisiğa sadıq boluşı

mumkinmu? “Hizmetkârın efendisine sadık olması mümkün mü?” * Yalaqçi yalap toymas, galça gacilap. “Yalaka yalayıp doymaz, uşak çiğneyip.”⁸⁵

Çakina / puçek / çüpey / rodupay (UTMSİL, 236)

“Karakteri bozuk, aşağılık, alçak”

Ériq tinmay şarildar, çakina özini maxtar. “Arık durmadan şırıldar, karaktersiz kendini över.” * Puçek adem çakina kişidin külüptu. “Boş insan, karaktersiz kişiye güler.” * Palvan nomusni oylaydu, çüpey qorqup zarlaydu. “Yiğit namusunu düşünür, aşağılık insan korkup ağlar.” * Çaqqan ikki aşar, rodupay bir. “Çevik iki aşar, beceriksiz bir.”

Çañ / tozan / tozundi / ğubar / boğunaq (UTMSİL, 236, 237)

“Toz”

Yaxşı attin çañ çıqmas. “İyi attan toz çıkmaz.” * Almasniñ culasini tozan tosalmas. “Elmasın ihtişamını toz kapatamaz.” * Şamal çıqmisa tozundi çıqmas. “Rüzgâr çıkmazsa toz olmaz.”

Çaňğa / lija (UTMSİL, 237)

“Kayak”

Altayda çaňğa téyliş ravaclanğan. “Altay’da kayakçılık arttı.” * Xelqaraliq çaňğa téyliş musabiqisi qışliq tenheriket yigininiñ muhim bir tarmiqi. “Uluslararası Kayak Müsabakası kış sporlarının önemli bir dalı.”

Çaňğıçi / lijnik (UTMSİL, 237)

“Kayakçı”

Çaňğıçi batur boluşı kérek. “Kayakçının cesur olması lazım.” * Xevp-xeterdin qorqqan yaxşı çaňğıçi bolalmas. “Kaza beladan korkan iyi kayakçı olamaz.”

Çaňğa saqal / bomba saqal (UTMSİL, 237)

“Gür sakallı”

Harviniñ astida bir bağ paxal, köyü yigit sorisiñiz çaňğa saqal (“yar-yar”din). “Arabanın altında bir bağ saman, yiğit sorarsanız kaba sakal.” * Bomba saqal kişi bombiyip turatti. “Gür sakallı kişi gürlüyordu.”

⁸⁵ Dalkavuklukla kötü kişilerin menfaatini kollayarak iyi insanlara haksızlık eden, dedikodu, gıybetle meşgul olan kişiler için kullanılır (UMTİL, 408).

Çaňgal / oçum / siqim (UTMSİL, 237)

“Avuç”

Böriniň ağızidin qutulup, yolvasniň çaňgılığa tutuldum. “Kurdun ağızından kurtulup, kaplanın avucuna düştüm.” * Vaqit oçumiňda turmaydu. “Vakit avucunda durmuyor.” * Siqip siqimini yalaydigan. “Sıkıp avucunu yalayan.”

Çaňgal salmaq / çaň salmaq (UTMSİL, 237, 238)

“Saldırmak, şiddet uygulamak”

Başqılarniň işiğa çaňgal salğan ademler axir meğlubiyetke uçraydu. “Başkalarının işine saldıran insanlar en sonunda mağlubiyete uğrar.” * Keçte térek tövide oltursam, bir cüp aşiq-meşuq keldi. Yigit közümqıla qızğa çaň saldı. “Gece kavak altında otururken bir çift sevgili geldi. Genç kıza saldırdı.”

Çala qorsağ / yérım aç-yérım yoq (UTMSİL, 238)

“Yarı aç yarı tok”

Çala qorsağ çamisidin kétidu. “Boş mide gücünden düşer.” * Birmunçe déhqanlar téxi hazırmu yérım aç-yérım toq kétivatidu, ularni yöleş kérek. “Birçok çiftçi bugün bile yarı aç yarı tok yaşıyor, onlara destek olmak gerek.”

Çalma / daňgal / kések / pampa / palpañ / pañpa (UTMSİL, 238)

“Kurumuş toprak, kesek”

Poqqa çalma atsaň, yüzüñge çaçrar. “Boka kesek atsan yüzüne sıçrar.” * Bir çalmida ikki paxtekni soqmaq. “Bir taşla iki kuş vurmak.” * Bir daňgalda ikki kepterni soqmaq. “Bir çamura iki güvercin sokmak.” * Daňgalni sanap bolgılı bolmas. “Çamuru saymak mümkün olmaz.” * Késeğ atqanğa eşek gem qılmas. “Toprak parçası atınca eşek umursamaz.” * Axtarmidin pampa tépilimaptu. “Nadastan çamur bulunamamış.”

Çalma kések qılmaq / térisini tetür soymaq / postiğa saman tiqmaq (UTMSİL, 238)

“İşkence etmek”

Uni çalma kések qılma bolidu. “Onu taşlasa olur.” * Hoşuñni tap, bolmisa téreñni tetür soyimen. “Aklını başına al, yoksa derini yüzerim.” * İşenmigin dostuñğa saman tiqar postuñğa. “Güvenme dostuna saman doldurur postuna.”

Çamğur / yaş (UTMSİL, 238, 239)

“Bir tür sebze. Kökü sivri ve yuvarlak olur, başı toprak altındadır.”⁸⁶

Çamğurniñ tebiiti höl issiq, uniñ öziqe qarığanda kökide ozuqluq maddilar köp bolidu. “Çamğurun yapısı nemli sıcaktır, kökünde besleyici maddeler çoktur.” * Çamğur Uygurlar üçün asasiy köktat. “Çamğur, Uygurların temel sebzesidir.” * Çamğur bolmığan bolsa, zağra yep, omaç içidiğan biçarilerniñ köpçilikini qara temretke bésip ketken bolatti. “Çamğur olmayınca mısır ekmeği yiyip un çorbası içen biçarelerin çoğu hasta oluyordu.”

Çavisini çitqa yaymaq / çuvutqusini yaymaq (UTMSİL, 239)

“İtibarını zedelemek, madara etmek”

U eblex bek köreñlep ketti, uniñ işlerini bilimen, vaqti kelgende çavisini çitqa yayimen. “O alçak çok kibirlendi, işlerini biliyorum, vakti geldiğinde madara edeceğim.” * Uniñ çovutqusini yéyiş vaqti keldi. “Onun kirli çamaşırlarını dökme zamanı geldi.”

Çay / ziyapet / bankit / kutéyil (UTMSİL, 239)

“Ziyafet, çay”

Aptonom rayonluq partkom, xelq hökümiti qurban héyt munasiviti bilen xelq sariyida çay berdi. “Özerk Bölge Parti Komitesi, Halk Hükümeti Kurban Bayramı münasebetiyle halk sarayında çay düzenledi.” * Govuyüen zuñlisi li piñ şahzade sixanukniñ şeripige ziyapet berdi. “Danıştay Başkanı Li Pin şehzade Sihanouk şerefine ziyafet verdi.”

Çayan / sériqéşek (UTMSİL, 239)

“Çıyan”

Yılan-çayan izdiseñ, qaziniñ görini aç. “Yılan, çıyan arıyorsan kadının mezarını aç.” * Sériqéşek çaqqanda derhal amal qiliş kérek, ölüm xevpi bar. “Çıyan soktuğunda hemen müdahale etmek lazım, ölüm riski var.”

Çay qoymaq / çay tutmaq (UTMSİL, 239)

“Af dilemek”

⁸⁶ Turp ve şalgam benzeri bir tür sebze.

Yarım barmığan toyga men sorimay baralmaymen, yarnıñ köñli bek nazuk, çay quyup alalmaymen. “Yârin gitmediği toya ben sormadan gidemem, yârin gönlü pek nazık, af dileyip gönlünü alamam.” * Çay tutsañ, kek yoqılıdu. “Af dilersen kin geçer.”

Çayxana / samavarxana (UTMSİL, 239, 240)

“Çayhane, çay ocağı”

Qeşqerde çayxanılar köp. “Kaşgar’da çayhaneler çok.” * Etigen a samavarxanida çay içtim. “Sabah o çay ocağında çay içtim.”

Çaydan / termos (UTMSİL, 240)

“Termos”

Çaydan hemme öyge lazım, çaydanniñ süyide çay demlise, çayniñ paydiliq maddilirini saqlap qalgılı bolidu. “Termos her eve lazım, termosun suyunda çay demlenirse, çayın faydalı maddeleri korunabilir.” * Şıncañ térmos zavuti Taşkentte ikki terep hemkarlaşqan térmos zavuti qurdi. “Sincan Termos Fabrikası, Taşkent’te iki tarafın iş birliğiyle termos fabrikası kurdu.”

Çaynimaq / köşimek (UTMSİL, 240)

“Çiğnemek, geviş getirmek”

Çaynimay yégen ağrimay öler. “Çiğnemedən yiyen hastalanmadan ölür.” * Çeçen yigit yılanniñ köşiginini tuyar. “Uyanık genç, yılanın geviş getirişini duyar.”

Çay içürmek / béşini bağlap qoymaq (UTMSİL, 240)

“Söz kesmek”

Çimengülge çay içürüp qoyduq, – dédi ana xuşal. “Çimengül’ün başını bağladık, dedi anne memnuniyetle.” * Patigülniñ béşini bağlap qoygılı xéli boldi, emdi toy tereddütini qilivatimiz. “Patigül’e söz keseli çok oldu, şimdi düğün hazırlığı yapıyoruz.”

Çet / yaqa / kanar / qir / girvek / aqse (UTMSİL, 240, 241)

“Kıyı, kenar, yan”

Çette işle, öyde ye. “Uzakta çalış, evde ye.” * Yekke bolup kétimiz, yer çétige yétimiz. “Tek başımıza gidiyoruz, yerin dibinde yatıyoruz.” * Derya yaqısında yür, turma. “Nehir kenarında yürü, durma.” * Alemniñ kanari yoq, bilimniñ çéki. “Dünyanın kenarı yok, bilimin sınırı.”

* Bilim zémininiñ qiri yoq. “Bilim sahasının sınırı yok.” * Girviki yoq ériqta su yéyilip aqıdu. “Kenarı olmayan arıqta su yayılıp akar.” * Aqse çin Xotenniñ çéti, çégrisi démeqtur. “Akse Çin, Hoten’in uzağı, kenarı demektir.”

Çek basmaq / yik basmaq (UTMSİL, 241)

“Mantıklı olmak (konuşma hakkında)”

Gep qılsañ, çek basidiğan gepni qil. “Konuşacaksan, mantıklı konuş.” * Səniñ bu gepliriñ çek basmaydu. “Senin bu sözlerin mantıklı değil.” * Uniñ gepliri yik basmaytti. “Onun sözleri mantıklı değildi.”

Çeksiz / bipayan / payansız / kerik (UTMSİL, 241)

“Sınırsız, uçsuz bucaksız, engin”

Ademniñ ömri çeklik, muşu çeklik vaqıt içide çeksiz işlarni qılğili bolidu. “İnsanın ömrü sınırlı, bu sınırlı zamanda sınırsız işler yapmak mümkün.” * Bir şolisi dilğa çüşken an, bilimenki, ilim bipayan. “Işığı kalbe düştüğü an, biliyorum ki ilmin sonu yok.” * Payansız dünyada payansız işlarni qılğili bolidu. “Sınırlı dünyada sınırsız işler yapılabilir.”

Çelpek / poşkal / quymaq / yit (UTMSİL, 241)

“Pişi”

Yumuşak yoğurulan hamurun yağda pişirilmesiyle yapılan yemek. Genellikle dinî ve geleneksel günlerde misafirlere ikram edilir.

Aç bilen toqniñ ariliqi yérım çelpek. “Aç ile tokun arası yarım pişi.” * Atamniñ ölgini anamğa yaraştı, poşkilini itlar talaştı. “Babamın ölmesi anama yaradı, pişisini itler kapıştı.” * Yémeymen dep turup, yetmiş quymaq yeptu. “Yemem deyip yetmiş pişi yedi.” * Nezirniñ yiti oxşaptu. “Ölü yemeği lezzetli olmuş.”

Çelle / qaliq / lempe / lapas / söre (UTMSİL, 241, 242)

“Çardak”

Tazğa mensep tegse çellide at çapar. “Kel statü kazansa çardakta at sürer.” * Qaliqtin çüşken yamğur taşni téşer. “Çardaktan damlayan yağmur taşı deler.” * Lempisi yoq saray, men qayan baray. “Kameriyesiz saray, ben nereye gideyim.” * Lapasta saqlığan mal igisini xuş qılar. “Çardakta saklanan mal, sahibini mutlu eder.”

Çem / ultañ (UTMSİL, 242)

“Ayakkabı tabanı”

Ötükke çem kérek, işqa pem. “Çizmeye taban gerek, işe zekâ.” * Özge yurtta sultan bolğuçe, öz yurtuñda ultañ bol. “Başka ülkede sultan olacağına kendi ülkende kösele ol.”

Çember / çembirek / halqa / daire (UTMSİL, 242)

“Halka, çember, daire”

Hurunga bir çember siziş üçün bir ay kétidu. “Tembele bir çember çizmek için bir ay lazım.” * Qehrimanlar munariğa gül çembirek qoyuldi. “Kahramanlar Anıtı’na çelenk koyuldu.” * Halqa bolup sama salduq. “Halka olup semah döndük.” * Bilimni keñ dairide al, birige köprek zen sal. “Bilimi geniş dairede ele al, birinin üzerinde daha çok düşün.”

Çeynek / çögün / çacuş / burnaç / küp (UTMSİL, 242)

“Çaydanlık, demlik”

Aq çeynekke çay qoysam, kök çeynekke dez ketti. “Beyaz çaydanlığa çay koysam, mavi çaydanlık çatladı.” * Çögün taşsa öz boynığa taşar. “Çaydanlık taşarsa kendi boynuna taşar.”

Çot / senpen (UTMSİL, 242)

“Hesap makinesi”

Çot sélişni bilivéliş zörür. “Abaküs kullanmayı bilmek zorunlu.” * Senpen bilgen hésabta adaşmas. “Abaküs bileninin hesabı şaşmaz.”

Çoşqa / toñguz / qariqulaq / xinzir (UTMSİL, 242)

“Domuz”

Çoşqa çoşqığa éytısa, çoşqa başqığa éytar. “Domuz domuza söylese, domuz başkasına söyler.” * Atisi atmiğan qoñguzni, balisi étiptu toñguzni. “Babası öldürmedi böceği, yavrusu öldürdü domuzu.” * Qariqulaqniñ qarni toymas. “Domuzun karnı doymaz.”

Çoğ / qoqas / çuçula / qoğ (UTMSİL, 243)

“Kor, köz, sıcak kül”

Çoğ kül astida yanar. “Kor kül altında yanar.” * Öz kömüçige çoğ tartmaq. “Kendi mangalına kül koymak.” * Qoqasqa dessivalgandek. “Sıcak küle basmış gibi (çok

korkmak).” * İkki çuçula bayavanda yanar, bir çuçula oçaqta öçüp qalar. “İki esi çölde yanar, bir esi ocakta sönüp gider.” * Otini öçürüp, qoğini qoymaq aqılñ işi emes. “Odunu söndürüp, közü koymak akıllı kişinin işi değıl.”

Çoğdan / sendel / otdan / mañgal / otqaş (UTMSİL, 243)

“Kül koyulup sıcaqlık elde edilen eşya”

Çoğdandiki çoğ – yalquni yoq ot. “Mangaldaki kül, alevi olmayan ateş.” * Sendel şaıxeyde qışliq ıssıqlıq alıdığan sayman. “Mangal Şangay’da yazın, kışın alınan eşya.” * Otdannıñ oti öçse, küli köçidu. “Mangalın ateşi sönse, küli gider.” * Mañgalğa maxtanma. “Mangala övünme.” * Otqaştın ot alma. “Meşaleden ateş alma.”

Çoqa / çoqça (UTMSİL, 243)

“Tepe, zirve”

Herqandaq çoqılar put bilen tüzliner. “Her tepe ayak ile düzleşir.” * Çoqçıyıp turgannıñ hemmisi çoqça emes. “Zirvede duran her şey zirvede değıldir.”

Çoqunmaq / siğınmaq / tivinmek / secde qilmaq / baş qoymaq / ayığığa baş qoymaq / ayığığa secde qilmaq / baş urmaq (UTMSİL, 243)

“Tapmaq, secde etmek, inanmaq, secde etmek”

Toluq ayğımu kündin artuq çoqunma. “Dolun aya bile güneşten fazla inanma.” * Teñrige siğınğan teñrige baqar. “Tanrı’ya inanan Tanrı’ya bakar.” * Teñrige tivinidu, şeytanga yélinidu. “Tanrı’ya inanır, şeytana yalvarır.” * Alladin başqığa secde qılış yoq. “Allah’tan başkasına secde edilmez.” * Baş qoymaq temedin bolidu. “Secde etmek arzuındır.” * Zalim hökümrannıñ ayığığa baş qoyğannıñ bésini al. “Zalim hükümrannın ayağında secdeye kapananın başını kes.” * Beziler çoñlarnıñ ayığığa secde qilğusi kélip kétidu, çünkü u mesep teme qilidu. “Bazıları büyüklerin ayağına secde etmek istiyor, çünkü statü talep ediyor..”

Çoka / koyza / çöküç (UTMSİL, 244)

“Yeme çubuğı”

Çöküç, Kumul ağızında kullanılır.

Koyza Çince: 筷子.

Bir tal çokini sundurmaq asan, bir top çokini sundurmaq tes. “Bir tane yemek çubuğunu kırmak kolay, bir sürü yemek çubuğunu kırmak zor.” * Koyza tutuşni bilmeydiğan sey yéyelmeydu. “Çubuk tutmayı bilmeyen sebze yiyemez.”

Çokan / cuvan / sékilek / quzuz (UTMSİL, 244)

“Evli genç kadın, civan”

Oğluñ çoñ bolsa yigit bolar, qiziñ çoñ bolsa çokan. “Oğlun büyüyünce yiğit olur, kızın büyüyünce civan.” * Avu çokanniñ halini, ötükümniñ nalini. “O civanın halini, çizmemin sesi.” * Taşlap qaçidiğan qız bar, élip qaçidiğan cuvan. “Bırakılacak kız var, alınacak kadın.” * Çırağniñ öckini boranğa gem bolmas, yigitniñ ölgini cuvanğa. “Ateşin sönmesi fırtınayı endişelendirmez, yiğidin ölmesi genç kadını.” * Çéçen sékilekni oçaq béşida sina. “Hızlı kadını ocak başında sina.”

Çoñ / zor / yoğan / katta (UTMSİL, 244)

“Büyük”

Çoñniñ derdi çoñçe. “Büyüğün derdi büyük olur.” * Çoñniñ eqli çoñ. “Büyüğün akli büyük olur.” * Zorniñ zorluqı bar. “Büyüğün saygınlığı var.” * Yoğan sozular, inçike üzüler. “Büyük esner, ince kopar.” * Katta işikniñ ülgücimu katta. “Büyük kapının anahtarı da büyük.”

Çoñ-kıçık / uluğ-uşşaq / katta-kıçık (UTMSİL, 244)

“Büyük küçük, genç yaşlı”

Çoñ-kıçık, uluğ-uşşaq hemme yiğildi. “Büyük küçük, genç yaşlı herkes toplandı.” * Katta-kıçık hemme bayram qilidu. “Genç yaşlı herkes bayram yapıyor.”

Çoñluq / zorluq / yoğanliq / kattilik (UTMSİL, 245)

“Büyüklik, azamet”

Mozay qoruuqa çoñluq qilar. “Buzağı kazığa büyüklik yapar.” * Zorluq eqilliq dégenlik emes. “Büyüklik, akıllılık değil.” * Yoğanliq qéliptin emes. “Büyüklik şekilden olmaz.” * Kattiliq kattibaştin uluğ. “Azamet liderden büyük.”

Çoñ sözlimek / yoğan sözlimek / çoñ gep qilmaq / yoğan gep qilmaq (UTMSİL, 245)

“Büyük konuşmak”

Çoñ sözligen puşman qilidu. “Büyük söz söyleyen pişman olur.” * Yoğan sözlep tapqiniñ şumu? “Büyük söz söyleyip elde ettiğin bu mu?” * Çoñ gep qilguçe, çoñ iş qil. “Büyük söz söyleyeceğine büyük iş yap.” * Hürmetke sazaver bolsañmu, çoñ gep qilma. “Saygın olsan da büyük söz söyleme.”

Çoñçi / yoğançi / menmençi (UTMSİL, 245)

“Kibirli, mağrur”

Çoñçiniñ çoñçuluqı birdemlik. “Kibirlinin büyüklenmesi bir anlık.” * Yoğançi yoğançidin qorqıdu. “Kibirli, kibirliden korkar.” * Menmençi hakavurluqniñ inisi. “Kibirli, mağrurun kardeşi.”

Çoñçiliq / yoğançiliq / menmenlik (UTMSİL, 245)

“Kibirlilik, mağrurluk”

Çoñçiliq qılsañ, camaettin ayrılisen. “Kibirlenirsen, toplumdan uzaklaşırın.” * Yoğançiliq apet tapıdu. “Gurur, afet getirir.” * Menmenlik “men”din çıqqan. “Mağrurluk, ‘ben’den çıkar.”

Çoñaymaq / zoraymaq / yoğınimaq (UTMSİL, 245)

“Büyümek”

Qurt suda köpiyer, yamanliq hurunluqta çoñıyar. “Kurt suda çoğalır, kötülük tembellikte büyür.” * Zoriğa zorayğan uzunğa barmaydu. “Zorlukla büyüyen çok gitmez.” * Yoğiniğan derex ildamraq sunıdu. “Büyüyen ağaç hızla kırılır.”

Çoñqur / téren / oy / teriñ / gün / tütrüm (UTMSİL, 246)

“Derin”

Çoñqur deryaniñ şavquni az. “Derin nehrin gürültüsü az olur.” * Ériq şıldirlar, téren köl cim turar. “Arık şırıldar, derin göl sakindir.” * Tağdin égiz, déñizdin téren. “Dağdan yüksek denizden derin.” * Bilmigen yerniñ oy-çoñquri tola. “Bilinmeyen yerin derinliği çok.” * Teriñ teñiz – téren déñiz. “Derin deniz”

Çoñqurluq / térenlik (UTMSİL, 246)

“Derinlik”

Qanaş köliniñ hecimi 44.78 kvadrat kilometr, çoñqurluqi 188.5 métr, otturiçe çoñqurluqi 120.1 métr. “Ganj Nehri’nin hacmi 44.78 km², derinliqi 188.5 metre, ortalama derinliqi 120.1 metredir.” * Térenlik béliq üçün paydiliq. “Derinlik balık için yararlı.”

Çoyla top / ténnis / vañçur (UTMSİL, 246)

“Tenis”

Cuñgo mahiri Li Fañ 1991-yıl 4-avğust sétsiliye arilida ötküzülgen xelqara ayallar çoyla top musabiqisida çimpyonluqqa érişken. “Çinli usta Li Fan 4 Ağustos 1991 yılında Sicilya Adası’nda düzenlenen uluslararası kadınlar tenis müsabakasında şampiyonluğa ulaştı.”

Çuvumaq / titmaq (UTMSİL, 246)

“Parçalamak, çözmek, didiklemek”

Maşina détalirini çuvudum. “Makine parçalarını söktüm.” * Yuñni titip, yumşaq qilip, yotqanga salsa, yotqan issiq hem yumşaq bolidu. “Yünü didikleyip yumuşatıp, yorgana koyarsa, yorgan sıcak ve yumuşak olur.”

Çöp / nérin / beş barmaq (UTMSİL, 247)

“Baş parmak (yemek)”

Ufak doğranan et ile kesilen hamur, soğan ve baharatlar karıştırılarak yapılan yiyecek.

Atuşniñ çöpi oxşisa yaxşı tamaq. “Atuş’un beş parmağı iyi yapılırsa güzel yemek.” * Qırğiz kiçikkine göş tapsila nérin qilidu. “Kırğiz küçücük et bulsa beş parmak yapar.” * Qazaqniñ beş barmiqi – tamaqniñ qaymiqi. “Kazak’ın beş parmağı, yemeğin şahı.”

Çökmek / çömmek / ğerq bolmaq (UTMSİL, 247)

“Çökmek, batmak, dalmak, suya girmek”

Ğerq bolmaq batıp kaybolmak anlamındadır.

Heqiqetni çöktürimen deyiş altunni suda leylitimen dégenge oxşaş. “Hakikati gömeceğim demek, altını suda yüzdüreceğim demeye benzer.” * Suğa çökken hayat qalmas. “Suya batan canlı kalmaz.” * Heqiqet otta köymes, suda ğerq bolmaq. “Hakikat ateşte yanmaz, suda batıp kaybolmaz.”

Çögilimek / aylanmaq / pirqirimaq (UTMSİL, 247)

“Dönmek, dolaşmak”

Eceb birzaman boldi, alem çögiley deydu, yürektiki zerdab su qanğa örüley deydu. “Acayip bir zaman oldu, dünya dönüyor diyor, yüreği acılar içinde diyor.” * Tügmen bir aylanguçe, igisi miñ aylinar. “Değirmen bir dönünce sahibi bin döner.” * Yer aylinidu, ermu aylinidu. “Yer döner, er de döner.” * Pırqırap keldim, hécnéme körmidim. “Dönüp geldim, hiçbir şey görmedim.”

Çöl / deşt / bayavan / cezire / gobi / say / qir / dala / sehra / qumluq / öñ / yazi (UTMSİL, 247, 248)

“Çöl, bozkır, sahra, vadi”

Biri çöl, biri gül. “Biri çöl, diğeri çiçek.” * Çölge yamğur yaxşı, yomdanga çamğur. “Çöle yağmur iyi, mantıya şalgam.” * Deşt-bayavanda ussuz qalmığan suniñ qedirini bilmes. “Çölde susuz kalmayan suyun kıymetini bilmez.” * Ceziride ceren tut. “Çölde geyik yakala.” * Gobida giyah yoq. “Çölde ot yok.” * Paydisi yoq baydin süyi yoq say yaxşı. “Faydasız zengindense susuz vadi daha iyidir.” * Dalida ösken mehellige könmes. “Bozkırda yaşayan mahalleye alışamaz.” * Sehraniñ bégi bolğuçe, şeherniñ iti bol. “Sahranın beyi olacağına şehrin köpeği ol.” * Qumluqtin öteligen qumdin qorqmaydu. “Çölden geçebilen kumdan korkmaz.” * Teklimakan qumluqiniñ otturisdin taşıyol yasaldı. “Taklamakan Çölü’nün ortasına otoyol yapıldı.” * Yazıda böre ölse, evde it bağırtısur. “Bozkırda kurt ölse evde köpeğin bağırtısur.”

Çüçümel / çüçük / aççıq-çüçük / çivşagut (UTMSİL, 248)

“Ekşi”

Çüçümel ussuluq tamaqni siñduridu. “Ekşi içecek yemeği sindiriyor.” * Çüçük alma yéyişlik bolidu. “Ekşi elma lezzetli olur.” * Aççıq-çüçük méve tatlıq mévidin yaxşı. “Ekşi meyve, tatlı meyveden daha iyi.”

Çüş / qiyam / péşin (UTMSİL, 248)

“Öğle”

Exmeqniñ eqli çüştin kéyin kéler. “Ahmağın akli öğleden sonra gelir.” * Qiyam vaqtida kün nuri tik çüşidu. “Öğle vaktinde güneş ışığı dik iner.” * Péşin namizi qaza bolmisun. “Öğle namazı kazaya kalmasın.”

Çüle / culap / gulap / méve süyi / kamut / moris (UTMSİL, 248)

“Hoşaf”

Çüle adem üçün paydiliq. “Hoşaf insan için faydalıdır.” * Culap iç cevlan qıl. “Hoşaf iç, canlan.” * Çimende éçilsa qançe taza gül, tizilip gulapqa alar yol. “Yeşillikte açılrsa ne kadar taze çiçek, dizilip meyve suyu olmaya yol alır.” * Méve süyi hazır köpiyip qaldi. “Meyve suyu yaygınlaştı.””

Çümbel / çümbet / perence / pürkençe / yaşmaq (UTMSİL, 248, 249)

“Peçe”

Çümbel tartış barganséri azaydı. “Peçe çekmek gittikçe azaldı.” * Çümbet ayallar üçün apət. “Peçe kadınlar için facia.” * Perencini taşla, nomusni saqla. “Peçeni kapat, namusunu koru.” * Pürkençe sapliqniñ belgisi emes. “Nikap, saflığın göstergesi değil.”

Çümüle / maya / qumrisqa (UTMSİL, 249)

“Karınca”

Çümülige bir çine su okyan. “Karıncaya bir kâse su okyanus.” * Bir çümüle uvisi bir toğanini yoq qılar. “Bir karınca yuvası bir barajı yok eder.” * Çümüle öz éğırlığığa qariğanda on hesse éğir nersini söriyeleydu. “Karınca kendi ağırlığından on kat fazla ağır şeyi sürükleyebilir.”

Çünkü / sevebi / sevebi şüki / ziraki / niçükki / némişqa déseñ (UTMSİL, 249)

“Çünkü, zira”

***Ziraki ve niçükki** klasik edebiyatta karşımıza çıkar. Bugün kullanımdan düşmüştür.*

İlimsiz qazini “eşek” deme, çünkü bu eşekke töhmet. “Cahil kadıya “eşek” deme, bu eşeğe iftiradır.” * Men toyğa barmaymen, sevebi éniq, saqlıqım yoq. “Ben düğüne gitmiyorum çünkü iyi değilim.” * Bazargâ barmidim, sevebi şüki, héç nerse almaymen. “Pazara gitmedim çünkü hiçbir şey almıyorum.” * Yazda oruqlap kétimen, némişqa déseñ, issiqqa çidimaymen. “Yazın zayıflıyorum, neden dersin, sıcağa tahammül edemiyorum.”

Çéçek / qizil (UTMSİL, 249)

“Çiçek, kızamık”

Çéçekte çéqilmigen qizilda öler. “Çiçekte aşılınmayan kızamıkta ölür.” * Çoqur démeñler çéçekniñ izi. “Çopur demeyin, çiçek izi.” * Çéçek çekiş çéçektin saqlaydu. “Çiçek aşısı olmak, çiçekten korur.” * İnsaniyet çéçek bilen qizilni ünümlük çeklep, insaniyetni késel

azabidin saqlidi. “İnsanlık çiçek ile kızamığı etkili bir şekilde kontrol altına alıp, insanlığı hastalık azabından kurtardı.”

Çérkav / butxana / si / çaidan / sañram (UTMSİL, 250)

“Mabet, tapınak, ”

Si Çince: 祠, 寺

Çérkavğa barganniñ evliya boluşı natayin. “Mabede giden evliya olmaz.” * Butxaniniñ çéqilginini çaqqan biler. “Tapınağın kırıldığını kıran bilir.”

Çéqıq / sunuq (UTMSİL, 250)

“Kırık”

Çéqıq eynek kargı kelmes. “Kırık cam işe yaramaz.” * Sunuq saqtin külüptü. “Kırık, sağlama güler.”

Çéqılmaq / sunmaq (UTMSİL, 250)

“Kırılmak, parçalanmak”

Çéqılğan eynek ornığa kelmes. “Kırılan cam eski haline dönmez.” * Baş sunsa bök içide, qol sunsa yeñ içide. “Baş kırılrsa börk içinde, kol kırılrsa yen içinde.” * Ötmeydiğan ömür yoq, sunmaydiğan tömür yoq. “Geçmeyen ömür, parçalanmayan demir olmaz.”

Çéqım / çaqu / yoñağ (UTMSİL, 250)

“Yalan haber, iftira, jurnal”

Çéqımğa ketken naheqçiliqniñ nahéqi. “İftiraya uğrayan haksızlığının haksızı.” * Çaqu hökümranniñ puqrani azablışınıñ bahanı. “İftira iktidarın halka eziyet etmesinin bahanesi.”

Çéqımçı / suxençi / aliqağa / inkasçı / şupur égiz / numşı (UTMSİL, 250)

“Dedikoducu, kovcu”

Çéqımçıniñ siliq gépige işenme. “Kovcunun tatlı sözlerine güvenme.” * Qerzdarniñ közi yaman, suxençiniñ sözi. “Borçlunun niyeti kötü, dedikoducunun sözü.” * Bu gepni saña qaysi aliqağa yetküzdü? “Bu sözü sana hangi dedikoducu ulaştırdı?” * İnkasçı – yéñi çıqqan çéqımçı. “Gıybetçi, yeni çıkan dedikoducu.” * Şupur égizdin xuda saqlisun. “Dedikoducudan Allah korusun.”

Çékit / toçka / nuqta / çekik (UTMSİL, 251)

“Nokta”

Çékit urmaq / qara çekivalmaq / xetçük salmaq (UTMSİL, 251)

“Birisini cezalandırmak için önceden belirlemek.”

“Medeniyet inqilabi”da u maña çékit urğaniken, kéyin melum boldi. “Kültür Devrimi”nde u bani mimlemişti, sonra ortaya çıktı.” * Qara çekivalğan bolsa, qaridin qutulmaq tes. “Kara listeye alınırsa bundan kurtulmak zor.” * İlgiri hoquqdarlar öziğe “boysunmigan”largə tizimlikte xetçük sélip qoyidiğan. “Eski iktidarlar kendilerine “boyun eğmeyen”leri kara listeye alıyormuş.”

Çékip baqmaq / tomurini tutup baqmaq / yürükige qol sélip baqmaq (UTMSİL, 251)

“Fikrini, düşüncesini öğrenmeye çalışmak.”

Hürnisaxan qilgili qiliq tapalmay, gep egitip, qizini çekip baqti. “Sevinçten havaya uçan Hürnisahan, lafı dolandırıp kızının ağzını aradı.” * Tomurini tutup baqsam, yéqin kélidiğandek emes, “yaq” dep turuvalidu. “Ağzını yoklayınca uzlaşacak gibi olmadığını anladım, ‘hayır’ deyip duruyor.” * Qandaq maqul dédimu, yürükige qol sélip baqmamsen? “Nasıl kabul etti, ağzını yoklamadın mı?”

Çéçek çıqmaq / tük çıqmaq / çigit çaqmaq / pistan çaqmaq (UTMSİL, 251, 252)

“Engelle karşılaşmak, şanssızlık olmak”

İş mañsa çéçek çıqmay muşu pétı, téximu güzel bolidu aqiviti. “Bir engelle karşılaşmayıp iş ilerlerse o zaman daha da güzel olacak sonu.” * Séniñ toy işiñğa tük çıqip qaptu. “Senin düğün işinde bir aksilik çıktı.” * İşimiz bir obdan yürüşüp kétivatatti, néme boldi, tosattin çigit çéqip qaldi. “İşimiz çok iyi bir şekilde gidiyordu, ne oldu, aniden aksilik çıktı.” * Pistan çaqmisila, işimiz qerelide pütidu. “Bir problem olmazsa işimiz zamanında bitecek.”

Çékisige tañmaq / péşanisige tañmaq / béşiğa kiymek / çékisige qisivalmaq (UTMSİL, 252)

“Gösteriş yapmak, hava atmak, kendini değerli göstermek”

Ale puluñni çékeñge tañ. “Al paranı, gösteriş yap.” * Boldi, u némisini péşanisige téñivalsun, men almaymen. “Tamam, o havasını atsın, ben almayayım.” * Özün béşiñğa kiy, maña

lazimi yoq. “Sen havanı at, bana lazım değıl.” * Şu coriñizni çekiñizge qisivéliñ. “Şu eşinizi el üstünde tutun.”

Çéklik / kozirik (UTMSİL, 252)

“Şapka, başlıkların ön kısmı, terek”

Şepkeñniñ çekiligi bek çoñ bolup kétiptu. “Şapkanın tereğı çok büyük olmuş.” * Kepkiniñ koziriki aptaptin saqlaydu. “Şapkanın tereğı güneşten korur.”

Çégra / pasil / hudut (UTMSİL, 252)

“Sınır, hudut”

Şıncañ sabıq sovét ittipaqı, Moñğuliye, Hindistan, Pakistan, Afğanistanlar bilen çégrilnidu, omumiy çégra siziqi 5379 kilométr. “Sincan, Eski Sovyetler Birliğı, Moğolistan, Hindistan, Pakistan, Afganistan ile sınırdır, genel sınırı 5379 kilometredir.” * Zéminimizniñ şimali pasili östeñ, cenubiy pasili say... “Topraklarımızın kuzey sınırı nehir, güney sınırı vadi...” * Yézılarnıñ huduti éniq bolmığan caylarda pat-pat talaş-tartış bolup qalidu. “Köylerin hududu açık olmayan yerlerde sık sık tartışmalar çıkıyor.”

Çéniqmaq / tavlannaq (UTMSİL, 252, 253)

“Çelikleşmek, güçlenmek, sağlamlaşmak, dayanıklı olmak”

Yaşlıqıda çéniqqan qériğanda çidaşlıq bolar. “Gençliğinde kendini geliştiren yaşlandığında sağlam olur.” * Tömür tavlastın, at miniştin. “Demir tavından, at binişinden.” * Tavla yumran téniñni, öginip herbiy hünerni. “Güçlendir yumuşak vücudunu, öğrenip her bir hünéri.” * Aptap yerni tavlaydu, capa erni tavlaydu. “Güneş toprağı güçlendirir, cefa eri.”

Çénimek / qarığa almaq / qorulğa almaq (UTMSİL, 253)

“Nişan almak”

U multıqını betlep, düşmenge étiş üçün çénidi. “O tüfeğini doldurup düşmana atmak için nişan aldı.” * U şu an kétivatqan cerenni qarığa aldı. “O şimdi yürüyen ceylana nişan aldı.” * Düşmenler kélivatatti, hemmimiz derhal qorulğa alduq. “Düşmanlar geliyordu, hepimiz derhal nişan aldık.”

Çıdam / berdaşlıq / berdem / subat (UTMSİL, 253)

“Tahammül, metanet”

Çidamniñ özi aççıq, mévisi tatlıq. “Sabrın kendisi acı, meyvesi tatlı.” * Çidam qabiliyettin ela. “Sabır, yetenekten önemli.” * Berdaşlıq – xuşallıqniñ açquçı. “Metanet, mutluluğun anahtarı.” * Berdem bolsañ, barini yéñisen. “Dayanırsan herkesi yenersin.”

Çidimaq / paylimaq / berdaşlıq bermek / tözmek / sermek / küymek (UTMSİL, 253)

“Dayanmak, tahammül etmek, sabretmek”

Düşminiñ capa salsa çidaşni bil. “Düşmanın eziyet etse de sabretmeyi bil.” * Atniñ tepkinige at çidaydu. “Atın tepmesine at dayanır.” * Çidiğanga çıqargan, göş bilen yağni pulğa alğan. “Sabredince yükselmiş, et ile yağı paraya almış.” * Çidimasniñ öyi paylimasniñ qéşida. “Sabırsızın evi dayanıksızın yanında.” * Berdaşlıq bériş – yaxşı xislet. “Sabretmek, iyi huy.” * Qiyinçılıqqa tözgen utidu. “Zorluklara sabreden kazanır.”

Çırağ / lampa / şam / panar / panus / yula (UTMSİL, 254)

“Lamba, kandil, mum, fener”

Çırağ tuvi qarañgu. “Lambanın dibi karanlık.” * Herkimniñ çiriğiniñ yoruqı özige çüşer. “Herkesin lambasının ışığı kendisine düşer.” * Sen çırağni körelmiseñ, çırağ bilen néme körüsen? “Sen lambayı göremiyorsan lamba ile ne göreceksin?” * Şam xeqni yorutar, özini yoq qılar. “Mum başkalarını aydınlatır, kendini yok eder.” * Ademniñ hayati xuddi şamdek baştın axırğıçe nur çéçip turuşı kérek. “İnsanın hayatının tıpkı kandil gibi baştan sonra ışık saçması lazım.” * Panar kéçiniñ küni. “Fener, gecenin güneşi.”

Çırağpay / şamdan (UTMSİL, 254)

“Mumluk, şamdan”

Çırağpayda çay içken çéçenni körüñ. “Mumlukta çay içen akıllıya bakın.” * Şamniñ körki şamdan bilen. “Mumun güzelliği şamdanla birlikte.”

Çiray / yüz / bet / didar / meñz / ruxsar / ter / telet / ept / beşire / öñ / hösn / reptar / çéhre / körüm / körk / qiyapet / camal / tús / aytin (UTMSİL, 254, 255)

“Yüz, sima, çehre, surat”

Çiray asan özgirer, şepqet meñgü saqlınar. “Yüz kolay değışir, şefkat kalır.” * Çiray köydürer, xulq söydürer. “Yüz yakar, huy sevdırır.” * Çiray körüp hal sora. “Yüz görüp hal sor.” * Çirayığa çay quyup içkili bolmas. “Yüzüne çay koyup içilmez.” * Adem körki yüz, yüz körki köz. “İnsanın süsü yüz, yüzün süsü göz.” * Béti edeb körmigen, kötü teret. “Yüzü

edep, götü taharet görmemiş.” * Dem geniymet, didar geniymet. “Nefes ganimet, yüz ganimet.” * Şahzade melikiniñ ruxsarini bir körüpla aşiqiy biqarar boptu. “Şehzade, prensesin yüzünü görüp aşkıyla sersemlemiş.” * Teri yamanniñ méhri yaman. “Yüzü çirkin olanın mehri az olur.” * Déñizni kozida ölçigili bolmas, ademni eptidin bilip bolmas. “Deniz testiyle ölçülmez, insan yüzünden bilinmez.” * Beşrisi setniñ qiliqi yaman boluşı natayin. “Yüzü çirkin olan herkes huylu olmaz.” * Osmanniñ qiziniñ öñi bar. “Osman’ın kızı güzel.” * Eynekke qarığanga hösn qétilmas. “Aynaya bakana güzellik katılmaz.” * Mertive ademge hösn qoşmaydu, adem mertivige hösn qoşıdu. “Mertebe insana güzellik vermez, insan mertebeye güzellik verir.” * Ömür öter, hösn öçer. “Ömür geçer, çehre solar.” * Çéhre özgirer, şepqet saqlinar. “Yüz değışir, şefkat kalır.” * Söz körki maqal, er körki saqal. “Sözün güzelliğı atasözü, yüzün güzelliğı sakal.” * Semimiy sirtqi qiyapet nurgun kemçilikni yépip turidu. “Samimi görünüş, sayısız kusuru örter.” * Alemde her künde bar zaval, ebediy qalmaydu bu hösn-camal. “Dünyada her gün var zeval, ebedi kalmaz bu cema.”

Çirayliq / güzel / körkem / uz / ay camal / gül camal / ay yüzlük / sahibcamal / ay dese ay emes, kün dese kün emes / ay dese ağzi bar, kün dese közi bar / qırqış / acep / tuz / köşek (UTMSİL, 255)

“Güzel, gösterişli”

Çirayliq çirayliq emes, söygen çirayliq. “Güzel güzel değıl, sevdiğin güzel.” * Çirayliq qiz baldur tozar. “Güzel kız çabuk solar.” * Güzel nam güzel çiraydin ela. “İyi nam, güzellikten ala.” * Körkemniñ körki bar. “Güzelin güzelliğı var.” * Uz ozidu. “Güzel, öne çıkar.” * Az qıl, uz qıl. “Az yap, güzel yap.” * Ay camal, ay yüzlük, gül camal ay ve gülge oxşıtıştin hasil bolğan. “Ay yüzlü, gül cema, ay ve gül benzetmesinden çıkmış.” * Teyvende bultur sahibcamal qiz tallaş bolup ötti. “Tayvan’da geçen yıl güzellik yarışması düzenlendi.” * Şahzade ay dese ay emes, kün dese kün emes qizni körüp hoşidin ketti. “Şehzade, ay dese ay değıl, güneş dese güneş değıl, çok güzel kızı görünce aklı gitti.” * Padişahniñ ay dese ağzi bar, kün dese közi bar bir qizi bar iken. Yıraq-yéqindiki şahzadiler aşiqiy biqarar bolup yürüşidiken. “Padişahın ay dense ağzi var, güneş dense gözü var, çok güzel bir kızı varmış. Yakındaki uzaktaki bütün şehzadeler aşından sersem olmuş.”

Çirayliq / güzellik / uzluq (UTMSİL, 255)

“Güzellik”

Çiraylıqlıqıdın yaxşı emes, yaxşılıqdın çiraylıq. “Güzel olduğu için iyi değil, iyi olduğu için güzel.” * Güzellik köñülge xuşallıq bexş étidu. “Güzellik kalbe huzur verir.” * Bu xənimniñ uzluqi, aptapta qaptu tuzluqi. “Bu kızın güzelliği, dışarda kaldığı tuzluğu.”⁸⁷

Çişligek / çaqqaq (UTMSİL, 255, 256)

“Dişleyen, ısırın”

Çişligek it çişni körsetmes. “Isırın köpek dişini göstermez.” * Çaqqaq ot yuluvetseñmu çaqudu. “Isırgan otu yolsan bile ısırır.”

Çişlimek / çaqmaq / qapmaq / isirmaq (UTMSİL, 256)

“Dişlemek, sokmak, ısırmaq”

Öz çişniñ öz tiliñni çişlepmu qoyar. “Kendi dişin, kendi dilini bile ısırır.” * Kembeğel töge minsimu it çişler. “Fakir deveye binse de köpek yer.” * İtni çişlimeydu déme. “Köpeğe ısırmas deme.” * Çayanni çaqmaydu déme. “Akrebe sokmaz deme.” * Yılan çaqqan ala yiptin qorqar. “Yılan ısırın ala ipten korkar.”

Çişi / urğaçi / mada / zuvecce (UTMSİL, 256)

“Dişi”

Gemsiz kişi bolmas, erkeksiz çiş. “Gamsız kişi, erkeksiz dişi olmaz.” * Çiş pil uzaqta tuğqini bilen, tuğut iqtidarını yoqatmaydu. “Dişi fil uzun süre arayla doğum yapmasına rağmen doğurma kabiliyetini kaybetmezler.” * Urğaçi öçke şox kélidu. “Dişi deve huysuz olur.” * Mada eşek bolsimu bolsun. “Dişi eşek olsa da olur.”

Çiğir yol / yalguz ayağ yol (UTMSİL, 256)

“Patika”

Méñip-méñip bir çéğir yolğa çüştüq, bir-birlep méñişqa toğra keldi. “Yürüye yürüye bir patikaya çıktık, tek tek yürümeye mecbur kaldık.” * Yalgur ayağ yolda kétivétip bir borige uçraptu. “Patikada yürürken bir kurtla karşılaşmış.”

Çiqan / qoñıyoğan / gélvirek (UTMSİL, 256)

“Çıban”

⁸⁷ Güzel ama beceriksiz, dağınık kızlar için kullanılır.

Çıqan çiqidiğan yérini sendin sorımaydu. “Çıban çıkacağı yeri sana sormaz.” * Qoñıyoğan qanniñ buzuluşidin dérek. “Çıban, kanın bozulduğuna işaret.” * Ğelvirek çiqqan yerde iz qalduridu. “Çıban çıkan yerde iz kalır.”

Çiqışqaq / eltek (UTMSİL, 257)

“Arkadaş canlısı, dışa dönük”

Çiqışqaq adem hemmige yaqıdu, birdemdila çiqışıp kétidu. “Arkadaş canlısı insanı herkes sever, insanlarla hemen anlaşır.” * Eltek bolsañ, ermek tapisen. “Girişken olursan eğlence bulursun.”

Çile / guñ / şiver (UTMSİL, 257)

“Gübre”

Çile-qotan qığı. “Çile, ağıl gübresi.” * Guñ – kona mal qorusı qığı. “Gun, eski hayvan ağılı gübresi.” * Şiver – éğıl qığı. “Şiver, ahır gübresi.”

Çilge / soyma / oynığuç / xemek (UTMSİL, 257)

“Kavunun erken olgunlaşan cinsi”

Çilge terseñ, çenep ter. “Kavun toplayacaksan dikkat ederek topla.” * Soymañ neççe pul, özemğu yémeymen, nevremge alğaç kétéy dévidim. “Kavun ne kadar, ben yemiyorum, torunuma alayım dedim.” * Oynığuç obdan néme yazlıqı bar, küzlüki yoq, yéñi yar obdan néme ağzıda bar. “Kavunun daha iyisi neden yazın var, sonbaharda yok, yeni yar neden ağzında var.” * Bir pelekte miñ xemek. “Bir asmada bin kavun.”

Çillımaq / éytmaq / çaqırmaq / carlamaq (UTMSİL, 257)

“Davet etmek, çağırmaq”

Dost çillisa qalma, düşmen çillisa barma. “Dost davet ederse durma, düşman davet ederse gitme.” * Éytmaqniñ éti uluğ. “Davet edilmek değerli.” * Çaqrığan yerdin qalma, çaqırmağan yerge barma. “Çağrıldığın yerden kalma, çağırılmadığın yere gitme.”

Çilim / gañza / turupka (UTMSİL, 257)

“Pipo”

Çilimni tartqiniñ – tavutuñğa yatqiniñ. “Pipo içmen, tabutunda yatman.” * Ğañza çekkeniñ içimu köyidü, pulimu köyidu. “Pipo içenin içi de yanar parası da yanar.” * Turupkañni taşla. “Piponu bırak.”

Çimalta / göcey (UTMSİL, 258)

“Sargı, dolak, getr”

Askerler daha çok kullanır.

Çimalta putni çin tutidu, çuvulup ketse, putqa capa salidu. “Dolak bacağı sıkıca sarar, gevşese bacağa eziyet eder.” * Göciyiñni orival - de, işiñğa mañ. “Dolağını sar da işine git.”

Çimçilaq / çimeltek / çimit (UTMSİL, 258)

“Serçe parmak; küçük, basit, az”

Çimeltek İli, cimit Hoten ağzında kullanılır.

U çimçiliqni çiqirip, Çavar Axunniñ naçar adem ikenlikini bildurdi. “O serçe parmağını kalırıp, Çavar Ahun’un kötü bir adam olduğunu bildirdi.”

Çine / piyale / sirkaye / apqur / gerdin / siğraq / həcir / ğedira (UTMSİL, 258)

“Kâse”

Bir çine aş yéyişke bir çine ter tök. “Bir kâse yemek yemek için bir kase ter dök.” * Déñizğa bir piyale su qoyuş – bihude avarigerçilik. “Denize bir kâse su koymak beyhude iş.” * Sirkaye bolsimu siriñni éytma. “Kâseye bile sırnı söyleme.” * Apqur, apqurda çay keldi, dastixanğa vay boldi. “Kâse, kâsede çay geldi, sofraya vay geldi.” * Gerdin çine, etken çay, yağlıq toqaç, qorsaqa aç. “Büyük kâse, sütü çay, yağlı ekmek, karın aç.”

Çivin / qarasiñek (UTMSİL, 258, 259)

“Sinek”

Qarasiñek Lopnor ağzında kullanılır.

Çivin Hoten ağzında sivrisinek anlamındadır.

Çivin “töt ziyandaş”tin biri. “Sinek, dört zararlıdan biri.” * Çivinni körgeñ yerde öltür. “Sineği gördüğün yerde öldür.”

X

Xapa / renc / malal / çimar / övke (UTMSİL, 260)

“Kederli, mahzun, gücenme, kırılma”

Xapa qılsañ dostuñni, xuş qılarsen düşminiñni. “Üzersen dostunu, mutlu edersin düşmanını.”

* Aqılğa pes adem körsetse capa, köp elem çekmisun, bolmisun xapa. “Akılsız adam eziyet ederse, çok acı çekmesin, üzülsün.” * Ğem tığını dost atsa, aña renc yoq. “Gam bıçağını dost atsa, ona gücenmek yok.” * Qısqa sözleş tarixiy yaxşı haldur, köp sözleş hemişe dilğa malaldur. “Az konuşmak iyidir, çok konuşmak her zaman dile yükür.”

Xapa bolmaq / rencimek / ağrinmaq / malal bolmaq (UTMSİL, 260)

“Kederlenmek, gönlü kırılmak, üzülmek”

Xapa bolmañ, xiyal basıdu. “Üzülmeyin, düşünüyor.” * Yette yéşini esliter, yetmiş yéşidin rencişer. “Yedi yaşını hatırlar yetmiş yaşından sızlanır.” * İştin kéyinki renciş vaqti ötken yamğur. “İşten sonraki üzüntü, yağıp bitmiş yağmur.” * Kemter sevenlikni untumas, meğrur xeqtin ağritar. “Alçakgönüllü hatasını unutmaz, kibirli insanları incitir.”

Xapığan / sepra (UTMSİL, 260)

“Üzüntü, sinir”

Xapığan başta eqil turmaydu. “Sinirli kafada akıl durmaz.” * Quşsız orman xapığan. “Kuşsuz orman mutsuz.” * Sepra seldin yaman. “Sinirli selden beter.”

Xapiliq / xapiçiliq (UTMSİL, 260, 261)

“Üzüntü, keder”

Xapiliqqa qalmaq déseñ, képil bolma. “Üzülmek istemiyorsan kefil olma.” Xapiçiliq tartmaq – qériliqqa mañmaq. “Üzülmek, yaşlanmak.”

Xata / seven / ğelet (UTMSİL, 261)

“Yanlış, hata”

Bir xata on xatadin saqlar. “Bir hata on hatadan korur.” * Pazilniñ xatasını yığsañ tağdek bolar. “Fazıl’ın hatalarını yığsañ dağ kadar olur.” * Seven iş bilinmey qalmas. “Yanlış iş gizli kalmaz.” * Ğelet gep ğelve çiqırar. “Yalan tartışma çıkarır.”

Xatalıq / sevenlik / kemçilik / eşpke / yanluğ (UTMSİL, 261)

“Yanlışıq, eksiklik, hata”

Xatalıqni inkar qilginiñ – qatlap xata qilginiñ. “Hatayı inkâr etmek, iki kez hata yapmak.” * Uzulmeydiğan arqan yoq, tüzelmeydiğan xatalıq. “Kopmayan ip olmaz, düzelmeyen hata.” * Xeqniñ sevenlikini eynek qilip, özüñniñ sevenlikini tüzür. “Başkalarının yanlışlarından ders çıkarıp kendi yanlışlarını düzeltir.” * Baliniñ kemçiligi ata-aniniñ kemçiligi. “Çocuğun hatası, anne babanın hatasıdır.” * Kemçilik mendin, keçürüş sendin. “Hata benden affetmek senden.”

Xatire / yadikar / estilik / yadname / teverruk (UTMSİL, 261)

“Hatıra, anı, yadigâr”

Süretke çüşeyli, xatire qalsun. “Fotoğraf çekelim, hatıra kalsın.” * Bu saña mendin yadikar. “Bu sana benden yadigâr.” * Yaxşımı, yamanmu qalmas paydar, yaxşısı yaxşı iş bolsun yadikar. “İyi de kötü de kalmaz payidar, iyisi iyi iş kalsın yadigâr.” * Estilikni körüp eslime, eslep kör. “Hatıraya bakıp hatırlama, hatırlayınca bak.” * Bu yağlıq sizge mendin yadname bolup qalsun. “Bu mendil size benden hatıra olarak kalsın.” * Bu piçaq atamdın qalğan teverruk. “Bu bıçak babamdan kalan yadigâr.”

Xatime / épiq / axirqi söz / tügenç (UTMSİL, 261, 262)

“Son, nihayet, son söz”

Épiq genellikle edebî eserlerde kullanılır.

Eserniñ xatimisi yekun xarakterlik bolidu, xatimini taşlimay oquş kérek. “Eserin sonu değerlendirme bölümüdür, sonunu atlamadan okumak gerek.” * Épiq, bediiy edebiyatta, bolupmu şeiriyyette zörür. “Epilog edebiyatta, özellikle şiirde mecburi.” * Axirqi sözni yaxşı yéziş kérek. “Son sözü iyi yazmak gerek.”

Xacu / kavaviçin / qarniyériq (UTMSİL, 262)

“Karabiber”

Xacu sörelme meyde ağrıqığa dava bolidu. “Biber sürmek, karın ağrısına iyi gelir.” * Kavaviçin Uyğur milliy tibabetçilikide bir xil dora hésablinidu. “Biber, Uyğur milli tıbbında bir tür ilaç olarak görülür.”

Xar / xor / heqir / zebun / badaq (UTMSİL, 262)

“Hor, hakim”

Özini bilgen xar emes. “Kendini bilen hakim olmaz.” * Kimniñ arzuluqı kimge xar bolmıǵan. “Kimin umudu kime deǵersiz olmamıǵ.” * Xor bolǵuçe, ör bol. “Hakir duracaǵına dik dur.” * Puli barlar u dunyadimu heqir bolmas. “Parası olanlar öteki dünya da bile hakim olmaz.” * Zebun bolmay déseñ, zerek bol. “Hor görülmek istemiyorsan akıllı ol.”

Xarlıq / xorluq / heqirlik / zebunluq (UTMSİL, 262)

“Hakirlik, deǵersizlik”

İkki alem döliti bir xarlıqqa erzimes. “İki dünya devleti bir deǵersizliǵe deǵmez.” * Nadan bilen dostluq – xorluq – temexorluqniñ başlınişidur. “Cahil ile dostluk, deǵersizlik ve açǵözlülüǵün başlangıcıdır.” * Heqirlik kişini her koyǵa salıdu. “Hakirlik, kişiyi her yola sokar.” * Zebunluq zar qaqsitidu. “Horlanmak, insanı perişan eder.”

Xarlımaq / xorlımaq (UTMSİL, 262)

“Hor görmek, aşǵılamak”

Xarlıǵaǵa xar bolma. “Hor görene hor görölme.” * Kişini xorlıǵan özi xorluq tartıdu. “Başkasını aşǵılayan kendi aşǵılanır.”

Xarab / veyran / ada (UTMSİL, 262)

“Harabe, yıkıntı, enkaz, viran, yıkım”

Qoluñda xarab bolmısa yav eger, uni suǵa çökürsun ilmiy hünér. “Elinde harap olmazsa düşman eger, onu suya batırsın ilim hünér.” * Oylimiǵanniñ tekti veyran, ikki xotunluqniñ öyi veyran. “Düşünmeyenin aslı viran, iki kadınla evlenenin evi viran.” * Men işengeçke kişilerge, sözlerge işenç tilep ada boldum. “Ben güvendiǵim için insanlara, sözlere güven isteyip viran oldum.”

Xas / mexsus (UTMSİL, 263)

“Mahsus, özel”

Burut tolǵaş muşukke xas qedimki haldur, saqal qoyuş erlik dégen, öçke misaldur. “Bıyık döndürmek kediye has eski bir durumdur, sakal bırakmış erkek, keçiyi örnektir.” * Mexsus işqa mexsus kişi. “Özel işe özel kişi.”

Xasiñ / yer yañiqi (UTMSİL, 263)

“Yer fıstığı”

Yer yañiqi Aksu ağzında kullanılır.

Xasiñ yürek késilige şipa bolidu. “Yer fıstığı kalp hastalığına şifadır.” * Qorulğan xasiñniñ postini élivetmey yégen yaxşı. “Kavrulmuş yer fıstığının kabuğunu çıkarmadan yemek iyi.”

Xañ / kömürkan / şaxta (UTMSİL, 263)

“Kömür ocağı”

Xañda işlep xarlangan nurgun Uyğur yaşliri öz vaqtida zulumğa çidimay qoliğa qoral alğanidi. “Kömür ocağında çalışıp aşığılana çok sayıdaki Uyğur genci o zamanlar zulme boyun eğmeyip eline silah almıştı.” * Üsti oçuq kömür kénida işleydiğanlarniñ köpçiligi cenubiy şıncañlıq iken. “Açık ocak kömür madeninde çalışanların çoğu Güney Şincanlıydı.” * Şaxtida işligenlerge qoşumçe heq bérilidu. “Kömür madeninde çalışanlara ek ücret veriliyor.”

Xal / meñ (UTMSİL, 263)

“Ben”

Östeñ yarişiqi tal, qız yarişiqi xal. “Kanala yakışan söğüt, kıza yakışan ben.” * Meñdek dora éğir késelni saqaytar. “Ben gibi ilaç ağır hastalığı iyileştirir.”

Xalat / şalduruq / şilgey (UTMSİL, 264)

“Önlük, cübbe”

Şilgey Hoten ağzında kullanılır.

Xalat taziliq üçün, xalat taza boluşı kérek. “Önlük temizlik için, önlüğün temiz olması lazım.” * Şalduruq kiyigen xénimniñ ceni yayrar. “Önlük giyen kadın sevinç içindedir.”

Xalta I / tovrá / pette (UTMSİL, 264)

“Torba”

Tovra ata yem verilen torba.

Xaltığa qarimay méhman başlaptu. “Torbaya bakmadan misafir başlamış.” * Qalmaq éti boğuz yemes. Boğuz yése tovrá tēşer. “Kalmuk atı yem yemez, yem yese yem torbasını

deşer.” * Quşnaçimniñ suzguçi pettisige patmaptu. “Mollanın karısının tarağı torbasına sığmaz.”

Xalta II / posulka / bölek (UTMSİL, 264)

“Bir yerden bir yere gönderilen paket.”

Tuğqanlardin xalta keldi – derd keldi. “Akrabalardan paket geldi, dert geldi.” * Biri pul yıgar, biri xalta tiker. “Biri para biriktirir, biri çuval diker.” * Posulkini vaqtida élivéliş kérek. Vaqti ötüp ketse, poçtixana heq alidu. “Paketi zamanında göndermek gerek, vakti geçerse postane ücret alıyor.”

Xaliy / xilvet / pinhan / ağlaq (UTMSİL, 264)

“Belirsiz, gizli, ıssız”

Azmığan gunahtin xaliy bolar. “Yoldan sapmamış kişi gūnahtan uzak olur.” * Xilvet cayda xeyr bar. “İssız yerde hayır var.” * Artuqçe kemterlik pinhan tekebburluqtur. “Fazla mütevazılık gizli kibirdir.” * Ağlaq yér-xilvet yer. “Gizli yer, ıssız yer.”

Xam / çiki / toñ / ala / yig (UTMSİL, 264, 265)

“Ham, çiğ, olgunlaşmamış”

Çöçürini xam sanaptu. “Mantıyı çiğ sanmış.” * Bala xam bolsa, yardin yanidu, aş xam bolsa galdin. “Çocuk çiğ olursa yardan ayrılır, yemek çiğ olursa boğazdan.” * Kala göşini çiki yéyiş ziyanlıq. “Sığır etini çiğ yemek zararlı.” * Toñ qoğun temsiz bolidu. “Ham kavun tatsız olur.” * Aşniñ alisi qorsaq ağritar, köñülniñ alisi adem öltürer. “Yemeğin çiği karnı ağrıtır, kalbin çiği insan öldürür.”

Xam eşya / xam mal (UTMSİL, 265)

“Ham madde”

Xam eşya yétişmesliktin saqliniş üçün, ünümi yuqiri bolmığan uşşaq karxanılarnı taqaş, başqiğa yötkeş lazım. “Ham madde eksikliğini önlemek için, yüksek verimi olmayan ufak atölyeleri kapatıp, başka yerlere taşımak lazım.” * Xam mal yéterlik bolsa, pişşiq mal vaqtida çiqidu. “Ham madde yeterli olursa iyi mal zamanında çıkar.”

Xam xiyal / yoq xiyal (UTMSİL, 265)

“Ham hayal, boş hayal”

Xam xiyal insan bextige olturidu. “Ham hayal insanın şansını engeller.” * Yoq xiyal yoldin azdurar. “Boş hayal yoldan çıkarır.”

Xam sey / şosey / aç kök / yehne / salat (UTMSİL, 265)

“Salata”

Aş aldida xam sey yéyiş iştihani açidu. “Yemekten önce salata yemek iştahı açar.” * İlgiri aşpuzullarda tamaq aldida şosey tartatti. “Lüks restoranlarda yemekten önce salata ikram edilir.” * Aç kök yéyişlik bolidu. “Salata lezzetli olur.” * Yehne göş nanuşıda yarişidu. “Salata et kahvaltıda güzel olur.” * Salatniñ xilliri köp. “Salatanın çok çeşidi var.”

Xamut / caven (UTMSİL, 265)

“Koşum”

Bir atqa ikki xamut kiydürmes. “Bir ata iki koşum giydirmes.” * Caven boyunğa qarap bolidu. “Koşum boyna göre olur.”

Xan / xaqan / teñriqut / beg / ilikbek / elig / terken; padişah / şah / sultan / emir / xelipe; korol / impérateur / çar / qiral (qiralçe) / kinez; vañ (UTMSİL, 266)

Han, hakan, bey, tarkan; padişah, şah, sultan, emir, halife; kral, imparator, çar, prens.

İlk noktalı virgölün öündekiler Hun, Türk, Uygur hükümdarlarının adlandırılışı; ikinci noktalı virgölün öündekiler İslam devletlerindeki hükümdarların adlandırılışı, üçüncü noktalı virgölün öündekiler Avrupa ülkelerindeki hükümdarların adlandırılışı. En sonuncusu Çin’de geçmiş ve şimdiki bazı devletlerde hükümdarların adlandırılışı.

Yukarıdaki hükümdar adları, Uygurcada çok sayıda atasözünde kullanılmıştır.

Xan – qozuq, puqra – ozuq. “Han kazık, halk azık.” * Ördek yoq kölde layxorek xan boptu. “Ördeğin olmadığı gölde çulluk han olur.” * Beg bilen élišma, derex bilen çélişma. “Bey ile savaşıma ağaç ile güreşme.” * Bégiñge yetküçe, béliñni oşutay. “Beyine ulaşınca kadar belin ufalır.” * Padişah adil bolsa, puqra mayıl bolar. “Padişah adili olsa, halk mail olur.” * Bala böşikidin yiqilguçe, shahe texttin gulusun. “Çocuk beşikten inene kadar, şah tahttan insin.” * Özge yurtta sultan bolguçe, öz yurtuñda ultañ bol. “Başka yurtta sultan olacağına kendi yurdunda ayakkabı köselesi ol.”

Xaniş / xanika / xançe / xanağıça / qatun (xatun) (UTMSİL, 266, 267)

“Hatun, sultan”

Xaniş – padişah-xanlarniñ xotuni. “Sultan, padişahın karısı.” * Xanika – xan-padişahlarniñ xotuni. “Hatun, hanın karısı.” * Xançe – xanniñ xotuni. “Hatun, hanın karısı.” * Xanağıçe, omumen, xanubeglarniñ xotuni. “Hanagiçe, genel, beylerin karısı.” * Qatun – Hon-Türklerde teñriqut, xaqanlarniñ xotuni. “Hatun, Hun, Türklerde Tanrıqutların karısı.”

Xanim / ağıça / xénim / banum / fuçun / appaq / quşnaç / itir (UTMSİL, 267)

“Hanım, hanımefendi, bayan, abla”

Xanim okumuş kadınların adlandırılışı.

Diğerleri eşinin itibarına göre kullanılır.

Appaq Kumul şivesinde kullanılır.

Kişige qılğan izadin xanim bizar. “İnsanlara öfkesinden hanım bıktı.” * Qiriq ağıça açtin ölüptü. “Kırk hanım açlıktan ölmüş.” * Ğocamniñ almasıqini bilip, xénim tegmes boptu. “Efendimin almadığını anlayıp hanım dokunmadı.” * Ayal: Kölge çöküp ketken fuçunni qutquzuvalğan sizmi? Yigit: Hee, banum. Ayal: Emise, uniñ bir pay peliyi qéñi? “Kadın: Göle düşen bayanı siz mi kurtardınız? Genç: Evet, hanımefendi. Kadın: Öyleyse onun bir eldiveni nerede? * Quşnaçimniñ eşini oxşatqan mollamniñ ot yéşi. “Karısının yemeğini güzelleştiren Mollanın sebzesi.”

Xahiş / meyl / ray (UTMSİL, 267)

“İstek, arzu, emel, heves, meyl”

Balini xahişğa qoyup berseñ, axir oçuqiñni örer. * Meyliñ bolsa meyxana, çilim bolsa seyxana. “Meylin varsa meyhane, nargilen varsa manav.” * Qanun haman şahniñ yariğa baqar. “Kanun her zaman şahın arzusuna bakar.” * Xelqniñ rayı – heqiqetniñ özi. “Halkın eğilimi, hakikatin özü.” * Bu işqa héç rayım yoq. “Bu işe hiç hevesim yok.”

Xain / asiy / satqun / azğun / rinigat / yuda / ğaddar (UTMSİL, 267)

“Hain, asi”

Xaindin daim özüñni yıraq tut, dil birdem xalimas, namini unut. “Hainden daima kendini uzak tut, kalp hemen istemez, adını unut.” * Asiyğa azab halal. “Asiye işkence helal.” * Satqunniñ salamiti ilik alma. “Hainin selameti itiraf.” * Azğunni yer yutsun. “Azan yerin dibine batsın.” * Qaçqunğa şepqet yoq, azğunğa hürmet. “Kaçağa merhamet olmaz, azana hürmet.”

Xainliq qilmaq / asiqliq qilmaq / yüz örümek / yüzsizlik qilmaq (UTMSİL, 268)

“Hainlik etmək, asilik etmək”

Millette xainliq qilgandin çoñ cinayet yoq. “Millete hainlik etmekten büyük suç yok.” * Asiqliq qilğağa ölüm rava. “Asilik edenlere ölüm reva.” * Yéñi dost tutsañ kona dosttin yüz örüme. “Yeni dost edinirsen eski dostu yüz çevirme.” * Pendunesihettin kim örüdi yüz, zexmiti miñ bolar, puşaymani yüz. “Nasihatten kim çevirdi yüz, zahmeti bin olur, pişmanlığı yüz.” * Dostığa yüzsizlik qilğan kişi özini veyran qıladı. “Dostuna terbiyesizlik yapan kişi kendi de madara olur.”

Xet / mektup / name / bitig (UTMSİL, 268)

“Mektup”

Xet – eqılñıñ süriti. “Mektup, aklın sürati.” * Xet pütüp, name evettim yarım saña, oqutıp ilkiñge al, melum bolar halim saña. “Mektup yazıp gönderdim yârim sana, okutıp eline al, malum olur halim sana.” * Fransiyilik meşhur yazğuçı Voltér ömründe 21 miñ parçe xet-mektup yazğan. U xet yéziş boyıçe dünya çimpiyoni. “Fransız ünlü yazar Voltaire ömrü boyunca 21 bin mektup yazmış. O mektup yazmada Dünya şampiyonu.” * Amérikilik kaltek top mahiri Hank Hallon bir yıl içide tamaşibinlardin 900 miñ parçe xet-mektup tapşurulvalğan. U xet tapşuruvéliş boyıçe dünya çimpiyoni. “Amerikalı beyzbol oyuncusu Hank Aaron bir yıl içinde seyircilerden 900 bin mektup almış. O mektup almada dünya şampiyonu.” * “Mektup” arxaizm bolup qaldı. “ ‘Mektup’ arkaizimdir.”

Xetçi / xetkeş (UTMSİL, 268)

“Arzuhalci”

Xetçiğe salam xet yazdurdum. “Arzuhalciye mektup yazdırdım.” * Poçtixana aldida xetkeş bar. “Postane önünde arzuhalci var.”

Xetküç / xelçek / ğecep (UTMSİL, 269)

“Ayraç”

“Mollazeydin Heqqide Qisse”ni oqup kélip, xetküç sélip qoyğanidim. Etisi davamlaşturdum. “ ‘Mollazeydin Hakkında Kıssa’ kitabını okuyup, ayraç koyup bıraktım. Ertesi gün devam ettim.”

Xerite / karta / atlas / globus (UTMSİL, 269)

“Harita, atlas, dünya küresi”

Etles haritalar toplamıdır.

Globus yeryüzü şeklindedir.

Dunya xeritisi “Dünya haritası”; Cuñgo xeritisi “Çin haritası”; Şıncañ xeritisi “Şincan haritası” * Dunyaniñ tebiy xeritisi “Dünyanın doğal haritası”; Şıncañniñ memuriy bölünüş xeritisi. “Şincan’ın idari haritası” * Ürümçi şahiriniñ qatnaş xeritisi. “Urumçi şahrinin ulaşım haritası” * Eñ burunqı dünya xeritisi miladidin 600 yıl burun Babil-Asuriyide sizilğan. “En eski Dünya haritası milattan 600 yıl önce Babil’de çizilmiş.” * Mektipimizdiki atlastin toluq paydilinimiz. “Mektibimizdeki atlastan tam anlamıyla faydalanıyoruz.” * Tursun muellim cuğrapiye derside çoñ globusni untumay sinipqa epkiridu. “Tursun Hoca, coğrafya dersine büyük dünya küresini unutmayıp sınıfa getirdi.”

Xeq / kişi (UTMSİL, 269)

“Başkası”

Xeq bazen başkalarına nispeten kendini ifade eder.

Xeqniñ ağızğa qarığan aç qalar. “Başkasının ağızına bakan aç kalır.” * Kişiniñ teritide namaz oquptu. “Başkasının abdestiyle namaz kılmış.” * Mektipimizdiki qızlarniñ hemmisi şifundin köñlek kiyiptu, xeqniñ yoq (méniñ yoq). “Mektibimizdeki kızların hepsi şifondan gömlek giymiş, benim yok.”

Xelq / el / budun / merdum (UTMSİL, 270)

“Halk, vatandaş”

Xelqni xarlığan bilen dost bolğan özimu xar bolar. “Halkı aşağılayan kişiyle dost olan kendisi de aşağılanır.” * Xelqniñ oy-pikiri yerdinmu qélin. “Halkın fikirleri topraktan daha sağlam.” * Elni yığlatqan külmes. “Halkı ağlatan gülmez.” * Elge kirseñ éliñçe, suğa kirseñ béliñçe. “Halka girsene halka göre, suya girsene beline göre.”

Xelqara / internatsional / beynelmilel (UTMSİL, 270)

“Uluslararası, milletlerarası”

Xelqara veziyet “uluslararası durum”; xelqara répiri “uluslararası hakem”; xelqara ölçem birliki tüzümi “uluslararası ölçü birimleri sistemi”; xelqara métir tüzümi “uluslararası metrik sistem”; xelqara transkripsiye “uluslararası transkripsiyon”; xelqara cemiyet “uluslararası

toplum”; xelqaraliq mesile “uluslararası mesele”. * Hazir xelqarada ciddi özgiş ve qayta teşkilliñ boluvatidu. “Bugün milletlerarasında önemli değışiklikler ve yeni örgütlenmeler oluyor.”

Xencer / neyze / neşter / qanalğu / bögde / bintipalta / söñü (UTMSİL, 270)

“Hañer, mızrak, süngü, neşter”

Xencer kısa saplı, cebe asmak için kullanılır.

Neyze uzun saplı, elde tutmak için kullanılır.

Qanalğu neştere benzer, milli tıp aletidir.

Qelem soqqan xencer soqmas. “Kalem sallayan el hañer sallamaz.” * Neyziniñ orni ceñgah. “Süngünün yeri savaş meydanı.” * Başqılarğa kötürme neyze esla, hesel bermiseñmu neşter sancima. “Başkalarına yaralama asla, bal vermesen de neşter vurma.”

Xever / dérek / uçur / sirtiq / informatiye (UTMSİL, 271)

“Haber, bilgi”

Xever héç vaqit bolmaydu ayandek, guman yolimas köñülge çin ravandek. * Ademde tevezzu eqildin dérek, uluğluq himmettin tapidu bék. “İnsanda tevazu aqlın göstergesidir, yücelik himmetten alır süsünü.” * Hazırqı zaman uçur zamani, uçur almay iş qilmaq tes. “Devir bilgi devri, bilgi sahibi olmadan iş yapmak zor.”

Xeviri bar / xeverdar (UTMSİL, 271)

“Haberdar”

U iştin uniñ xeviri bar. “O işten onun haberi var.” * Sengu, hemmidin xeverdar. Bilmeydiğan işiñ yoq. “Sen de her şeyden haberdarsın. Bilmediğin şey yok.”

Xever tapmaq / xeverdar bolmaq / vaqip bolmaq (UTMSİL, 271)

“Haberdar olmak, bilmek”

Boluvatqan işlardin xever tépip turuş zörür. “Olan şeylerden haberdar olmak mecburi.” * Hemmidin xeverdar boluş tes, lékin öz işiñğa dair işlardin xeverdar boluşuñ لازم. “Her şeyden haberdar olmak zor ama kendi işine dair şeylerden haberdar olman لازم.” * Yazğan xétiñizniñ mezmunidin vaqip bolduq. “Yazdığınız mektubunuzun içeriğinden haberdar olduk.”

Xeversiz / bixever / déreksiz / uçursiz / xeviri yoq (UTMSİL, 271)

“Habersiz, bihaber”

İlim ve hünerdin xeversiz adem bext işikini tapalmas. “İlim ve hünerden habersiz insan baht kapısını bulamaz.” * Nurgun işlar yüz berdi, bezisidin biz bixever. “Birçok olay oldu, bazısından bihaberiz.” * Dostum déreksiz yoqaldi. “Dostum habersiz kayboldu.” * Xettin uçursiz qaldım. “Mektuptan habersiz kaldım.” * Tebiy pendin xeviri yoq kişi nuqsansiz şadliqtin behrimen bolalmaydu. “Bilimden bihaber kişi, noksansiz mutluluktan faydalanamaz.”

Xevp / xeter / xéyim-xeter / adatura / tuda (UTMSİL, 271, 272)

“Tehlike”

Xevp tuğulsa eqildin azma. “Tehlike olduğunda akıldan şaşma.” * Xeter bolsa yadiñda, yaşaysen aramxuda. “Tehlike varsa aklında, yaşarsın huzurla.” * Xeterdin qorqqan muveppeqiyet qazanmas. “Tehlikeden korkan başarılı olamaz.” * Xéyim-xeter köz bilen kirpik ariliqida. “Tehlike göz ile kirpik arasında.”

Xevpsizlik / bixeterlik / tudasizliq (UTMSİL, 272)

“Tehlikesizlik, güvenlik”

BDT xevpsizlik kéñişi qoltuq mesilisini muzakire qildi. “BM Güvenlik Konseyi koltuk meselesini müzakere etti.” * Dostniñ yardimi bixeterlik kövrüki. “Dostun yardımı güvenlik köprüsü.”

Xevplik / xeterlik / adaliğ (UTMSİL, 272)

“Tehlikeli”

Öz arzusiniñ quli boluş xevplik. “Kendi arzunun kölesi olmak tehlikeli.” * Qorqunçaqqa hemme yer xeterlik. “Korkağa her yer tehlikeli.”

Xeyr / éhsan / xeyriyet / saxavet / sediqe / sadiğa / buşi (UTMSİL, 272)

“Hayır, iyilik, sadaka, karşılıksız iyilik”

Buşi Çince: 布施

Hiylilik işta xeyr yoq. “Hileli işte hayır olmaz.” * Xeyr-éhsan bar, xalta yoq. “Hayır var, çanta yok.” * Xeyriyet işi-uluğ iş. “Hayır işi, yüce iş.” * Bir saetlik saxavet miñ saetlik

ibadettin ela. “Bir saatlik hayır işi, bin saatlik ibadetten ala.” * Sediqe balani yer, tova günahni. “Sadaka belayı alır, tövbe günahı.”

Xeyrlik / saxavetlik (UTMSİL, 272)

“Hayırlı, hayırsever”

Xeyrlik kéçe. “Hayırlı gece.” * Xeyrlik işqa şeytan arılışidu. “Hayırlı işi şeytan karıştırır.” * Saxavetlik adem – salamet adem. “Hayırsever insan, güvenilir insan.”

Xeyriyet / xeyriyetki / bir yaxışı (UTMSİL, 272, 273)

“Şükür, iyi ki”

Xeyriyet, biz u işqa arılaşmıgan ikenmiz. “Şükür, biz o işe karışmamıştık.” * Xeyriyetki, işimiz öz cayida kétévatidu. “Şükür ki işimiz yolunda gidiyor.” * Çoñ cédel çıqıptu, bir yaxşisi, saqçılar yétip keptu. “Büyük bir çatışma çıkmış, iyi ki polisler ulaşmış.”

Xeysiñ / qaraşoxa (UTMSİL, 273)

“Karadiken”

Xeysiñ qimmetlik yemeklik. Ozuqluq maddisi köp. “Karadiken değerli bir yiyecek. Besin maddesi çok.”

Xristian / nasara (UTMSİL, 273)

“Hristiyanlık”

Xristian diniy klassik edebiyatta “nasara” dep atilidu. “Hristiyanlık klasik edebiyatta ‘nasara’ diye adlandırılıyor.”

Xop boptu / zep boptu / yaxşı boptu (UTMSİL, 273)

“İyi oldu, uygun oldu”

Xop boptu, kim uni cahilliq qilsun deptiken!? “İyi oldu, kim ona cahillik yap dedi.” * U munapiq cinayet üstide qolğa çüşüp zep boptu – de. “O münafık suçüstü yakalanmış, çok da iyi olmuş.” * Yaxşı boptu, emdi şuniñ bilen burnuñğa su kirse eceb emes. “İyi oldu, şimdi bununla burnuna su girse ilginç değil.”

Xorek / dimağ / kibir / caza / hal (UTMSİL, 273, 274)

“Kibir”

Xoriki çoñ. “Kibirli” * Xoriki éviz. “Burnu havada” * Xoriki ösmek. “Kibirli olmak” * Xorikini élip qoymaq. “İyi bir ders vermek.” * Dimiği ösüp qaptu. “Kibirlendi.” * Dimiği éviz taşqa putlışar. “Kibirli taşta takılır.” * Dimiği üstün azgalda öler. “Kibirli çukurda ölür.” * Kibrisi bar. “Kibirli” * Kibir qılğan kéyin qalar. “Kibirlenen geride kalır.” * Cazisi bar. “Kibirli” * Cazisi üstün. “Kendini beğenmiş” * U cazisi üstün néme iken. “O çok kibirliymiş.” * Sende bar caza, uniñdimu bar. “Sendeki kibir onda da var.” * Avu xotunniñ halini ötükümniñ nalini. “Şu kadının kibri, çizmemin çivisi.” Hali çoñ hemmidin ayrılar. “Kibirli herkesi kaybeder.” * Hali barniñ nazi bar. “Kibirlinin nazi var.”

Xoş / xop / levey / maqul / evet / uva (UTMSİL, 274)

“İyi, olur, tamam”

Xop déseñ utisen, hop déseñ yutisen. “Olur dersin kazanırsın, olmaz dersin yok olursun.” * Aldırıganda “levey” tépilmaptu. “Acele edende ‘tamam’ bulunmaz.” * Maqulğa cavab yoq. “Tamama cevap olmaz.”

Xoş dep turmaq / xop dep turmaq (UTMSİL, 274)

“Kulluk etmek”

“Xoş” dep turganniñ béşi ağımas. “Tamam deyip duranın başı ağrımaz.” * “Xop” déseñ qutulisen, “yaq” déseñ tutulisen. “‘Tamam’ dersin kurtulursun, ‘hayır’ dersin tutulursun.”

Xoş / xoş emise / xeyr / xeyr xoş / elvida (UTMSİL, 274)

“Elveda, hoşça kal”

Elvida gidip gelmeyecek anlamında kullanılır.

Xeyr kısa, tek heceli ve pratiklik olması sebebiyle kullanılır.

Yaşlıq ötti, “xoş” dégini yoq, qériliq yetti, “nuxta” dégini yoq. “Gençlik geçti, ‘hoşça kal’ demiyor, yaşlılık geldi, ‘dur’ demiyor.” * Haraqqa “salam” déseñ, eqilge “xoş emise” de. “Alkole ‘selam’ deyince akla ‘hoşça kal’ de.” * Xeyr buraderler, yine körüşküçe aman boluñlar! “Hoşça kalın kardeşlerim, tekrar görüşünceye kadar sağlıcakla kalın.” * Xeyr xoş, عزیز yurt. “Hoşça kal, aziz vatan.”

Xoş / qéni (UTMSİL, 274)

“Hadi”

-Xoş, yene néme gepler bar? “Evet, başka ne dedikodular var?” * -Qéni, sözle, qaysi küni keldiñ? “Hadi söyle, hangi gün geldin?”

Xoşlaşmaq / xeyrleşmek (UTMSİL, 275)

“Vedalaşmak”

Xoş bolmisa, ete körüşeyli, – dep qol uzattı Qasım. “Güle güle, yarın görüşelim, deyip elini uzattı Kasım.” * Ular keç saet onlarda xeyrleşti. “Onlar geç saatte onlardan ayrıldı.”

Xoymu / zepmu / tolimu / bekmu (UTMSİL, 275)

“Çok, pek, tamamen”

Xoymu senem çalgum bar, putum qopal, qolum gal. “Çok senem çalmak istiyorum, ayağım kaba, elim ağır.” * Zepmu çiraylıq keldi bahar. “Çok güzel geldi bahar.” * Tolimu obdan balikenla, pat-pat gep tursila. “Çok iyi bir çocuksun, sık sık gel.” * Bekmu obdan kepsen, yuqırı öt. “Tam da zamanında geldin, yukarı geç.”

Xuda / alla / allataalla / rebbi / rebbana / ilah / teñri / xaliq / xellaq / heqtaala / yaratqan igem (UTMSİL, 275)

“Allah, Allahutaala, Rab, Tanrı, ilah, Halik”

Xuda qarğuğa qandaq qarisa, qarigumu xudağa şundaq qaraydu. “Allah köre nasıl bakarsa kör de Allah’a öyle bakar.” * Allaniñ alqinidikidin başqini sorima. “Allah’ın avucundakinden başkasını sorma.” * Allataala tülkige arslanniñ heyvisini bermigey. “Allahutaala tilkiye aslanın heybetini vermesin.” * Ya rebbi, öz panahiñda saqla. “Ya Rabbi, kendi sığınağında koru.” * Rebbana bermigenni molla nedin birer. “Rabbin vermediğini molla neden verir.” * İlaha, tazğa tirnaq bermigeysen. “İlahi, kele tırnak verme.” * Teñri göşni çişi yoqqa birer. “Tanrı eti dişsize verir.” * Telve at minse teñrini untar. “Deli ata binse Tanrı’yı unuttur.” * Yaxşılıq qıl, baliq bilmise, xaliq biler. “İyilik yap, balık bilmezse Halik bilir.” * Heqtaala bermigenni bay bermes. “Allahutaala’nın vermediğini zengin vermez.” * Yaratqan igem, men saña dost, kelgen balani tos. “Yaradan rabbim, ben senin dostunum, gelen belaları defet.” * Yaratqan igem yar bolsa, yer yüzi yav bolsimu meyli. “Rabbim yar olsa, yeryüzü düşman olsa da olur.”

Xuda buyrusa / xuda xalisa / xuda nésip qılsa (UTMSİL, 275, 276)

“Allah uygun görürse, izin verirse”

Xuda buyrisa, ete barimen. “Allah’ın izniyle yarın gidiyorum.” * Bu iş tes emes, xuda xalisa, ikki-üç kün içide tügeydu. “Bu iş zor değil, Allah isterse, iki üç gün içinde biter.” * Xuda nésip qılsa, qorsa q toq, kiyim pütün künlernimu körmiz, deyttuq, hazır bu künlerni körüvatimiz. “Allah nasip ederse karnımız tok sırtımız pek günleri de görürüz, diyorduk, bugün o günleri görüyoruz.”

Xudağa amanet / xudağa tapşurdum (UTMSİL, 276)

“Allah’a emanet, Allah’a ısmarladık”

Xoş balam, xudağa amanet! – déyişti Tursunniñ atisi, – ölmisek körüşermiz. “Hoşça kal yavrum, Allah’a emanet, dedi Tursun’un babası, ölmezsek görüşürüz.” * Mañ emdi, séni xudağa tapşurdum, xuda özi bar, – dédi Haşim. “Git şimdi, seni Allah’a ısmarladık, Allah seninle, dedi Haşim.”

Xudağa şükür / elhemdulilla (UTMSİL, 276)

“Allah’a şükür, elhamdülillah”

Xudağa şükür, hali-künimiz yaman emes, obdan kétivatimiz. “Allah’a şükür, durumumuz kötü değil, iyiye gidiyoruz.” * Elhemdulilla, uzaq ötmey qaytip kélermen. “Elhamdülillah, çok geçmeden dönerim.”

Xuda heqqi / vallahi / illa-billa / ezbirayi xuda (UTMSİL, 276)

“Vallahi, valla billa, yemin billah”

Xuda heqqi, rastqa işensile, bar-yoqi bir qızım bar, – deptu cuvazçı yalvurup. “Allah aşkına, inanın sadece bir kızım var, dedi yağ işçisi yalvararak.” * Undaq bolsa, vallahi, ete kélip qalar. “Böyleyse, vallahi, yarın gelir.” * Bu gepni men démidim, illa-billa men démidim. “Bu sözü ben söylemedim, vallahi billahi ben söylemedim.” * Ezbirayi xuda, eger maña çéqilidiğan bolsañ, kallañni élip quluñğa tutqurup qoyimen. “Yemin billah, eğer bana dokunursan kafanı kesip eline veririm.”

Xuda ursun / nan ursun / kalamulla ursun (UTMSİL, 276, 277)

“Kur’an çarpsın, ekme çarpsın”

Xuda ursun, men uni aldimidim, – deptu qız. “Kur’an çarpsın, ben onu kandırmadım, demiş kız.” * Eger yalğan éytqan bolsam, dastixandiki nan ursun. “Eğer yalan söylemişsem

sofradaki ekmek çarpsın.” * Buniñdin xevirim yoq bilmeymen, kalamulla ursun bilmeymen. “Bundan haberim yok, bilmiyorum, Kur’an çarpsın bilmiyorum.”

Xudray / gustax / biğerez (UTMSİL, 277)

“Akılsız, salak”

Xudray xudini yoqatsa, xurcunini qalaydu. “Salak aklını kaybetse, çantasını yakar.” * Gustax axir xelq aldıda mat bolidu, gum bolidu. “Salak en son halk önünde mat olur, mahvolur.” * Biğerez padişahın çoñ. “Akılsız padişahdan büyük.”

Xuddi / goya / goyaki / becayiki / beyni (UTMSİL, 277)

“Aynı, tıpkı”

Xuddiy tolun aydek çiraylıq bir qizni kördüm. “Tıpkı dolunay gibi güzel bir kız gördüm.” * U goya héçnéme bolmiğandek turatti. “O tıpkı hiçbir şey olmamış gibi duruyordu.” * Goyaki cimi alem qarap turgandek sézildi uniñğa. “Sanki cümle alem bakıyormuş gibi geldi ona.” * El bilen ölüm becayiki toy. “Halk ile ölüm sanki düğün.” * Bu bala beeyni anisiğa oxşaptu. “Bu çocuk tıpkı annesine benziyor.”

Xudüksinmek / xavatirlenmek (UTMSİL, 277)

“Endişelenmek, tasalanmak”

Xudüksinme, sen toğruluq söz bolmidi. “Tasalanma, senin hakkında konuşulmadı.” * U tünügünki iştin xavatirlinip biaram bolup yürüdü. “O dünkü işten endişelenip rahatsız oldu.”

Xuruç / dora-derman / dora-dermek (UTMSİL, 277)

“Baharat”

Xuruçi bolmisimu tuzi bar. “Baharatı olmasa da tuzu var.” * Dora-derman köp sélinip qalsa, tamaqtin mezze qalmaydu. “Baharat çok koyulursa yemekte lezzet kalmaz.” * Dora-dermek gizağa tem kirgüzidu. “Baharat yemeğe lezzet katar.”

Xususen / bolupmu / ayniqsa (UTMSİL, 277)

“Bilhassa, özellikle”

Her xil méviler, xususen alma insağa paydiliq. “Her tür meyve, hassaten elma insanlar için faydalıdır.” * Taziliqqa diqqet qiliş kérek, bolupmu etiyaz peslide taziliqqa diqqet qiliş

nahayiti muhim. “Temizliğe diqqat etmək lazım, özellikle bahar mevsiminde temizliğe diqqat etmək çok önemli.”

Xuş kepsiz / merhaba (UTMSİL, 278)

“Hoş geldiniz, merhaba”

Xuş kepsiz عزیز dostum, öyge merhemet. “Hoş geldiniz aziz dostum, lütfen eve geçin.” * Merheba, merheba, törge, törge çiqsila. “Merhaba merhaba, başköşeye geçin.”

Xuş / xuşal / xuşal-xuram / şad / xursen / şadiman / ögrünç / quvanç / söyünç (UTMSİL, 278)

“Hoş, iyi, memnun, sevinçli, mutlu”

Qılmaq ve **bolmaq** ile fiil yapılır.

Bextiñni körüp xuş boldum. “Mutluluğunu görüp memnun oldum.” * Xuşal bolğanda, közge palaket körünmes. “Mutlu olunca felaket göze görünmez.” * Xuşal-xuram yaşa, bextiñge yaşira. “Mutlu yaşa, şansınla barış.” ?? * Özgini yéyiştin kimiki bolsa şad, uni böre dégin, déme ademzat. “Başkasını yemekten kim ki olursa şad, ona kurt de, deme insanoğlu.” * Azğina işiñdin bolma xursen, undin çoñni körüsen. “Küçücük işten olma mutlu, onun büyüğünü görürsün.” * Yamanlıq qılıp bolma şadiman, cazasını tartidu axir yaman. “Kötülük yapıp olma mutlu, cezasını çeker sonunda yaman.”

Xuşluq / xuşallıq / xuşal-xuramlıq / şadlıq / xursenlik / meñi / meñgü / ögrünçölüg (UTMSİL, 278)

“Hoşnutluk, memnuniyet, sevinç, mutluluk”

Pul-mal kéter boşluqtin, pursen kéter xuşluqtin. “Mal mülk gider boşluktan, şans gider mutluluktan.” * Xuşallıq azabni öz içige alğan bolidu, xuşallıq bar yerde, xapiliqmu bar. “Mutluluk acıyı içine alır, mutluluğun olduğu yerde üzüntü de olur.” * Xuşal-xuramlıq capadin kélidu, capa çekiştin kelgen xuşal-xuramlıq heqiqiy bolidu. “Mutluluk acıdan gelir, acı çekmekten gelen mutluluk hakikidir.” * Köñül şadlıqni tiler, éğiz tatlıqni. “Gönül mutluluğu diler, ağız tatlılığı.” * Şadlıq – geşlikniñ hemşirisi. “Mutluluk, mutsuzluğun kardeşi.” * Xursenlik – xorluqniñ yemçüki. “Mutluluk, aşağılanmanın yiyeceği.”

Xuşamet qılmaq / kuçuklenmek / quyruq şipañlatmaq / yaranmaq (UTMSİL, 279)

“Yaranmak, yaltaklanmak, dalkavukluk yapmak, kuyruk sallamak”

Xuşamet qilğanğa qorsağ toymas. “Yaranarak karın doymaz.” * Xuşamet qilalığan adem töhmetmu qilalaydu. “Yaltaklık yapabilen insan iftira da atabilir.” * Küçüklengen dost emes. “Köpeklenen dost değil.” * Hey insan, quyruq şipañlitiş itniñ işi. “Ey insan, kuyruk sallamak köpeğin işi.”

Xumar / keyp (UTMSİL, 279)

“Tutku, ihtiras, düşkünlük”

Kéçe salqin bolsimu, alem kündüzge xumar. “Gece serin olsa da herkes gündüze düşkün.” * Xotunğa xumarniñ néme işi, kalığa tumarniñ néme işi. “Kadına düşkün olmak ne gerek, ineğe muska ne gerek?” * Axşam içken sinçayniñ emdi tütüti xumari. “Akşam içtiği sütsüz çaydan şimdi keyiflendi.” * Keypke bériliş keypiyatni buzıdu. “Bağımlılık depresyona sokuyor.” * Keyp zeiplikke aparıdu. “Bağımlılık, zayıflığa yol açıyor.”

Xunsa / erkekzedek (UTMSİL, 279)

“Hünsa, çift cinsiyetli”

Xunsa yazı dilinde, erkekzedek konuşma dilinde kullanılır.

Hazırqi tibabet xunsani tüzeydiken, tünügün ayallar valibol komandisidiki qizni bugün erler komandisida kördüm. “Bugünkü tıp hünsayı düzeltiyor, dün kadın voleybol takımındaki kızı bugün erkek takımında gördüm.” * Erkekzedek qiliqsizliq qılsa, ya u emes, ya bu. “Erdişi uygunsuz bir şey yapsa, ya o değil ya bu.”

Xuyi bar / cuduni bar (UTMSİL, 279)

“Kötü huylu, huysuz”

Xuyi bar çokanniñ öy bolmiqi tes. “Kötü huylu kadının evi olmaz.” * Havaniñ güldüri bar, yamğuri yoq, qériniñ cuduni bar, mağduri yoq. “Havanın gürültüsü var, yağmuru yok; yaşlının öfkesi var gücü yok.”

Xéridar / şaca (UTMSİL, 280)

“Müşteri; oyuncu”

Xéridariniñ közi bolsa, kasıp açtın öler. “Müşterinin gözü olsa esnaf açlıktan ölür.” * Şaca yoq, şahmat oynıyalmidim. “Oyuncu yok, satranç oynayamadım.”

Xitab / itap (UTMSİL, 280)

“Hitap”

Ah xuda, – u cudağa itap qilip, némişqa méni bundaq işiq yolığa sepqoyduñ – dédi. “Ah Allah’ım, bu ayrılığa çağırıp, neden beni böyle aşk yoluna koydun.”

Xitabname / monifésit / déklaratsiye / xartiye (UTMSİL, 280)

“Beyanname, manifesto, deklarasyon”

“Kommunistik Partiyə Xiyabnamisi” 1847-yıl 12-ay – 1848-yıl 1-ayda yézilğan. 1848-yıl 2-ayda birinci qétim kitabçe şeklidle londunda neşir qilingan. “ ‘Komünist Parti Manifestosu’ Aralık 1847-Ocak 1848 yıllarında yazılmış. Şubat 1848 yılında ilk olarak kitapçık şeklinde Londra’da neşredilmiştir.”

Xicil / xicalet (UTMSİL, 280)

“Utanç, mahcubiyet, sıklıma”

Bolmaq ve qilmaq ile fiil yapılır.

Xicil bolmay déseñ, xata iş qilma. “Utanmak istemiyorsan yanlış iş yapma.” * Rast sözge xicalet boluş yoq. “Doğru söze utanılmaz.” * Şundaq bir iş tallıval, şundaq emgek qil, ömründe uniñdin xicalet bolma. “Öyle bir iş seç, öyle emek harca ki ömründe ondan utanç duyma.”

Xicilliq / xicaletçilik (UTMSİL, 280, 281)

“Utangaçlık, sıklıganlık”

Xicilliqqa qalmay déseñ, nomusizliq qilma. “Utanç duymak istemiyorsan namussuzluk yapma.” * Barniñ xicaletçilikidin yoqniñ xicaletçiliki yaman. “Fakirin utancı zenginin utancından kötüdür.”

Xirac / olpan / vérgi (UTMSİL, 281)

“Sömürge ülkelerin belli bir sürede verdiği vergi”

Qaram el xirac töleydu. “Bağımlı ülke vergi öder.” * Béqindi dolet olpan töleşke mecbur. “Sömürge ülkesi vergi ödemeye mecbur.”

Xiracet / rasxot / çiqim / serpiyat (UTMSİL, 281)

“Masraf, gider”

Maarip xiraciti yétişmeyvatiduyu, méhmanxana sélišqa éşip-téşip yatıdu. “Eğitim harcaması yetişmiyor da misafirhane yapmak için fazla geliyor.” * İş rasxotini téceş – döletniñ çaqırığı. “İş masrafından tasarruf etmek, devletin çağrısı.” * Çiqmini azaytıp, kirim menbesni éçiş maliyniñ yaxşılınişida rol oynıdı. “Giderleri azaltıp gelir kaynaklarını arttırmak maliyenin iyileşmesinde rol oynar.” * Serpiyatni azaytış ünümni aşuruşniñ muhim yoli. “Masrafları azaltmak, verimi arttırmanın önemli bir yoludur.”

Xizmetçi / xadim (UTMSİL, 281)

“İşçi, memur”

Dölet xizmetçiliriğe diyanetlik boluş eñ çoñ şert boluşı kérek. “Devlet çalışanları için dürüst olmak en önemli şart olmalı.” * Edebiyat-senet xadimliri xelq üçün, sotsiyalizm üçün xizmet qılış yönilişide çin turuşı lazim. “Edebiyat-sanatla uğraşanların halk için, sosyalizm için çalışmaktan sapmaması lazim.”

D

Dap / dumbaq / nağra / baraban / tosuk / körük (UTMSİL, 282)

“Def, davul”

Dap elle vurularak çalınır.

Nağra yere koyulup iki çubukla vurularak çalınır. Esas olarak düğün, bayramlarda çalınır.

Baraban ordu veya öğrenciler yürüyüşlerinde iki sopa ile vurarak çalınan enstrümandır.

İkki nan tapsa, birini dap qılıp çalidiğan. “İki ekmek bulsa birini def yapıp çalar.” * Dumbaqnıñ avazi yoğan, içi quruq. “Davulun sesi kuvvetli, içi boş.” * Toydin kéyin nağra. “Düğünden sonra davul.” * Baraban balılarnıñ rohini kötüridu. “Trampet çocukları mutlu ediyor.”

Dacimaq / çekinmek (UTMSİL, 282)

“Geri dönmek”

Alğa basmıgan arqığa dacyıdu. “İleri gitmeyen geriye kaçar.” * Çékinış yéñiliş emes. “Çekilmek yenilmek değildir.”

Dad / peryat / nale / piğan (UTMSİL, 283)

“İmdat, feryat, çığlık, figan”

Dadimni éytquçe, dermanim qalmidi. “Feryadımı duyurana kadar dermanım kalmadı.” * Köñli xuş nedin bilsun peryatni, derd tartip körmigen bilmeydu dertni. “Mutlu olan nerden bilsin feryadı, dert çekmeyen derdi bilmez.” * Nalem kökke yetti, xudağa yetti. “Feryadım göğe ulaştı, Allah’a ulaştı.” * Kitab bilen yaşığan adem meñgü piğan çekmeydu. “Kitap ile yaşayan insan hiçbir zaman sıkıntı çekmez.”

Dadlimaq / zarlimaq (UTMSİL, 283)

“Feryat etmek, dert yanmak, sızlanmak, şikâyet etmek”

U xocayinidin qattiq dadlidi. “O patronundan çok yakındı.” * Ayşemxan éridin zarlap, ciq nale qilatti. “Ayşemhan kocasından şikâyet edip, feryat ediyordu.”

Dadil / türgün / berdem / tuğuş (UTMSİL, 283)

“Cesur, gözü pek”

Yaxşı körüş üçün dadil boluş kérek. “Sevmek için cesur olmak gerek.” * Tursun türgün yigit. “Tursun, cesur bir genç.” * Ukam berdem béríp işle. “Kardeşim gücünü verip çalış.”

Darañlimaq / taraqlimaq (UTMSİL, 283)

“Tıkırdamak, çıtırdamak, gümbürdemek”

Quruq çélek darañlaydu, quruq harva taraqlaydu. “Boş kova tangırdar, boş at arabası tıkırdar.”

Darilmuellimin / sifen (UTMSİL, 283, 284)

“Öğretmen okulu”

Sabıq ölkilik Ürümçi ikkinçi darilmuellimin köpligen talantliq, iqtidarliq, münevver oqutquçılarnı, qabiliyetlik kadrlarnı ve ixtisas igilirini terbiyilep, yétiştürüp çıqqan. “Eski Urumçi Yerel 2. Öğretmen Okulu çok sayıda yetenekli, ehil, münevver öğretmen, yetkin yönetici ve uzman eğitim yetiştirmiş.” * Qeşqer darilmuellimin nurgun iqtidarliq oqutquçı yétişturdi. “Kaşgar Öğretmen Okulu çok sayıda yetenekli öğretmen yetiştirdi.” * Men Ürümçi sifende oquğan savaqdeşim Şakir bilen körüşüm ve xuşal boldum. “Ben Urumçi Öğretmen Okulunda okuyan sınıf arkadaşım Şakir ile görüşüm ve mutlu oldum.”

Das / cavur (UTMSİL, 284)

“Tas, leğen”

Das başqa bolğini bilen monça bir. “Leğen başka olsa da banyo aynı.” * Cavurda otyaş yudum. “Tasta sebze yıkadım.”

Dastan / poéma / épos (UTMSİL, 284)

“Destan”

Uygur klasik edebiyatida nurgun dastanlar bar. “Uygur Klasik Edebiyatında çok sayıda destan var.” * “Oğuzname” dastani eñ qedimki dastanimizdur. “‘Oğuzname’ destanı en eski destanımızdır.” * Qırğız xelqiniñ “Manas” éposi nahayiti çoñ hecimlik bolup, dunya boyıçe zor qedimiy époslarniñ biri. “Kırğız halkının ‘Manas’ destanı çok geniş hacimli olup, dünyadaki en eski dastanlardan biridir.”

Dastixan / supra / tergi (UTMSİL, 284)

“Masa örtüsü, sofrı örtüsü, sofrı”

Dastixan salmaq “Yemek ikram etmek, ağırlamak” * Dastixan élip barmaq “Hediye götürmek” * Dastixan kirgüzmek “Yemek göndermek” * Dastixan salğuçılıkı yoq. “Yemek ikram edecek durumda değıl.” * Dastixini keñ “Sofrası açık” * Éti uluğ, suprisi quruq. “Adı büyük sofrası küçük.”

Daşö / univérsitét (UTMSİL, 284)

“Üniversite”

Şıncañ Daşösi memliket boyıçe nuqtılıq daşölerniñ biri. “Şincan Üniversitesi, ülkedeki önemli üniversitelerden biri.” * “Şıncañ Univérsitétı” géziti xever qilidu: mektepniñ sabiq mudiri, memliketlik xelq qurultiyi daimiy komitétiniñ muavin başlıqı Seypidin Ezizi 1991-yıl 28-séntebr küni bu mektepni közdin keçürgen. “‘Şincan Üniversitesi’ gazetesı haberi: okulun eski müdürü, Ulusal Halk Kongresi başkan yardımcısı Seypidin Ezizi 28 Eylül 1991 günü okulu teftiş etmiş.”

Dalan / dehliz / ariliq / karidor (UTMSİL, 285)

“Giriş, antre, koridor”

Dalanni daim tazılap turuş kérek. “Girişi sürekli temizlemek gerek.” * Dehlizde oltursaqmu bolidu, dédi méhman. “Girişte de oturabiliriz, dedi misafir.” * Ariliq yaz künliri salqın bolidu. “Giriş yaz günleri serin olur.” * Karidorni süpürmey, öyni süpürgenniñ emkigi zaye,

öy yenila paskina bolidu. “Antreyi süpürmeyip evi süpürenin emekleri zayi olur, ev yeniden pislenir.”

Dahiy / yolbaşçı / server / serdar / ağa / lidér / üge / süvçi / qulabuz / yorçı / yolçı (UTMSİL, 285)

“Önder, lider, rehber, reis, kılavuz”

Dahiy dana bolsun. “Lider bilge olsun.” * Éşek yolbaşçı bolsa, hemminiñ tügeşkini şu. “Eşek lider olursa herkesin çekeceği bu.” * Qanaetni qolğa kirgüzseñ ey dil, aram dünyasida özüñni server bil. “Mutluluğu elde edersen ey gönül, huzur dünyasında kendini lider bil.” * Serdar sezgür bolsun, ağısız el bolmas, yaqısız ton. “Lider ferasetli olsun, düşmansız ülke olmaz, yakasız gocuk.” * Engliye konsérvatıplar partiyisiniñ lidéri Macur Engliye içki kabéntiniñ baş veziri boldi. “İngiltere Muhafazakar Partisi’nin lideri Major, İngiltere başbakanı oldu.”

Dava / şıpa / derman / ilac / em / tusu (UTMSİL, 285)

“Deva, şıfa, ilaç, çare”

Ölümdin başqığa dava bar. “Ölümden başkasına çare var.” * Derdke dava, rencike şıpa. “Derde deva, üzüntüye şıfa.” * Ağrıqni özüñ tapsañ, şıpasını nedin alarsen? “Ağrıyı kendin bulsan, şıfasını nerden alırsın.” * Derdke derman bol. “Derde derman ol.” * İlacı yoq késel yoq. “İlacı olmayan hastalık olmaz.” * Emgek késelge em. “Çalışmak, hastalığın çaresi.”

Davalımaq / emlimek / ilac qılmaq / seveb qılmaq (UTMSİL, 285, 286)

“Tedavi etmek”

Qorqunçakni xevp-xeter bilen davala. “Korkağı korku ile iyileştir.” * Emliseñ, ep bilen emle. “Tedavi edeceksen uygun biçimde et.” * İlac qılsañ, sunuqmu saqiyidu. “Çaresini bulursan kırık da iyileşir.” * Tirikide seveb qil. “Hayattayken sebep ol.”

Davami / axiri (UTMSİL, 286)

“Sonu”

Dost didarini körüş şadlıq davami, dost bolmisa nede yürek aramı. “Dost yüzünü görmek mutluluk, dost olmasa nerede gönül huzuru.” * Munapiqqa hemrah bolsa her insan, axiri cayi bolidu zindan. “Münafiğa meyilli olursa insan, sonunda yeri olur zindan.”

Davan / art / kötel (UTMSİL, 286)

“Dağ boğazı, geçit”

Davanda uçriganga salam ber. “Geçitte karşılaştığına selam ver.” * Bedel art oş bilen balasağun arisidiki kötel. “Bedelart, Oş ile Balasagun arasındaki dağ geçidi.”

Davrañ / çuqan / süren / şom (UTMSİL, 286)

“Yaygara, velvele, gürültü, bağırıtı”

Borandin qorqma, davrañdin qorq. “Fırtınadan korkma, yaygaradan kork.” * İş çuqan bilen emes, eqıl bilen püter. “İş yaygara ile değil akıl ile biter.” * Süren salğanga süret ilgilirmes. “Yaygara kopunca hız artmaz.”

Daim / hemişə / herqaçan / hervaqit / herdem / haman / ürlüg / tutçi (UTMSİL, 286)

“Her zaman”

Daim pexes bol, hervaqit boşlaşma. “Daima dikkatli ol, hiçbir zaman gevşeme.” * Diliñ héç bolmisun gémkin, geş, xire, gunahtin vücuduñ pak tursun hemişə. “Gönlünde hiç olmasın endişe, hüzn, kasvet, gūnahtan vücudun temiz olsun her daim.” * Qol hervaqit gunahkar. “El her zaman günahkâr.” * Bilimiñ asmanğa yetken bolsa hem, başqılar ilmiğe qulaq sal herdem. “Bilgin göge ulaşsa bile başkalarının ilmine kulak as her zaman.” * Patqaqtin xarraqtur cahanda nadan, birer yaxşıliqtin xaliydur haman. “Çamurdan değersizdir dünyada cahil, her daim bir iyilikten uzaktır.”

Depsende / ayağ asti / paymal (UTMSİL, 287)

“Ezip yok etmek, aşağılamak”

Qilmaq ve bolmaq ile fiil yapılır.

Komindañ eksiyetçiliri milliy medeniyitimizni depsende qilganidi. “Milliyetçi Çin destekçileri milli medeniyetimizi ayaklar altına almıştı.” * Ayallarni ayağ asti qilidiğanlarni qanun boyıçe cazağa tartış lazim. “Kadınları ezenleri kanunlar doğrultusunda cezalandırmak gerek.” * Paymal bolmay déseñ pak bol. “Ezilmek istemiyorsan dürüst ol.”

Depne qilmaq / kömmek (UTMSİL, 287)

“Gömmek”

Merhum Abliz Muhemmidi inqilabiy qehrimanlar qebristanlığına depne qilingan. “Merhum Abliz Muhemmidi, İnkılap Kahramanları Mezarlığına defnedildi.” * Ölüşiğe qarap kömüş. “Ölümüne göre gömme.”⁸⁸

Deccal / yalmavuz (UTMSİL, 287)

“Deccal, ejderha, canavar”

Deccalniñ toqumi pütmes, zulmi tügimes. “Deccalın yanlışı bitmez, zulmü tükenmez.” * Yalmavuzdin qorqma, yalmavuz niyetlik kişidin qorq. “Canavardan korkma, canavar kılıklı insanlardan kork.” * Yette başlıq yalmavuz qizniñ tapinidin qénini şoraydiken. “Yedi başlı canavar kızın topuğundan kanını emiyor.”

Derd / elem / derd-elem / köpük (UTMSİL, 287)

“Dert, keder, acı, elem, ızdırap, azap”

Körmeyin bastım tikenni, tartadurmen derdini, körsem erdim, basmas erdim, tartmas erdim derdini. “Görmeyip bastım dikene, çekiyorum derdini, görse idim, basmaz idim, çekmez idim derdini.” * İlim yolida elem çekken adem, elem emes, bextike qoyidu qedem. “İlim yolunda sıkıntı çeken insan, sıkıntı değil, mutluluğuna atıyor adım.” * Derd-elemler kélidu, oğul balaniñ başığa, sayda tügenim çörgiler közdin aqqan yaşığa. “Derd elem gelir erkek çocuğun başına, nehirde değirmen döner gözden akan yaşına.”

Ders / savaq (UTMSİL, 288)

“Ders”

Derslik “derslik”, ders vaqti “ders vakti”, ders tékisti “ders metni”. * Ders tekrarlimisañ, ders bolidu. “Ders tekrarlamazsan ders olur.” * Hayatni ötküzse öginip savaq, ustimu, şagirtmu xuşal hemme vaq. “Derslerini öğrenerek yaşasa, usta da öğrenci de memnun olur hep.”

Derguman bolmaq / bir işinip, bir işenmeslik (UTMSİL, 288)

“Tereddüt etmek, şüphelenmek, inanmamak”

⁸⁸ İnsanlara yaptığı iyiliklerle iz bırakmış kişilerin ölümü önemli olur, kötülük yaparak başkalarına zulmeden kişinin ölümü ise değersiz olur, anlamındadır (UMTİL, 365).

Derguman boluş öziğe özi avariçiliq tépiş. “Şüphe etmek, kendi kendine eziyet etmek.” * U öziniñ yéñi xizmetke teyinlanganlıqıǵa bir işinip, bir işenmey yürdi. “O yeni işine atandığına inanamadı.”

Derhal / dermehel / derru / tézdin / şu an / şaq-şuq / alman-talman (UTMSİL, 288)

“Derhâl, hemen, çabucak, şipşak”

Yalğan quyruc derhal üzülidu. “Yalan kuyruk hemen kopar.” * Heqiqet yéqinlaşsa, sepsete derhal qaçar. “Hakikat yakınlaşınca safsata hemen qaçar.” * Derru bérıp, derru kel. “Çabucak gidip çabucak gel.” * Késelni kéçiktürme, tézdin davalı. “Hastalığı uzatma, hemen tedavi et.” * Bargın, şu an qaytqın. “Git, hemen dön.” * İş dégenni şaq-şuq bir terep qilivétiş lazım. “İşi şipşak çözüvermek lazım.” * Alman-talman qılğan iştin çataq çıqmay qalmaydu. “Alelacele yapılan işte mutlaka pürüz çıkar.”

Derya / su / özen / mören / nehir / ögüz (UTMSİL, 288)

“Nehir, su, ırmak”

Derya boyıǵa apirip suǵarmay kelmek. “Nehir boyuna götürüp su içmeden gelmek.” * Suni körmeý ötüq salma. “Dereyi görmeden paçaları sıvama.” * Her özenniñ öz yönilişi bar. “Her nehrin kendi istikameti var.” * Müren meñgü toxtimas. “Irmak sonsuza kadar durmaz.” * Qetre-qetre üstige cem bolsa, u bolǵay nehir, nehir üstige nehir kelse, bolar déñiz axır. “Damla üst üste birikse nehir olur, nehir üstüne nehir gelse sonunda deniz olur.”

Dez / çak / to (UTMSİL, 289)

“Çatlak”

Qerzi barniñ yurikide dezi bar. “Borcu olanın kalbinde yara olur.” * Dez ketken qoñǵuraq ciriñlimas. “Çatlak zil çınlamaz.” * Ger kişi iş qılsa bieqil-idrak, qılmişidin bolidu yürek-baǵrı çak. “Eğer insan akılsız bir iş yaparsa, yaptığı kalbinde yara olur.” * Çapanlıqqa gep qılsam, cuviliqqa to ketti. “Paltosu olana söz söylesem, kürk giyen rahatsız olur.”

Dezmal / ütük (UTMSİL, 289)

“Ütü”

Tikküçi kem qilidu, dezmal teñ qilidu. “Terzi eksik yapar, ütü tamamlar.” * “Türkiy Tillar Divanı” bergen melumat: Uyǵurlar miñ neççe yüz yıl ilgiri ütük işletken. “ ‘Dîvânu Lugâtî’-Türk’ün verdiği bilgiye göre, Uyǵurlar binlerce yıl önce ütü kullanmış.”

Destek / tutqu (UTMSİL, 289)

“Dayanak”

Ötkende bolup ötken birer işni destek qilip, kişige zerbe bəriş rezillik. “Geçmişte olup biten bir şeye dayanarak insana zarar vermek ahlaksızlık.” * “Sinipiy küreşni tutqu qiliş” xéli parakendiçilik tuğdurdi. “Sınıfsal mücadeleyi esas almak büyük kargaşa doğurdu.”

Desmal / yuğuç / cambu (UTMSİL, 289)

“Bez, peçete”

Beñgi cile bolsa, nasval yeydu, mest cile bolsa, desmal yeydu. “Tiryaki sinirlenince afyon yer, sarhoş sinirlenince bez yer.” * Yuğuçuñ taza, qaziniñ taza. “Bezin temiz, kazanın temiz.” Cambusiğa qarap, aşpizige baha ber. “Bezine bakıp aşçılığına değer biç.”

Desmaye / biñçen (UTMSİL, 290)

“Sermaye”

Desmaye galtekke çıqtı. “Sermayesi eridi.” * Biñçen köp bolsa, soda çoñ bolidu. “Sermaye büyük olursa, ticaret büyük olur.”

Deqıyanusniñ zamani / elmisaq / atam zaman / teypunemniñ vaqti (UTMSİL, 290)

“Çok uzun zaman önce”

Deqıyanusniñ zamanda bolğan iş. “Nuh Nebi zamanında olan iş.” * Pitne-pasat elmisaqtin tartip bar. “Fitne-fesat Nuh Nebi’den beri var.” * Atam zamandin qalğan qoramsaqni emdi taşla. “Fi tarihinden kalma oburluğu artık bırak.” * Teypunemniñ vaqtidiki gepni hazir qilivatqinini! “Hâlâ mı Nuh Nebi’den kalma lafları söylüyor!”

Dekke / deşnam / zerbe / soqqa / dava / doq / peşva / tépik / peçme / yézek (UTMSİL, 290)

“Azar, darbe, takdir, tehdit”

Derdmenge dekke berme. “Dertliyi azarlama.” * Deşnam yéginim – beş nan yeğnim. “Azar yemem, beş ekmek yemem.”⁸⁹ * Birinçi zerbe uruşniñ yérimiğa teñ. “İlk azar, yarım savaşa denk.” * Qattiq soqqa telvini tüzeydu. “Şiddetli azar, asabiliği düzeltir.” * Davixorniñ

⁸⁹ Başkalarından hakaret işitip azar yese de rahatsız olmayan, yüzüstü insanların pervasızlığını anlatmak için kullanılır (UMTİL, 174).

davisini ber. “Yüzsüze fırça çek.” * Hurun doq yeydu, batur oq. “Tembel fırça yer, yiğit ok.”
 * Yurtığa işengen peşva yémes. “Ülkesine güvenen darbe yemez.” * Qilğiniğa yarişa tépik yédi. “Yaptığına karşılık fırça yedi.”

Dellal / bédik (UTMSİL, 290)

“Tellal, komisyoncu”

Sözniñ uzuni dellalğa kerek. “Sözün uzunlu tellala lazım.” * Bédikniñ desmayisi yalğançılıq.
 “Tellalın sermayesi yalancılık.”

Delle / tasmiçi (UTMSİL, 291)

“Muhabbet tellalı”

Öyüñge yolatma qéri dellini, kirip-çıqip buzidu pellini. “Evine yaklaştırma muhabbet tellalını, gire çıka bozar yolunu.” * Tasmiçi eskilikniñ béşi. “Muhabbet tellalı kötülüğün başı.”

Delil / ispat (UTMSİL, 291)

“Delil”

Şeytanga kerek bolsa qurandın delil keltürer. “Şeytana lazım olsa Kur’an’dan delil getirir.”
 * Gepke ustiliq heqiqiy bilimlikniñ ispatı bolmas. “Söz ustalığı, bilgeliğin delili olmaz.”

Delillimek / ispatlamaq (UTMSİL, 291)

“Kanıtlamak, ispatlamak”

İş bilen delillimiseñ, uluğ sözün quruq gep. “Eylemlerinle kanıtlamazsan büyük sözlerin boş laf.” * Xelq gumanlangan işni ispatlaşniñ haciti yoq. “İnsanların şüphelendiği şeyi ispatlamanın gereği yok.” * Sözlimiseñ sende kimniñ işi bar, dédiñmu dadil éyt, ispatla tekrar. “Konuşmasan senle kimin işi olur, söyledin mi cesurca söyle, ispatla tekrar tekrar.”

Dem I / tirkek / taqaq / ğol / ğoru / kiltañ (UTMSİL, 291)

“Sürgü”

Saña qarap men, işikke qarap dem. “Sana göre ben, kapıya göre sürgü” * Tirkek kerek tirtek lazım emes. “Sürgü lazım, sinirli lazım değil.” * Taqaqni taqa, xatircem uxla. “Sürgüyü çek, rahatça uyu.” * Ğol saña oñ qol. “Sürgü senin sağ kolun.” * İşikni açar, arqığa qaçar, u néme? (ğoru, kiltañ) “Kapıyı açar, arkaya kaçar, o ne?” (sürgü)

Dem II / aram / harduq (UTMSİL, 291, 292)

“Dinlenme, istirahat”

Almaq ile fiil yapılır.

Dem élišni bilmigen xizmet qılışni bilmeydu. “Dinlenmeyi bilmeyen çalışmayı bilmez.” * Aram éliš téximu yaxşı işleş üçündür. “İstirahat etmek daha da iyi çalışmak içidir.” * Harduq almaq küç yigmaqtur. “Dinlenmek, güç toplamaktır.”

Deva / dester / erz / şikayet (UTMSİL, 292)

“Dava, şikâyet”

Altun çirimas, deva qerimas. “Altın çürümez, dava eskimez.” * Tügmen su bilen çögiler, deva pul bilen. “Değirmen su ile döner, dava para ile.” * Özüm tapqan balğa, qayda baray devağa. “Kendi bulduğum bela için, nereye gideyim şikâyet.” * Dester dermanni ketküzer. “Şikâyet insanı yorar.” * Emeldar qerzdar bolsa, erziñni xuda sorisun. “Memur borçlu olursa şikâyetini Allah sorsun.” * Şikayet qılsañ, tapqiniñğa şükür qil. “Şikâyet edersen, bulduğuna şükret.”

Devalaşmaq / sotlaşmaq (UTMSİL, 292)

“Dava açmak”

Bay bilen devalaşma, batur bilen çélişma. “Zengin ile mahkemelik olma, batur ile kavga etme.” * Asasiñ bolsa sotlaş, bolmisa çim yat. “Dayanağın varsa dava et, yoksa rahat dur.”

Devet / ünde / dalalet (UTMSİL, 292)

“Davet”

Heqqe devet, naheqqe dekke. “Doğruya davet, yanlış reddetme.” * Muhebbet qiyinçiliqni yéñişke ünde bolidu. “Sevgi, zorlukları yenmeye davettir.” * Bilmige dalalet qilganni dostum de. “Bilime teşvik edene dostum de.”

Doppa / bök / teqiye (UTMSİL, 292)

“Geleneksel Uygur baş giyimi, doppa”

Doppığa patqan béşim cahanga patmidi. “Doppaya sığan başım dünyaya sığmadı.”⁹⁰ * Kélinni kелgende kör, böknü kiygende. “Gelini geldiğinde gör, doppayı giydiğinde.” * Teqiyide yamaq bolmas, yaxşıda dimaq. “Doppada yama olmaz, iyide kibir.”

Doxtur / tévip / emçi / hékim / atasagun / midik (UTMSİL, 293)

“Doktor, tabip, hekim”

Doxturğa yurtniñ hemmisi dost. “Doktora ülkenin hepsi dost.” * Tévip qançe siliq bolsa, qoli şunçe şipaliq bolar. “Tabip ne kadar kibar olursa, eli o kadar şifalı olur.” * Köp ağrığan emçi bolar, köp yürüen yolçı. “Çok hastalanan tabip olur, çok yürüyen yolcu.” * Tévipniñ hemmisi Loqman Hékim emes. “Her tabip Lokman Hekim değil.”

Doxturxana / şipaxana / xestexana / késelxana / balitsa / ambulatoriye (UTMSİL, 293)

“Hastane”

Ürümçide herqaysı idarilerniñ doxturxaniliridin başqa sekkiz çoñ doxturxana bar. “Urumçı’de çeşitli kurumların hastanelerinden başqa sekiz büyük hastane var.” * Şerqiy östeñ şipaxanisi amminiñ alqışığa érişti. “Doğu Kanal Hastanesi halkın beğenisini topladı.” * Teñritağ rayonu xestexanisi quruluşı başlandı. “Tanrıtağ Rayonu Hastanesi inşaatı başladı.” * Nurgun yézılarda késelxana quruldi. “Çok sayıdaki köyde hastane inşa edildi.” * 2-doxturxaniniñ balnitsa binası yaxşı sélingan. “2. Hastane’nin klinik binası iyi yapılmış.”

Dora / ot (UTMSİL, 293)

“İlaç”

Yazniñ téziki qışqa dora. “Yazın tezeği kışa ilaç.” * Néme ançe aççıqsen? – dep soradı köktaşın. –Men dorimen! – dep cavab berdi köktaş. “Neden bu kadar acısın?, diye sordu göztaşına. –Ben ilacım!, diye cevap verdi göztaş.” * Dora bilen can baqqılı bolmas. “İlaçla yaşamak olmaz.” * Açlıq eñ yaxşı dora, harginliq eñ yaxşı yastuq. “Açlık en iyi ilaç, yorgunluk en iyi yastık.”

Dorixana / aptéka (UTMSİL, 293)

“Eczane”

⁹⁰ Bir statü sahibi olduktan sonra kendini unutup haddini aşanlar için kullanılır (UMTİL, 175).

Ürümçide dorixanilar köp. “Urumçi’de çok eczane var.” * 1-doxturxaniniñ aptékisi yaxşı.
“1. Hastane’nin eczanesi iyi.”

Doramçuq / teqlidçi (UTMSİL, 294)

“Taklitçi”

Doramçuqniñ ağzi puçuq. “Taklitçinin ağzı yamuk.” * Kor bolmisañ, körmigenge qulaq salma, ispat izdep teqlidçiğe oxşap qalma. “Kör değılsen görmediğine kulak asma, delil arayıp taklitçiye benzeme.”

Doramçiliq / teqlidçiliq (UTMSİL, 294)

“Taklitçilik”

Doramçiliqni doğa tik. “Taklitçiği boyunduruğa vur.” * Teqlidçilik icadiyette obdan usul emes. “Taklitçilik, eser yaratmada iyi bir usul değıldir.”

Dorimaq / teqlid qilmaq (UTMSİL, 294)

“Taklit etmek”

Oğul atini doraydu, qız anini. “Erkek babayı taklit eder, kız anneyi.” * Mal igisini dorimisa haram. “Mal sahibini taklit etmezse haram.” * Teqlid qilingan eserni icadiy eser dégili bolmaydu. “Taklit edilen eser, telif eser olmaz.” * Birer qoral-saymanni başqa qoral-saymanğa teqlid qilip yasaşqa bolidu. “Bir alet başqa alet taklit edilerek yapılır.”

Dorğa / yayi (UTMSİL, 294)

“Muhafız”

Yamul’un çalışanları.

Dorğa nede bolsa, govğa şu yerde. “Muhafız nerede, kargaşa orada.” * Béğim çıqtı ordisidin, qorqup kettim dorğisidin. “Beyim çıktı sarayından, korkup kaçtım muhafızından.” * Yamulni téşip qoyup, ikki çıqtım talağa, méni baqqan beş yayi emdi qaldı balağa. “Yönetimi kazıp çıktım dışarı, beni gören beş muhafız şimdi kaldı belaya.”

Doriger / hettar / pormatsip / otaçi (UTMSİL, 294, 295)

“Eczacı”

Hettar genellikle ilaç ticareti yapan kişiler için kullanılır.

Dorigerniñ dorisi – canniñ arami. “Eczacının ilacı, can sağlığı.” * Şeherde xususiyy dorixana açqan hettar xéli köpeydi. “Şehirde özel eczane açan eczacılar hayli arttı.” * Şıncañ yişöyüende pormatsiplar teyyarlaydığan sinip bar. “Şincan Enstitüsü’nde eczacı yetiştiren sınıflar var.”

Dozax / cehennem / qamuğ / tamu / tinliğ (UTMSİL, 295)

“Cehennem”

Dozaxni körgeñ cennetni untumas. “Cehennemi gören cenneti unutmaz.” * Ağzi köymise dozaxnımu yutuvétidığan. “Ağzı yanmasa cehennemi bile yutacak.” * Cehennemge ögengen köñül béhişke köñmeptu. “Cehenneme alışan kalp cennete alışmamış.”

Dost / adaş / burader / ağıne / öñge / sağıdıç / iş (UTMSİL, 295)

“Dost, arkadaş, birader”

Dost’un kullanım dairesi geniştir, insanlar dışında başka cihazlarda da kullanılır.

*Dost ve adaş aynı cinse özgüdür, iki cins birbirine söyleyemez. **Bolmaq** ile fiil yapılır.*

Burader, ağıne ve öñge erkekler arasında kullanılır; kadınlar arasında söylenmez.

Miñ dost az, bir düşmen köp. “Bin dost az, bir düşman çok.” * Dostuñ dost bolsun, hésabiñ durus bolsun. “Dostun dost olsun hesabın doğru olsun.” * Adaş, adaş bolaylı, birneme tapsaq teñ yeyli. “Dost, dost olalım, bir şey bulsak beraber yiyelim.” * Buradiriñ sap bolsa, taşlıqta at bolsa. “Biraderin saf olsa, taşlıqta at olsa.” * Ağıneñ saq bolsa, qoluñ köymes. “Dostun sağ olursa elin yanmaz.” * Miliñ miñğa yetküçe, öñgeñ miñğa yetsun. “Milin bine yetişeceğine, dostun bine yetişsin.”

Dostluq / buraderlik / ağınıdarçılıq (UTMSİL, 296)

“Dostluk, arkadaşlık, biraderlik”

Buraderlik ve ağınıdarçılıq erkekler arasında kullanılır.

Dost öler, dostluq ölmes. “Dost ölür, dostluk ölmez.” * Dostluqniñ tégi rastlıq. “Dostluğun esası doğruluk.” * Buraderlik eñ ésil xislet. “Dostluk en asil nitelik.” * Ağınıdarçılıq qıl, ağıneñdin ayrılma. “Dostluk kur, dostundan ayrılma.”

Doğap / doğ / raxap / culap (UTMSİL, 296)

Suya yoğurt, lor, balözü ekleyip karıştırıp ufak buz ekleyip hazırlanan içecek.

Doğap ve doğ yoğurtla, raxap ve culap balözüyle hazırlanır.

Qeşqerniñ doğıpi yaxşı bolidu. “Kaşgar’ın doğabı iyi olur.” * Dağ suda qilingan doğni içiştin ehtiyyat qil. “Kaynamış suda yapılan doğu içerken dikkat et.” * Raxapni rayiñğa béqip iç. “Rahabı istediğın gibi iç.” * Culapni bir yoli köp içiş ziyanlıq. “Culapı sürekli içmek zararlı.”

Doğapçı / raxapçı (UTMSİL, 296)

“Ayrancı”

Doğçı aptap tilise, añağacınıñ aççıqı keptu. “Ayrancı güneş istese, şekerci sinirlenirmiş.”⁹¹ * Raxapçı muzini maxtaydu. “Ayrancı buzunu över.”

Dok / dümçek (UTMSİL, 296)

“Kambur”

Dok er tokur xotundin külüptu. “Kambur adam total kadına gülermiş.” * Dümçek körge kirgende tuziler. “Kambur mezara girince düzelir.”

Doklat / melumat / raport (UTMSİL, 297)

“Bilgi, rapor”

***Raport** genellikle askeriyede kullanılır.*

Suñ xenlyañ şuci zémin baş şuciğa şıncañniñ xizmetliridin doklat berdi. “Sekreter Sun Xenlyan, Toprak Baş sekreterine Şincan’daki çalışmalar hakkında bilgi verdi.” * Xizmet guruppisi yéziniñ ehvali toğrisida melumat aldı. “Çalışma grubu köyün durumu hakkında bilgi aldı.” * Céñçi komandirğa raport berdi. “Asker, kumandana rapor verdi.”

Doklat / meruze / vez / xutbe (UTMSİL, 297)

“Konferans, nasihat, vaaz, hutbe”

***Doklat** yaygın olarak kullanılır.*

***Meruze** kullanımdan düşmüştür.*

***Vez** olumsuz anlamdadır.*

***Xutbe** imam tarafından cuma namazında okunur.*

Aptonom rayonluq partkom teşviqat bolumi doklat yigini ötküzdi. “Otonom Bölge Parti Propaganda Bölümü konferans düzenledi.” * Bölüm başliqi éqim mesilisi üstide doklat berdi. “Bölüm başkanı güncel meseleler hakkında konuşma yaptı.” * Abdukérım

⁹¹ Tüccarların arasında daima bir çekişme olduğunu ifade etmek için kullanılır (UMTİL, 179).

Abbasovniñ 1949-yili mayda İli'da ittipaq aktipliri yiginida bergen “Hazirqi Veziyet ve Bizniñ Vezipilirimiz” dégen meruzisi öz vaqtida çoñ tesir qozgigan. “Abdukerim Abbasov’un 1949 yılının Mayıs ayında İli’de İttifak Aktivistleri toplantısında yaptığı ‘Bugünkü Vaziyet ve Bizim Vazifelerimiz’ adlı konuşma zamanında büyük etki uyandırdı.” * Tülke vez éytse toxu obdan oylansun. “Tilki vaaz verse tavuk iyi düşünsün.” * Camede cüme namizidin kéyin xatip xutbe oqudi. “Camide cuma namazından sonra hatip hutbe okudu.”

Dolqun / mevc / örkeş / çayqaq / qum (UTMSİL, 297, 298)

“Dalga”

Çayqaq Lopnor ağzında kullanılır.

Heqiqet ot içide köymes, dolqundimu gerq bolmas. “Hakikat ateşte yanmaz, dalgada boğulmaz.” * Dolquni yoq déñiz bolmas. “Dalgasız deniz olmaz.” * Sayram Köli mevc urğanda, téximu çirayliq bolup kétidu. “Sayram Gölü, dalgalandığında daha da güzel oluyor.” * Örkeş yérip üzgendila, suniñ menbesini tapqili bolidu. “Dalgaları yarıp yüzünce suyun kaynağı bulmak mümkün olur.”

Dua / tilavet / dua-tilavet / durud (UTMSİL, 298)

“Dua”

Ata-ana duasi otqa-suğa paturmas. “Ana baba duası ateşten sudan korur.” * İt duasi qobul bolsa, asmandin et yağar idi. “İtin duası kabul olsa gökten kemik yağardı.” * Tilavet qildim, tapalmidim rahet. “Dua ettim, rahat edemedim.” * Balam Alladin séniñ tinç-amanliqiñni tilep, daim dua-tilavet qilip turimen. “Yavrum Allah’tan senin sağlığını dileyip daima dua ediyorum.” * Dorud dünya bermes. “Dua, zenginlik vermez.”

Duaxan / duaguy (UTMSİL, 298)

“Dua okuyucu, duahan”

Duaxan duadin tilikige yetse, hergiz duaxan bolmas idi. “Duahan dua edip dileğine ulaşsa hiç kimse duahan olmazdı.” * Axunum duaguy, aldığa sediqe qoy. “Duahan efendinin önüne sadaka koy.”

Dubulğa / savut / bariq / tuğluğa (UTMSİL, 298)

“Zırh”

Bir katta leşker başlığınıñ dubulğa, savut kiyip turğanlıqı sizilğan resim körgezmide köpçilikniñ diqqitini celp qıldı. “Miğfer ve zırh giymiş kıdemli bir komutanın resmi sergide herkesin dikkatini çekti.”

Duç kelmek / duçar bolmaq / uçrimaq (UTMSİL, 298, 299)

“Karşılaşmak, yüz yüze gelmek”

Duç kelseñ qayturalmas bala-qaza, yüzmüyüz tur, dümbeñni körsetme esla. “Karşılaşınca geri döndürülemez kaza bela, tam karşısında dur, sırtını dönme asla.” * Duçar bolsañ yolvasqa, bel bağlığın qaytmasqa. “Karşılaşırsan kaplanla geri dönmemeye hazır ol.” * Palaketke uçrimay deseñ, ağziñni yig, tiliñni tart. “Felakete uğramak istemiyorsan ağzını kapat, diline hâkim ol.”

Duduqlımaq / tilini çaynımaq (UTMSİL, 299)

“Kekelemek, gevelemek”

Néme duduqlaysen, gépiñ bolsa éniq éytmamsen? “Ne geveliyorsun, söyleyeceğin varsa açıkça söylemeyecek misin?” * U tilini çaynap gep qılalmay qaldı. “O lafı ağzında geveledi, konuşamadı.”

Dudulanmaq / tutulup qalmaq / ala küçükliri kelmek (UTMSİL, 299)

“Sinirlenmek, öfkelenmek”

Dudulansa, kariñ bolmisun, tüzilip qalidu. “Sinirlenince ilgilenme, düzelir.” * Xan qız birdemdila tutulup qaldı. “Padişahın kızı birden öfkeleni.” * Ayımqızniñ ala küçükliri kepqaptı. “Genç kızın cinleri tepesine çıktı.”

Durbun / binokil / teleskop (UTMSİL, 299)

“Dürbün, teleskop”

Komandır durbun bilen yiraqlarğa qarap ehvalni köretti. “Komutan dürbünle uzaklara bakıp durumu izliyordu.” * Binokil herbiy işta bek muhim. “Dürbün askeri işlerde çok önemli.” * Téléskopta asman cisimliri közitilidu. “Teleskopla gök cisimleri izlenir.”

Dukan / magizin (UTMSİL, 299)

“Dükkân, mağaza”

Yaxşı mal dukanda turmas. “İyi mal dükkânda durmaz.” * Dukinimğa kiriver, mélimğa tegme. “Dükkânıma gir, malıma dokunma.” * “Dostluq” magizini – Ürümçide eñ çoñ magizin. “ ‘Dostluk’ mağazası Urumçi’deki en büyük mağaza.” * Türlük mallar magizinlirida hazır néme déseñ, şu tépilidu. “Alışveriş merkezlerinde ne istersen o bulunuyor.” * –Dadisi, – deptu ayalı, –siz bilen bille çıqısam, magizinlarğa kirqüm kélidu. “–Babası, demiş kadın, sizle birlikte çıksam, mağazaları gezmek istiyorum.” * –Anisi, – deptu éri, –magizinlarni oylisam, siz bilen bille çıqqum kelmeydu. “Anası, demiş adam, mağazaları düşününce sizle birlikte çıkmak istemiyorum.”

Dunya / alem / cahan / yer yüzi / 18 miñ elem / yette iqlim / acun (ajun, açun) / yérsuv (UTMSİL, 300)

“Dünya, âlem, cihan, yeryüzü”

Dunya qaraş “dünya görüşü”; hayvanat dunyasi “hayvanlar dünyası”; ikkinçi dunya uruşı “İkinci Dünya Savaşı”; dunya tili “dünya dili”; terkidunya “terk-i dünya”; bivapa dunya “vefasız dünya” * Alem kémisi “uzay gemisi”; alemni malem qilmaq “karmaşa çıkarmak”; alem kezmek “dünya turu” * Bu alem – uzun alem. “Bu dünya, uzun dünya” * Mende bar, sende bar, alemde yoq, bu néme? (–çékit). “Bende var sende var, dünyada yok, bu nedir? (nokta)” * Alma satqılı çıqsam, qizilini tallaydu, alemde kişi yoqtek, köñlüm sézni xalaydu. “Elma satmaya çıksam kızılını seçiyor, dünyada insan yok gibi gönlüm sizi istiyor.” * Cahan tutmaq “ev kurmak”; cahanda bir “benzersiz”; cahandarçılıq qilmaq “geçinmek”; cahan sorimaq “dünyayı istemek”; cahankezdi “gezgin”; cahanga patmasliq “dünyayı ben yarattım deme, kibirlenme”; cahanniñ reptariğa kirivalmaq “dünyanın düzenine ayak uydurmak”; cahan tekşi emes “dünya düz değil”; cahanniñ kari çağliq “hayat bu kadar” * Yer yüzidin eqil yoqilip ketsimu héçkim özini nadan demeydu, nadan. “Yeryüzünden akıl yok olup gitse bile hiç kimse kendine cahil demez, cahil.” * Yer yüzidiki derex zatiti şamal irğitar. “Yeryüzündeki ağaçları rüzgâr savurur.” * Hemmidin köñül ittik birdemniñ içide 18 miñ alemni aylinip çıqalaydu. “Gönül herşeyden hızlı, bir anda bütün dünyayı dolaşır. * Yette iqlimni kézip çıqtım, köñlümge yariğudek mehbub tapalmıdım, dédi yigit. “Yedi düveli gezdim, gönlüme göre bir yâr bulamadım, dedi genç.” * Bundaq çirayliq qız yette iqlimde yoq. “Böyle güzel bir kız yedi düvelde yok.”

Dunya qaraş / kişilik turmuş qaraşı (UTMSİL, 300)

“Dünya görüşü”

Turmuşta éniq dünya qaraş bolmisa, turmuş bir xil yük bolup qalidu. “Hayatta belli bir dünya görüşü olmasa, hayat bir tür yük olur.” * Şad-xuramliqqa intilidiğan kişilik turmuş qarişila tebiiy, çin kişilik turmuş qarişidur. “Dünyada mutluluğu aramak, olması gereken, gerçek dünya görüşüdür.”

Dunyavi / alemşumul / yirtinçülük (UTMSİL, 300, 301)

“Evrensel, âlemşumul”

Bizniñ qilivatqan işimiz dunyavi ehmiyetke ige. “Bizim yaptığımız işler evrensel ehemmiyete sahip.” * Bizniñ étiqad qilidiğan meslikimiz alemşumul heqiqettur. “Bizim savunduğumuz ideal âlemşumul hakikattir.”

Döt / kalva / galvañ / leqva / galzañ / garañ / komşa / déveñ / metu / gol / delte / garah / añqav / pañquş / hañvaqti / xamuş / xaramuş / pöşulu / lelle / lelşo / qapaqbaş / samanqorsaq / poqqorsaq / ménisini qağa çoquvalğan / qıçışmığan yerni tatilaydiğan / aşpezge pul birip nanvayğa qaraydigan / ağziñ qéni dése, burnini körsitidiğan / béşi qıçışsa, putini tatilaydiğan / tağdin sorisa, bağdin cavab béridiğan (UTMSİL, 301, 302)

“Aptal, ahmak, aklı zayıf, beyinsiz”

Buradaki deyimlerden qapaqbaş, samanqorsaq, poqqorsaq bilgisiz, cahillikten kaynaklanan aptallığı gösterir; diğerleri genellikle cümlede niteleyici olarak bulunur. Fiil şeklinde cümle ögesi olarak bulunur: U sendin qaçan keldiñ dep soravatidu, sen tağdin sorisa, bağdin cavab bérivatisengu dègendek.

Kalva mesçittimu tamaq yer. “Aptal, camide bile yemek yer.” * Galvañniñ béşi zéde. “Aptalın başı yara.” * Galvañğa alvañ yoq. “Aptala vergi olmaz.” * Rahetke bérilgen ögenmes, leqva bolar. “Rehavete kapılan öğrenmez aptal olur.” * Elniñ céni çıqsa, galzañniñ külkisi kéler. “Başkasının canı çıksa, ahmağın gülmesi gelir.” * Aqılñiñ işi tügimes, garañniñ gemi. “Akıllının işi bitmez, aptalın gamı.” * Komşaniñ kün körüşü tes. “Aptalın hayat yaşaması zor.” * Déveñge tayaq déveylime, orunsiz. “Ahmağı sopayla tehdit etme, anlamsız.” * Metu méhrabqa siyidu. “Akılsız mihraba işer.” * Gol asan adışidu. “Ahmak kolay hata yapar.” * Delte derdini bilmeydu. “Alık derdini bilmez.” * Garah gasqa yoluqsa iş buzulidu. “Aptal sağır la karşılaşsa iş bozulur.” * Añqav almiğa amraqmış. “Alık elmaya düşkünmüş.” * Hañvaqtiğa haramzade amraq. “Haramzade salağa düşkün.” * Hañvaqtiniñ

hali xarab. “Salağın hali perişan.” * Xamuş aşni xam yeydu. “Akılsız yemeği çiğ yer.” * Xaramuş xarlanmışun. “Aptal aşağılanmasın.” * Qapaqbaşa sap eqıl yoq. “Kalın kafalıda saf akıl yok.” * Samanqorsaq samanlıqta yatıdu. “Budala samanlıkta yatar.” * U méñisini qağa çoquvalğan némiken. “Kafasının bir tahtası eksik mi ne.” * Baqi qıçışmığan yerni tatılap yürıdığanni dost tutuptu. “Baki kafası çalışmayan bir arkadaş edinmiş.” * Aşpezge pul bérıp, navayğa qaraydığan kişidin ağzıñ qéni dése, burnini körsitidığan artuq emes. “Aşçıya para verıp fırıncıya bakan kişi, ağzın nerde dense burnunu gösteren kişiden beter değıl.” * U şundaq qızıq balıkenki, tağdıñ sorisañ, bağdıñ cavab bérıdığan kişılerdin külıdiken. “O öyle komik bir çocuk ki dağdan sorsan bağdan cevap veren kişilere gülüyor.”

Döñ / töpe / barxan / töpü / yoq / uzu / üyük (UTMSİL, 302)

“Tepe, zirve”

Étiñ harsa döñge çap. “Atın yorgunsa tepeye sür.” * Qonaqni döñge téri, bédini oyğa. “Mısırı yükseğe ek, yoncayı alçağa.” * Tarım boyıda, teklimakanda qum barxanliri köp. “Tarım boyunda, Taklamakan’da kum tepeleri çok fazla.”

Dölet xéti / dölet mektubi / étimadname (UTMSİL, 302)

“Güven mektubu”

Amérikiniñ Cuñgoda turuşqa yéñi belgilengen baş elçisi 8-aynıñ 21-küni dölet, reisi Yañ Şiyañgüñge dölet xéti tapşurdi. “Amerika’nın Çin’e yeni atanan büyük elçisi 21 Ağustos günü devlet başkanı Yang Shangkun’a güven mektubu ilette.”

Düdük / üşteq / sivistok (UTMSİL, 302)

“Düdük”

Répiri düdük çaldı, tenterbiye herikiti vaqtınçe toxtıdı. “Hakem düdük çaldı, spor müsabakası bir süre durdu.” * Saqçı üşteq çaldı, birneççe saqçı uni añlap, veqe çıqqan yerde derhal yétip kélişti. “Polis düdük çaldı, birkaç polis bunu işitip hemen vakanın olduğı yere ulaştı.”

Düşmen / yav / xesem / eduv / gézende / tötüş / geş (UTMSİL, 303)

“Düşman”

Düşminiñniñ düşmini dostuñ. “Düşmanının düşmanı dostundur.” * Ata düşminini dost tutma. “Babanın düşmanıyla dost olma.” * Dostuñniñ düşmini bilen düşminiñniñ dostı saña

oxşasla xeterlik. “Dostunun düşmanı ile düşmanının dostu senin için aynı şekilde tehlikeli.”
 * Dostuñniñ dostini dost tutmisañmu bolidu, düşminiñniñ dostini düşmen bil. “Dostunun dostuyla dost olmasan da olur, düşmanının dostunu düşman bil.” * İt étektin alar, yav yaqidin. “İt etekten alır, düşman yakadan.” * Yavniñ étimu yav. “Düşmanın atı da düşman.”

Dügilek / yumilaq / törük (UTMSİL, 303)

“Yuvarlak”

Törük Kumul-Turfan ağzında kullanılır.

Dügilek öyniñ töri yoq. “Yuvarlak odanın başköşesi olmaz.” * Yumilaq tavuz. “Fırıldak” * Yumilaqni domilatma. “Yuvarlağı yuvarlama.”

Dümbe / uça / öşne / gola / dola (UTMSİL, 303)

“Arka, sırt”

Ormançiniñ dümbisini palta issitar. “Ormancının sırtını balta ısıtır.” * Uçañ qıçıssa tügmenge bar. “Sırtın kaşınınca değirmene git.”⁹² * Dolisi yégirniñ puti égir. “Sırtı yaralı olanın ayağı ağır.”

Düvet / siyahdan (UTMSİL, 303)

“Mürekkep kutusu, hokka”

Düvette siyah tügep kétiptu. “Hokkada mürekkep bitmiş.” * Qara siyahqa siyahdan kérek. “Siyah mürekkebe hokka lazım.”

Détal / zapças (UTMSİL, 303)

“Makine parçaları”

Maşına-stanoklar ayrim détail, zapçasılardin quraştırulidu. “Makineler özel parçalardan yapılıyor” * Maşına détail, zapçaslıri dukinga bérip, birneççe détail-zapças sétivaldim. “Makine parçası dükkanına gidip birkaç parça satın aldım.”

Dédek / çöre / küñ / qırğın / qırnaq (UTMSİL, 304)

“Kadın köle, cariye”

⁹² Boşta gezmek insanı tembelleştirip yararsız hâle getirir, işten kaçmayan insan fayda eder, mutlu olur, anlamında kullanılır (UMTİL, 347).

Filippin dédek éksport qilidiken. Hazirgiçe Filippin her yili çetke 60 miñçe dérek éksport qilidiken ve uniñdin taşqi pérévot tapidiken. “Filipinler kadın köle ihraç ediyor. Bugüne kadar Filipin her yıl yurt dışına 60 bin kadar kadın hizmetçi ihraç ediyor ve bundan döviz kazanıyor.” * Çöre qizlarniñ halığa vay. “Cariye kızların haline yazık.”

Dérize / rocek / pencire / közünük (UTMSİL, 304)

“Pencere”

Dérizeñni aç, tinçiqtin qaç. “Pencereni aç, havasızlıktan kaç.” * Rocek cenup terepke qarisa yaxşı. “Pencere güney tarafa baksa iyi.” * Pencire pemsizniñ öyide tutuq. “Pencere akılsızın evinde kapalı.”

Dékada / on kün (UTMSİL, 304)

“On gün”

Men bu işni 11-ayniñ 3-dékadisida tügitişke bel bağlidim. “Ben bu işi Kasım ayının otuzunda bitirmeyi kararlaştırdım.” * 8-ayniñ keyinki on künide xelq qurultiyi daimi komitetiniñ növettiki meclisi ötküzildi. “Ağustosun son on gününde Halk Kurultayı Daimi Komitesi’nin sıradaki toplantısı düzenlendi.”

Dégenbilen / her halda (UTMSİL, 304)

“Bununla beraber, mamafih”

Köp qiyinçiliq tarttuq, dégenbilen arqıda qalmıduq. “Çok sıkıntı çektik, buna rağmen geri kalmadık.” * İşimiz her halda cayıda kétivatıdu. “İşimiz her halükarda yolunda gidiyor.”

Déñiz / okyan / behr / taluy / dalay / sunduri (UTMSİL, 304, 305)

“Deniz, okyanus”

Déñiz çañdin qorqmas. “Deniz tozdan korkmaz.” * Déñiz qurumas, xelq ténimes. “Deniz kurumaz, halk yok olmaz.” * Çéleklep töksekmü, okyanniñ süyi tügimes. “Kova kova döksek de okyanusun suyu tükenmez.” * Bezi çoñ köllermü déñiz dep atıladı. Mesilen, kaspiy déñizi. “Bazı büyük göller de deniz diye adlandırılıyor. Mesela Hazar Denizi.” * “Uluğ okyan” burunlarda “Behrmuhit Kebir” dep atılatı. “Büyük Okyanus eskiden Bahr-i Muhit-i Kebir diye adlandırılıyordu.” * Déñiz-okyanlar yer şari sethiniñ ondin yettisini teşkil qilidu: Uluğ Okyan, Hindi Okyan, Atlantik Okyan, Şimaliy Muz Okyan dégen töt qisimğa

bölünidu. “Okyanuslar yeryüzünün onda yedisini teşkil ediyor: Büyük Okyanus, Hint Okyanusu, Atlantik Okyanusu, Kuzey Kutbu Okyanusu olma üzere dört tanedir.”

Démek / yeni (UTMSİL, 305)

“Yani”

Ömürni bikar ötküzüş, démek, almığan nersige altun töleş. “Ömrünü boş geçirmek, yani almadığın şeye para vermek.” * Tötni zamanivilaştırıuş, yeni dölitimizni küçlük-bay sotsiyalistik memliket qilip çiqış – hazırqi muhim vezipimiz. “Dört modernizasyon, yani devletimizi güçlü sosyal devlet yapmak bugünkü önemli vazifemiz.”

Démokratiye / xelqçilliq (UTMSİL, 305)

“Demokrasi”

Sotsiyalistik memliketimizde xelq eñ keñ démokratiyidin behrimen bolidu. “Sosyal devletimizde halk en geniş demokrasiden faydalanıyor.” * 1948-yili 1-avgustta üç vilayette qurulğan “Şıncañda tinçliq ve xelqçilliqni himaye qiliş ittifaqi” 1950-yili 9-ayda “Şıncañ xelq démokratiye ittifaqi”ğa özgertildi. Kéyin tarqitivétildi. “1 Ağustos 1948 yılında üç vilayette kurulan ‘Şincan’da Barış ve Halkçılığ Koruma İttifakı’ 1950 yılının Eylül ayında ‘Şincan Halk Demokrasi İttifakı’na dönüştürüldü.”

Déhqan / ékinci (UTMSİL, 305, 306)

“Çiftçi”

Déhqan bolsañ şudiger qil. Molla bolsañ tekrar qil. “Çiftçiysen nadasa bırak. Mollaysan tekrar et.”⁹³ * Déhqanniñ burnıǵa yer puraptu. “Çiftçinin burnuna toprak kokar.”

Déhqançiliq / ékinçilik (UTMSİL, 306)

“Çiftçilik”

Déhqançiliq bilen çarviçiliq – yéza igilikiniñ eñ asasiy tarmıqı. “Çiftçilik ve hayvancılık, köy ekonomisinin en temel kolu.”

Dialékt / şéve (UTMSİL, 306)

“Ağız”

⁹³ Her alanın, her mesleğin kendine özgü, yapılması gereken mecburiyetleri olduğu, anlamında kullanılır (UMTİL, 184).

*Şéve daha da dar bir bölge için kullanılır, **dialékt** şivelere bölünür.*

Hazırqi zaman Uyğur tili Merkiziy dialékt, Xoten dialékti, Lopnor dialéktliriğa bölünidu. “Yeni Uyğurca Merkezi ağız, Hoten ağızı ve Lopnor ağızına ayrılır.” * Kelpin şévisi hazırqi zaman Uyğur tilida alahide şéve hésablinidu. “Kelpin ağızı Yeni Uyğurcada özel ağız olarak görülür.”

Diri / iz puli / tennerxi (UTMSİL, 306)

“Maliyet”

Paydisini xecle, dirini saqla. “Karını harca, maliyetini sakla.” * Bolsa bolar, bolmisa iz puli qalar. “Olursa olur, olmazsa maliyeti kalır.” * Tennerxni azaytiş mehsulatniñ paydisini aşuridu. “Maliyeti azaltmak, mahsulün karını arttırır.”

Dirijor / cixuy (UTMSİL, 306)

“Orkestra şefi”

Bizde hazır xéli yétişken dirijorlar bar. “Ülkemizde bugün çok sayıda yetişmiş maestro var.”

Dissértatsiye / ilmiy maqale (UTMSİL, 306, 307)

“Tez”

Qadir hazır oquş püttürüş dissératsiyisi üstide işlevatidu. “Kadir şu anda bitirme tezi üzerinde çalışıyor.” * Vetenperver, demokratik şair Abduxaliq Uyğurniñ hayati, icadiyiti heqqide yézilğan ilmiy maqalılar toplam qilindi. “Vatanperver, demokratik şari Abdulhalık Uyğur’un hayati, yaratıcılığı hakkında yazılan tezler derlendi.”

Dikkide / leppide (UTMSİL, 307)

“Çabucak”

Öyge dikkide bérip kéley. “Çabucak eve gideyim.” * Muxter aldımdin leppide ötüp ketti. “Muhtar önümden pat diye geçip gitti.”

Dimiq / tinçiq (UTMSİL, 307)

“Boğucu, bunaltıcı”

Dimiq havada uzaq turuş ziyanliq. “Boğucu sıcakta uzun süre kalmak zararlı.” * Dérizeñni aç, tinçiqtin kaç. “Pencereni aç, boğucu havadan kaç.”

Dindar / rohaniy (UTMSİL, 307)

“Dindar”

Dindarlarniñ muvapiq diniy paaliyetliri qanunlar teripidin qoğdilidu. “Dindarların uygun dini faaliyetleri kanunlar tarafından korunuyor.” * Rohaniylar ervahqa işinidu. “Dindarlar ruhlara inanıyor.”

Dinsiz / imansız / dehri / ateist (UTMSİL, 307)

“Dinsiz, ateist”

İkki xudağa teñ işengen – dinsiz. “İki Tanrıya inanan, dinsiz.” * Dinsizniñ edibini imansız birer. “Dinsizin cezasını imansız verir.” * Gomindañniñ vaqtida tereqqiperver kişiler “dehri” dep qarılatti. “Milliyetçi Çin zamanında aydınlar “dinsiz” olarak karalanıyordu.”

Divan I / antologiyе (UTMSİL, 308)

“Divan”

“Divan Zelili” retlinip, izahlinip neşr qilindi. “Zelili Divanı düzenlenip, açıklanarak neşredildi.”

Divan II / safa / kursi / kréslo (UTMSİL, 308)

“Koltuk”

Divanda oltursañ uyqu basidu. “Koltukta oturursan uykun gelir.” * Hazır Ürümçide safa xéli omumlişip qaldi. “Bugün Urumçi’de koltuk oldukça yaygınlaştı.”

R**Razi / riza / memnun / minnetdar (UTMSİL, 309)**

“Razı, rıza, mumnun, minnettar”

Bargı razi bol, yoqqa sevri qil. “Vara razı ol, yoğa sabret.” * Az paydığa razi bolmisañ, köp ziyangı uçraysen. “Az faydaya razı olmazsan çok zarara uğrarsın.” * Qazağa riza bolmaqtin özge çare yoq. “Kadere razı olmaktan başka çare yok.” * Yar şudur könse yar çapasığa, arzusini köndürse yar rızasığa. “Yar odur ki yansa yar cefasından, arzusunu kabul etse yar rızasına.” * Sen uni memnun qilimen deseñ, uniñ déginini qil. “Sen onu memnun etmek istiyorsan onun dediğini yap.” * Qılğan yaxşılıqñızdın minnetdarmen, ölgüçe untumaymen. “Yaptığınız iyiliklere minnettarım, ölene kadar unutmayacağım.”

Raziliq / rizaliq / memnunluq / minnetdarliq (UTMSİL, 309)

“Razılık, memnuniyet, minnettarlık”

Bovay balisiğa raziliq berdi. “Dede çocuğundan razı oldu.” * Rizaliq ümidvarliq tuğdurar. “Memnuniyet, iyimserlik doğurur.” * Uniñ çirayidin memnunluq çıqıp turatti. “Onun yüzünden memnuniyet okunuyordu.” * Ular, yaxşı işliginimiz üçün, minnetdarliq bildurdi. “Onlar, güzel çalıştığımız için, minnettarlıklarını bildirdi.”

Rast / çin / çin / heq / toğra / tüz / heqiqiy / durus / lilla / bayiq / tomludu / köni / kerti (UTMSİL, 309, 310)

“Gerçek, hakiki, doğru”

Exmeqqe yalğanmu rast bolar. “Ahmağa yalan bile doğrudur.” * Rast gepke cavab yoq. “Doğru söze cevap yok.” * Rastni qollaş şerep. “Doğruyu desteklemek şeref.” * Çin gep candin uluğ. “Doğru söz candan değerli.” * Çin altun sinaq teşidin qorqmas. “Gerçek altın mihenk taşından korkmaz.” * Heq söz aççıq bolar. “Doğru söz acı olur.” * Heqniñ rizqi heq. “Doğrunun rızkı doğrudur.” * Heq ölüm abroy. “Hak ölüm şöhret.” * Toğra yür “doğru yürü”; toğra sözle “doğru konuş”; toğra anla “doğru dinle”; toğra tur “doğru dur”; toğra de “doğru konuş”; toğrini kör “doğrusunu gör”. * Tüz kes, toğra éyt. “Düz kes, doğru söyle.” * Tüz derexniñ paydisi tola, tüz ademniñ dosti. “Düz ağacın faydası çok, düzgün adamın dostu.” * Heqiqiy sözge qesem ketmeydu. “Doğru söze yemin gerekmez.” * Heqiqiy bext qan-terdin kélidu. “Hakiki baht, emekten gelir.” * Dostuñğa durus sözle. “Dostunla dürüst konuş.” * Ciniñni élišqa qiliç teñlensimu lilla gep qil. “Canını almak için kılıç çekilmiş olsa bile doğruyu söyle.”

Rastliq / rastçilliq / çinliq / ciñliq / heqliq / toğriliq (UTMSİL, 310)

“Doğruluk, gerçeklik”

Rastliq – ravanliq. “Gerçekçilik, kolaylıktır.” * Rastçilliq – eñ güzel exlaq. “Doğruluk en güzel ahlak.” * Çinliq güzelliqtur. “Doğruluk, güzelliiktir.” * Çinliq axbaratniñ cénidur. “Doğruluk, bilginin canıdır.” * Ciñliq ciñ kötüridu. “Doğru doğru getirir.” * Heqliq – uluğluq. “Doğruluk, yücelik.” * Toğriliq tüğimes bayliq. “Dürüstlük tükenmez zenginlik.”

Ragatka (regetke) / sapqan (UTMSİL, 310)

“Sapan”

Ragatkini kişiğe qaritip étiş – eñ yaman qiliq. “Sapanı insana doğru atmak, en kötü davranış.” * Ragatkañni paydiliq quşlarğa atma. “Sapanı yararlı kuşlara atma.”

Rahet / parağet / rahet-parağet / huzur / halavet / huzur-halavet / inç (inçkü) (UTMSİL, 310)

“Rahat, huzur”

Salqında yalqun rahet, issiqta salqın rahet. “Soğukta ateş rahat, sıcakta soğuk rahat.” * İniki barnıñ rahiti bar. “İneği olanın rahatı var.” * Adalet zalimlarğa bolsa apet, capa çekkenlerge bergey parağet. “Adalet zalimlere felaket olursa, cefa çekenlere huzur verir.” * Rahet-parağet iradını yoq qılar, tirişçanlıq iradını çinitar. “Rahat iradeyi yok eder, çalışkanlık güçlendirir.” * Halavet bilen müşeqqet daim bille. “Huzur ve meşakkat daim birliktedir.” * Capa çekmigiçe halavet yoq. “Cefa çekmeyene rahat yok.” * Kişilik hayat huzur-halavet emes, belki intayın müşeqqetlik xizmet. “İnsan hayatı mutluluk, huzur değil, daha çok meşakkatli bir görev.”

Rahib / manax / şeyx / derviş / zahit / toyin / sañ (UTMSİL, 311)

“Rahip, şeyh, derviş, zahit”

Rahib ve manax Hristiyan olur.

Şeyx mezarlıkta olur.

Derviş ve zahit Müslüman olur.

Toyin ve sañ Çince: 僧, 道人. Budist olurlar.

Kasaya kiygenniñ hemmisi rahib emes. “Cübbe giyen herkes rahip değil.” * Manax maaş démeydu. “Rahip maaş demez.” * Xaltisida néme barlıqını derviş özi bilir. “Çantasında ne olduğunu derviş kendisi bilir.” * Zahitqa selle kérek emes, aşiqqa delle. “Zahide türban gerekmez, aşığa çöpçatan.”

Ravac / ronaq / tereqqiyat (UTMSİL, 311)

“İnkişaf, gelişim, ilerleme”

Hazırqi zaman Uyğur tili qedimki zaman Uyğur tiliniñ davami ve ravaci. “Yeni Uyğurca, Eski Uyğurcanın devamı ve inkişafı.” * Ronaq yaxşığa ortağ. “Gelişim iyiye ortak.” * Tereqqiyat terdin kélidu. “Terakkiyat terden gelir.” * Şincañniñ maddiy ve menivi medeniyet quruluşida zor tereqqiyatlar boldi. “Şincan’ın maddi ve manevi medeniyet inşasında büyük gelişmeler oldu.”

Ravaclanmaq / ronaq tapmaq / tereqqiy qilmaq (UTMSİL, 311)

“Gelişmek, ilerlemek, inkişaf etmek”

İşlepçiqiriş küçlirini ravaclanduruş – inqilabniñ vezipisi hem meqsiti. “Üretim güçlerini arttırmak, inkılabın vazifesi ve maksadı.” * Qolğa çüşken toşqanni qoyup bergen ronaq taparmu? “Yakaladığı tavşanı salıveren gelişir mi?” * Yaman niyetlik kişiniñ işi ronaq tapmas. “Kötü niyetli kişinin işi ilerlemez.” * Şıncañniñ qatnaş işliri tereqqiy qildi. “Şincan’ın ulaşım çalışmaları gelişme gösterdi.”

Ret / mertive / qétim / mertem / seper / qur / növet (UTMSİL, 312)

“Kere, defa, sefer”

Ret ornini tapidu. “Düzen yerini bulur.” * Eqilliq adem bir taşqa ikki kétim putlaşmaydu. “Akıllı adam bir taşta iki defa takılmaz.” * Köp iş qilişniñ yoli – her seperde birla işni qiliş. “Çok şey yapmanın yolu, her seferde yalnız bir iş yapmaktır.” * Herqandaq kitabni birqur oqup baqmaq ziyanliq emes. “Herhangi bir kitabı bir kere okumak zararlı değil.” * Neççe növet meğlup bolsañmu, işiñ heq bolsa utisen. “Kaç kere mağlup olsan da işin doğruysa kazanırsın.”

Rext / gezlime / gezmal / xérit / matériyal (UTMSİL, 312)

“Kumaş”

Rextiñge işenme, bextiñge işen. “Kumaşına güvenme, bahtına güven.” * Rexti barniñ bexti yoq, bexti barniñ rexti yoq. “Kumaşı olanın bahtı yok, bahtı olanın kumaşı yok.” * Hazir dukanlarda her xil gezlimiler tola. “Bugün dükkânlarda her tür kumaş var.” * Gezmal gezligende, gezmalçiniñ qoli titreydu. “Kumaş ölçerken kumaşçının eli titrer.” * Xérit pul emes, hüner pul. “Malzeme para değil, hüner para.”

Reste / guze / çoğa (UTMSİL, 312)

“Pazar”

Çoğa Hoten ağzında kullanılır.

Restide gep tola. “Çarşıda dedikodu çok.” * Béyciñdiki ‘Çyenmén’ restisi eñ avat koça. “Pekin’deki Çyenmen Çarşısı en hareketli sokak.” * Guze güller bilen qaplandi. “Çarşı çiçekler ile kaplandı.”

Resetxana / obsérvatoriye (UTMSİL, 312)

“Rasathane”

Béyciñ resetxanisiğa kélip-kétivatqan ademler miğ-miğ qılatti. “Pekin Rasathanesi gelip giden insanlar çoğaldı.”

Ressam / resimçi / xudojnik (UTMSİL, 313)

“Ressam”

Çi Beyşi – Cuñgoniñ vetenperver ressamı. “Çi Beyşi, Çin’in vatanperver ressamı.” * Usta ressam Ğazi Emet sizğan ‘Cinayi Höküm’, ‘Muqam’ dégen resimler nahayiti muveppeqiyetlik çıqqan. “Usta ressam Gazi Emet’in çizdiği ‘Kriminal Yargı’, ‘Mukam’ adlı resimler çok başarılı.” * Resimçi tesevvurğa bay kélidu. “Ressam fikir bakımından zengin.”

Resim / süret / sizma (UTMSİL, 313)

“Resim, fotoğraf”

Resim siziş çoñ maharet telep qılidu. “Resim çizmek büyük maharet gerektirir.” * Surtseñ eynektin çañni her növet, roşenrek körüner eynekte süret. “Aynadan tozu silsen her zaman, suret daha net görünür.”

Reqem / san-sifir / sağış (UTMSİL, 313)

“Rakam, sayı”

Ereb reqemliri “Arap rakamları”; rim reqemliri “Romen rakamları”. * İşlepçiqiriş ceryanini tehlil qılıştı san-sifirlar nahayiti muhim. “Üretim sürecinin incelenmesinde sayılar çok önemli.” * Diagrammada san-sifirlar yézilganidi. “Diyagrama sayılar yazılmıştı.”

Reqib / muxalip / riqabetçi / küşende / konkurént (UTMSİL, 313, 314)

“Rakip, muhalif”

Reqib aslında aşktaki düşman için kullanılıyordu. Bugün spor müsabakalarındaki tarafları ifade eder.

Muxalip fikri mücadelede birbirine karşı olan tarafları ifade eder.

Riqabetçi siyasi, iktisadi alanlarda birbirine karşı olan tarafları ifade eder.

Küşende her bakımından karşı tarafı ifade eder.

Aciz düşmenni sel çağlıma, muhdiş reqibtin qorqma. “Zayıf düşmanı hafife alma, güçlü düşmandan korkma.” * Muxaliplirimiz yeñmekçi, biz yeñilmeyimiz. “Rakiplerimiz yeniyor, biz yenilmiyoruz.” * Riqabetçige riaye yoq. “Rakibe saygı yok.” * Yeñgen bolsañ, küşendem yoq déme. “Galip olsan da rakibim yok deme.”

Reñ / boyaq / öñ (UTMSİL, 314)

“Renk, boya; makyaj”

Qiziñni reñge ögetme, oğluñni beñge. “Kızını makyaja alıştırma oğlunu afyona.” * El-yurtuñ aman bolsa, reñgiroyuñ saman bolmas. “Ülken güvenli olursa, yüzün sararmaz.” * Erzañniñ boyıqı téz öñer. “Ucuzun rengi tez solar.” * Öñi öçkenge ölimes. “Rengi solmakla ölmez.” * Öñidin örgiley, zep çiraylıq qız ikana. “Hayran kaldım, çok güzel kızmış.”

Rehmet / teşekkur / heşqalla (UTMSİL, 314)

“Teşekkür”

Méhman toymisimu ‘rehmet’ der. “Misafir doymasa da ‘teşekkür’ eder.” * Dutar çaldım Yüsüp Ehmetke, héçnéme kelmes quruq rehmetke. “Dutar çaldım Yüsüp Ehmet’e, hiçbir şey olmaz kuru teşekküre.” * Teşekkur taş téşer. “Teşekkür taşı deler.” * Teşekkur éytiş hem edebtin, hem insaptin. “Teşekkür etmek hem edepten hem insaftan.” * Huniriñge barıkalla, himmitiñge heşqalla. “Hünerine maşallah, himmetine teşekkürler.”

Rehim / şepqet / méhir / köyüm (UTMSİL, 314)

“Acıma, şefkat, merhamet”

Rehmi yoq ademdin rehmi bar it yaxşı. “Merhametsiz adamdansa merhametli köpek evladır.” * Yolvasqa qilingan şepqet – qoyğa qilingan dehşet. “Kaplana edilen şefkat, koyuna yapılan vahşet.” * Yılanğa qilingan şepqet – insağa qilingan vehşet. “Yılana edilen şefkat, insana yapılan vahşet.” * Méhriñdin keçküçe, eqideñdin keç. “İyiliğinden vazgeçeceğine inancından vazgeç.” * Köyümi barniñ körümi bar. “Şefkati olanın zorluğu var.”

Rehimdil / könlü yumşaq / dili yumşaq (UTMSİL, 314, 315)

“Merhametli, şefkatli”

Rehimdil adem héçnémidin ayrılıp qalmaydu. “Merhametli insan hiçbir şeyden ayrılmaz.” * Könlü yumşaqniñ köksi keñ. “Gönlü yumşağın göğsü geniş olur.” * Dili yumşaq dildin yol tapıdu. “Geniş gönüllü kişi gönülden yol bulur.”

Rehimsiz / şepqetsiz / köyümsiz / méhri yoq / taş yürek / bargı taş (UTMSİL, 315)

“Merhametsiz, şefkatsiz”

Rehimsizdin ‘rehmet’ kütme. “Merhametsizden merhamet bekleme.” * Rehimsiz hâkimiyetniñ ömri qısqa. “Merhametsiz yönetimin ömrü kısa olur.” * Şepqetsiz şepqetsizniñ qolida tüziler. “Şefkatsiz, şefkatsizin elinde düzelir.” * Balañ köyümsiz bolsa, bextim qara de. “Çocuğun merhametsiz olursa, bahtım kara, de.” * Méhri yoq adem – süti yoq siyir. “Merhameti olmayan insan, sütü olmayan inek gibidir.” * Taş yürek nadanlar tuğulğan öyini yamanlar. “Taş kalpli cahiller doğduğı evi kötüler.” * Bağrı taş yarıdın tonuşmığan yat yaxşı. “Tanımadığın yabancı, taş kalpli arkadaştan iyidir.”

Rehimlik / şepqetlik / köyümlük / köyümçan / méhriban (UTMSİL, 315)

“Merhametli, şefkatli”

Rehimlik yerge qarımas. “Merhametli mahcup olmaz.” * Rehimlik bol, rehmet al. “Merhametli ol, merhamet gör.” * Şepqetsiz çiraylıq bolğuçe, köyümlük set bol. “Şefkatsiz güzel olacağına, şefkatli çirkin ol.” * Apağ balam – köyümçan balam. “Canım yavrum, merhametli yavrum.” * Méhriban méhribandın tuğulıdu. “Merhametli, merhametliden doğar.” * Tülke aq çaç sélivalğini bilen méhriban bolmas. “Tilki beyaz peruk takmakla merhametli olmaz.”

Rehmi kelmek / içi ağrimaq (UTMSİL, 315)

“Merhamet etmek, üzölmek”

Biçare balını körüp anınıñ rehmi keldi. “Biçare çocuğı görünce annenin yüreğı burkuldu.” * Tayağ zerbidin yatqan kişige içim ağrıp, doxturxanığa apardım. “Dayaktan yatağa düşen kişiye izim ezildi, onu hastaneye götürdüm.”

Reviş / padij (UTMSİL, 315, 316)

“Zarf”

Uygur tilida revişler ikkinçi léksikilik menisi ve grammatikliq xususiyitige qarap, vaqit revişliri, orun revişliri, derice revişliri ve halet revişliri dégen türlerge bölünidu. “Uygurcada zarflar ikinci leksik anlamı ve gramer özelliklerine göre zaman zarfları, yer zarfları, derecelendirme zarfları ve durum zarfları olarak sınıflandırılır.”

Revişte / yosunda / halda (UTMSİL, 316)

“Olarak, halde”

Önündeki kelime ya da kelime grubunun zarf olarak geldiğini bildirmek için kullanılır.

U öz pikirini qetiy revişte teşkilge bayan qildi. “O kendi fikrini kesin olarak kuruma beyan etti.” * U ciddi yosunda méhmanlarni kütüvaldi. “O ciddi bir şekilde misafirleri bekledi.”

* Mesilini heqiqetni emeliyettin izdigen halda hel qiliş lazım. “Meseleyi doğruyu gerçekte arayarak halletmek lazım.”

Reis / rehber / başliq (UTMSİL, 316)

“Reis, başkan, rehber”

Reis vazife ismi, rehber ve başliq soyut isimler.

Cuñxua Xelq Cumhuriyitiniñ reisi “Çin Halk Cumhuriyeti’nin başkanı”; Aptonom Rayonniñ reisi “Özerk Bölge Başkanı”; partiye reisi “Parti Başkanı”; Edebiyat-Senetçiler Birleşmisiniñ reisi “Edebiyat-Sanatçılar Cemiyeti’nin Başkanı”. * İdare rehberi “büro başkanı”; her dericilik rehberler “her düzeydeki başkanlar” * İdare başliqi “büro başkanı”; aile başliqi “aile reisi”.

Roza / ramizan (UTMSİL, 316)

“Oruç”

Ottuz kün roziniñ bir kün héyti bar. “Otuz gün orucun bir gün bayramı var.” * Roza tuttum can üçün, canda iman bar üçün, tutmay désem qorqimen, görde gürzi bar üçün. “Oruç tuttum can için, canda iman olduğu için, tutmayayım desem korkarım, mezarda gürz olduğu için.”

* Ramizanni biz tutsaq, héytni başqilaq oynidi. “Orucu biz tutsak bayramını başkaları kutlar.”

Roman / povést / hékaye / novilla (UTMSİL, 317)

“Roman, hikâye, uzun hikâye, kısa hikâye”

Roman büyük hacimli, anlatı şeklindedir. Şiirsel şekilde de olur.

Povést orta hacimli, hikâye şeklindedir.

Hékaye küçük hacimli, olay örgüsü basit epik eserdir.

Novilla en küçük hacimli hikâyledir.

Abduraxman Qaharniñ ‘İli Dolqunliri’ dégen romani qayta neşr qilindi. “Abdurahman Kahar’ın ‘İli Dalgaları’ adlı romanı tekrar neşredildi.” * “Qıyanlıq Derya” Exet Turdiniñ utuqluq çıqqan povéstliriniñ biri. “Taşkın Nehir, Ehet Turdi’nin başarılı uzun hikâyelerinden biri.” * Kéyinki yıllarda birmunçe hékayılar toplimi neşr qilindi. “Son yıllarda çok sayıda hikâye kitabı neşredildi.” * “Novilla” bizde “mikro hékaye”, “bir peslik hékaye”, “bir minutluq hékaye” dégen nam ve başka namlar bilen atılıp kelmekte. “ ‘Novilla’ bizde ‘kısa hikâye’, ‘bir anlık hikâye’, ‘bir dakikalık hikâye’ ve başka adlarla adlandırılmakta.”

Roh / ervah (UTMSİL, 317)

“Ruh”

Balam, – deyitti ana, – ölginimdin kéyin rohimğa atap quran oqut, ervahim séni qollisun. “Yavrum, diyordu anne, ben öldükten sonra ruhum için Kur’an okut, ruhum seni korusun.”

Rubli / som / teñge / çirvan (UTMSİL, 317, 318)

“Ruble”

Som, teñge, çirvan Uygur ve Özbekçedeki adlandırılışı.

Rubliniñ qimmiti kéyinki künlerde bek çüşüp ketti. Téxi 80-yıllarniñ başlıridila bir rubli 6.7 Amérika dolliriğa teñ bolsa, 1991-yilniñ otturilirida kelgende bir dollar 47 rublige teñ boldi. “Rublenin değeri son günlerde çok düştü. Daha 80’li yılların başlarında bir ruble 6.7 Amerikan doları ile denk olsa da 1991 yılının ortalarında bir dolar 47 rubleye denk oldu.”

Ruxset / icazet / cavab (UTMSİL, 318)

“Ruhsat, izin, icazet”

Ölümge héçkim ruxset sorimas. “Ölüme hiç kimse ruhsat sormaz.” * İcazet bérilgen işni yene soraverme. “İcazet verilen işi tekrar sorma.” * Cavab éniq, qorqmay işle. “Cevap belli, korkmadan yap.”

Ruxsetsiz / icazetsiz / cavabsiz (UTMSİL, 318)

“Ruhsatsız, izinsiz”

Ruxsetsiz k  tip, ne   e k  n yo   bolup ketkenli  n   s  ndimu. “  zinsiz gidip günlerce yok oldu  n aklında mı?” *   o     şlarda icazet   li   z  r  r, kiçik   şlarnı   z  n bilip icazetsiz q  liver. “Büyük   şlerde icazet almak mecburi, k     k   şleri kendin izinsiz yap  ver.” *   ltimas cavabsiz qalmas. “Talep yanıtsız kalmaz.”

R  pide / ye  nlik / genze (UTMS  L, 318)

“Eldiven” (ekmek yaparken kullanılır)

Naustini  n r  pidesini  n y  rimi yirtiq, y  rimi k  y  k. “Aceminin eldiveninin yarısı yırtık, yarısı yanık.” * Ye  nli  k  n yaxışı bolsa, qolu  ndin ensirime. “Eldivenin iyiye elin i  in endişe etme.”
* Kenze nanvayni  n c  ni, avaylaydu, dessimeydu, pakiz tutidu. “Eldiven, ekmek  inin canı,   zen gösterir, ezmez, temiz tutar.”

R  ts  p / dora q   iz   /   urni (UTMS  L, 318)

“Reçete”

Tamaqni az y  yi  ş, yaxışı aram   li  ş, xu  şal yuru  ş – k  sel bolmay uzaq ya  ş  şni  n r  ts  pi. “Yemeği az yemek, iyi dinlenmek, huzurlu bir hayat, hasta olmadan uzun ya  şamanın reçetesi.” * Dora alsa  n dora q   izige qarap al, ba  şqa dora   lip zeximlinip qalma. “  la   alacaksan reçeteye g  r   al, ba  şqa   la   alıp zarar görme.”

Rizq / n  sive / n  met / nazun  met (UTMS  L, 319)

“R  z  k, nas  p, nimet”

Adem   lmes, rizqi tügimes. “  nsan   lmez, rızkı tükenmez.” *    iz bergen xuda rizi im   b  rer. “Ağzı veren H  da rızkı da verir.” * Nazukni  n n  sivisini q  lin yer. “K  barın rızkını kaba yer.” * N  metke     k  r kürek. “Nimete     k  r gerek.” * Nazun  metlerni  n k  pl  k  i turmu  şni  n paravanlı nı k  rsitidu. “Nimetin çokluğu hayatın refahını gösterir.”

Risale / broşura / kitabçe (UTMS  L, 319)

“Risale, kitapçık”

Her xil kespiy sahege dair risalilerni köprek ne  şir qili  ş telep qilindi. “Her çeşit meslek sahasına ait risalelerin daha çok ne  şredilmesi talep edildi.” * “Mav Z  du  n Tallanma Eserliri”din birmunçe eserler Milletler Ne  şriyatı teripidin broşura qilip   iqiril  anıdi. “‘Mao Zedong’un Seçme Eserleri’nden birçok eser Milletler Ne  şriyatı tarafından kitapçık olarak yayımlanmıştı.” * Qe  şqer Uygur Ne  şriyatı ne  şir qilğan “Turmu  ş Meslih  t  isi”, “  şlep  iqiri  ş

Meslihetçisi” dégen kitabçılar alqışqa érişti. “Kaşgar Uygur Neşriyatı’nın neşrettiği ‘Hayat Rehberi’, ‘Üretim Rehberi’ adlı kitapçıklar olumlu tepki aldı.”

Rivayet / epsane / çöçek / mif (UTMSİL, 319, 320)

“Rivayet, efsane, hikâye”

Rivayet’te çoğunlukla tarihî vakalar açıklanır.

Epsane’de kahramanlık olayları fantastik tarzda tasvir edilir.

Çöçek’te toplumsal olaylar kısa şekilde yansıtılır.

“Köç” rivayiti Uygurlarğa ait rivayetler içide eñ muhim rivayet. “Göç destanı Uygurlara ait destanlar içinde en önemli dstandır.” * Uygurlar böre(kök yayıl)ni totém qılğandin béri, totém heqqide birmunçe epsaniler toqulğan. “Uygurlar kurdu totem yaptıklarından beri totem hakkında birçok efsane yaratılmıştır.” * “Ur Toqmaq” çöçiki bizde keñ taralgan, bilmeydigan kişi yoq déyerlik. “Vur Tokmak masalı bizde çok yaygındır, bilmeyen neredeyse yoktur.” * Abdukérim Raxman yazğan “Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler”de Uygur epsaniliri ve rivayetliridin ulgiler bérilgen. “Abdukerim Rahman’ın yazdığı İpek Yurdundaki Efsane-Rivayetler’de Uygur efasaneleri ve rivayetlerinden örnekler verilmiş.”

Riqabet / konkurénsiye (UTMSİL, 320)

“Rekabet, çekişme”

Bu ay, bu künlerde riqabet éñi bolmisa bolmaydu. “Bu ay, bu günlerde rekabet fikri olmazsa olmaz.” * AQŞ da her qétimqi zuñtuñ saylimida namzatlar ara keskin riqabetler bolidu. “AKŞ’de her başkan seçiminde adaylar arasında sert çekişmeler oluyor.”

Z

Zar / intizar / muştAQ (UTMSİL, 321)

“Talep, istek”

Kelgen dostqa tar bolsañ, kéler dostqa zar bolisen. “Gelen dosta samimi olursan, gelecek dosta can atarsın.” * Dostqa zar, düşmenge xar, namerdke intizar bolma. “Dosta hevesli, düşmana hor, namerde intizar olma.” * Naehlige muştAQ bolma. “Alçağa müştak olma.”

Zar yiglimaq / qañğir qaqşimaq / qan yiglimaq (UTMSİL, 321)

“Büyük bir üzüntü ile ağlamak, kan ağlamak”

Zar yığlıgandın payda yoq. “Ağlayıp sızlayandan fayda gelmez.” * Qaňgir qaqşıgandın köre qoral al. “Ağlayıp zırlamak yerine silah al.” * Eqilsizni erkige qoyup berseň qan yıglarsen. “Asılsızı özgür bırakırsan kan ağlarsın.”

Zarlanmaq / qaqşımaq / iñrimaq (UTMSİL, 321)

“Yakınmak, sızlanmak, inlemek”

Turmuşniñ égirçilikidin zarlanma! – zarliniş acizlarğa xas. “Hayatın zorluklarına zırlama, zırlamak acizlerin işidir.” * Qaqşıgandın payda yoq. “Sızlanandan fayda gelmez.” * Düşmenniñ zulmidin zarlanma, dostniñ capasidin iñrima. “Düşmanın zulmünden yakınma, dostun cefasından sızlanma.”

Zarlimaq / nalimaq (UTMSİL, 321)

“Sızlanmak, dert yanmak, şikâyet etmek”

Zalminiñ aldida zarlima. “Zalimin önünde ağlama.” * Xudağa nalidim, hécnéme tapmidim. “Allah’a figan ettim, hiçbir şey bulmadım.”

Zaka / yögek (UTMSİL, 321, 322)

“Kundak”

Zaka qérisi “ukala”; zaka taza bolsun. “Kundak temiz olsun.” * Yögikide terbiye körmigen ömürdin peşva yer. “Kundağında terbiye görmeyen hayattan tekme yer.”

Zakat / pitir / kaparet (UTMSİL, 322)

“Zekât, fitre, keramet”

Zakiti bérilmigen mal şeriette pak emes. “Zekâtı verilmeyen mal şeriatıta temiz değildir.” * Kembegellerge pitir bériş möminniñ işi. “Yoksullara fitre verilmesi müminlerin vazifesi.” * Kaparet berseň, gunahniñ kémiyidu. “Kefaret verirsən günahların azalır.”

Zakaz / buyrutma (UTMSİL, 322)

“Sipariş”

Şañxey télévizor ravutiğa zakaz qilingan télévizorlar keldi. “Şangay Televizyon Fabrikasından sipariş edilen televizyonlar geldi.” * Buyrutminiñ süpiti, vaqtığa kapalet qiliş toxtamda éniq yézilişi kérek. “Siparişin özelliği, zamanın teminatı sözleşmede açıkça yazılmalı.”

Zakalet / pul uçı / diñçen / zadata (UTMSİL, 322)

“Peşinat”

Toxtibaydin miñ yüen zakalet aldım. “Tohtibay’dan bin yüen peşinat aldım.” * Şaňxeydin sétivalidiğan mal üçün 400 yüen pul uçı berdim. “Şangay’dan aldığım mal için 400 yüen peşinat verdim.” * Diñçéñni almay turay, mélim kelgende ber. “Peşinat almayayım, malım geldiğinde ver.”

Zaň / maz (UTMSİL, 322, 323)

“Serseri, yakışksız hareketler adam”

Zaňdin yıraqlı bol, ziyini tégidu. “Serseriden uzak dur, zarar verir.” * Kem söz yigit – saz yigit, maddah yigit – maz yigit. “Az konuşan genç iyi, geveze genç serseri.”

Zaň / cotañ (UTMSİL, 323)

“Sebze koyulup yenen bir tür mısır unu yemeği”

Halvini köp yéseñ, zaň tétiydu. “Helvayı çok yersen, zan tadı verir.” * Cotañ qosaqta turidiğan tamaqlıq. “Cotan kolay sindirilen bir yemek.”

Zal / salon (UTMSİL, 323)

“Salon”

Meclis zalida meclis boluvatidu. “Toplantı salonunda toplantı oluyor.” * Zalni tazılaş zörür. “Salonu temizlemek önemli.” * Xelq zalı “Halk salonu” * Salonda salpayma. “Salonda gevşeme.”

Zalim / ezgüçi / zomiger / şeddat (UTMSİL, 323)

“Zalim, zorba”

Zalimni peqet zalim cazalaydu. “Zalimi ancak zalim cezalandırır.” * Zalim hemmidin better qorquñçaqlıq. “Zalim herkesten daha korkaktır.” * Ezgüçi bilen muresse qılış – cinayet. “Zalimle anlaşmak, suçtur.” * Zomigerniñ gelibisi uzunğa barmas. “Zorbanın galibiyeti uzun sürmez.” * Zomigerniñ qolidiki bilim – mestniñ qolidiki qılıç. “Zorbanın elindeki bilgi, sarhoşun elindeki kılıç gibidir.”

Zaman / devr / mezigil / dehir / qolu / ödün / özlek (UTMSİL, 323)

“Zaman, devir, an”

Zaman saña baqmisa, sen zamanğa baq. “Zaman sana bakmazsa sen zamana bak.” * Zaman zorniñ tamaşa korniñ. “Zaman güçlünün temaşa körün.” * Zaman özgerse, ademmu özgerir. “Zaman değışirse insan da değışir.” * Yaşlıq devr ésil taş, bir yoqatsañ, meñgü tépilmas. “Gençlik devri değıerli taş, bir kaybetsen bir daha bulunmaz.” * Heqiqet devrniñ qizi. “Hakikat, zamanın kızı.” * Devr bilen teñ mañğan meñgü qérimas. “Devir ile beraber yürüyen hiçbir zaman yaşlanmaz.” * Dunyaniñ sirini biley déseñ, uzaq mezigil şagirit bol. “Dünyanın sırrını öğrenmek istiyorsan uzun zaman öğrenci ol.”

Zavut / fabrika (UTMSİL, 324)

“Fabrika”

Déhqançiliq saymanliri zavutu déhqanlarni her xil sayman bilen teminlimekte. “Çiftçilik aletleri fabrikası çiftçilere her çeşit alet temin etmekte.” * 1-iyul toqumiçiliq fabrikisi kündin-künge ravaclinivatidu. “1 Temmuz Dokumacılık Fabrikası günden güne geliyor.”

Zerbidar / udarnik (UTMSİL, 324)

“Öncü grup”

Zerbidarlar qoşuni etiyazlıq térilğuda öz vezipisini muddettin burun orunlidi. “Öncü grup bahar ekiminde kendi görevini vaktinden önce tamamladı.”

Zembirek / top / po (UTMSİL, 324)

“Top (askerî)”

Zembirek zuvañğa kirgende, munaziriniñ vaqti öter. “Top söze girdiğinde tartışma biter.” * Kumutığa toptin oq atma. “Tatarcığa top atma.”

Zembilge çüşmek / uşşuqluq qilmaq (UTMSİL, 324)

“Şımarıklık, utanmazlık yapmak”

Uniñğa gep qilma, héli bikar zembilge çüşidu. “Onunla konuşma, çok arsızlık ediyor.” * U eski adem, uşşuq adem, héçnémidin héçnéme yoq uşşuqluq qilidu. “O kötü, baş belası bir adam, yok yere ortalığı karıştırıyor.”

Zemzem / kevser (UTMSİL, 324)

“Zemzem, kevser”

Qarıǵu yılanǵa zemzemmu şıpa bolmas. “Kör yılanı zemzem bile şıfa olmaz.” * Tuǵulǵan yerniñ téşı góher, süyi kevser. “Doǵduǵın yerin dıǵı cevher, suyu kevser.”

Zeher / oǵa (UTMSİL, 325)

“Zehir”

Zeherniñ dora bolidiǵan vaqti bar. “Zehrin ilaç oldıǵu zamanlar var.” * Ölçmidin aşqan dora – zeher. “Ölçüsünden fazla ilaç, zehir.” * Oǵul bala oǵa yep siñdürer. “Erkek adam zehir yiyip sindirir.”

Zeylik / zeykeş / cama (UTMSİL, 325)

“Nemli toprak”

Cama Turfan ağzında kullanılır.

Şorluq yerniñ edibini zeylik bérıdu. “Sulu topraǵın cezasını nemli toprak verir.”

Zorluq / zorluq-zombuluq (UTMSİL, 325)

“Zorbalık”

Özüñdin tövenlerge zorluq qılma. “Kendi altında olanlara zorbalık yapma.” * Zorluq-zombuluqtin béyiǵan öy qarǵıstın tüǵışer. “Zorbalıǵın çok oldıǵu ev bedduadan yıılır.”

Zorlmaq / mecburlmaq (UTMSİL, 325)

“Zorlamak, mecbur bırakmak”

Xorazni tuxum tuǵuşqa, ördekni tuxum béşişqa zorlma. “Horozu yumurtlamaya, ördeǵi kuluçkalamaya zorlama.” * Zorlıǵanniñ zori bar, ıssıq nanniñ hori. “Zorlayanın gücü var, sıcak ekmeǵın buharı.” * Közni yumuşqa mecburlıǵınıñ bilen uyquǵa kėtişke zorliyalmaşen. “Gözünü yummaya zorlayabilirsin ama uyumaya zorlayamazsın.”

Zoq / şoq / zoq-şoq / iştiyaq (UTMSİL, 325, 326)

“Zevk, memnuniyet, ilgi, tutku”

Éstetik zoq almaq “Estetik zevk almak” * Méni esir qılar şoqi bar kişi, gedinimde işqniñ zoqi bar kişi, sen nedin bilisen işq lezzitini, bu şarabni içkey zoqi bar kişi. “Beni cezbeder hevesli kişi, ensemde aşkın zevki olan kişi, sen nereden bilirsın aşk lezzetini, bu şarabı içecek zevk sahibi.” * Zoq-şoq bilen yézılǵan yérım varaq, zoqsız yüz kitabtin yaxşıraq. “Şevk ile

yazılan yarım sayfa, şevksiz yüz kitaptan daha iyidir.” * İştiaq – bilimge érişişniñ tunci qedimi. “İlgi, bilgiye erişmenin ilk adımıdır.”

Zoqlanmaq / şoqlanmaq / iştiaq bağlmaq (UTMSİL, 326)

“İlgilenmek, heves etmek”

Qériliqığa zoqlanma, exlaqni hürmetle. “Yaşlılıkla ilgilenme, ahlaka saygı göster.” * Heqiqetniñ yéñişidin şoqlan. “Hakikatin galibiyetiyle ilgilen.” * Bilimge iştiaq bağla. “Bilime heves et.”

Zuñtuñ / dölet reisi / reis cumhur / prézidént (UTMSİL, 326)

“Devlet başkanı”

Şinxua Agéntliqi, kito, 14-Séntebr télégirammsi. Ékvador zuñtuñi Burxa bugün mundaq dédi: Cuño Ékvadorğa yardım qilip sélip bergen quruluşlar Ékvadorniñ iqtisadiy ve ictimaiy tereqqiyatığa paydiliq. “Xinhua Ajansı, Kito, 14 Eylül telgrafi. Ekvador Başkanı Burha bugün şöyle dedi: Çin’in Ekvador’a yardım eden kuruluşları Ekvador’un iktisadi ve içtimai gelişimi için yararlı.” * Dölet reisi Yañ Şyañkün, Çavşyen Démokratik Xelq Cumhuriytiniñ reisi cumhuri Kim Érsin bilen söhbetleşti. “Devlet başkanı Yang Shangkun, Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti’nin cumhurbaşkanı Kim Ersing ile sohbet etti.”

Zuñli / baş vezir / sedr ezem / prémér-ministir / şuşyañ (UTMSİL, 326)

“Başbakan”

Ğezit xeviri: İtaliye zuñlisi Culio Andiriot Li Piñ Zuñliñiñ teklipige binaen 9-ayniñ 9-künidin 15-künigçe élimizde resmîy ziyarette boldi. “Gazete haberi: İtalya başbakanı Giulio Andreotti, Li PinZunli’nin davetine binaen 9 Eylül’den 15 Eylül’e kadar ülkemizde resmî ziyarette bulundu.” * Engliyiniñ baş veziri Saççir Xanim yéqında baş vezirlik vezipisidin istépa berdi. “İngiltere Başbakanı Thatcher Hanım kısa zaman önce başbakanlık vazifesinden istifa etti.” * Guñzé Şiyi Yaponiyiniñ baş vezirlikige teyinlendi. “Gunzo Şiyi Japonya’nın başbakanlığına atandı.”

Zörür / muhim (UTMSİL, 327)

“Önemli, mühim”

İntizamğa riaye qiliş hemmidin zörür. “Disipline riayet etmək her şeyden önemli.” * Ömrüniñ uzun-qısqılığı muhim emes, yaxşıliq-yamanlıq muhim. “Ömrün uzunluğu kısalığı önemli değil, iyiliği kötülüğü önemli.”

Zuvan sürmek / zavaŋa kelmek / zuvaŋa kirmek (UTMSİL, 327)

“Dile gelmek, konuşmaya başlamak”

Şamil Şuciy!... Éli üç künden kéyin zuvan surup, şu isimni atidi. “Sekreter Şamil! Ali üç gün sonra konuşup bu ismi söyledi.” * Bu çağda mozay zuvaŋa kélip, guvahliqtin ötüptü. “O zaman buzağı dile gelip tanıklık etti.” * Bu bir yaştiki bala derhal zuvaŋa kirip, “méniñ ismim Oğuz bolsun” deptü. “Bu bir yaştındaki çocuk hemen dile gelip “Benim adım Oğuz olsun.” demiş.”

Zérek / zeki / yetanet (UTMSİL, 327)

“Akıllı, zeki”

Zérek xuşametni dost tutmas. “Zeki kişi dalkavukluğu dost tutmaz.” * Zérek, hoşyar bolsa ger ikki dil, şuni ittapaqlıq asası dep bil. “Zeki, uyanık olursa eğer iki kalp, onu birliğin esası bil.” * Bugünkü dostliriñdin, etiki düşmenliriñ zeki. “Yarınki düşmanların bugünkü dostlarından zeki.”

Zérikmek / içi puşmaq (UTMSİL, 327)

“Usanmak, bıkmak, sıkılmak”

Exmeq bolmisa, aqıl zériker. “Ahmak olmasa, akıllı sıkılır.” * İçi puşqan ikki satıraş biriniñ çéçini biri alidu. “İçi daralan iki berber, birinin saçını diğeri keser.”

Ziba / zilva / leven / letip / sumbat / berna / tal (UTMSİL, 327, 328)

“Güzel, yakışıklı, süslü, hoş, iyi, latif”

Xéridariñ bolmisa, zibaliqiñ ne kérek. “Müşterin yoksa güzelliğin neye lazım.” * Yaşlıq çéğiñ – zilva çéğiñ. “Gençlik çağı, güzellik çağı.” * Adem taştın qattıq, güldin leven. “İnsan taştan sert, gülden cazip.”

Ziğziq çıqarmaq / nuqsa tapmaq / qusur çıqarmaq (UTMSİL, 328)

“Bir bahaneyle bir işte eksiklik bulmak”

Xizmitim köp, işim aldıraş, bikar turmay her yan çapimen, yaxşılardin zigziq çiqirip başliqmığa derhal çaqimen. “Hizmetim çok, işim hızlı, boş durmadan her yere koşuyorum, iyilerde kusur bulup hemen başkana iletiyorum.” * Yaman niyetlik kişi işin herqandaq yol bilen nuqsan tapalaydu. “Kötü niyetli kişi her yolu deneyip bir kusur bulabilir.” * Qusur çiqirimen degege qusur tépilidu. “Kusur bulmak istenince kusur bulunur.”

Zil / nazuk / sirkisi su kötürmeydiğan (UTMSİL, 328)

“Uysal, nazik”

Zil adem zilçidinmu ağrinidu. “Uysal adam ipekten bile rahatsız olur.” * Nazuk qiz naz qilidu, nazidin ziyan tartidu. “Nazik kız naz yapar, nazından zarara uğrar.” * Ailidiki birqançe xata munasivitler uniñ ağızınıñ ittiklikidin, yene sirkisi su kötürmeydiğan micezidin bolup turatti. “Ailedeki bazı yanlış ilişkiler onun gevezeliğinden ve uysallığından oluyordu.”

Ziyade / artuqçe / artuq / oşuqçe / oşuq (UTMSİL, 328)

“Fazla, çok”

Ölük davli ziyade sözlense, toğra sözmu sepsetse bolar. “Ölü doğru çok söylenirse, doğru söz bile anlamsız olur.” * Artuqçe amraqlıq ademge ziyanlıq. “Aşırı düşkünlük insana zararlı.” * Tevekkülniñ bir naxşisi artuq. “Cüretkârın bir şarkısı fazla.” * Oşuq dölet başqa tac bolmas. “Fazla şans başa taç olmaz.”

Ziç / qélin / qoyuq (UTMSİL, 328)

“Sıkı, kesif, yoğun, iç içe”

Ziraetni muvapiq ziç tériş lazım. “Ekini uygun şekilde sık ekmek lazım.” * Milletlerniñ ziç ittıpaqlıqı işimizniñ kapaliti. “Halkların sıkı ilişkisi işimizin garantisi.” * Qélin ormanda adaşmay déseñ, xiyaldin xaliy bol. “Sık ormanda kaybolmak istemiyorsan hayalden uzak dur.” * Qonaq bek qoyuq bolsa, béşi uşşaq bolup qalidu. “Mısır çok sıkı olursa başı ufak olur.” * Qoyuq tuman böriniñ toyi. “Yoğun sis kurdun düğünü.”

Ziraet / ékin (UTMSİL, 329)

“Ekin”

Étiyazda uruq sélinmisa, yazda ziraet ösmeydu. “İlkbaharda tohum ekilmese yazın ekin büyümez.” * Méniñ qilivatqan işim başqılar térip qoyğan ziraetni oruvélişla, xalas. “Benim yaptığım iş, başkalarının ektiği ekini biçmek.”

Ziyaret / tavap (UTMSİL, 329)

“Ziyaret, tavaf”

Tavap dinî karakterlidir.

Qilmaq ile fiil yapılır.

Hem ziyaret hem ticaret. “Hem ziyaret hem ticaret.” * Dölet reisi Yañ Şyañkün yéqında Pakistan, İrānlarnı ziyaret qıldı. “Devlet başkanı Yang Shangkun, kısa zaman önce Pakistan ve İran’ı ziyaret etti.” * Böriniñ tavap qılışığa işenme. “Kurdun ziyaret etmesine güvenme.”

Ziyaliy/ intéligént (UTMSİL, 329)

“Aydın”

Cuñgoda ziyaliylar işçılar sinipiniñ bir qismi. “Çin’de aydınlar işçi sınıfının bir kısmı.” * Partiyiniñ ziyaliylar siyasetini éğişmay yaxşı icra qılış kérek. “Partinin aydınlar siyasetini saptırmadan uygulamak gerek.” * Ziyaliy yaşlar yézılargá çüşüp çéniqti, biraq bezi ehvalmu yüz berdi. “Genç aydınlar köylere gidip tecrübe kazandı, ama bazı durumlar meydana geldi.”

Ziyan / zerer / zexmet / qor / yaş (UTMSİL, 329, 330)

“Ziyan, zarar, zahmet”

Hayan maña bolsun, ziyan saña. “Kâr bana olsun zarar sana.” * Ziyan aççıq, payda tatlıq. “Zarar acı, fayda tatlı.” * Kimniñ kiygen libasi bolsa ger ilmuhüner, öyidiki rilçisi bora bolsa ne zerer. “Kimin giydiği elbise olursa eğer ilim ve hüner, evindeki halısı hasır olsa ne zarar.” * Qérindaş bolsimu cahil, kéçip ket, rahitidin köp, saña ziyan-zexmet. “Kardeşin olsa da cahil geçip git, sana rahattan çok zarar ziyan verir.”

Ziyanliq / zererlik (UTMSİL, 330)

“Zararlı”

Artuqçe amraqlıq – balığa ziyanliq. “Fazla düşkünlük çocuğa zararlı.” * Harginliq – zererlik. “Yorgunluk, zararlı.”

J**Jargon / qara til** (UTMSİL, 331)

“Jargon, gizli dil”

Déñiz qaraqçiliriniñ jargoni axir melum bolidu. “Korsanların jargonu sonunda açığa çıktı.”

* Qara til qanunsız. “Gizli dil yasal değil.”

Jurnal / mecmua (UTMSİL, 331)

“Dergi”

‘Qeşqer Edebiyatı’ jurnili 1991-yıl Avgusta jurnal neşir qilinganliqiniñ 10 yilliqi ve 100 san çiqirilğanliqini tebrikledi. “Kaşgar Edebiyatı dergisi 1991 yılının Ağustos ayında derginin yayımlanmasının 10. yılını ve çıkarılan 100. sayıyı kutladı.” * ‘Bulaq’ mecmuesi Uygurlarınıñ klassik edebiyat ve xelq éğiz edebiyatını qutquzuş, retleş cehette çoñ işlarni işlidi. “Bulak dergisi Uygurların klasik edebiyatını ve sözlü halk edebiyatını korumak ve derlemek amacıyla büyük işler yaptı.”

S

Sap / tutquç / bağ / qulaq / colda / deste / tutqu (UTMSİL, 332)

“Sap, tutamaç”

Sépi özidin. “Tamı tamına” * Puçuq qoşuqniñ sépi tegmek. “Buçuk kaşığın sapı değmek.” * Tutqudek sépi yoq, qıçargudek éti. “Tutacak sapı yok, çağırarak adı.” * Tuxumğa tutquç ketmeydu. “Yumurtaya tutacak gerekmez.” * Sévetniñ bégi çin bolsun. “Sepetin sapı sağlam olsun.” * Hemme yerde qazanniñ qulıqı töt. “Her yerde kazanın sapı dört.” * Qulaqni nedin çiqarsa qazançiniñ ixtiyari. “Sapını nerden çıkaracağı kazancının keyfi.” * Coldisi sunğan palta kérekke kelmeydu. “Sapı kırılan balta işe yaramaz.” * Piçaq destisini késelmeydu. “Bıçak sapını kesemez.” * Yitken piçaqniñ destisi altun. “Kaybolan bıçağın sapı altın.” * Çögünniñ tutqusi qizip kétiptu. “Termosun tutacağı ısınmış.” * İşikniñ tutqusini tut. “Kapının kolundan tut.”

Sapaq / pilek (UTMSİL, 332)

“Salkım, sap”

Qoğun pişsa sapiqida turmas. “Kavun olgunlaşınca sapında durmaz.” * Piliki sésigan qoğun lavza bolidu. “Sapı çürüyen kavun tatsız olur.”

Sapal / kahiş / va (UTMSİL, 332)

“Çini”

Sapal ve zer qaça işta baravar, qımmette biri lay, biri bolsa zer. “Çini ve altın kap işte aynı, kıymette biri çamur diğeri ise altın.” * Ögzidiki kahişni dep, öydiki bir tamdin ayrılıptu. “Çatıdaki çiniyi deyip evdeki bir duvardan olmuş.”

Sapan / qoş / soqa / boqusa / amaç / qoşumaç (UTMSİL, 333)

“Saban, kara saban”

Sapan salğan yer sanda bar. “Saban sürülmüş yerler kağıt üzerinde var.” * Qoştın çiqirip, söremge saptu. “Sabanı bırakıp tırmık çeker.” * Soqa déhqanniñ işençilik dostı. “Saban çiftçilerin güvenilir dostu.” * Buqusidin téxi qutulalmıduq – deydu déhqan, – xeqler tömür soqını traktorga sörütüp, yer heydişivatıdu. “Ahşap sabandan daha kurtulamadık, dedi çiftçi, insanlar demir sabanı traktöre sürüp toprağı işliyor.”

Saplıq / çömüç / noguy / çömçe / usqaq / susğa / qamıç (UTMSİL, 333)

“Kepçe”

Çömçe Hoten, usqaq Lopnor ağzında kullanılır.

Ketmen erniñ qolida bolğini bilen, saplıq xotunniñ qolida. “Çapa erkeğın elinde, kepçe kadının.” * Undaq qazanğa mundaq çömüç. “Öyle kazana böyle kepçe.” * Qazanniñ guvahçisi çömüç. “Kazanın şahidi kepçe.” * Noguy – déhqanniñ öz mehsuli. “Kepçe, çiftçinin kendi mahsulü.”

Satira / hecviye / kékitme (UTMSİL, 333)

“Satir, hiciv, yergi”

‘Satira kemçiliklerni, kişilerniñ zeip tereplirini, yaman qılıqlirini mesxire qiliş bolmay, belki aççıqlangan hésniñ küçi. Aliycanab gezepniñ guldurmamisi ve çaqmıqı boluşı kérek. “Hiciv kusurlarla, insanların zayıf yönleriyle, kötü huylarıyla alay etmek değil daha ziyade öfke hissinin gücüdür. Asil öfkenin gürültüsü ve yıldırımı olmalı.”

Sadaqet / semimiyet (UTMSİL, 334)

“Sadakat, samimiyet”

Dostluq, sadaketke béliñni bağla, tene malamettin tiliñni dağla. “Dostluk, sadakate bel bağla, alay ve hicivden dilini sakın.” * Bir gram sadaqet bir tonna eqilge teñ. “Bir gram sadakat, bir ton akla denk.” * Semimiyet – hékmetniñ tunci babı. “Samimiyet, hikmetin ilk kısmı.”

Sadaqetlik / semimiyetlik (UTMSİL, 334)

“Sadakat, samimiyet”

Xelqqe sadaqetlik körsetken ölmes. “Halka sadakat göstören ölmez.” * Muhebbetniñ adettiki şerti – semimiyetlik. “Muhabbetin temel şartı, samimiyet.”

Sadiq / semimiy / kirtü (UTMSİL, 334)

“Sadık, sadakatlı, samimi”

Sadiq qelb muhebbetniñ bixeter menzilidir. “Sadık kalp muhabbetin güvenli menzilidir.” * Xelqqe semimiy, işqa estayidil bol. “Halka samimi, işte ciddi ol.”

Sadiqliq / semimiylik (UTMSİL, 334)

“Sadakat, samimilik”

Sadiqliq – uluqluqniñ belgisi. “Sadakat, büyüklüğün işareti.” * Semimiylik göherdinmu qimmetliktur. “Samimilik cevherden bile kıymetlidir.”

Sadiğañ kétey / tesedduğañ bolay / aylinip kétey (UTMSİL, 334)

“Genellikle anneler tarafından kullanılan, sevgi, sıcaklık bildiren sözler.”

Sadiğañ kétey balam, emdi eskilikni qoy. “Kurban olayım yavrum, şimdi yaramazlığı bırak.”

* Tesedduğañ bolay, usulni zep çirayliq oynaydikensen. “Gözümün nuru, çok güzel dans ediyorsun.” * Aylinip kétey, pat-bat kélip tur. “Aferin, sık sık gel.”

Sarañ / cindi / élišañgu / telve / galzañ / sanqi (UTMSİL, 335)

“Deli, akılsız”

Sarañniñ oñi yoq, paşiniñ qoñi. “Delinin mantığı yok, sivrisineğin altı.” * Tégi-tektidin pexirliniş – cindiniñ işi. “Soyuyla gururlanmak, delinin işi.” * Bir élišañgu miñni kardin çiqiridu. “Bir deli bin kişiyi zarara uğratar.” * Telve bilen teñ bolma. “Deli ile bir olma.” * Gep qilmiğin telvige, telve amraq gélvige. “Söz söyleme deliye, deli düşkün kavgaya.” * Ademniñ ceni çiqivatsa, galzañniñ külkisi kéler. “İnsanın canı çıksa ahmağın gülmesi gelir.”

Sarañliq / cindilik / telvilik / élišañguluq (UTMSİL, 335)

“Delilik, akılsızlık”

Sarañliqi tutsa buzidu, oñlansa tuzidu. “Deliliği tutunca bozar, sakinleşince düzeltir.” * Cindilik cin çaplaşqandin emes. “Delilik cin çarpmasından değil.” * Eqilliqardimu telvilik bolidu. “Akıllılarda da delilik olur.” * Élišağuluq eqildin adaşturidu. “Manyaklık aklı kaçırır.”

Saz I / çalgı / muzika (UTMSİL, 335)

“Müzik aletleri”

Saz çelişni bilmigen kişi – çala kişi. “Çalgı çalmayı bilmeyen kişi, eksiktir.” * Çalgı çalgan qoluñğa derd bermisun. “Çalgı çalan elin dert görmesin.” * Birdem muzika çalayli. “Hemen enstrüman çalalım.”

Saz II / neğme / nava (UTMSİL, 335)

“Melodi, ahenk”

Saziğa qarap ussuli. “Melodiye göre dans.” * Ölümniñ yigisi bar, toyniñ neğmisi. “Ölümün ağlaması var, düğünün neğmesi.” * Quşlar nava qilidu, köñülni xuş étidu. “Kuşlar şarkı söylüyor, gönlü hoş ediyor.” * Öyde gep-sözniñ bolmasliqi – toyda saz-neğminiñ bolmasliqi. “Evde sohbet olmaması, düğünde müzik olmaması.”

Sazçı / sazende / çalgıçı / muzikant (UTMSİL, 335, 336)

“Çalgıcı, müzisyen”

Toyğa sazçılar tekliq qilindi, neğme-nava qilimiz. “Düğüne çalgıcılar davet edildi, müzik çalacağız.” * Meşrepke sazende kérek. “Meşrebe çalgıcı gerek.” * Çalgıçılarnı hürmetleş kérek. “Çalgıcıları onurlandırmak gerek.” * Bizdin çoqum yaxşı muzikantlar yétişip çiqidu. “Bizim kesinlikle çok iyi müzisyenlerimiz yetişiyor.”

Sazayi qilmaq / koça aylandurmaq (UTMSİL, 336)

“Suçlu kabul edilen kişiyi sokakta halk önünde çıkarıp cezalandırmak”

“Medeniyet İnqilabı”da sazayi qiliş köp bolup kétip, sazayiniñmu étibari qilmıgan. “Kültür Devrimi’nde teşhir edilme çok arttı, teşhirin de itibarı kalmadı.” * Ademge qalpaq kiydürüp, koça aylanduruş féodalizmniñ hazirqi qalduqi. “İnsana kalpak giydirip teşhir etmek feodalizmin kalıntısı.”

Sazaver / muyesser / nail / muveppeq (UTMSİL, 336)

“Layık, değer, nail, muvaffak”

Qilmaq ve bolmaq ile fiil yapılır.

Hürmetke sazaver bolsañmu çoñ gep qilma. “Hürmete layık olsan da büyük söz söyleme.”

* Bu çerxqe bekmü köp saldı nezer, yip uçı héçkimge bolmay muyesser. “Buna çok fazla baktı, ama ipucu kimseye nail olmadı” * Mukapatqa nail bolduñ, mesuliyitiñ artıti. “Mükâfata nail oldun, mesuliyetin arttı.” * Uluğlarnı körüşke muveppeq boldum. “Liderleri görmeye muvaffak oldum.”

Sağra / kasa / yota / yanpaş / san / qüymüç (UTMSİL, 336)

“Sağrı, kalça, uyluk, leğen”

Béliq alsañ, sağrisiğa qara, kava alsañ sapiqiğa. “Balık alırsan sağrısına bak, kabak alırsan sapına.” * Uniñ qapqara sumbul çaqlırı kasisiğa çüşetti. “Onun kapkara sümbül saçları kalçasına düşüyordu.” * Sol qolida yanpaş, oñ qolida piçaq. “Sol elinde , sol elinde bıçak.”

* Yanpaşqa keltür, kötürüp at. “Kalçaya getir, kaldırıp at.” * Méhmanğa san tartıldı. “Misafire uyluk ikram edildi.”

Saq I / bécirim / berklik (UTMSİL, 336, 337)

“Sağ, sağlam, bütün”

Saq yiqılar, söñiki saq qalar. “Sağ düşer, kemiği sağ kalır.” * Çivin saq tuxumğa qonmaydu. “Sinek bozulmamış yumurtaya konmaz.” * Özüñ bécirim bolsañ, gep-çöçektin qorqma. “Kendin sağlamsan, dedikodudan korkma”

Saq II / salamet / sağlam / taza / sehet / esengü (UTMSİL, 337)

“Sağ, esen, sağlam, sağlıklı”

Saqlansañ, saq bolisen. “Kendini korursan, sağlıklı olursun.” * Saq köz yığlısa, qarıgu közdin yaş çıkar. “Sağlıklı göz ağlasa kör gözden yaş çıkar.” * Salamet tende sağlam eqil. “Sağlam akıl, sağlam vücutta olur.” * Sağlam roh bolmisa, sağlam ten bolmas. “Sağlıklı ruh olmazsa sağlıklı vücut olmaz.” * Kiyişim mata, ténim taza. “Giysim pamuk, vücudum sağlam.”

Saqlıq / salametlik / sağlamlıq / ten taziliq (UTMSİL, 337)

“Sağlık, esenlik, sıhhat”

Saqlıqñ – baylıqñ. “Sağlığın, zenginliğindir.” * İkki nersiniñ qediri yetkendirin kéyin biliner: biri yaşlıq, biri salamatlıq. “İki şeyin kıymeti kaybolduktan sonra biliner; biri gençlik, diğeri sağlıq.” * Pulniğı taparsen, salamatlıknı nedin alarsen. “Parayı bile bulursun ama sağlığı nereden alırsın?” * Sağlamlıq nede, güzellik şu yerde. “Sağlık nerede güzellik orada.” * Ten taziliq – zor balıq. “Sıhhat, büyük zenginlik.”

Saqaymaq / tuzelmek / oñlanmaq / yaxşı bolmaq / öre bolğaq / biniqmaq (UTMSİL, 337)

“İyileşmek, düzelmek, iyi olmak”

Sarañ saqaymas. “Deli iyileşmez.” * Qılıç yarısı saqıyar, til yarısı saqaymas. “Kılıç yarısı iyileşir, dil yarısı iyileşmez.” * Qıñgir éğizni qırıq dora bilen davalısañmu tüzelmeydu. “Yalancı ağız kırk ilaçla tedavi etsen de iyileşmez.” * Sevri qılğan oñlınar. “Sabreden düzelir.” * Késelge seveb qıl, yaxşı bolup qalidu. “Hastalığa yol bul, iyileşir.” * Ömer késeldin öre bolup qaptu. “Ömer hastalıktan iyileşti.”

Saqçı / politsiye / militsiye / jandarma (UTMSİL, 337, 338)

“Polis”

Xelq saqçısı “halk polisi”, qatnaş saqçısı “trafik polisi”, qanun saqçısı “muhafız”. * Oğrığa uçaşqanniñ hemmisi saqçı körüner. “Hırsıza karşılaştığı herkes polis görünür.” * Gomındañ vaqtida Ürümçide jandarmilar koçılarnı arılap yüretti. “Milliyetçi Çin döneminde Urumçi’de polisler sokaklara sızmıştı.”

Saqı / ayaqçı / kasigül / sukat (UTMSİL, 338)

“Alkol servisi yapan kişi”

Saqı bolsañ, saq bol. “Sakiysen dikkatli ol.” * Ayaqçınıñ aldidin ötme. “Sakinin önünden geçme.”

Salam / tezim / yinçürü (UTMSİL, 338)

“Selam, saygı”

Bilikiñ tom bolsa, düşminiñ salamqa kéler. “Bilgin derin olursa düşmanın selama gelir.” * Mévisiz şax beşini kötürer tik, mévilik şax beşi salamğa éger. “Meyvesiz dal başını dik tutar, meyveli dal başıyla selam verir.” * Adem etkenge tezim et. “Saygıyla yaklaşına selam ver.” * Aldırıganda éri xotuniğa tezim qiptu. “Acele ettiğinde kocası karısına selam vermiş.”

Salam bermek / tezim qılmaq (UTMSİL, 338)

“Selam vermek”

Salam berse, ilik almaq vacip. “Selam verilince karşılık vermek vacip.” * Özüñdin çoñğa salam bermeslik edebsizlik. “Kendinden büyüğe selam vermemek edepsizlik.” * Tezim qılış hürmetleşniñ bir xili. “Selam vermek, saygı göstermenin bir türü.”

Salamlaşmaq / amanlaşmaq / hal-ehval soraşmaq / tinçliq soraşmaq (UTMSİL, 338)

“Selamlaşmak, hal hatır sormak”

Salamlaşqanniñ hemmisi tuğqan emes. “Selamlaşanların hepsi akraba değıl.” * Yaxşı amanlaşıp körüşer, yaman yamanlaşıp. “İyi selamlasıp görüşür kötü kötüleşıp.” * Hal-ehval soraşqiniñ ağırgan yerni siliğiniñ. “Hal hatır sormak, ağıryan yeri okşamak.” * Tinç-amanliq soraşmaq tiriklikniñ nişanı. “Hal hatır sormak yaşam işareti.”

Salahiyet / layaqet (UTMSİL, 338, 339)

“Uygunluk, liyakat, yeterlik”

Memlikitimizde kişiniñ salahiyiti étibarga élinidu. “Ülkemizde kişinin liyakati dikkate alınıyor.” * Kimki çoñ bextsizlik peytliride vetenge canpıda qılıştın başqa xiyallarga bérilidiken, uniñ azad dölette yaşaş layağıtı yoq. “Kim ki büyük felaket zamanlarında vatana canını feda etmekten başka hayallere kapılırsa onun bağımsız devlette yaşama hakkı yok.”

Salahiyet kinişkisi / puqralıq guvahnamisi (UTMSİL, 339)

“Kimlik kartı”

Hazir memlikitimizde salahiyet kinişkisi tarqıtıldı. “Bugün ülkemizde kimlik kartı dağıtıldı.” * Azadliqtin ilgiri herbir 16 yaşıtin yuqiri ahale puqralıq guvahnamisi éliş şert idi. “Komünist Devriminden önce 16 yaşından büyük her vatandaşın kimlik belgesi alması zorunluydu.” * Singaporda maymunga salahiyet kinişkisi tarqıtıdiken. “Singapur’da maymuna kimlik belgesi verilmiş.”

Salqin / sörün (UTMSİL, 339)

“Serin”

Kéçe salqin bolsimu, alem kündüzge xumar. “Gece serin olsa da dünya gündüze düşkün.” * Sörün yerde segiseñ, harduq çiqidu. “Serin yerde dinlenirsen yorgunluğun çıkar.”

Salma / çalma / quruq / soyla / sirtmaq / oquruq / kemek (UTMSİL, 339)

“Kement”

Salma ve çalma ipin ucu düğüm yapıp ata atılır, düğüm atın boynuna girerse at yakalanır.

Quruq, soyla ve sirtmaq tahtanın ucuna düğüm bağlanarak yapılır.

Oquruq ve kemek kavisli, yay şeklinde tahtaya düğümlü ip bağlanarak hazırlanır.

Saman / meñgen / paxal / misil / ğozu / öye (UTMSİL, 339, 340)

“Saman; kıymetsiz, itibarsız”

Saman nerxi “değersiz” * Samanniñ asti altun. “Samanın altı altın.” * Meñgenniñ köşüki bir pul. “Saman beş kuruş etmez.” * Qeyerge yığılışni bilsem, şu yerge paxal sélip qoyattım. “Nereye düşeceğini bilsem oraya saman koyardım.” * Misil – kembegelniñ körpisi. “Saman, fakirin şiltesi.”

Samanyoli / kökyoli (UTMSİL, 340)

“Samanyolu”

Bügün kün némidégen oçuq, suzuk-he, samanyoli mana men dep turidu. “Bugün hava ne kadar açık, temiz, samanyolu işte buradayım, diyor.”

Samsa / sambusa / permude / göş girde (UTMSİL, 340)

“Börek”

Hamura kıyma koyup kapatılarak yapılır. Genellikle tandırda pişirilir ya da yağda kızartılır.

Aqsuniñ samsisi, Qeşqerniñ sambusisi, Kuçaniñ permudisi, Xotenniñ göş girdisi dañliq. “Aksu’nun samsası, Kaşgar’ın sambusası, Kuça’nın permudesi, Hoten’in göş girdesi meşhur.” * Mayda pişurulğan samsa, sambusiniñ türü köp bolidu. “Yağda kızartılan böreğin çok çeşidi var.”

Samsaq / sarmusaq / sadun / basar (UTMSİL, 340)

“Sarımsak”

Samsaq öz etrapidiki 5 santimetr kélidigan yerdiki mikropni öltüridu. “Sarımsak kendi etrafında beş santimetrelilik alandaki mikropı öldürüyor.” * Samsaqniñ tebiiti quruq ıssıq bolup, 100 gram samsaqın 114 kaloriye quvvet hasil bolidu. “Sarımsağın tabiatı kuru sıcaktır, 100 gram sarımsakta 114 kalori vardır.”

Sandıq / çamadan / yeşik / şeşük (UTMSİL, 342)

“Sandık, valiz”

Şeşük Hoten ağzında yeşik anlamında kullanılır.

Açquçi yarımay qalsa, sanduqmu bika bolar. “Anahtarı kullanılmıyorsa sandık da boş çıkar.” * Çamadan seperniñ oñuşluq boluşı üçün bek zörür. “Bavul, yolculuğun güzel geçmesi için zorunlu.” * Gülcidin yeşik – yeşikte alma keldi. “Gulca’dan sandık, sandıkta elma geldi.”

Sansız / san-sanaqsız / heddi-hésabsız / sani yoq / hésabi yoq (UTMSİL, 342)

“Sayısız, hesapsız”

Sansız yaltıra qoñguz bir çirağçe dal bolmas. “Sayısız ateş böceği bir lamba kadar fayda vermez.” * San-sanaqsız künler ötti. “Sayısız gün geçti.” * Bilgenlirimiz çeklik, bilelmigenlirimiz heddi-hésabsızdur. “Bildiklerimiz sınırlı, bilemediklerimiz hadsiz hesapsızdır.” * Buzğiniñniñ sani yoq, tüziginiñniñ tayini. “Bozduğunun sayısı yok, düzelttiğinin önemi.” * Hazir séliq qalaymıqan sélinivatıdu, déhqanlar töligen séliqniñ hésabi yoq. “Vergi düzensiz koyuluyor, çiftçilerin ödediği verginin hesabı yok.”

Sanitar / séstra / tibbiy hemşire / xuşi (UTMSİL, 342)

“Hemşire”

Xelqara sanitarlar bayrımı qizğın tebriklendi. “Uluslararası hemşireler günü coşkuyla kutlandı.” * Yéqında nemunilik séstralar mukapatlandı. “Kısa zaman önce örnek hemşireler ödüllendirildi.” * Milliy azadlıq cénida qurban bolğan tibbiy hemşire Rizvangülni xelqımız meñgü xatirileydu. “Komünist Devrimi’nde hayatını feda eden hemşire Rizvangül’ü halkımız her zaman hatırlayacak.”

Sanımaq / sanalmaq / hésablımaq / hésablanmaq (UTMSİL, 343)

“Saymak, olarak bilmek”

Oğri oğrılığan mélini bext sanaydu. “Hırsız çaldığı malları şans sayar.” * Qağa balisini hemmidin çiraylıq hésablaydu. “Karga yavrusunu herkesten güzel sayar.” * Bir qalıgaç kelgenge bahar sanalmas, yalguz meydanga çüşken batur hésablanmaz. “Bir kırlangıç geldiğinde bahar sayılmaz, yalnız meydana çıkan kahraman sayılmaz.”

Sanımaq / éditlımaq / hésablımaq (UTMSİL, 343)

“Saymak, hesaplamaq”

Qançe sanısañmu yüzniñ yérımı ellik. “Ne kadar saysan da yüzün yarısı elli.” * Sanımay ‘sekkiz’ déme. “Saymadan ‘sekiz’ deme.” * İşni éditlap qıl. “İşi hesaplayıp yap.” * Başaq hésablımaq, çanaq hésabla. “Başak hesaplama, kabuk hesapla.”

Sahe / daire (UTMSİL, 343)

“Saha, alan, daire”

İlim sahesi “ilim sahası”; edebiyat-senet sahesi “edebiyat sahası” * Her millet, her şahadikilerniñ söhbet yigini ötküzüldi. “Her millet, her alan için toplantı düzenlendi.” * İlim-pen dairisi – çoñ daire. “İlim sahası, büyük bir alan.”

Savatsız / qaritürük / qara qorsağ / qorsiqıda élipniñ sunuqi yoq / élipni tayaq deydiğan / közi oçuq qarıǵu (UTMSİL, 343)

“Yazmayı bilmeyen, okuma yazması yok”

Savatsızlar élide sotsiyalizm qurguli bolmaydu. “Okuma yazması olmayanların ülkesinde sosyalizm kurulmaz.” * Men bir qaritürük adem. “Ben zır cahil bir adamım.” * Qara qorsağtın qorq. “Kara cahilden kork.” * U qorsiqıda élipniñ sunuqi yoq birnéme. “O kara cahil bir şey.” * “Élipni tayaq deydiğanlarnı eyveşke keltürmek tes. “Kara cahilleri kurtarmak zor.” * Élipni (!) tayaq déyelmeydu, mimni (ʁ) çomaq. “Elife sopa diyemez, mime çomak.” * Oqumay, bilmey, közi oçuq qarıǵu bolup qaldım. “Okumayıp öğrenmeyip kara cahil olup kaldım.”

Savatlıq / qolida xéti bar (UTMSİL, 344)

“Okuma yazma bilen”

Savatlıq bolğan yaxşı, lékin savatlıq boluş kupaye qılmaydu, melumatlıq boluş kérek. “Okuma yazma bilmek iyi, ama yeterli değil, bilgili olmak gerek.” * U qolida xéti bar adem. “Onun okuma yazması var.”

Sayaq / salpa-sayaq / saltan (UTMSİL, 344)

“Serseri, avare, boşta gezen”

Sayaq yürgen tayaq yer. “Avare yürüyen dayak yer.” * Salpa-sayaq yürgen axir yerge qaraydu. “Berduş gezen sonunda yüzü yere bakar.”

Sayahet / seyle / turizm / tezgin (UTMSİL, 344)

“Seyahat, gezinti”

Sayahet – bilimniñ uluğ menbesi. “Seyahat, bilginin önemli kaynağı.” * Seylige çıqisañmu hemrah tap. “Gezintiye çıksan da arkadaş bul.”

Sayahetçi / seyyah / turist / seyliçi / seyrçi (UTMSİL, 344)

“Gezgin, seyyah, turist”

Şıncağa xelqara sayahetçiler köplep kelmekte. “Şincan’a uluslararası gezginler çokça gelmekte.” * Şamalniñ yönilişi seyyahniñ arzusığa mas kélivermeydu. “Rüzgârın yönü seyyahın arzusuna uygun gelmez.” * Xelq bağçisida her yekşenbe küni seyliçiler toşup kétidu. “Halk Parkı her pazar gezginlerle doluyor.” * Hezret meylisi térilgudin kéyin, omidin burun bolidu, seyliçiler harva-harvılarda kélişidu, oynap-külüp, dem élip qaytışidu. “Hezret⁹⁴ gezisi ekimden sonra hasattan önce oluyor gezginler arabalarla geliyor, eğlenip dinlenip geri dönüyor.” * Seyriçi – hayvanat bağçisiniñ méhmini. “Gezgin, hayvanat bahçesinin misafiri.”

Saye / köleñge / qalqa (UTMSİL, 344, 345)

“Gölge”

Öziniñ sayisidin özi ürküptu. “Kendi gölgesinden kendi korktu.” * Öziniñ sayisige özi muşt étiptu. “Kendi gölgesine kendi yumruk attı.” * Dostluq quyaşniñ köleñgisi, kün oçuq çağdila çıqıdu. “Dostluk güneşin gölgesi, güneşli havada çıkar.” * Küngeyde hemrah bolidu, teskeyde yoşurunidu, u néme? (saye-köleñge) “Güneşli yerde olur, güneşsiz yerde gizlenir, bu nedir? (gölge)”

Sep / qatar / ret / sira (UTMSİL, 345)

“Saf, cephe, dizi, sıra, düzen”

⁹⁴ Hezret: Kaşgar’ın doğu tarafındaki Apak Hoca’nın mezarının bulunduğu köyün adı (UTİL, 510).

Dutar tarisi satarda yoq, bilimsiz kişi qatarda yoq. “Dutar⁹⁵ teli satar⁹⁶da olmaz, cahil kişi safta olmaz.” * Qatardin qalğıçe, xatadin qal. “Saftan çıkacağına hataya düşme.” * Aldinqi ret tiyatirda, keynidiki ret kinoda etivarlıq. “Ön sıra tiyatroda arka sıra sinemada değeri.”

Sepira / nérra (UTMSİL, 345)

“Öfke, sinir”

Çidaş yaxşı sepra örligen an, seprani taşqiri çıkarmaq yaman. “Tahammül etmek güzel öfkelendiğin zaman, öfkeni dışarı yansıtmak kötü.”

Sepsete / quruq gep / qalmaş (UTMSİL, 345)

“Safsata, boş laf”

Sepsete aqqan yerde, heqiqet aqmandiken! “Safsatanın inanıldığı yerde hakikate inanılmaz mı?” * Sepsete bir künlük, heqiqet meñgülük. “Safsata bir günlük, hakikat her günlük.” * Quruq gepke yol qoysañ, hemmini qurutidu. “Kuru laflara izin verirsən her şeyi itibarsızlaştırır.”

Set / xunük / öriini soğıuq / betbeşire (UTMSİL, 345, 346)

“Çirkin”

Eñ çiraylıq maymunmu adem aldida yenila set. “En güzel maymun bile insanın yanında çirkin.” * Set tonuñni sirtqa kiyme. “Çirkin paltoyu sırtına giyme.” * Xunükni perdazlısañmu xunük. “Çirkinini süslesen de çirkin.” * U öriini soğıuq némikena. “O suratsız bir şeymiş.” * Düşmenniñ betbeşirisi aşkara boldi. “Düşmanın çirkinliği ortaya çıktı.”

Setlik / xunuklük (UTMSİL, 346)

“Çirkinlik”

Setlikiñni nemişqa eynektin körüsen? “Çirkinliğine neden aynadan bakıyorsun?” * Böre xunuklukidın emes, qoy yeydiğanlıqıdın ölidu. “Kurt çirkinliğinden değil, koyun yediğinden ölür.”

Sereñge / güñgürt / yañxo (UTMSİL, 346)

“Kibrit”

⁹⁵ Dutar: Tambur gibi bir çalgı aleti (YUTS, 107).

⁹⁶ Satar: Bir tür çalgı aleti (YUTS, 342).

Güñgürt Kaşgar ve Aksu ağızlarında kullanılır.

Yañxu Çince, bugün kullanılmıyor.

Sereñge çaqmaq – qarañguda yaqmaq. “Kibrit çakmak, karanlıkta yakmak.” * Bir derextin yasilar miñlap sereñge, miñ derexni köydürer bir sereñge. “Bir ağaçtan yapılır binlerce kibrit, bin ağacı yakar bir kibrit.”

Sergüzeşte / keçürmiş (UTMSİL, 346)

“Sergüzeşt”

Sergüzeştisi köpniñ körge-bilgini köp. “Macerası çok olanın tecrübesi de çok olur.” * Keçürmiş – parasetniñ anısı. “Yaşanmışlıklar, ferasetin anası.”

Sezgü / tuyğu / émotiye (UTMSİL, 346)

“Sezgi, duygu, his”

U cim yatıdu, hécnémini sezmeydu, sezgüsini yoqatqan oxşaydu. “O sessizce duruyor, hiçbir şey hissetmiyor, hislerini kaybetmiş gibi görünüyor.” * Balılar on alte-on yette yaşqa kirgende, ularda muhebbet tuyğusi peyda bolidu. “Çocuklar on altı on yedi yaşına girdiğinde onlarda aşk duygusu tezahür eder.”

Sezgür / tuyğun / tayuq (UTMSİL, 346, 347)

“Uyanık, basiretli, zeki”

Sezgür kişi ziyan-zexmetke az uçraydu. “Uyanık kişi, zarara uğramaz.” * Tuyğun yilanniñ köşiginini tuyıdu. “Uyanık yılanın gevişini duyar.”

Sezmek / tuymaq (UTMSİL, 347)

“Sezmek, duymak”

Kim hoşyar bolsila herbir qedemde, iblis şumluqını sézer şu demde. “Kim dikkat ederse her bir adımda, o zaman şeytan uğursuzluğunu sezer.” * Yoşurun apetni tuyğuniñ, yérimidin saqlanğiniñ. “Görünmez k”azayı sezmek, yarısından korunmak.”

Sekrimek / atlimaq / taqlimaq (UTMSİL, 347)

“Sıçramak, atlamak”

Yıraqqa sekreş “uzun atlama”, éğızge sekreş “yüksek atlama” * “Sekre” dégenniñ ayığı sunmas, sekriğenniñ sunar. “Sıçra diyenin ayağı kırılmaz, sıçrayanın kırılır.” * Alğa atla avayla, keyniñgimu baq, qara. “İleri atla, dikkat et, arkana da bak, dikkat et.” * Bir taqlapla asmanğa çıqqılı bolmas. “Bir sıçramakla gökyüzüne çıkılmaz.”

Segimek / sayidimaq / salqinlimaq (UTMSİL, 347)

“Serinlemek”

Sayisida segigen derexniñ sayisidin yamanlima. “Gölgesinde serinlediğin ağacın gölgesine darılma.” * Bir tüp buyiniñ sayisida on adem sayıdaptı. “Bir bitkinin gölgesinde on adam serinliyor.” * Salqında salqinlimaq canğa aram yéridu. “Gölgede serinlemek insanı rahatlatıyor.”

Sel / qiyan / taşqın / kelkün / topan / munduz (UTMSİL, 347, 348)

“Sel, taşkın, su baskını”

Tevrigen eldin qorq, yamrığan seldin qorq. “Sallanan insandan kork, taşan selden kork.” * Qiyan ünsüz uruş, tilsiz ceñ. “Sel sessiz kavga, dilsiz savaş gibidir.” * Taşqın kéter, taş qalar. “Taşkın gider, taş kalır.” * Çümüliniñ uvisida tamçimu qaşqın. “Karınca yuvasında damla bile taşkın.” * Kelkünde lay su içersen. “Selde çamurlu su içersin.” * Kelkün su – yırtquç hayvan. “Su baskını, yırtıcı hayvan.” * Cahanni topan bassa, ördekke néme gem. “Dünyayı sel bassa ördeğe gam yok.”

Selle / sipeç / destar / suvluq / şapat (UTMSİL, 348)

“Sarık”

Selle yoğan, baş kiçik. “Sarık büyük baş küçük.” * Selle yoğan, iman yoq. “Sarık büyük iman yok.” * Selle dégen yük, saqal dégen tük. “Selle denen yük, sakal denen tüy.” * Sériq sipeçler qozgılıñı – cuñgoda bolup ötken çoñ qozgılañlarnıñ biri. “Sarı Sarık İsyanı, Çin’de olan büyük isyanlardan biridir.”

Sen / siz / özle / siliri / özliri (UTMSİL, 348)

“Sen, siz, sizler”

Siz, sen’in çokluk hali. (ben-biz gibi) Bugün çokluk kategorisinden çıkıp tekliği gösteren en genel ve olağan durumdadır. Ama kullanımına göre fark eder.

Sili, özle, siliri, özliri nezaket biçimi.

Men séni “sen” dep çağırmen, şundaq çağırışni yaxşı körimen. “Ben seni ‘sen’ diye çağırıyorum. Böyle çağırmayı sevirəm.” * Pul taparğa sen tur, yep yatarğa men turay. “Parayı sen kazan, yemeği ben yiyeyim.” * Aldırmañ yarey, sizgimu bugün barey. “Acele etmeyin ey sevgili, size de bugün gelir.” * Silige bir bağaq keptu, – dédi xotuni ériğa. “Siz bir davetiye gelmiş, dedi karısı kocasına.” * Özle yéqindin buyan körünmeyliğı. “Siz son zamanlarda görünmüyorsunuz.” * Siliri turup tursıla, dadamni qıçqıray. “Siz bekleyin, babamı çağırayım.” * Özliri qaçan kelle. “Ne zaman geleceksiniz?”

Senetçi / senetkar (UTMSİL, 348, 349)

“Sanatçı”

Senetçiler herqandaq çağda kişilerge güzellik, çinliq ve bext ata qılışı lazım. “Sanatçıların her zaman insanlara güzellik, doğruluk ve mutluluk sunması lazım.”

Sen-pen déyişmek / néri-béri déyişmek (UTMSİL, 349)

“Sert bir şekilde tartışmak, kavga etmek”

Biz uniñ bilen ‘sen-pen’ déyişip qalğan, u bar yerge barmaymen. “Biz onunla sürtüşük, onun olduğu yere gitmem.” * Néri-béri déyişip yürme, cédel çéqmısun yene. “Ağzı dalaşı yapma, kavga çıkmasın yine.”

Sehne esiri / pyése / sénariye (UTMSİL, 349)

“Sahne eseri, piyes, senaryo”

Sénariye sinemaya özgü.

Zünün Qadir ‘Günçem’ qatarliq birneççe sehne esiriniñ aptori. “Zünün Kadir, “Goncam” gibi birkaç sahne eserinin müellifi.” * “Küreş Yolu” pyésisi qayta-qayta tüzitildi. “‘Mücadele Yolu’ piyesi tekrar tekrar düzeltildi.” * “Nesiridin Ependi” kino sénariyisi filmige élinivatıdu. “‘Nasrettin Hoca’ sinema senaryosu filmleştirildi.”

Sehiye / gigéna / hébzisehet / qaraq (UTMSİL, 349)

“Sağlık, hijyen”

Sehiye nazariti “Sağlık Bakanlığı”, sehiye başqarmısı “sağlık departmanı” * Salametlik üçün sehiye tedbirleri körüldi. “Sağlık için hijyen tedbirleri alındı.” * Mektep gigénisige ehmiyet bəriş kérek. “Okul hijyenine önem vermek lazım.” * Hébzisehet mexsus ders qılıp ötülüşi kérek idi. “Hijyenin özel ders olarak verilmesi lazımdı.”

Seveb / vec / bais (UTMSİL, 349)

“Sebep”

Sevebini atidin izde, nuqsanini balidin. “Sebebini babada ara, kusurunu çocuktan.” * Seveb bolmisa, netice bolmas. “Sebep olmasa sonuç olmaz.” * Nème vecidin ata-anañdin xever almaysen? “Neden ana babanla ilgilenmiyorsun?” * Ötken yili baqqallıqtın ziyan tarttım, şu baistin bu işqa hepsilem yoq. “Geçen sene manavlıktan zarara uğradım, bu yüzden bu işle ilgilenmiyorum.”

Sevebçi / sevebkar / zamin (UTMSİL, 350)

“Sebep, amil, etken”

Késelniñ sevebçisi herkimniñ özi. “Hastalığın sebebi herkesin kendisi.” * Oğri alğan malğa igisi sevebkar. “Çalınan malın sebebi sahibi.” * Öz eyibige dost bolğan öz béşiğa zamin bolar. “Kendi ayıbına dost olan kendinden sorumlu olur.”

Sevebsiz / vecsiz (UTMSİL, 350)

“Sebepsiz”

Sevebsiz iş bolmas. “Sebepsiz iş olmaz.” * Ségizxan sevebsiz şaqildimas. “Saksağan sebepsiz şakımaz.” * Vecsiz işqa delil yoq. “Nedensiz işin delili olmaz.”

Sevdayi / mecnun (UTMSİL, 350)

“Meczip, mecnun”

Sevdayini suğa buyruma. “Meczubu suya gönderme.” * Leylini körüş üçün mecnunniñ közi kérek. “Leyla’yı görmek için Mecnun’un gözü gerek.”

Sevze / zerdek (UTMSİL, 350)

“Havuç”

Zerdek Kaşgar ve Hoten ağızlarında kullanılır.

Sevzidin xever yoq, güürüç dem yeptu. “Havuçtan haber yok, pilav demlendi.” * Töge ussul oynisa yette taxta zerdekni buzar. “Deve dans edince yedi havuç tarlasını bozar.” * Sevziniñ tebiiti höl ıssıq bolup, 100 gramidin 34 kaloriye quvvet hasil bolidu. Ozuqluq maddiliri mol ve süpetlik. “Havucun tabiatı nemli sıcak olup 100 gramında 34 kalori vardır. Besin değeri çok ve kaliteli.”

Sey / qoruma / qordaq / qeliy (UTMSİL, 350, 351)

“Türlü”

Sey *Çince:* 菜

Seyge qarap tamaq iç, boyğa qarap kiyim piç. “Türlüye göre yemek ye, boya göre kıyafet biç.” * Qoruminiñ temini biley déseñ, tétip kör. “Türlünün tadını bilmek istiyorsan tadıp bak.” * Qordaqni körgende, Molla qorunişni untar. “Türlüyü gördüğünde Molla utanmayı unuttur.”

Seyyare / planéta / pağarli (UTMSİL, 351)

“Gezegen”

Quyaş sistémisida toqquz çoñ seyyare bar. “Güneş sisteminde dokuz büyük gezegen var.” * “Ürümçi” dep nam bérilgen kiçik seyyare yéqında xelqara astronomiye ilmiy cemiyyiti teripidin testiqlinip, uniñğa 2729-ret nomuri bérilgen. “‘Urumçi’ adı verilen küçük gezegen kısa zaman önce Uluslararası Astronomi Birliği tarafından tasdiklenip ona 2729. sıra numarası verildi.”

Stolba / moma yağaç (UTMSİL, 351)

“Elektrik direği, telefon direği”

Stolbiğa at-ulağ bağlaş xeterlik. “Elektrik direğine hayvan bağlamak tehlikeli.” * Moma yağaç camaetniñ mülki, asraş, buzmaslıq kérek. “Elektrik direği halkın malı, korumak, zarar vermemek gerek.”

Soal / soraq (UTMSİL, 351)

“Soru”

Soal cümle “soru cümlesi”; soal gep “soru kelimesi” * Şek-şübhisizki, soal – herqandaq penniñ açquçı. “Şüphesiz soru, bütün bilimlerin anahtarıdır.” * Éxmeqniñ bir soriqığa yüz aqıl cavab bérelmes. “Ahmağın bir sorusuna yüz akıllı cevap veremez.”

Sopi / işan / buvi (UTMSİL, 351, 352)

“Sofu”

Buvi *kadın sofudur.*

Oğri qérisa sopi bolar, calap qérisa buvi. “Hırsız yaşlanınca sofı olur, fahişe yaşlanınca hanım.” * Sopi sovuğanni yer, tapsa yoğanni. “Sofı soğuyanı yer, bulduğunda çoğu yer.” * Şeytanga işenseñ işen, işanga işenme. “Şeytana güven, sofuya güvenme.” * Ölima, işanlardin azar kelse, yavaş esker yaxşı undin yüz hesse. “Ulema, sofulardan eziyet gelse, nazik asker ondan yüz kat iyi.” * Buvi sopidin qélişmaydu. “Hanımı, sofudan geri kalmaz.” * Buvi néme déginini, néme qilginini özi bilse idi, “buvi” bolmas idi. “Sofı ne diyeceğini, ne yapacağını kendi bilseydi ‘sofı’ olmazdı.”

Sopiliq / işanliq / tesevvup (UTMSİL, 352)

“Sofuluk, tasavvuf”

Sopiliq-işanliq birvaqıtta emeldin qaldurulğan, emeliyette ularmu İslam dininiñ bir mezhipi, başqa mezheplerge oxşas muamile qiliş lazım. “Tasavvuf bir dönem kaldırılmış, aslında onlar da İslam dininin bir mezhebi, diğér mezhepler gibi muamele etmek lazım.” * Tesevvup teqdırniñ tamaşaşığa yol qoyıdu. “Tasavvuf kaderin eğlencesine izin veriyor.”

Sotka / kéçe-kündüz (UTMSİL, 352)

“24 saat, bir gece gündüz”

Bir sotka 23 saet 56 minut 1 sékunt. “Bir gün 23 saat, 56 dakika 1 saniye.” * Sotkiniñ kündüzi bilen bille tünimu bar. “Günün gündüzü ile beraber gecesi de var.” * Öz éliñniñ nénini ye, kéçe-kündüz gémini ye. “Kendi ülkenin malını ye, gece gündüz gamını ye.”

Soda / ticare / oqet / soda-sétiq / alsat / yuluğ (UTMSİL, 352)

“Ticaret, alışveriş”

Deslepki sodidin yanma. “İlk ticaretten vazgeçme.” * Soda saqal siypigüçe. “Ticaret sakalı sıvazlayana kadar.” * Sodida dost yoq. “Ticarette dost olmaz.” * Ticaretniñ yérimi yalğançiliq. “Ticaretin yarısı yalancılık.” * Qaziaxunum oqetniñ koyida, quşnaçim perdazniñ koyida. “Kadı ticaret düşünür, karısı süs düşünür.” * Soda-sétiq puldin başqini tonumas. “Ticaret paradan başkasını tanımaz.” * Alsat amanetni bilmeydu. “Ticaret emanet bilmez.”

Sodiger / tucrar / ticaretçi / bazarçi / sétiqçi / élipsatar / dukandar / yuluğçi (UTMSİL, 352, 353)

“Tüccar, satıcı”

***Bazarçi** köy pazarlarında ticaret yapan kişi için kullanılır.*

Dukandar *özel dükkân açıp ticaret yapan kişi için kullanılır.*

Sétiqçi *sermayesi küçük tüccar.*

Sodigerniñ yolu bir, rizqi başqa. “Tüccarın yolu aynı, rızkı farklı.” * Öçke talğa toymas, tüccar malğa. “Keçi asmaya doymaz, tüccar mala.” * Ticaretçi méli bilen emes, tili bilen ticaret qilidu. “Tüccar malı ile değil, dili ile ticaret yapar.” * Bazarçi bazar alidu, mal satidu. “Pazarcı pazar alır mal satar.” * Puli yoq tallaşqa usta, sétiqçi maxtaşqa. “Parasız seçmekte usta, satıcı övmekte.” * Qasap malni piçaq bilen soyidu, élipsatar ademni piçaqsız soyidu. “Kasap hayvanı bıçakla soyar, tüccar adamı bıçaksız soyar.”

Sodiye / sotçi (UTMSİL, 353)

“Hâkim, yargıç”

Dölitimizde sodiye tüzümi yolğa qoyulmaqta. “Devletimizde yargı sistemi uygulanmakta.”

* Vaqit – eñ adil sotçi. “Zaman, en adil yargıç.”

Soraq / tergeş / sot (UTMSİL, 353)

“Sorgu”

Söyseñ yaxşını söy, qiyamette soraq bar. “Seveceksen iyiyi sev, kıyamette sorgu var.” *

Tergigenge maqul, setligenge yaq. “Sorgulamaya tamam, kaba davranmaya hayır.” *

Heqiqet sottin qorqmaydu. “Hakikat mahkemeden korkmaz.”

Sorimaq / ötünmek / tilimek (UTMSİL, 353)

“Sormak, istemek, dilemek, rica etmek”

Sorap-sorap bolar danışmen. Her arzuğa yétidu cezmen. “Sora sora olur bilge, her dileğine ulaşır mutlaka.” * Bilim lazım bolsa sora. “Bilgi lazım olursa iste.” * Özini soriğan qaziniñ aldığa barmaptu. “Kendini kontrol eden kadının önüne çıkmaz.” * Xeqtin ötüngüçe, yerdin ötün. “İnsandan isteyeceğine topraktan iste.” * Köktin tiliginimni yerdin taptım. “Gökten istediğimi yerden buldum.”

Soqa-sendeldeq / yégen-içkendez (UTMSİL, 354)

“Kuvvetli, sağlam, güçlü kişi”

Maña qarisañlar, men şundaq yégen-içkendez, soqa-sendeldeq olturuptimen. “Bana bakın, ben böyle güçlü kuvvetli, semirmiş gibi oturuyorum.” * Añlimığanlar añlap qoysun, men

Gülayşemge yégen-içkendek er taptım. “Duymayanlar duysun, ben Ayşemgül’e güçlü kuvvetli bir koca buldum.”

Soğa / tuñ / maltaq / çöñek / matal / sağı / susıq (UTMSİL, 354)

“Kova, fıçı”

Çöñek Lopnor ağzında, *matal* Hoten ağzında, *maltaq* Aksu ağzında kullanılır.

Tuñ Çince: 桶

Tamçılığan sudin soğa toşar. “Damlayan suyla kova dolar.” * Tuñ toşkuçe, su tügeptu. “Kova dolana kadar su biter.”

Soğıuq / soğ / izğirin / tum / tumliğ (UTMSİL, 354)

“Soğuk”

Qışniñ soğıuq künliri başlandı. “Kışın soğuk günleri başladı.” * Özi soğıuqniñ qiliqi soğıuq. “Kendi soğuk olanın hareketi de soğuk olur.” * Bu yıl qış bek soğ boldi. “Bu yıl kış çok soğuk oldu.” * İzğirin şamal yüzge uratti. “Soğuk rüzgâr yüze vuruyordu.”

Soğıuq söz / qopal söz (UTMSİL, 354)

“Acı söz, kaba söz”

Qulaqqa tegken soğıuq söz yürekke bérıp muz bolar. “Kulağa gelen acı sözler yüreğe varıp buz olur.” * Qopal söz ağziñdin çıqsa, añlıganniñ ceni çıqıdu. “Acı söz ağzından çıkarsa duyan çileden çıkar.”

Sol / çam (UTMSİL, 355)

Biçimde ve çapalamada insanlara verilen vazife.

Aş teñ, nan teñ, sol némişqa keñ? “Yemek aynı, ekmek aynı, görev neden fazla.”

Solamçı / şoviçi / guy / yumşaqbaş (UTMSİL, 355)

“Karısının, kızını satan erkek”

Solamçı soraqqa tartılsun. “Kadın satıcısı sorgulansın.” * Şoviçiniñ şori qurusun. “Godoşun yüzü gülmesin.” * Guy gum bolsun. “Kadın satıcısı kahrolsun.” * Yumşaqbaşni yer yutsun. “Muhabbet tellalı yere batsın.”

Solmaq / solaşmaq / salpaymaq (UTMSİL, 355)

“Solmak”

Eqlin tolidu, hösniñ solidu. “Aqlın dolar, yüzün solar.” * Tamakidin yaşmu solışar. “Sigaradan gençler bile solar.” * Sadın qorqup salpayğan sarañ. “Aladoğandan korkup beti benzi atan aptal.”

Sovğat / sovğa / tartuq / hediye / armağan (UTMSİL, 355)

“Hediye, armağan”

Sovğat bergenge işenme. “Hediye verene güvenme.” * Sen sovğığa sétivalğan dostni xeqmu sovğığa sétivalalaydu. “Senin hediyeyle satın aldığın dostu başkaları da hediyeyle satın alabilir.” * Yıllar bizge tecrübe sovğa qılsa, kitab bizge bilim sovğa qıladı. “Yıllar bize tecrübe armağan eder, kitap bize bilim armağan eder.” * Tartuq qimmetlik emes, köñül qimmetlik. “Hediye önemli değil, gönül önemli.” * Hediye qıl, minnet qılma. “Hediye et, minnet etme.”

Soymaq / boğuzlimaq (UTMSİL, 355, 356)

“Kesmek, öldürmek (hayvanlar için)”

Çöcini soygılı aparsañ, qaqaqlap külüptü. “Cıvcivi öldürmeye götürsen kıkırdayıp güler.” * Qoy soyuştin boğuzlaş yaman. “Koyun öldürmek soymaktan beter.”

Su ambiri / hevze (UTMSİL, 356)

“Su deposu”

Ulanbay su ambiri etiyazlıq tertilguda öz rolini cari qıldı. “Ulanbay Su Deposu ilkbahar ekiminde vazifesini yerine getirdi.”

Supa / bögülük / peçkum / süke (UTMSİL, 356)

“Seki”

***Bögülük** yatak şeklinde olur.*

***Süke** Hoten ağzında kullanılır.*

Supida oturup sözleştuq. “Sekide oturup konuştuk.” * Bağdiki bögülükte aram al. “Bağdaki sekide dinlen.”

Suxsur / qoşmaqördek (UTMSİL, 356)

“Kılkuyrak”

Bir-biriñlarga suxsurdek méhriban boluñlar. “Birbirinize kılkuyrak ördeği gibi nazik olun.”

* Qoşmaqördekler seylige çıqipsiler. “Kılkuyrak ördekleri gezintiye çıkmışlar.”

Sudan / yatuq / körte / baklaşka (UTMSİL, 356)

“Su kabı, matara”

Yatuq ve körte Kumul-Turfan ağzında kullanılır.

Yıraqqa baridikensiler, balam, – dédi anisi balisiğa, – sudanda ussuluq élıval. “Uzağa gidiyorsunuz yavrum, dedi annesi çocuğuna, suluğuna su koy.” * Yéni ceñçilerge birdin baklaşka tarqıtıldı. “Yeni askerlere matara dağıtıldı.”

Sus / aç (UTMSİL, 357)

“Açık (renk, boya için)”

Sus sériq küñlek kiygen qız kélip ketti. “Açık sarı gömlek giyen bir kız geldi.” * Aç qizil çiraylıq reñ. “Açık kırmızı güzel renk.”

Sulale / xandanlıq / dinastiye (UTMSİL, 357)

“Sülale, hanedan”

Çiñ sulalisi 1616-yildin 1911-yilgiçe davam qilip, 1911-yili Sun Cuñşen Ependi rehberlik qilğan Şinxey İnqilabi teripidin ağduruldi. “Çing sülalesi 1616 yılından 1911 yılına kadar devam etmiş, 1911 yılında Sun Yat-sen’in önderlik ettiği Xinhai İnqılabı ile devrilmiştir.” * Qaraxanılar Xandanlıqı miladi 850-yildin 1212-yilgiçe 400 yılğa yéqin hökim sürgenidi. “Karahanlı Hanedanlığı miladi 850 yılından 1212 yılına kadar 400 yıla yakın hüküm sürmüştü.”

Sundurmaq / çaqmaq / oştumaq (UTMSİL, 357)

“Kırmak, parçalamak”

Su keltürgen xaruzar, koza sundurğan eziz. “Su getiren zelil, testi kıran aziz.” * Éşini yep, qazinini çéqıptu. “Aşını yiyip kazanını kırmış.” * Nanuštida⁹⁷ nan oştu. “Kahvaltıda ekmek böl.”

Sunmaq / yollimaq / teqdim qilmaq (UTMSİL, 357)

“Sunmak, takdim etmek”

⁹⁷ Nanušta: Kahvaltıdan önce, açlığı bastırmak için yiyip içilen ekmek, çay vb. (UTİL, 354).

Rehberlikke iltimas sundum. “Başkana dilekçe sundum.” * Aliy sot mehkimisige erz yollidim. “Yüksek mahkemeye şikâyet gönderdim.” * Teqdim qılış usuli teqdim qilğan nersidinmu qimmetlik. “Takdim edilme usulü takdim edilen şeyden bile değerli.”

Sunuq / çéqıq (UTMSİL, 357)

“Kırık”

Sunuq oqyadin atqan adem qorqar, aldida turğan ademmü qorqar. “Kırık oktan atan adam korkar, karşısında duran adam da korkar.” * Dostuñğa sunuq çinide çay berme, köñli sunmisun. “Dostuna kırık bardakta çay verme, gönlü kırılmasın.” * Çéqıq çine çéqıq péti qaldı. “Kırık kase kırık kaldı.”

Sörem / tirna / tatila / koltivatur / yopurğa (UTMSİL, 358)

“Tırmık, kùltivatör”

Tatila Lopnor ağzında **tirna** anlamında kullanılır.

Qoştin çiqirip söremge saptı. “Sabanı bırakıp tırmık çeker.” * Yerge tirna sal, yaxşı hosul al. “Toprağı tırmıkla iyi mahsul al.” * Kévezlikke koltivatur sélindi. “Pamuk tarlasına kùltivatör sokuldu.”

Söz / gep / parañ / levz / kelime / kalam / süxen / suxen / nutuq / luğet / léksika (UTMSİL, 358, 359)

“Söz, kelime, lafız”

Kelime, kalam ve **suxen** kullarımdan kalkmıştır, yalnız kelime gruplarında kullanılır: **kelime teybe, kalamulla, suxençilik qilmaq.**

Söz ve nutuq’un anlamı genişlemiş konferans, konuşma anlamlarında kullanılır.

Luğet ve léksika dil bilimi terimleri olarak kullanılır.

Eqılñiñ körki tildur, tilniñ körki söz. “Aqlın süsü dildir, dilin süsü söz.” * Sözdin söz çiqidu, şordın tuz. “Sözden söz çıkar, tuzlu topraktan tuz.” * Her ilimdin añlısañ bir söz, ögen uni kéçe-kündüz. “Her ilimden duyduysan bir söz, öğren onu gece gündüz.” * Baş şuci Cyañ Zeminniñ Luşünni xatirileş yiginda sözligen sözini öğenduk. “Baş Sekreter Cyang Zemin’in Luşün’ü Anma Toplantısı’nda yaptığı konuşmayı öğrendik.” * Gep gepniñ tégini açidu. “Laf lafi açar.” * Gep yüzde yaxşı, ussul tüzde. “Söz yüzde güzel, dans düzlükte.” * Parañ bar yerde sarañ bar, sarañ bar yerde parañ. “Dedikodu olan yerde aptal olur, aptal olan yerde dedikodu.” * Levzi çirayliqniñ özi çirayliq. “Lafzı güzel olanın kendisi de güzel olur.” *

“Yenen Edebiyat-Senet Söhbət Yiginida Sözlengen Nutuq”ni ögenduk. “Yenen Edebiyat Toplantısında Yapılan Konuşma’yı öğrendik.” * Kimde bihude söz bolsa bisyar, u nutuq mecliside bolar xar. “Kimçok fazla boş konuşursa, o konuşma meclisinde hakir görülür.” * Asasiy luğet fondi “temel kelime dağarcığı”; luğet terkibi “kelime hazinesi”; luğet menisi “sözlük anlamı”. * Uyğur tiliniñ léksikisi “Uygurcanın Leksikolojisi” * İngliz tilida RNU léksikisiniñ 832 xil menisi bar iken. “İngilizcede RNU sözcüğünün 832 manası varmış.”

Söz aldi qoşumçisi / préfikis (UTMSİL, 359)

“Ön ek”

Uyğur tilida Erebi-Pars tilliridin kirip özleşken söz aldi qoşumçilirila bar. “Uygurcada Arap ve Fars dillerinden girip yerleşen ön ekler de var.” * Na – namelum “malum değil”; natoğra “yanlış”; namerd “namert”. * Bi – bidep “edepsiz”; biterep “tarafsız”; bigunah “günahsız”.

Söz keyni qoşumçisi / affékis (UTMSİL, 359)

“Son ek”

Uyğur tilida söz keyni qoşumçılar eñ ünümlük qoşumçılardur. “Uygur dilinde son ekler en çok kullanılan eklerdir.” * Söz keyni qoşumçılarmu köp. “Son ekler de çok.” * Çi – işçi “işçi”; yağaççi “marangoz”; tödürçi “demirci”; otunçi “oduncu” * Vaz – qimarvaz “kumarbaz”; keptervaz “güvercin meraklısı”.

Sözleşmek / gepleşmek / parañlaşmaq (UTMSİL, 359)

“Söyleşmek, konuşmak”

Xizmet mesilisi üstide sözleştuq. “İş meselesi hakkında konuştuq.” * Aydiñda oturup, uzaq gepleştüq. “Ay ışığında oturup uzun süre konuştuq.” * Parañlaşqanda parañ yoq, parañ bar çağda ülpet yoq. “Sohbet edeceğinde söz olmaz, söz olduğunda dost olmaz.”

Sözlimek / éytmaq / démek (UTMSİL, 359, 360)

“Söylemek, demek”

Sözligendin sözlimigen yaxşıraq. “Konuşmayan konuşandan daha iyi.” * Aval oyla, andin sözle. “Önce düşün sonra konuş.” * Tüz kes, toğra éyt. “Düz kes, doğru konuş.” * “A”ni éytqan ikensen, “b” nimu éyt. “ ‘a’yı söylediyse ‘b’yi de söyle.” * Dep-dep derdiñni al. “Söyleyip hincını çıkar.” * Çüşke néme kirmeydu, düşmen néme démeydu. “Düşse neler girmez, düşman neler söylemez.”

Sözge kirmek / til almaq (UTMSİL, 360)

“Söz dinlemek”

Bu bala obdan bala, sözge kiridu. “Bu iyi bir çocuk, söz dinliyor.” * Tilmini almidiñ, axir muşu künge qaldıñ. “Sözümü tutmadın sonunda gününü gördün.”

Söhbət / eñgime (UTMSİL, 360)

“Sohbet”

Eñgime nadiren kullanılır.

Ustazniñ söhbiti – canniñ ozuqi. “Üstadın sohbeti, ruhun gıdası.” * Söhbət – ikki dilniñ bayrimi. “Sohbet, iki kalbin bayramı.” * Diplomatiye ministirlikiniñ bayanatçısı Dalay Lama mesilisi toğrisida söhbət bayan qıldı. “Dış İşleri Bakanlığı sözcüsü Dalay Lama meselesi hakkında konuşma yaptı.”

Söymek I / öpmek / bosc qılmaq (UTMSİL, 360)

“Öpmek”

Söygüniñni söyüş nésip bolsun. “Sevdiğini öpmek nasip olsun.” * Söygünümniñ köñli üçün, söymigenni söyimen. “Sevdiğimin gönlü için sevmemişimi öperim.” * Bovaqni öpüş yaxşı emes, salamatlikige ziyanlıq. “Bebeği öpmek iyi değil, sağlığına zararlı.”

Söymek II / yaqturmaq / yaxşı körmek / köyüp qalmaq / aşiq bolmaq (UTMSİL, 360, 361)

“Sevmek, beğenmek, yanmak, âşık olmak”

Söymigenge sürkelme, düşmen söygenni söyme. “Sevmeyene yakışma, düşman seveni sevme.” * Köz miñni körer, köñül birni söyər. “Göz bini görür, gönül biri sever.” * Yaratmışanni yaqturma. “Sevmeyeni sevme.” * – Men séni yaxşı körimen, – dédi yigit sel titirigen avazda. – Menmu sizni yaxşı körimen – dédi qız yerge qarap turup. “Ben seni seviyorum, dedi genç hafif titreyen bir sesle. – Ben de sizi seviyorum, dedi kız yere bakarak.” * Bir körüp köyüp qalma. “Bir bakıp gönlünü kaptırma.” * Aşiq boldum özüñge, qaşın bilen közüñge, teñ tapmastin özümge, emdi yettim meqsetke. “Âşık oldum sana, kaşın ile gözüne, denk bulmadan kendime şimdi vardım hedefe.”

Süpet / sapa (UTMSİL, 361)

“Vasıf, kalite, nitelik”

Öginişte san emes, süpet muhim. “Eğitimde nicelik değil nitelik önemli.” * Muhimi malniñ sani emes, sapasi. “Önemli olan malın sayısı değil, kalitesi.” * Sani bar, sapasi yoq. “Sayısı var, kalitesi yok.”

Süpürge / yamdaq (UTMSİL, 361)

“Süpürge”

***Yamdaq** aynı adlı ottan yapılır, Kumul ağzında kullanılır.*

Boşak kélinniñ süpürgisi exlet astida. “Savsak gelinin süpürgesi çöpün altında.” * Yamdaqni yerge tiñ qoyma. “Süpürgeyi yere dik koyma.”

Süpürmek / yamdimaq (UTMSİL, 361)

“Süpürmek”

***Yamdimaq** Kumul ağzında kullanılır.*

Öyni daim süpürüp turuş kérek. “Evi sürekli süpürmek gerek.”

Suret / tézlik (UTMSİL, 361, 362)

“Sürat, hız, çabukluk”

İşta heddidin ziyade sürat qoğlışış eñ çoñ xevplerniñ biri. “İşte haddinden fazla hız kovalamak en büyük tehlikelerden biri.” * Sabiq Sovét İttipaqida Yujiniye Alyég isimlik 17 yaşlıq bir qizniñ körüş tézliki heyran qalduridu. U 1200 betlik ‘Uruş ve Tinçliq’ni on minutta körüp bolğan. “Eski Sovyetler Birliği’nde Yujiniye Alyeg isimli 17 yaşındaki bir kızın okuma hızı hayret ettiriyor. O 1200 sayfalık ‘Savaş ve Barış’ı on dakikada okumuş.”

Sürtmek / értmaq (UTMSİL, 362)

“Silmek”

Mervayit sürtmise parqirimaydu. “İnci silinmese parlamaz.” * Közeynekni értip turmisa, közge ziyan. “Gözlük silinmezse göze zararlı.”

Sürge / iğrac / sana (UTMSİL, 362)

“Müşhil”

İçi qétip qalğan kişi sürge içişi lazım, sürge içni boşitidu. “İshal olan kişinin müşhil içmesi lazım, müşhil içini boşaltır.” * Melum muddette iğrac içip, içni boşitip turuş salamatlikke

paydiliq. “Belli bir müddet müşhil içip içini boşaltmak sağlıq için faydalı.” * Sana içkenmidiñ, olturalmaysengu? “Müşhil içmiş miydin, oturamıyor musun?”

Sürme / qaşliq (UTMSİL, 362)

“Sürme”

Közge sürme sürtüş qedimdin qalğan udum. “Göze sürme çekmek eskiden kalan bir gelenek.” * Qériğanda qaşliqniñ néme kériki? “Yaşlanınca sürme ne lazım.”

Süzük / tiniq / zulal / turuğ (UTMSİL, 362)

“Duru, temiz, berrak”

Sürük bulaqtin lay su aqmas. “Berrak pınardan çamurlu su akmaz.” * Süzük suda ériqniñ tégi koruner. “Berrak suda kanalın dibi görünür.” * Tiniq suda duğ yoq. “Duru suda tortu olmaz.”

Süken / kaciva / tokañ / bardañ / köşük / teveñ / zembil (UTMSİL, 362, 363)

“Küfe, sepet”

Teveñ düz olur.

Kaciva hayvanlara takılıp insan taşımak için kullanılır.

Sükende aş, kacivada baş. “Küfede aş, araba sandığında baş.” * Tokañ aşliqqa toluq. “Sepet yemekle dolu.” * Aşni bardañdin sorañ, işni kardandin. “Yemeği sepetten sor, işi mafsaldan.” * Bayniñ köşükide su toxtaydu. “Zenginin çuvalında su durur.” * Teveñlerde nan tizilğan. “Sepetlere ekmek dizilmiş.” * Zemibilde uğut toşuduq. “Zembilde gübre taşıdık.”

Sülket / tekellup / tuzut / tevazzu (UTMSİL, 363)

“Nezaket, kibarlık”

Dostlar ara sülket oşuqçe illet. “Dostlar arasında nezaket büyük kusur.” * Tekellup edebke yatidu, eşip ketse xuşametke. “Nezaket edeple ilgilidir, fazlası dalkavuklukla.” * Aç müşük çaşqanni körse tüzüt qilmaydu. “Aç kedi fare görse kibar davranmaz.” * Tevazzu bol, tevazzu – kemterlikniñ belgisi. “Nazik ol, nezaket tevazunun göstergesi.”

Sünnitini qilmaq / xetne qilmaq / yatquzup qoymaq (UTMSİL, 363)

“Sünnet etmek”

Sopiaxun oğliniñ sünnitini qiliptu, toyığa bağaq keldi. “Molla oğlunun sünnet etmiş, düğünü için davetiye geldi.” * Baliniñ xetnisini qiliş médictsina telipidin éytqanda yaxşı iş iken. “Çocuğu sünnet etmek, tıbbi gereklilik bakımından iyiymiş.” * Yakup oğlini yatquzup qoyuptu. “Yakup oğlunu sünnet ettirmiş.”

Süniy / yasalma / ğeyriy tebiyy / kögüs (UTMSİL, 363, 364)

“Sunı, yapay”

Süniy yer şari hemriyi “Yapay Dünya uydusu”; süniy paxta “yapay pamuk”; süniy göş. “yapay et” * Kişige süniy muamilidin oşuq xorluq yoq. “İnsana yapmacık davranmaktan daha büyük aşağılama olmaz.” * Yasalma qiliq herqançe qilğan bilenmu yaraşmas. “Yapmacık hareket her nasıl olursa olsun doğru olmaz.” * Ğeyriy tebiyy halet çénip qalidu. “Yapmacık hal belli oluyor.”

Süydük / kiçik teret / pişap / zara / qaşan (UTMSİL, 364)

“İdrar”

Doxturxanida süydük tekşürttüm. “Hastanede idrar tahlili verdim.” * Balamni kiçik teretke olurguzup qoydum. “Çocuğumu küçük abdeste oturttum.”

Séxiy / cumart / qoli oçuq / ağı (UTMSİL, 364)

“Cömert, eli açık”

Séxiy cenniti – xuda rehmiti. “Cömert cenneti, Tanrı rahmeti.” * Cumart – aliycanab. “Cömert, asil.” * Qoli oçuqniñ yoli oçuq. “Eli açığın yolu açık.”

Sériqta / üzükçilik / arisal vaqti (UTMSİL, 364)

“Kıtlık zamanı”

Sériqta da er sarğıyar. “Kıtlıkta, insanın yüzü sararır.” * Sériqta vaqtida qembegelniñ küni tes. “Kıtlık zamanı yoksulun hali yaman.” * Üzüqçilikte kelgen méhman ogridinmu yaman. “Kıtlık vakti gelen misafir hırsızdan da beter.” * Arisal vaqti képqaldi. “Kıtlık vakti geldi.”

Sésiğ / betbuy / yiziğ (UTMSİL, 364)

“Pis koku”

Sésiç çöpni misal yaqturmas, köreñ yigitni el. “Kötü kokuya örnek verilmez, kibirli genci kimse sevmez.” * Betbuy puraqnı betxuy balımu sézıdu. “Kötü kokuyu kötü çocuk bile hisseder.”

Séğınmaq / körgüsi kelmek (UTMSİL, 365)

“Özlemek, hasret çekmek”

Séğınğan bilen kéliş yoq, sarğayğan bilen ölüş yoq. “Özleyen ile gelmek yok, sararan ile ölmek.” * Yarnıñ körgüsi kelse, közige héçnéme körünmeydu. “Yârin göresi gelirse gözü hiçbir şey görmez.”

Sékil / çatma şéirlar (UTMSİL, 365)

“Birkaç konuda mazmun bakımından ilişkili olan şiir grubu.”

Sékunt / saniye (UTMSİL, 365)

“Saniye”

Bir sékuntta 75 kilogram éğırlıqtıki nersini bir métr éğızlikke kötürüşte ketken küç bir at küçi déyilıdu. “Bir saniyede 75 kilogram ağırlığındaki bir nesneyi bir metre yüksekliğe kaldırmak için harcanan güce bir beygir gücü denir.”

Sména / ben (UTMSİL, 365)

“Vardiya”

Kündüzlük sménada işleydiğanlar vaqtıda yétip keldi, işni ötküzüp bérıp öyge kettıuq. “Gündüz vardiyasında çalışanlar zamanında geldi, işi devredip eve gittik.” * Sıñlim kéçilik bende işleydu. “Kız kardeşim gece vardiyasında çalışıyor.”

Sémiz / bordaq / por (UTMSİL, 365)

“Semiz, şişman, besili”

Bordaq ve **por** insan için kullanılır.

Sémiz kala oruq kalınıñ kötini yalaptı. “Semiz inek, zayıf ineğin götünü yalar.” * Bordaq oruqlığüçe oruq can üzer. “Semiz zayıflayana kadar zayıf can verir.” * Por adem pusuldap mañalmaydu. “Şişman insan hızlı yürüyemez.”

Sémizlik / bordaqlıq / porluq (UTMSİL, 366)

“Semizlik şişmanlık”

Sémizlik hayvaŋa yarişidu. “Semizlik hayvana yakışır.” * Bordaqlıq kişiğe apet. “Şışmanlık insan için felaket.” * Porluq yürek késilige aparidu. “Şışmanlık kalp hastalığına sebep olur.”

Séniñ rast dep qoysa / küçüküm-küçüküm dep qoysa (UTMSİL, 366)

“Her istediğini yapmak”

Séniñ rast dep qoysa, cahanğa patmay kétidu. “Bir dediğini iki etmezsen burnu havada olur.”

* Küçüküm-küçüküm dep qoysa, çoçiqini çiqiriptu. “Üzerine çok düşersen şımarır.”

Séhir / coda / epsun / arvaş / erveş / yad / yelvi / tevkür (UTMSİL, 366)

“Sihir, büyü”

Sözdin kéler hemme séhir ve epsun. “Sözden gelir her türlü sihir ve efsun.” * Coda qılsañ, cayini tapidu. “Sihir yapsan yerini bulur.” * Epsun er yigitke kar qilmaydu. “Büyü erkek adama kâr etmez.”

Sévet / qoşuqluq / puluq / karzinka / kañka (UTMSİL, 366)

“Sepet”

Puluq Lopnor ağzında kullanılır.

Sévet daha büyük, qoşuqluq daha küçük olur.

Kañka Hoten ağzında sévet anlamındadır.

Seveb qılsañ, sévette su toxtaydu. “Yolunu bulursan sepette su durur.” * Kuçada xotun-qız déhqanlar qoşuqluqlarda şaptul, encür qatarlıq mévilerni ekirip satidu. “Kuça’da kadın çiftçiler sepetlerde şeftali, incir gibi meyveler getirip satıyor.” * Karzinka otyaş ekirişke eplik. “Sepet sebze getirmeye uygun.”

Sir / mexpiyet / tayanç / raz (UTMSİL, 367)

“Sır”

Çişniñ sirini til biler. “Dişin sırrını dil bilir.” * Oğriniñ siri közide. “Hırsızın sırrı gözünde.”

* Düşmen sirini düşminige bermes. “Düşman sırrını düşmanına vermez.” * Köz – nurniñ ülgisi, köñül – sirniñ uvisi. “Göz, ışığın numunesi; gönül sırrın yuvası.” * Köñüldiki sirni köz aşkarılaydu. “Gönüldeki sırrı göz ele verir.” * Mexpiyetiñni satqun açar. “Sırrını hain açığa vurur.” * Eñ yüksek dostluqniñ otturisdimu mexpiyetlik bolidu. “En iyi dostluğun arasında da bir sır olur.”

Sirdaş / esra (UTMSİL, 367)

“Sirdaş”

Heqiqiy sirdaş dosttin başqa, héçqandaq dora yürekke tesir qilalmaydu. “Gerçek sırdaştan başka hiçbir ilaç kalbe tesir edemez.” * Ezimet öz sirdişi üçün yaşaydu. “Yiğit sırdaşı için yaşar.” * Adem ömründe bir esra tapalisila kupaye. “İnsan ömründe yalnız bir sırdaş bulabilirse kâfi.”

Sir bermeslik / tomurini tutquzmasliq (UTMSİL, 367)

“Sır vermemek”

Sen uniñdin sir alimen déme, u sir bermeydu. “Sen ondan sırrı öğrenirim diye düşünme, o sır vermez.” * Ançe qildim, köp sözleştim, lékin u tomurini tutquzmidi. “Neler yaptım, çok konuştum ama o sırrını vermedi.”

Sirtlan / çilböre / adböre (UTMSİL, 367)

“Sirtlan”

Sirtlan qolğa könmes. “Sirtlan evcilleşmez.” * Çilböre çöçige toymas. “Sirtlan civcive doymaz.”

Siziq / tiri (UTMSİL, 368)

“Uzun çizgi, tire”

Siziqçe / défis (UTMSİL, 368)

“Kısa çizgi, tire”

Siñmek / hezim bolmaq (UTMSİL, 368)

“Sinmek, hazmedilmek”

Siñgen néniñni ye. “Sindireceğin şeyi ye.” * Oğrilap yégen tenge siñmes. “Çalınarak yenen vücutta hazmedilmez.” * Teñ yégen tenge siñer. “Paylaşılarak yeneni vücut sindirir.” * Aşni hezim bolğanda maxta, xotunni ölgende. “Yemeği hazmedilince öv, kadını ölünce.”

Siliq / sipta / nepis (UTMSİL, 368)

“Düz, pürüzsüz”

Tévipniñ qoli qançe siliq bolsa, davasi şunçe şipaliq bolidu. “Doktorun eli ne kadar hafif olursa tedavisi o kadar şifalı olur.” * Sipta toqulğan matadin tikilgen köñlek şayidin tikilgendinmu çiraylıq bolidu. “İnce dokunmuş kotondan dikilen gömlek, ipek kumaştan dikilenden daha güzel olur.” * Nepis senet “Güzel sanatlar” * Bu kiyim tolimu nepis tikiliptu. “Bu giysi çok zarif dikilmiş.”

Siliqliq / siptiliq / nepislik (UTMSİL, 368)

“Nezaket, zariflik”

Siliqliqtin köp dil meptun-ram bolar, qopallıqtin pişşiq qayta xam bolar. “Nezakete çoğu kalp meftun olur, kabalıktan pişmiş tekrar ham olur.” * Siptiliq sinalğanga xas. “Kıbarlık sınanana has.” * Nepislik güzelliiktur. “Nezaket güzelliiktir.”

Silimaq / sipimaq / silap-siypap (UTMSİL, 369)

“Sıvamak, sıvazlamak, okşamak”

Bovaqniñ yüz-közini silimaq yaxşı emes. “Bebeğin yüzünü gözünü sıvazlamak iyi değil.” * Müşükni siypisañ, siypiganni bilidu. “Kediyi okşasan, okşadığını fark eder.” * Qarañguda işikni silap-siypap yürüp aran taptım. “Karanlıkta kapıyı tutarak yürüdüm, zorlandım.”

Simvol / timsal / remze (UTMSİL, 369)

“Sembol, işaret”

Kepter ve zeptun şexi – tinçliqniñ simvoli. “Güvercin ve zeytin dalı, barışın sembolü.” * “V” gelibiniñ timsali. “ ‘V’ zafer işareti.” * Meşel – yoruqluqniñ timsali. “Meşale aydınlığın sembolü.”

Sinip / dersxana (UTMSİL, 369)

“Sınıf”

Emet sinipida ders teyyarlavatidu. “Emet sınıfta ders hazırlıyor.” * Yézimizda beş sinipliq yéñi mektep sélindi. “Köyümüzde beş sınıflık yeni okul açıldı.” * Bizniñ dersxanimiz hem keñ, hem yoruq. “Bizim sınıfımız hem geniş hem aydınlık.”

Siyasetçi / siyasiyon (UTMSİL, 369)

“Siyasetçi”

BDT niñ sabiq baş katipi Périz Dékullar meşhur xelqara siyasetçi idi. “BM’nin eski genel sekreteri Pérez de Cuéllar uluslararası tanınmış bir siyasetçiydi.”

Siyir / kala / inek (UTMSİL, 369, 370)

“Sığır, inek”

Siyir baqsañ üsti ulağ, astı bulaq. “Sığırın üstü yük hayvanı altı pınar.” * Oruq siyirniñ poqi yoğan. “Sıska ineğin boku büyük olur.” * Kala su içse, mozay muz yalar. “İnek su içse buzağı buz yalar.” * İnekke süt körsetme, exmeqqe qız. “İneğe süt gösterme ahmağa kız.” * İnek qara bolğini bilen süti aq. “İnek kara olmasına rağmen sütü beyaz.”

Ş

Şapaşlımaq / paypaslımaq / lapaslımaq (UTMSİL, 371)

“Biçimsiz yürümek, salınarak yürümek”

İşniñ béşida taraqlaydu, ayıgida şapaşlaydu. “İşin başında patır kütür, sonunda koşuşturur.” * Paydini körgende keynidin paypaslıma. “Faydasını gördüğünde arkasından koşuşturma.”

Şatur / yeltapan / badpay (UTMSİL, 371)

“Hızlı koşucu”

Burunlarda şaturlar xet-alaqe toşuşqa qoyulatti. “Eskiden hızlı koşanlar belge taşımak için kullanılırdı.” * Yeltapan kişiler neççe künlük yol yürsimu harmaydiken. “Hızlı yürüyen insanlar günlerce yol yürüse de yorulmaz.”

Şadipaçaq / daraza / uzuntura / dozax şotisi / noğuçayaq (UTMSİL, 371)

“Uzun, sırık gibi”

Dozax şotisi yerine göre ya hakaret ya da şaka anlamında kullanılır.

U bir şadipaçaq adem bilen kétip baratti. “O sırık gibi bir adamla gidiyordu.” * Hesen daraza toxtimay kületti. “Uzun Hasan durmadan gülüyordu.” * Uzuntura Ömermu kelgenidi. “Uzun boylu Ömer de geldi.” * Huy dozax şutisi, ağziñğa béqip sözle, – dеди Ayşemxan. “Hey sırık, ağzından çıkana dikkat ederek konuş, dedi Ayşemhan.” * Munu dozax şotisini qara, gep qilmisa, heddidin eşivatidu. “Şu sırığa bak, konuşmasın, haddini aşıyor.”

Şarait / muhit (UTMSİL, 371, 372)

“Şartlar, muhit”

Qiyin şərait ixtisas igilirini yétiştüridu. “Zor şartlar uzman yetiştirir.” * Muhit taziliqini saqlaş herbir ahaliniñ köpçilik aldidiki burçı. “Çevre temizliğini korumak her toplumun çoğunluk karşısındaki görevi.”

Şarp / boyunluq / guñga (UTMSİL, 372)

“Atkı”

Guñga Hoten ağzında kullanılır.

Şarp orıgan bir kişi kirip keldi. “Atkı takmış biri geldi.” * Qumulda boyunluqni zinnet buyumi qatarida köridu. “Kumul’da atkı süs eşyası olarak görülüyor.”

Şaza / bociv (UTMSİL, 372)

“Faraş”

Herbir öyge şaza lazim. “Her eve faraş lazım.” * Bizde boci tutuş yéñiliq emes, uzaq zamanlardila bar idi. “Bizde faraş kullanmak yeni değil, uzun zamanlardan beri var.”

Şaş / tosun / asav / şay (UTMSİL, 372)

“Evcilleştirilmemiş huysuz at”

Şay Kumul ağzında kullanılır.

Qaşañğa minigüçe şaştin yiqil. “Yavaş ata bineceğine yabani attan düş.” * Tosun atni toyda minme. “Vahşi ata düğünde binme.” * Asav at adem öltürer. “Yabani at insan öldürür.”

Şakal / post / qasiraq / şöpük / şapaq / qovzaq (UTMSİL, 372)

“Deri, kabuk”

Tériqniñ şakili तरीقه yoq. “Darının kabuğu darı kadar değil.” * Piyazniñ posti tola, exmeqniñ dosti tola. “Soğanın kabuğu çok, ahmağın dostu.” * Zeherlik yilanniñ qasiriqi ala. “Zehirli yılanın derisi ala olur.” * U ananas şöpükidin aylinip ötti. “O muz kabuğundan dolanıp geçti.” * Tavuz şapiqidin téyilip yiqılğan. “Karpuz kabuğundan kayıp düşmüş.” * Şapaq-şaltaqni ye, kötürme. “Kavun kabuğunu ye, yutma.” * Qariğayğa qovziqığa qarap baha berme. “Çam ağacının kabuğuna bakıp değer biçme.”

Şakiçik / balakiçik / cintek (UTMSİL, 373)

“Çocukları şımartmak için kullanılan adlandırma”

Cintek İli ağzında kullanılır.

Şakişik tikken toqumniñ aldi keyniniñ perqi yoq. “Yavrucuğun diktiği teğeltinin önünün arkasından farkı yok.” * Balakéçiksen – de, bala kişik, – dédi u balisininñ işidin narazi bolup. “Sen daha büyümedin, küçüksün, dedi o yavrusunun işinden razı olmayıp.”

Şagirt / nimkar / uzmaq (UTMSİL, 373)

“Çırak”

Usta körmigen şagirt her muqamda yorgılar. “Usta görmemiş çırak her yoldan gider.” * Ustam töt-beş nimkargä hüner ögıtatıdu. “Ustam dört beş çırağa zanaat öğretiyor.”

Şalañ / tariqay / alañ (UTMSİL, 373)

“Seyrek”

Şalañ bulutniñ yamğuri az. “Seyrek bulutun yağmuru az olur.” * Şalni şalañ çaçqandin qoyuq çaçqan yaxşı. “Çeltiği sık atmak, seyrek atmaktan daha iyi.” * Étizdiki qonaqlar tariqay öskenidi. “Tarladaki mısırlar seyrek olarak büyümüşü.”

Şama qilivetmek / vetverikini çiqirivetmek / xam göş qilivetmek / süzme xaltisi qilivetmek (UTMSİL, 374)

“Tamamen kullanılamaz hale getirmek.”

Uni maña qoyup ber, şama qilivétimen. “Onu bana ver, un ufak ederim.” * Uniñ bilen éytişma, u yaman néme, vetverikiñni çiqiviretmisun yene. “Onunla konuşma, o kötü biri, un ufak etmesin yine.” * Tursun Qadirni urup xam göş qilivétiptu. “Dursun, Kadir’i dövüp pestilini çıkarmış.” * –Undaq némini ikki tépik bilen sözme xaltisi qilivétimen, – dédi Pazil Poçi. “Böyle şeyin iki tekmeyle un ufak ederim, dedi Pazil Poçi.”

Şamalğa uçmaq / berbad bolmaq (UTMSİL, 374)

“Boşa geçirmek”

Yaşliq acayip nerse, uni şamalğa uçuruvétiş cinayet. “Gençlik acayip şey, onu heba etmek cinayet.” * İş ötti, hemme berbad boldi. “İş bitti, her şey boşa gitti.”

Şamal / yel / boran / selkin / sabah / bad / esin / tan (UTMSİL, 374)

“Rüzgâr, yel”

Boran 7-8 şiddetinden yüksek rüzgâr.

Yel ve **selkin** ılık, hafif rüzgâr.

Şamal çıqmisa, derex liñşimaydu. “Rüzgâr çıkmasa ağaç sallanmaz.” * Tögini şamal uçursa, öçkini asmanda kör. “Deveyi rüzgâr uçursa keçiyi gökte ara.” * Yel yerni qurutidu. “Yel toprağı kurutur.” * Qara müşük qarığanga boran çıqmaydu. “Kara kedi görünce rüzgâr çıkmaz.” * Ayrılğanni qar basar, bölüngenni boran. “Ayrılanı kar basar, bölüneni rüzgâr.” * Arpa-buğday samanini selkin ayriydu, ata-ana, qérindaştın ölüm ayriydu. “Arpa, buğday samanını rüzgar ayırır; ana, baba, kardeşten ölüm ayırır.” * Selkin şamal toplansa, teyfêñ borini bolar. “Esinti, rüzgâr birleşse tayfun, boran olur.”

Şamalğa qarap xaman sorımaq / yotqanğa qarap put sunmaq (UTMSİL, 374, 375)

“Koşullara, güce göre iş yapmak”

Şamalğa qarap xaman soruş kérek, – dédi Ekber, – yéñi kelgen şuci bilen çiqışivéliş lazım. “Ayağını yorganına göre uzatmak gerek, dedi Ekber, yeni gelen Sekreter ile geçinmek lazım.” * Arzu – arzu. Emeliy işta bolsa, yotqanğa qarap but sunuş kérek. “Arzu, arzudur. Gerçekte ise ayağını yorganına göre uzatmak gerek.”

Şamalniñ aldidiki şamdek / münğüzniñ uçidiki tuxumdek (UTMSİL, 375)

“Çok tehlikeli bir durum”

U çağda düşmen Manas Deryasiniñ u qétida turatti. Ehval şamalniñ aldidiki şamdek intayın xeterlik idi. “O sırada düşman Manas Nehri’nin o tarafında duruyordu. Vaziyet rüzgârın önündeki mum gibi çok tehlikeliydi.” * Ehval xeterlik, xuddi münğüzniñ uçidiki tuxumdek, kiçikkine şepidinmu çoñ iş çéqip qélişi mumkin. “Durum tehlikeli, tıpkı boynuzun ucundaki yumurta gibi, küçücük bir şeyden büyük bir iş çıkması mümkün.”

Şan / şerep / şöhret / şevket / nişan (UTMSİL, 375)

“Şan, şeref, şöhret, ün”

Aliycanab adem şan-şerepni céñidin artuq bilidu. “Alicenap insan, şan ve şerefi canından üstün bilir.” * Heqiqet yolida azab çekişmu şerep. “Hakikat yolunda azap çekmek de şereftir.” * Şerep bilen gelibe bir tuğqan qoşmaq. “Şeref ile galibiyet ikiz kardeş.” * Şöhretke intiliş insan üçün eñ rezil hevestur. “Şöhret kovalamak insan için en rezil hevestir.” * Bilmemsen, kimki buzdi ehd-peyman, bu topta tapmidi şevket ya şan. “Bilmez misin, kim ki sözünü bozdu, insanlar karşısında şöhret ve şan bulamadı.”

Şahap / irmaq / ilek (UTMSİL, 375)

“İrmak”

Tarimniñ şahaplırı köp. “Tarım’ın kolları çok.” * Aqsu deryası birmunçe ırmaqlar qoşulup hasil bolğan. “Aksu Deryası çok sayıda nehrin birleşmesiyle oluşmuş.”

Şahmat / şetrenc (UTMSİL, 375, 376)

“Satranç”

Şahmatta utsañmu-utulsañmu şahmat taxtisi mevcut turidu. “Satrançta yensen de yenilsen de satranç tahtası yerinde durur.”

Şair / qoşaqçi (UTMSİL, 376)

“Şair”

Şair edebiyatta şiir yazan kişi.

Qoşaqçi halkiyat dairesinde koşuk söyleyen kişi.

Vayığa yetken peylasop bolmiğan adem hergizmu dañlıq şair bolalmaydu. “Kemale ermiş filozof olmayan adam asla meşhur bir şair olamaz.” * Ayup qoşaqçi nurgun qoşaq toquğanidi. “Koşuk ustası Ayup birçok koşuk uydurmuştu.”

Şebnem / qirav / qırağı / sarqim (UTMSİL, 376)

“Şebnem, çiy, kırağı”

Ussuğan éyiq şebnem yalar. “Susayan ayı şebnem yalar.” * Şebnemge ussuzluq qanmas. “Şebnemle ussuzluk geçmez.” * Yamğurda qalğan qiravdin qorqmas. “Yağmurda kalan kırağıdan korkmaz.”

Şepe / tiviş / baran (UTMSİL, 376)

“Bir şeyin belli belirsiz çıkan sesi, yakına geldiğinin habercisi”

Baran Kumul ağzında kullanılır.

Bir it şepige qavisa, on it tivişke qavar. “Bir köpek tıkrıtya havlarsa on köpek sese havlar.”

* Tivişi kelse, özimu kéler. “Haberı geldiyse kendisi de gelir.”

Şepeq / qizilliq (UTMSİL, 376, 377)

“Kızılık”

Şepeq xorazniñ çillişidin emes. “Kızılık horozun ötmesinden olmaz.” * Qizilliqni körey déseñ, seher tur. “Kızılığını görmek istiyorsan seher vakti kalk.”

Şecere / nesebname / coruñqay / génialogiye (UTMSİL, 377)

“Şecere, soyağacı”

Coruñqay Kumul ağzında kullanılır.

Şecere yéziş bir millet, bir uruq üçün nahayiti çoñ ehmiyetke iğe. “Şecere yazmak bir millet, bir soy için çok büyük öneme sahip.” * Qaraxanilar xanliriniñ nesabnamisi bar, emma toluq emes. “Karahanlı hanlarının soyağacı var, ama tam değıl.”

Şexsiy / xususiy / individual (UTMSİL, 377)

“Şahsi, hususi, kişisel”

Şexsiy menpeet – kokat şolisi, omumiy menpeet – éviz asman. “Kişisel menfaat, yeşillik gölgesi; halk menfaati sonsuz gök.” * Herqandaq xususiy iş ictimaiy iştek uzaq put tirep turalmaydu. “Her hususi iş toplumsal işler gibi uzun süre ayak direyemez.” * Yazğuçı individual uslubini saqlışı, ravaclanduruşı ve mustehkemlişi lazım. “Yazarın kişisel üslubunu koruması, geliştirmesi ve güçlendirmesi lazım.”

Şerbet / şirne / qiyam / şire / tañşi / çağır / yuu (UTMSİL, 377)

“Şerbet, nektar”

Tañşi, Çince: 糖 稀

Ölüm şerbeti aççıq bolsimu hemme içer. “Ölüm şerbeti acı olsa da herkes içer.” * Here yazda işlep, qışta şirne yer. “Arı yazın çalışıp kışın bal özü yer.” * Şéker qiyamığa yetkende qiyam bolar. “Şeker şerbet olana kadar ögle olur.” * Şirisi tatlıq bolsa, yéyişlik bolidu. “Bal özü tatlı olursa lezzetli olur.”

Şertname / toxtam / kélişim / bitim (pütüm) / muahide / ehdiname / akit / dogovor (UTMSİL, 378)

“Antlaşma”

Yéñi Cuñgo qurulğandin kéyin, teñ hoquqsız şertnamiler bikar qilindi. “Komünist Çin kurulduktan sonra hukuksuz anlaşmalar geçersiz sayıldı.” * Şıncañniñ 140 miñ tonniliq étilin qurulmisi toxtami 1991-yıl 10-may Béyciñda imzalandı. “Şincan’ın 140 bin tonluk etilen tesisi anlaşması 10 Mayıs 1991 yılında Pekin’de imzalandı.” * 13-séntebr Şıncañ xelq sariyida Yaponiye xususiy aliy mektepler cemiyiti bilen aptonom rayonluq maarip komitéti yaponiyige bérıp bilim aşurığan 75 oquğuçını davamlıq qobul qiliş toğrisida kélişim

imzaladı. “13 Eylül Şincan Halk Sarayı’nda Japonya Özel Üniversite Kurumu ile Özerk Bölge Eğitim Komitesi, Japonya’ya gidip eğitim alan 75 öğrencinin kabulü üzerine anlaşma imzaladı.” * 11 bitim Şincañda uç vilayet xelq vekilliri bilen Gomindañ merkeziy hökümet vekili otturisida 1946-yıl 6-ayda imzalanğan. “11 maddelik anlaşma Şincan’da üç vilayet halk vekilleri ile Milliyetçi Çin Partisi merkezi hükümet vekili arasında 1946 yılının Haziran ayında imzalandı.” * “Dunya neşriyat hoquqi ehdinamisi” 1952-yılı 6-séntebr Cenvede imzalanıp, 1955-yılı 16-séntebrde küçke ige bolğan. “Dünya Yayıncılık Hukuku Antlaşması 6 Eylül 1952 yılında Cenevre’de imzalanıp, 16 Eylül 1955 yılında yürürlüğe girmiştir.”

Şerq / künçiqiş / meşriq / kuntuğay / kuntuğsüğ / sol künay (UTMSİL, 378)

“Doğu”

Yéqin şerq “Yakın Doğu”; ottura şerq “Orta Doğu”; yıraq şerq “Uzak Doğu”. * Şerq elliri “Doğu Ülkeleri”; şerq medeniyiti “Doğu Medeniyeti”; şerq edebiyati “Doğu Edebiyatı”.

Şermende / resva / osal / qariyüz (UTMSİL, 378, 379)

“Rezil, utanmaz”

Kim qible qilmisa hezriti insanni lenetke uçraydu, bolup şermende. “Kim kible kılmazsa hazreti insanı lanete uğrar, rezil olur.” * Şehir alimen dep şermende boptu. “Şehir alacağım diye rezil oldu.” * Egri oq mergenni resva qilidu. “Eğri ok atıcıyı rüsva eder.” * Osaldin ümid kütme. “Alçağa umut bağlama.” * Qariyüzniñ yüzige qarima. “Alçağın yüzüne bakma.”

Şermendilik / şermendiçilik / resvaliq / resvaçiliq / osalliq / osalçiliq / qarayüzlük (UTMSİL, 379)

“Rezillik, rezalet, ayıp”

Qorqunçaq bar yerde şermendilik bar. “Korkaklığın olduğu yerde rezillik olur.” * Qara buni, némidégen şermendiçilik bu. “Şuna bak, nasıl bir rezillik bu.” * Resvaliq bilen ötken uzaq ömürdin qısqa bolsimu halal ötken ömür evzel. “Rezillikle geçen uzun ömürdense kısa olsa da helal geçen ömür evladır.” * Oylimğan yerdin iş çéqip, resvaçiliqqa qaptu. “Düşünmediği yerde bir problem çıktı, rezil oldu.” * Osalliq ümitsizliktin çiqidu. “Rezillik ümitsizlikten çıkar.” * Osalçiliq bolmisun déseñ, qilma. “Rezillik çıkmasın istiyorsan, yapma.” * Qarayüzlük qilganniñ yüzü qara. “Rezillik yapanın yüzü kara.”

Şerh / tepsir (UTMSİL, 379)

“Şerh, tefsir”

“Ziddiyet Toğrisidaniñ şerhi” yéqında qayta neşir qilindiken. “ ‘Zıtlık Hakkında’nın Şerhi’ yakında tekrar neşredilecek.” * Quranniñ Uyğurçe birneççe xil tepsiri bar. “Kur’an’ın Uyğurca birkaç farklı tefsiri var.”

Şekil / forma / tarz / siñari (UTMSİL, 379)

“Şekil, biçim, form, tarz”

Qoğdinişniñ eplik şekli – hucum. “Savunmanın en iyi şekli, hücum.” * Forma mezmunga béqinidu. “Şekil, mazmuna bağılıdır.” * Bu tarz bizge layıq emes. “Bu tarz bize uygun değil.”

Şehir / kend / baliq (UTMSİL, 379, 380)

“Şehir”

El aman – şehiriñ aman. “Halk güvende, şehrin güvende.” * Taşkent taş şehir demektur. “Taşkent, taş şehir demektir.” * Bésbaliq İdiqut Xanliqiniñ yazlıq astanisi idi. “Başbalık, İdikut Hanlığı’nın yazlık başkentiydi.”

Şerietniñ miñbir putqi bar / şerietniñ yetmiş ikki putiqi bar (UTMSİL, 380)

Kanun ve kuralların maddeleri çok, birine yakalanmasan diğerine yakalanırsın, anlamındadır.”

Şerietniñ miñbir putiqi bar, birige toğrilaymiz. “Şeriatın bin bir ayağı var, birine uyarız.” * Şerietniñ yetmiş ikki putiqi bar, şahim, – deptu vezir. Birige çüşmise, birige çüşidu. * “Şeriatın yetmiş iki dalı var şahım, demiş vezir. Birine düşmezse, diğerine düşer.”

Şenige dağ tegküzmek / şenige olturmaq / namini bulğimaq / şenige çıçmaq (UTMSİL, 380)

“Adına leke sürmek, adını kirletmek”

Siz qarap turup, bir rehbiriy kadirniñ şenige dağ tegküzidiğan geyvet-şikayetke yol qoyuvatimiz. “Siz bakıp dururken üst düzey bir yetkilinin adını lekeleyen bir iftiraya taviz veriyoruz.” * Bizniñ başliqimiz obdan adem idi, kécikkine iş bilen şenige olturdi. “Bizim başkanımız iyi bir adamdı, küçücük iş yüzünden adı lekелendi.” * Uniñ namini bulğima, u

yaxşı adem. “Onun adını lekeleme, o iyi bir adam.” * U yoqılañ işlarni qilip qoyup, şenige çiçti. “Gereksiz işler yapıp adını kirletti.”

Şehvaniy / cinsiy (UTMSİL, 380)

“Şehvani”

Şehvaniy nepstin eşip çüşidiğan reqib yoq. “Şehvani nefsi yenebilen rakip yok.”

Şehvet / şehvaniyet / şehvaniyliq (UTMSİL, 380, 381)

“Şehvet”

Artuqçe bériliseñ şehvet ziyandur, tenniñ acizliqi balaçi candur. “Fazla kapılırsan şehvet ziyandır, vücudun acizliği bela getiren candır.” * Késel – şehvaniyetniñ bedili. “Hastalık, şehvetin bedeli.” * Şehvaniyliq apert keltürer. “Şehvaniyet felaket getirir.”

Şeytan atlımaq / éhtilam bolmaq (UTMSİL, 381)

“Rüyada cenabet olmak”

Erlerniñ bezide çüşide şeytan atlışı, yeni éhtilam boluşı normal fiziologik hadise, lékin köp qétim boluş késellik alamiti. Nérva acizliqi, cinsiy késellik bilen munasivetlik. “Erkeklerin bazen rüyasında şeytan aldatması, yani ihtilam olması normal fizyolojik hadisedir, ama çok defa olmak hastalık alametidir. Sinir bozukluğu, cinsel hastalık ile ilgili.”

Şeytanni ussulğa salmaq / şeytangá noxta salmaq / şeytanniñ burnığa çülük ötküzme (UTMSİL, 381)

“Şeytana parmak ısırtmak”

U yaman néme cumu, şeytanni ussulğa salidu. “O çok kötü biri, şeytana parmak ısırtır.” * Tova, gülciliqtin saxtıpez çıqsa, undaq-mundiqi çıqmaydiken. Namet saxta şeytangá noxta salidu désile. “Töbe, Gulca’dan sahtekâr çıksa da böylesi çıkmaz. İkiyüzlü Namet şeytana parmak ısırtır.” * Bilib qoy, Yusup revende deydu uni, şeytanniñ burnığa çülük ötküzidiğan néme u. “Öğren, Tahıl Tüccarı Yusuf derler ona, şeytana parmak ısırtan cinsten o.”

Şoar / oran (UTMSİL, 381)

“Motto”

Merhemet şoarini taşlıma diliñdin, azar berme hêçkimge qol ve tiliñdin. “Merhamet mottosunu düşürme dilinden, cefa verme kimseye elinden ve dilinden.” * Molliniñ qurani bir, oğriniñ orani bir. “Mollanın Kur’an’ı bir, dolandırıcının sloganı.”

Şota / basquç / baldaq / narvan (UTMSİL, 381, 382)

“Merdiven”

***Basquç**, Lopnor ağzında **şota** anlamında kullanılır, **basqu** olarak da telaffuz edilir.*

Şotiniñ ikki béşi bar. “Merdivenin iki başı var.” * Heqiqet şeyilerni tonuştiki qoral, kişilerniñ alğa ilgilireş ve yuqiri örleş yolidiki şota. “Hakikat varlığı tanımadaki araç, insanların ilerlemeleri ve yükselmeleri için merdivendir.”

Şoxla / pemidur (UTMSİL, 382)

“Domates”

Şoxliniñ tebiiti höl soğuş, ozuqluq maddiliri mol, 100 gram şoxlidin 13 kaloriye quvvet hasil bolidu. “Domatesin tabiatı nemli soğuş, besin maddeleri çoktur. 100 gram domatesta 13 kalori vardır.” * Şoxlini xam yégen yaxşı. Uruqiniñ ozuqluq qimmiti yuqiri. “Domatesi çiğ yemek iyi. Tohumunun besin değeri yüksektir.”

Şora / süñgüç (UTMSİL, 382)

“Geçit”

Aş kelse, ağziñni aç, su kelse süñgüçni. “Yemek gelse ağzını aç, su gelse geçidi.”

Şorimaq / şümmek (UTMSİL, 382)

“Emmek, içine çekmek”

Paş qan şoraydığanlıqı üçün öldü. “Besbelli acımasızlığı için ölüyor.” * Polu bolmisa umaç içken yaxşı, bikar turğandin cigide şümügen yaxşı. “Pılav olmasa mısır unu çorbası yiyen iyi, boş durmaktansa iğde emen iyi.”

Şuña / şuniñ üçün / şu sevebtin / şunlaşqa (UTMSİL, 382, 383)

“Bunun için, bu sebepten, bu yüzden”

Sende qulaq ikki, égiz bir, şuña köprek añla, azraq valaqka. “Sende kulak iki, ağız bir, bu yüzden daha çok dinle daha az gevezelik et.” * Başlıq peyti qimmetlik, şuniñ üçün uni hergiz boş ötküzme. “Liderlik fırsatı değerlidir, bunun için onu asla boş geçirme.” * Qar yigip qaldi,

şu sevebtin baralmidim. “Kar yağdı bu sebeple gidemedim.” * Héríp qaldım, şunlaşqa barmaymen. “Yorulдум, bu yüzden gitmeyeceğim.”

Şum / şor (UTMSİL, 383)

“Uğursuz, meşum, şom”

Şum yésimu biçare. “Bahtsız biçare.” * Şum mozayni anisimu yalimaydu. “Bahtsız buzağıyı annesi bile yalamaz.” * Şum reñgidin biliner. “Talihsiz yüzünden bilinir.” * Kélin kelsimu qoynıñ şori, adem ölsimu qoynıñ şori. “Gelin gelse de koyunun uğursuzluğu insan ölse de koyunun uğursuzluğu.”

Şumluq / şorluq (UTMSİL, 383)

“Uğursuzluk, şomluk”

Çöciniñ şomluqıdın toxuda emçek yoq. “Civcivin şomluğundan tavukta meme yok.” * Şorluq béşim saqaymas. “Uğursuz başım düzelmez.”

Şum teqdir / şum pelek / şum (tetür) péşane / tetür pelek / kac (tetür) teley / şor péşane (UTMSİL, 383)

“Kötü kader, zalim felek, kör talih”

Qar leylisidek pak, ippetlik bir qizni şum teqdir ene şu lenitiniñ iplas qoynığa taşlımaqçı. “Kar gibi temiz, iffetli bir kızı kötü kader işte şu alçağın rezil koynuna atmak istiyor.” * Ezdi bizni şum pelek, qanğa örüldi bu yürek, kimige yığlap ah uray, kimdin tiley, ah tilek. “Ezdi bizi zalim felek, kan ağlar bu yürek, kime ağlayıp ah çekeyim, kimden dileyeyim dilek.” * Vay şum péşane! – dep uniñğa çömüçni atti anisi. “Vay kör talih!, deyip ona kepçeyi attı annesi.” * Men xanlıq medriside xéli oquğan, lékin tetür pelek bilim ehlini xaruzar qılıp kelmekte, – dédi Seydulla Molla. “Ben Hanlık Medrese’de hayli okudum ama kör talih bilim ehlini inletmekte.” * U tetür teleyniñ elçisimu yaki ecelniñ xeverçisimu bilmeymen. “O kötü talihin elçisi mi yoksa ecelin habercisi mi bilmiyorum.” * Kac teley uni yine cezirige ekélip taşlıdı. “Kötü kader onu tekrar çöle getirip bıraktı.”

Şum xever / yaman xever (UTMSİL, 384)

“Kara haber”

Taz bazargā barsa, şum xever tapar. “Kel pazara gitse kara haber alır.” * Yaman xever ekelgüçe, yérım yolda qalsañçu! “Kara haber getireceğine yarı yolda kal.”

Şumtek / yétimoğlaq / ğurtek / sapaq (UTMSİL, 384)

“Yaramaz”

Ğurtek Hoten, sapaq Kumul ağzında kullanılır.

Huy şumtek, bu néme qilğiniñ - he! “Hay yaramaz, bu yaptığın ne?” * Huy xeqler, munu yétimoğlaqniñ ağzını bésinlar! – dédi Hürnisaxan. “Ey insanlar, şu sokak çocuğunun çenesini kapatın!, dedi Hürnisahan.”

Şundaq qilip / şuniñ bilen / şuniñ arqisida (UTMSİL, 384)

“Böylece, bunun neticesinde”

Öğinişni çin tuttum, vaqitni boş ötküzmedim, şundaq qilip, melum netice qazandım. “Eğitimi sıkı tuttum, vakti boşa geçirmedi, böylece iyi bir netice kazandım.” * Mesilini çoñkur tekşürdük, şuniñ bilen heqiqiy matériyalğa ériştük. “Meseleyi iyice araştırdık, böylece gerçek bilgilere ulaştık.” * Vetenperverlik taziliq herikitini qanat yaydurduq, şuniñ arqisida şehir taziliqida zor neticege ige bolduq. “Vatansever Temizlik Hareketini başlattık, bunun neticesinde şehir temizliğinde önemli neticelere ulaştık.”

Şuniñdek / şundaqla (UTMSİL, 384)

“Aynı şekilde”

Düşmenge qarşı turuşimiz lazim, şuniñdek düşmenniñ dostıgımu diqqet qılışimiz lazim. “Düşmana karşı durmamız lazim, aynı şekilde düşmanın dostuna da dikkat etmemiz lazim.” * Biz alğa basımız, şundaqla gelibe qazınımız. “Biz ilerliyoruz, aynı zamanda galip oluyoruz.”

Şöbe / tarmaq / filial (UTMSİL, 385)

“Şube”

Cuñgo yazğuçılar cemiyyetiniñ Şıncañ şöbisi. “Çin Yazarlar Cemiyeti’nin Şincan şubesi.” * Cuñgo yéza igilik bankisiniñ Ürümçi şehirlik tarmıqi. “Çin Tarım Bankası’nın Urumçi şehrindeki şubesi.”

Şölgey / şal / sériqsu / şaldam / şalvaq / quyar / yar (UTMSİL, 385)

“Tükürük, salya”

İt ustixan gacığan yerge şolgiyini éqitidu. “Köpek kemik yediği yere salyasını akıtır.” * İşçandin ter aqar, érinçektin şal. “Çalışkandan ter akar, tembelden salya.” * Hesetxorniñ ağızidin sériqsu qurumaydu. “Hasedin ağızında salya kurumaz.” * Boldi, şaldimiñni éqitma, men séni bilimen. “Yeter, salyanı akıtma, ben seni biliyorum.”

Şöyüen / institut / darilfunun (UTMSİL, 385)

“Fakülte”

Hazir Ürümçide yéza igilik şöyüenni, méditsina şöyüeni, sanaet şöyüeni, senet şöyüeni, néfit şöyüeni ve maliye iqtisad şöyüeni bar. “Bugün Urumçı’de Tarım Fakültesi, Tıp Fakültesi, Endüstri Fakültesi, Sanat Fakültesi, Petrol Fakültesi ve Maliye Fakültesi var.”

Şérik / ortağ / teñ şériq / teñ ortağ (UTMSİL, 385)

“Ortak”

Pitnixor şeytanniñ şériki. “Fitneci şeytanın ortağı.” * Yaxşı er elge ortağ, yaman er malğa. “İyi adam halka ortak, kötü adam mala.” * Térimda yoq, xamanda teñ şérik. “Ekimde yok, harmanda ortak.” * Böre tapsa teñ ortağ, ğaqa tapsa derex uçıda. “Kurt bulsa ortak, karga bulsa ağaç ucunda.”

Şéker / qent (UTMSİL, 385, 386)

“Şeker.”

Şéker yalıtılğan zembirek oqi. “Şeker yalatılmış topçu mermisi.” * Yaxşı bilen sözleşmek balğa şeker qoşmaq. “İyi ile sohbət etmək bala şeker koymak.” * Oquğan qent yeydu, oqumıgan ğem. “Okuyan şeker yer, okumayan gam.”

Şéir / nezme / béyit / qoşaq / tağsut / şlok (UTMSİL, 386)

“Şiir”

Şéir edebiyat türlerinden biri.

Béyit ve qoşaq folklora aittir.

Şéir – barlıq bilimlerniñ cevhiri. “Şiir, bütün bilimlerin mücevheri.” * Şéir perdini qayrivétip, dünyadaki yoşurun küzelliklerini namayan qilidu. “Şiir perdeyi kaldırıp dünyadaki gizli güzellikleri ortaya çıkarır.” Nezme kişiniñ oy-pikrini açidu. “Nazım, insanın zihnini açar.” * Béyit éytip çay tut, qol qoşturup namaqul bol. “Beyit söyleyip çay sun, ellerini kavuşturup özür dile.” * Xelq qoşığı konirimaıdu. “Halk koşakları eskimez.”

Şeiriyyet / poéziye (UTMSİL, 386)

“Şiir sanatı”

Merhum Teyipcan Éliyov Uyğur şeiriyyetiniñ atalıq vekilliriniñ biri idi. “Merhum Teyipcan Eliyov Uyğur şiirinin ünlü temsilcilerinden biriydi.”

Şése / botulka (UTMSİL, 386)

“Şişe”

Liq şése şalaqlımas. “Dolu şişe yıkılmaz.” * Şése özi basılar qum-taştin, lékin taş uni sundurar baştin. “Şişe yapılır kumdan ama taş onu kırar baştan.” * Botulka boynidin sunidu. “Şişe boynundan kırılır.”

Şirket / kompaniye (UTMSİL, 386, 387)

“Şirket”

Şıncañ néfit şirkiti, şıncañ reñlik métallar şirkiti, şıncañ az uçraydığan métallar şirkiti azadlıqniñ deslipide Cuñgo-Sovit ikki terep birleşip qurğan şirketler idi. “Şıncan Petrol Şirketi, Şıncan Demir Olmayan Metaller Şirketi, Şıncan Nadir Metaller Şirketi Komünist Devrimin başlangıcında Çin-Sovyet taraflarının birleşmesiyle kurulan şirketlerdi.”

Şılamçı / yağlımiçi / guppañçi (UTMSİL, 387)

“Yağcı, şaşakçı”

Şılamçı şir ayıgıda ölidu. “Yağcı arslan ayağında ölür.” * Yağlımiçi yandikiniñ qedirige yetmes, axir kütkinigimu yetmes. “Yağcı yanındakinin kıymetini bilmez, sonunda beklediğini de bulmaz.” * Guypañçi axir gum bolidu. “Şaşakçı sonunda harap olur.”

Şimal / teskey / qur (UTMSİL, 387)

“Kuzey”

Şimaldin şamal çıqsa, yar burnumğa puraydu. “Kuzeyden rüzgâr çıksa yâr burnumda tütüyor.” * Teskeyniñ mévisi qizarmas, uyatsızniñ yüzi. “Kuzeyin meyvesi kızarmaz, arsızın yüzü.”

DİZİN

- 1**
- 18 miñ elem, 378
- A**
- abaçi, 315
- abam, 168
- abdal, 300
- abideste, 113
- Abroy, 112
- abroyi bir tiyin (bir pul)
bolmak, 112
- Abroyi çüşmek, 112
- abroyi tökülmek, 112
- Abroyluq, 112
- Abstrakt, 113
- acayip, 170
- Acayip, 117
- acep, 339
- Aciz, 117
- Aciz kelmek, 117
- Acizliq, 117
- acizliq qılmak, 117
- acun (ajun, açun), 378
- aç, 120, 426
- Aç, 118
- Aç kirmek, 118
- aç paka, 120
- Aça, 118
- aça kök, 348
- Açarçılıq, 118
- açarı, 150, 245
- Aççıq, 119
- aççıq-çüçük, 333
- Aççıqi kelmek, 119
- aççıqi tutmaq, 119
- aççıqidin yanmaq, 120
- Aççıqığa hay bermek, 120
- aççıqini basmaq, 120
- aççıqini yeñmek, 120
- aççıqini yutmaq, 120
- Aççıqlanmaq, 119
- Açköz, 120
- Açközlük, 121
- Açliq, 118
- açpaqiliq, 121
- açquç, 208
- Açquç, 120
- aç-zar, 118
- aç-zarlıq, 118
- aç-zérin, 118
- ada, 187, 345
- adaletlik, 123
- adaliğ, 353
- adaq, 147
- adaş, 374
- adaşmaq, 128
- adatura, 353
- Adavet, 122
- Adavet tutmaq, 122
- adböre, 435
- Addiy, 123
- Addiyliq, 123
- Adem balisi, 123
- adem qoymaq, 171
- ademzat, 123
- Adet, 122
- Adil, 123
- Adimiy, 123
- Adimiylik, 124
- adinçig, 117
- adinquqa, 184
- adrumaq, 257
- aféy, 140
- affékis, 428
- ağa, 137, 365
- Agahlanduruş, 137
- agént, 303
- ağı, 432
- ağıça, 349
- ağıliq, 142
- ağine, 374
- ağinidarçılıq, 374
- agitatsiye, 267
- ağiy, 190
- ağlaq, 347
- agréssiye, 250
- agrınmaq, 343
- ağuş, 154
- ağzi bézep, 133
- ağzi buzuq, 133
- ağzi gepke kelmek, 300
- Ağzi ittik, 133
- Ağzi ittiklik, 133
- ağzi kelmek, 299
- Ağzi yaman, 133
- ağzi yénik, 133
- ağzi yéniklik, 133
- ağzidin şölgeyliri aqmaq,
134
- ağziğa çüşüp qalmaq, 134
- Ağziğa kirip qalmaq, 134
- Ağziğa sériqsu kelmek, 134
- ağziğa urmaq, 224
- ağziñ qéni dése, burnini
körsitidiğan, 379
- ağziñğa bala tegsun, 135
- ağziñğa honnaq çıqsun, 135
- ağziñğa muşit, 134
- ağziñğa navat, 134
- Ağziñğa qent, 134
- Ağziñğa qoqaq çıqsun, 135
- Ağziñğa taş, 134

- ağziñğa taş-tupraq, 134
 ağziñğa uçuq çiqsun, 135
 ağziñğa yağ, 134
 ağzini açmaq, 135
 ağzini açurmay qoymaq, 135
 ağzini basmaq, 135
 ağzini buzmaq, 301
 ağzini çaplivetmek, 135
 ağzini keşerlimek, 135
 ağzini kolimaq, 135
 ağzini maylimak, 224
 Ağzini tatilmaq, 135
 Ağzini tuvaqlimaq, 135
 ağzini yağlımaq, 224
 ağzini yapmaq, 135
 ağziñni yığ, 135, 300
 ağziñni yum, 300
 Ağziñni yum, 135
 Ah, 145
 ahanet, 298
 ahanet qilmaq, 301
 Ait, 146
 Aka, 137
 akit, 442
 ala, 347
 Ala, 137
 ala küçükliri kelmek, 316,
 377
 alahazel, 199
 alamet, 200
 alan, 256
 alaň, 439
 Alaymaq, 137
 alçiq, 303
 aldi, 146
 Aldimaq, 139
 aldinqi, 146
 Aldirañgu, 138
 Aldirañguluq, 139
 aldiraqsan, 138
 aldiraqsanliq, 139
 Aldirimaq, 139
 alem, 378
 alemni béşiğa keymek, 138
 alemni bir almaq, 138
 Alemni malem qilmaq, 138
 alemşumul, 379
 aliçipar, 137
 aliğay, 170
 Alim, 140
 Alimliq, 141
 aliqağa, 335
 Aliqan, 140
 aliqanat, 140
 Aliqap, 140
 aliqinida kötürmek, 212
 Aliy, 141
 alla, 356
 allataalla, 356
 alliburun, 140
 allikim, 214
 Alliqaçan, 140
 alman-talman, 368
 almaştırmaq, 295
 alpağut, 179
 alqinini yalaydığan, 210
 alsat, 422
 altin, 287
 Altun, 138
 altunğa bergüsiz, 189
 aluq, 252
 Alvan, 141
 alvasti, 315
 am, 143
 amaç, 405
 amal, 318
 amalsiz, 319
 Aman, 142
 amanlaşmaq, 410
 amanliq, 302
 Amanliq, 142
 Ambal, 143
 Ambar, 142
 Ambarçi, 142
 ambulatoriye, 372
 amet, 194
 Amma, 143
 Ammibab, 143
 Amraq, 143
 Amraqliq, 143
 Amut alğan xurcundek, 142
 An, 144
 Ana, 144
 analiz, 275
 analog, 311
 ana-manisini körsetmek,
 156
 ançe-munçe, 127
 anda-munda, 215
 anda-sanda, 215
 Anican, 144
 anika, 144
 Anisi, 145
 aniy, 203
 aniy tapmaq, 203
 Añlimağ, 137
 añqav, 379
 anqitmaq, 183
 antologiyе, 385
 anunmaq, 275
 ap, 124
 apa, 144
 apasturuq, 232
 apet, 187
 apirin, 181
 apisi, 145
 apiyet, 142
 apla, 152
 aplahuekber, 152
 appaq, 349

- appay, 118
 apqur, 342
 apqut, 174
 aptéka, 372
 Aptuva, 113
 apzuğ, 292
 Aq köñül, 135
 aq niyet, 135
 Aq qu, 136
 aqça, 241
 aqil, 140
 aqirin, 130
 Aqivet, 136
 Aqsaq, 136
 Aqsaqal, 136
 aqsaq-çolaq, 136
 aqse, 326
 Ara, 124
 aram, 371
 arami yoq, 214
 arçı, 201
 Argamça, 125
 arğımaq, 284
 Ariçi, 124
 arıǵa bölgünçilik salmaq, 127
 arıǵa ot yaqmaq, 127
 arıǵa qıça çaçmaq, 127
 arıǵa soǵuqçılıq salmaq, 127
 arıǵa tepriqe salmaq, 127
 ariliq, 224, 364
 ariliq bermek, 224
 Arini buzmaq, 127
 arisal vaqti, 432
 Arisaldi bolmaq, 126
 arişinmal, 256
 Ariye, 127
 arman, 124, 145
 Armanda qalmaq, 126
 armıǵan, 425
 Armiye, 126
 arnimaq, 116
 Arqa, 126
 arqa koça, 251
 arqa tirek, 261
 arqamaq, 121
 arqan, 125
 arqan üzer, 140
 arquçi, 171
 arsiqmaq, 128
 Arslan, 125
 art, 366
 artuq, 402
 Artuq, 124
 artuqçe, 402
 Artuqluq, 124
 arvaş, 434
 arxétéktor, 221
 arxétéktora, 221
 Arzu, 124
 Arzulimaq, 125
 Asan, 130
 Asaretiqe, 129
 Asas, 129
 asasen, 220
 Asasiy, 129
 Asasiy qanun, 129
 اساسliq, 129
 asav, 438
 asayış, 224
 asayışliq, 225
 asiğ, 228
 asiy, 349
 asiyliq qilmaq, 350
 Asman, 131
 asman isini, it yundisini körmeydiǵan, 210
 Asmandin çüşkendek, 131
 asmandin qizil qar yaǵqanda, 286
 asmangá piçaq (muşt) atidiǵan, 274
 Asmaq, 130
 Asqa, 130
 Asrandi, 130
 ast, 270
 Asta, 130
 asta-asta, 233
 astana, 228
 aş, 237
 Aş, 131
 aş bolmaq, 163
 Aşiq, 133
 aşiq bolmaq, 429
 aşiqmaq, 139
 aşiq-meşuq, 133
 Aşkarilimaq, 132
 Aşköki, 132
 aşlima, 177
 aşliq, 131
 Aşmaq, 132
 aşpezge pul birip nanvayǵa qaraydigan, 379
 aştin su çiqiridiǵan, 210
 aşuriği, 120
 aşvaqti, 320
 At, 113, 114
 At koymak, 113
 At kötürmek, 113
 Ata, 115
 ata qilmaq, 116
 ata-bova, 154
 Atalǵu, 116
 atalma, 116
 atam zaman, 369
 Ataq, 114
 ataq almaq, 113
 Ataq çiqarmaq, 114
 Ataqliq, 114
 atasagun, 372

Atçan, 115
 ateist, 385
 atila, 201
 atimak, 113
 Atimaq, 116
 Atisi, 116
 atlağ, 114
 atlas, 351
 atlimaq, 417
 atliq, 115
 Atmaq, 116
 ava, 115
 avam, 143
 Avare, 145
 Avariçiliq, 145
 avarigerçilik, 145
 avariz, 124
 avaxta, 288
 Avuvalqi, 146
 Avval, 146
 axbarat, 191
 axbaratçı, 303
 axir, 136
 Axiret, 121
 Axiretlik, 122
 axiri, 365
 Axiri, 122
 axirlaşturmaq, 289
 axirqi söz, 344
 axta, 121
 axta qilmaq, 244
 Axturmaq, 121
 Axvat, 121
 Ay, 146
 ay camal, 339
 ay dése ağzi bar, kün dése
 közi bar, 339
 ay dése ay emes, kün dése
 kün emes, 339
 Ay qotanlimaq, 147

ay tutulmaq, 147
 ay yüzlük, 339
 Ayağ, 147
 ayağ asti, 366
 Ayal, 147
 Ayali, 148
 Ayalsiz, 148
 Ayan, 148
 Ayaq, 147
 ayaqçı, 409
 aydiñ, 148
 Aydiñ, 148
 ayem, 192
 ayemlik, 192
 ayğaqçı, 303
 ayiği ittik, 321
 ayiği yénik, 321
 ayiğiğa baş qoymaq, 329
 ayiğiğa secde qilmaq, 329
 ayla, 118
 aylanmaq, 332
 aylinip kétey, 406
 ayniqsa, 358
 aypañbaş, 229
 ayrivaşlimaq, 295
 Ayropilan, 149
 aytin, 338
 az, 253
 Az, 127
 Azab, 128
 Azab çekmek, 128
 azab-oqubet, 128
 azad, 159
 azadliq, 159
 azaq, 147
 azğina, 216
 azğun, 349
 Azlimaq, 128
 Azliq, 128
 Azmaq, 128

azna, 312
 Az-paz, 127

B

bab, 232
 bad, 439
 badaq, 345
 badpay, 437
 Badra, 180
 bağ, 404
 Bağ, 185
 Bağaq, 185
 bağça, 185
 bağış, 125
 bağlaşmaq, 197
 Bağlimaq, 185
 bağrim, 313
 bağubarañ, 186
 Bağubostan, 186
 Baha, 189
 Bahane, 190
 bahar, 153
 bahar bayrimi, 320
 bahasi yoq, 189
 Bahasiz, 189
 bais, 420
 baklaşka, 426
 Bal, 186
 Bala, 186, 187
 bala çüşüp ketmek, 206
 bala-barqa, 187
 Bala-çaqa, 187
 Balağetke yetmek, 188
 balakiçik, 438
 bala-qaza, 187
 baldaq, 151, 446
 baldur, 146
 baldurqi, 146
 Balilar bağçisi, 187
 Baliliq, 187

- baliq, 444
 Balisiz, 187
 balitsa, 372
 Balixana, 188
 Balkon, 188
 baltirğan, 249
 bamdat, 256
 Banan, 189
 Bandit, 189
 bankit, 325
 banum, 349
 Bap, 178
 Baplimaq, 178
 baqan, 260
 baqasi, 122
 Baqlacan, 186
 baqma, 130
 Baqmaq, 186
 Bar, 180
 bara, 189
 baraban, 362
 Bara-bara, 181
 baran, 441
 baraqsan, 210
 baraver, 270
 baravet, 196
 Barçe, 181
 bardañ, 431
 bardaq, 304
 bargançe, 181
 barganséri, 181
 bargi taş, 391
 bari, 181
 Barikalla, 181
 bariq, 377
 barliğ, 190
 barliq, 181, 205
 Barmaq, 181
 barq, 221
 barxan, 380
 bar-yoqi, 181
 basar, 411
 Basma, 182
 basmiçi, 189
 basquç, 446
 basqunçi, 250
 basu, 260
 Baş, 182, 183
 Baş barmaq, 183
 Baş egmek, 183
 baş qoymaq, 329
 Baş qur, 183
 Baş tartmaq, 183
 baş urmaq, 329
 baş vezir, 400
 başaq, 182, 227
 başaqkök, 227
 başbağ, 297
 Başlanguç, 185
 başliq, 392
 başmaltaq, 183
 başmubaş, 215
 Başqa, 184
 Başqiçe, 184
 Başta, 184
 Baştin boran-çapqunlarni
 ötküzmek, 184
 baştin issiq-soğuş ötmek,
 184
 Batnimaq, 179
 Batur, 179
 Baturluq, 179
 Baxşi, 180
 Bay, 190
 Bay déhqan, 190
 Baya, 190
 bayagut, 190
 bayam, 190
 Bayan, 191
 Bayanat, 191
 bayaşat, 224
 bayaşatliq, 225
 bayatin, 190
 bayavan, 333
 bayiq, 386
 Bayliq, 192
 bayquş, 214
 Bayram, 192
 Bayramliq, 192
 Bayraq, 191
 bayraqçi, 191
 Bayraqdar, 191
 baz, 154
 bazarçi, 422
 Bazarğa salmaq, 182
 Bazarliq, 182
 bazğan, 204
 becaiyiki, 358
 bécirim, 408
 beden, 273
 bedik, 318
 bédik, 370
 bediz, 211
 bedizetmek, 211
 bedrek, 231
 beg, 348
 Beg, 198
 bégir, 314
 bégişlimaq, 116
 béhiş, 309
 behr, 382
 behre, 228
 Behrimen, 201
 behuzur, 220
 bek, 170
 Bek, 198
 Beke, 198
 Béket, 213
 bekmu, 356
 Belbağ, 199

Beldem, 199	béşi qıçışsa, putini	Bézimek, 211
belden, 151	tatılacağı, 379	Bezlimek, 196
Bélet sanduqı, 213	Béşida kötürmek, 212	Bezme, 196
Belge, 200	béşığa çıqmaq, 213	Biaram, 214
belğem, 289	béşığa kiymek, 336	bibaha, 189
Belgilik, 200	béşini bağlap qoymaq, 326	Biçare, 214
Belgilimek, 200	Béşini çetip qoymaq, 212	biçtaçı, 304
Belgisiz, 200	béşini ikki qilip qoymaq,	biedeb, 156
Béli boş, 213	212	biğerez, 358
Bélige palta çapmaq, 213	béşini qoşup qoymaq, 212	bihude, 217
bélige tepmek, 213	Béşini yémek, 213	bikar, 204
Béliqçiquş, 213	beşire, 338	Bikar, 217
Belkim, 199	bet, 338	bikarğa, 294
belli, 181	Bet, 192	bilegü, 217
ben, 433	betbeşire, 416	Biley, 217
beñbaş, 274	betbext, 194	bilge, 140
Bend, 201	betbuy, 432	bilgen poquñni ye, 218
beni adem, 123	Betinke, 193	Bilginiñni qil, 218
benpañza, 288	Betniyet, 193	bilik, 218
benşi, 310	Betqiliq, 193	Bilim, 218
berbad bolmaq, 439	Betxec, 193	bilimdan, 140
berdaşliq, 337	Betxeclik, 193	Bilimek, 218
berdaşliq bermek, 338	betxuy, 193	Bilimlik, 219
berdem, 337, 363	Béxil, 210	Bilimsiz, 219
Béri, 211	bexş etmek, 116	Bilimsizlik, 219
Beribir, 195	Bext, 194	bilmek, 279
beriye, 309	bexti qara, 194	Bilmek, 220
berklik, 408	bextiyar, 195	Bilmeslik, 220
berna, 401	Bextlik, 195	Bimalal, 220
Berpa, 195	Bextsiz, 194	bina, 195
Bes, 197	Bextsizlik, 194	Bina, 221
Besleşmek, 197	béyit, 449	Binaen, 220
bes-munazir, 197	beynelmilel, 351	Binakar, 221
beş barmaq, 332	beyni, 358	Binakarlıq, 221
beş taş, 254	Bez, 195	biñçen, 369
Béşi boş, 212	Bézek, 211	binem, 202
béşi oçuq, 212	bezen, 196	biniqmaq, 409
béşi on emes, 313	Bezi, 196	binokil, 377
Béşi qatmaq, 212	bezibir, 196	bintipalta, 352
	Bezide, 196	biografiye, 264

bipayan, 327	bive, 284	Bosuğa, 203
bir avazdin, 216	Bix, 214	Bosugisini topa basmaq, 203
Bir cañgalniñ bõriliri, 215	bixeterlik, 353	bosunçuq, 203
Bir égizdin, 216	bixever, 353	Boş, 204
bir işinip, bir işenmeslik, 367	bizar, 195	boş kelmek, 117
Bir niyet, 216	Bize, 216	boşanmaq, 283
bir pélekniñ xemekliri, 215	biziq, 208	Bota, 201
bir pul, 215	blok, 267	botam, 313
bir qisma, 117	boca, 297	botilaq, 201
Bir tiyin, 215	bociv, 438	Botka, 201
bir uviniñ küçükliri, 215	bodaq, 240	Botqa, 201
bir yarmaq, 215	boğcuma, 201	botulka, 450
bir yaxışı, 354	Boğça, 204	botuq, 201
biraq, 174	boğmaq, 185	Bova, 205
Birav, 214	Boğquç, 204	Bovaq, 205
birdek, 270	boğum, 177	Boy, 206
Bire-bire, 215	Boğum, 204	boy bermek, 183
Birge bir, 215	boğunaq, 323	boy yetmek, 188
Birikmek, 216	boğuzlmaq, 425	boyaq, 390
birinci, 285	bohtan, 286	Boyıçe, 206
birleşme, 267	bohtan çaplımaq, 287	Boyidin acrap ketmek, 206
birleşmek, 216	bolaq, 201	boyığa yetmek, 188
Birlik, 215	bolar, 197	boysunmaq, 183
birmunçe, 216	boldi, 197	Boytaq, 206
Birneççe, 216	boldurmaq, 319	Boyun, 206
birqañçe, 216	Bolqa, 204	boyun tolgımaq, 183
Birqeder, 216	bolupmu, 358	boyunluq, 438
birtalay, 216	Boluşluq, 205	Boz, 202
birtiç, 194	Boluşsiz, 205	Boz öy, 202
biruçqaç, 233	bomba saqal, 323	bozarmaq, 248
birükiye, 168	Bopa, 201	Bozek, 203
birvaraqi, 233	boqusa, 405	Bozek qilmaq, 203
biseremcan, 231	Bor, 202	Bödüne, 209
biseremcanliq, 231	boran, 439	bödürsin, 209
Bismilla, 217	boran-çapqun, 309	bögde, 352
biteley, 194	bordaqlıq, 433	bögü, 140
bitig, 350	bordaqlıq, 433	bögülüg, 219
bitim (pütüm), 442	Bordimaq, 202	bögülük, 425
Bivasite, 221	bose qilmaq, 429	bögüş, 166
	bosey, 227	bök, 288, 371

böke, 179
 bökige (doppisığa) cigde
 salmaq, 139
 böksek, 170
 bölek, 184, 347
 bölekçe, 184
 bölənçük, 210
 bölüm, 232
 Bölüş, 210
 Böre, 209
 böskek, 140
 bösüt, 280
 böşük, 208
 Böşük, 210
 bövek, 205
 broşura, 394
 Bu, 207
 bu alem, 207
 Bu dünya, 207
 budun, 351
 buduşqaq, 297
 bugad, 187
 bul, 207
 Bulaq, 208
 Bulbul, 208
 bulğaq, 243
 bulğaş, 175
 bulğut, 165
 Bulımaq, 209
 bulmaq, 201
 Buluñ, 208
 buluñ-puçqaq, 208
 bulut, 165
 buqağı, 288
 burader, 374
 buraderlik, 374
 buralqi, 145
 burcek, 208
 burduz, 185
 burnaç, 328

Burnidin bulaq qilmaq, 207
 Burniniñ bézini élip
 qoymaq, 207
 burun, 146
 burunqi, 146
 Burut, 208
 burutiğa çañğa tizmaq, 139
 burutini yikende almaq, 139
 buşi, 353
 But, 207
 butxana, 335
 buvi, 421
 buy, 239
 buyan, 194, 211
 Buyruq, 209
 buyrutma, 396
 buysu, 153
 buzuq, 304
 Bük, 210
 bük-baraqsan, 210
 bür, 214
 bürge, 243

C

cabdumaq, 211
 cabduq, 164, 211
 cağaraq, 290
 cahan, 378
 cahanni bəşiğa keymek, 138
 cahanniñ aççıq-çüçükini
 tétimaq, 184
 Cahil, 306
 Cahilliq, 306
 Calap, 304
 Calapxana, 304
 Callat, 304
 cama, 399
 camaet, 143
 camal, 338
 cambu, 369

can, 282
 Can, 304
 Can bəşiğa, 305
 Can helqumiğa (can
 tüşuqiğa) kelmek, 305
 can talaşmaq, 305
 canab, 150
 canan, 321
 cañcal, 312
 Candarlar, 305
 cañdu, 186
 canivarlar, 305
 Canlanmaq, 306
 Canliq, 305
 canliqlar, 305
 Canniñ bariçe, 306
 cañza, 280
 capa, 307
 capa çekmek, 307
 capa tartmaq, 307
 capa-muşeqqet, 307
 capa-muşeqqet çekmek, 307
 caqraq, 252
 Carçi, 303
 carlamaq, 341
 casaret, 312
 casaretlik, 179, 312
 Casus, 303
 cavab, 393
 cavabsiz, 393
 caven, 250, 348
 cavur, 363
 Cay, 307
 caylımaq, 178
 caza, 273, 354
 Cazane, 303
 Cazanixor, 303
 cebbe, 308
 Cebir, 307
 Cebir tartmaq, 307

cebir-cap, 307
ceddi-cemet, 154
Cédel, 312
cedivar, 226
cehennem, 374
cehli qatmaq, 119
cékilimek, 248
cemet, 177
cemğurme, 310
cemğurmek, 310
cemiyet, 267
ceñçi, 164
Cende, 308
Céni on emes, 313
céniğa tegmek, 293
Cénim, 313
cénini çıxarmaq, 293
Cennet, 309
Cenub, 309
cenze, 262
Cerimane, 308
Cerrah, 307
Ceryan, 308
cesur, 179
cesurluq, 179
Cevlan, 309
cezire, 333
Cezmen, 308
ci, 301
Ciddiy, 313
ciğan, 297
Ciger, 314
ciğimaq, 116
cigirim, 313
cild, 279
cile qilmaq, 293
Cilğa, 314
cilit, 204
cilixor, 293
Cim, 314

Cimcit, 314
Cimcitliq, 315
cimi, 181
Cimimaq, 315
Cin, 315
ciñ, 251
cinabet, 312
Cinaza, 315
cindek, 216
cindi, 406
cindilik, 406
cini tutmaq, 293
Cini tutmaq, 316
ciñlimaq, 251
ciñliq, 386
cinsiy, 445
cintek, 438
cira, 314
Cirğa, 313
cirtaq, 170
cisim, 273
Cisim, 314
cixuy, 384
coda, 312, 434
coğa, 312
colda, 404
combaq, 292
cora, 311
coruñqay, 442
cotañ, 397
cöndimek, 278
Cövende, 311
Cöylümeq, 311
Cu, 309
Cudaliq, 310
cudun, 119, 309
cuduni bar, 360
cuğ, 273
Cuğlanma, 310
Cuğlimaq, 310

cula, 242
culap, 333, 374
cumart, 432
Cumhuriyet, 310
Cunup, 312
cuqa, 127
Cut, 309
Cuva, 310
cuva taraqşitmaq, 235
cuvan, 330
Cuvava, 310
Cüme, 312
Cümeq, 312
Cüp, 311
Cüp söz, 311
Cüret, 312
Cüretlik, 312
cüyze, 236
cüzdan, 204
cyavlyen, 296

Ç

çacuş, 328
Çaçrap ketmek, 318
Çağan, 320
çağır, 442
çaidan, 335
çak, 368
çakanyağliq, 199
Çakar, 322
Çakina, 323
çakum, 254
Çala qorsağ, 324
çalğu, 407
çalğuçi, 407
çalma, 411
Çalma, 324
Çalma kések qilmaq, 324
çam, 424
çama, 240

- çamadan, 413
 çamğur, 283
 Çamğur, 325
 Çaň, 323
 çaň salmaq, 324
 çanaç, 284
 çandır, 233
 Çaňğa, 323
 Çaňğa saqal, 323
 Çaňgal, 324
 Çaňgal salmaq, 324
 Çaňgiçi, 323
 çantal, 304
 Çapan, 316
 çapan çörümek, 179
 çapan kötürmek, 317
 Çapançi, 317
 Çapançiliq qılmaq, 317
 çapanniñ pəşini qaqqmaq, 179
 Çaparmen, 316
 Çapçap bazar, 317
 Çaplımaq, 317
 çappuş, 285
 çapsan, 294
 çaq, 217
 Çaq, 320
 Çaqçaq, 320
 Çaqçaqçı, 321
 Çaqçuq, 321
 Çaqiriq, 322
 çaqirmaq, 341
 Çaqirmaq, 322
 çaqlımaq, 218
 çaqmaq, 340, 426
 Çaqmaq, 321, 322
 Çaqqan, 321
 çaqqaq, 340
 çaqu, 335
 çar, 137, 348
 çara, 270
 Çarbağ, 319
 Çarçımaq, 319
 çare, 273
 Çare, 318
 Çarisiz, 319
 Çarlımaq, 319
 çarsu, 285
 çarşap, 230
 Çasa, 319
 Çaşkah, 320
 çaşqanğa képek aldurmıydığan, 210
 Cataq, 318
 çatımaq, 238
 çatma şəirlar, 433
 Çatmaq, 318
 çav, 113
 çavar-çatqal, 155
 Çavisini çitqa yaymaq, 325
 çavuş, 303
 Çay, 325
 Çay içürmek, 326
 çay puli, 247
 Çay qoymaq, 325
 çay tutmaq, 325
 Çayan, 325
 Çaydan, 326
 çayka, 213
 Çaynımaq, 326
 çayqaq, 376
 Çayxana, 326
 çaza, 213
 Çaza, 319
 çebdeş, 321
 Çéçek, 334
 Çéçek çiqmaq, 336
 çéçek süyi, 169
 çéçilmaq, 293
 çéçrap ketmek, 318
 çédir, 202
 çéği, 199
 çéğiva, 199
 Çégra, 337
 çéhre, 338
 Çek basmaq, 327
 çekçeymek, 137
 çéke, 242, 268
 çekik, 336
 çekinmek, 362
 Çékip baqqmaq, 336
 çékisige qisıvalmaq, 336
 Çékisige tañmaq, 336
 Çékit, 336
 Çékit urmaq, 336
 Çéklik, 337
 çekmen, 316
 Çeksiz, 327
 Çelle, 327
 Çelpek, 327
 Çem, 328
 Çember, 328
 çembirek, 328
 çendaza, 236
 Çénimek, 337
 Çéniqqmaq, 337
 çenze, 180
 Çéqılmaq, 335
 Çéqim, 335
 Çéqimçi, 335
 çéqin, 321
 çéqiq, 427
 Çéqiq, 335
 çéqışturmaq, 322
 çérik, 164
 Çérkav, 335
 çerx, 320
 çeşme, 208
 Çet, 326
 çet ellik, 154

- çetnep ketmek, 318
 çéverlik, 141
 çévirqay, 293
 çeviş, 318
 Çeynek, 328
 çiçenşip ketmek, 293
 Cidam, 337
 Çidimaq, 338
 çiğa, 249
 Çigir yol, 340
 çigit çaqmaq, 336
 çigmek, 185
 çiki, 347
 çilböre, 435
 Çile, 341
 Çilge, 341
 Çilim, 341
 çille, 309
 Çillimaq, 341
 çiltek, 242
 Çimalta, 342
 çimar, 343
 Çimçilaq, 342
 çimeltek, 342
 çimildiq, 230
 çimit, 342
 çin, 386
 çin, 198, 386
 Çine, 342
 çinliq, 386
 çipar, 137
 çiper, 235
 çiperçi, 235
 çipta, 254
 Çiqan, 340
 çiqim, 361
 çiqış, 228
 Çiqışqay, 341
 Çirağ, 338
 Çirağpay, 338
 Çiray, 338
 Çirayliq, 339
 çirigim, 313
 çirmimaq, 185
 çirvan, 393
 Çişi, 340
 çişğa tegmek, 293
 Çişligek, 340
 Çişlimek, 340
 Çivin, 342
 çivişek, 119
 çivşağut, 333
 çoça, 242
 çoğ, 201
 Çoğ, 328
 çoğa, 388
 Çoğdan, 329
 Çoka, 329
 Çokan, 330
 çomaq, 260
 Çoñ, 330
 çoñ dada, 205
 çoñ gep qilmaq, 330
 Çoñ sözlimek, 330
 Çoñaymaq, 331
 Çoñçi, 331
 Çoñçiliq, 331
 Çoñ-kıçık, 330
 Çoñluq, 330
 Çoñqur, 331
 Çoñqurluq, 331
 Çoqa, 329
 çoqar, 137
 çoqça, 329
 çoqum, 308
 Çoqunmaq, 329
 çora, 164
 Çoşqa, 328
 Çot, 328
 çot paypaq, 246
 Coyla top, 332
 çoza, 259
 çöçek, 147, 395
 Çögilimek, 332
 çögün, 328
 çökme, 191
 Çökmek, 332
 çöküç, 329
 çöküt, 226
 Çöl, 333
 çömçe, 405
 çömmek, 332
 çömüç, 405
 çöñek, 424
 Çöp, 332
 çöre, 381
 çörümek, 116
 çuçula, 328
 çuğ, 185
 çuği, 312
 çulvur, 297
 çupey, 323
 çuqan, 366
 çurni, 394
 çuruñqay, 293
 çusa, 243
 çutur, 193
 çuv, 229
 Çuvumaq, 332
 çuvutqusini yaymaq, 325
 çüçük, 333
 Çüçümel, 333
 Çüle, 333
 Çümbel, 334
 çümbet, 334
 Çümüle, 334
 Çünki, 334
 çür, 228
 Çüş, 333
 çüşekimek, 311

çüşenmek, 220
 çüşenmeslik, 220
 çüşkün, 141
 çüşük, 284
 çüşürge, 283

D

Dacimaq, 362
 daça, 319
 Dad, 362
 dada, 115
 Dadil, 363
 dadisi, 116
 Dadlimaq, 363
 dağda qalmaq, 126
 dağduğa, 274
 dağduğiliq, 274
 Dahiy, 365
 Daim, 366
 dair, 146
 daire, 328, 414
 dak, 235
 dakçi, 235
 dala, 333
 dalalet, 371
 Dalan, 364
 dalay, 382
 dalda bolmaq, 228
 damba, 283
 dañ, 114
 dañ çıxarmaq, 114
 dañ ketmek, 114
 dana, 140
 danaliq, 141
 dañgal, 324
 daniş, 140
 danişmen, 140
 danişmenlik, 141
 dañliq, 114
 dañq, 114

dañq çıxarmaq, 114
 Dap, 362
 daqaq qılmaq, 242
 daqqalçı, 317
 daqqalçiliq qılmaq, 317
 Darañlimaq, 363
 daraza, 437
 darende, 235
 darilfunun, 449
 Darilmuellimin, 363
 Das, 363
 Dastan, 364
 Dastixan, 364
 Daşö, 364
 dava, 369
 Dava, 365
 Davalimaq, 365
 Davami, 365
 Davan, 366
 Davrañ, 366
 daxan, 180
 daxiñgey, 269
 daxiñgeylik, 269
 debdebe, 274
 debdebilik, 274
 Deccal, 367
 Dédek, 381
 défis, 435
 Dégenbilen, 382
 dehir, 397
 dehliz, 364
 Déhqan, 383
 Déhqançiliq, 383
 dehri, 385
 Dékada, 382
 Dekke, 369
 dékloratsiye, 361
 déligul bolmaq, 126
 Delil, 370
 Delillimek, 370

Dellal, 370
 Delle, 370
 délo, 175
 delte, 379
 dem, 144
 Dem, 370, 371
 demek, 428
 Démek, 383
 Démokratiye, 383
 denca, 313
 deñgirek, 235
 Déñiz, 382
 Depne qılmaq, 367
 Depsende, 366
 Deqiyanusniñ zamani, 369
 Derd, 367
 derd-elem, 367
 dérek, 352
 déreksiz, 353
 derem, 241
 Derguman bolmaq, 367
 Derhal, 368
 derix, 152
 Dérize, 382
 derman, 365
 dermehel, 368
 dernek, 267
 derru, 368
 Ders, 367
 dersxana, 436
 derveqe, 172
 derviş, 387
 Derya, 368
 deslep, 146
 deslepki, 146
 deslepte, 184
 Desmal, 369
 Desmaye, 369
 destar, 418
 deste, 404

Destek, 369
 dester, 371
 destigah, 164
 deşnam, 369
 deşt, 333
 Détal, 381
 detalaş, 197
 Deva, 371
 Devalaşmaq, 371
 déveñ, 379
 Devet, 371
 devr, 397
 Dez, 368
 Dezmal, 368
 Dialékt, 383
 didar, 338
 digər, 165
 Dikkide, 384
 dikrit, 209
 dili yumşaq, 391
 dimağ, 354
 Dimiq, 384
 dinastiye, 426
 diñçen, 397
 Dindar, 385
 Dinsiz, 385
 Diri, 384
 Dirijor, 384
 dirildimek, 296
 Dissértatsiye, 384
 dişvar, 265
 dişvarlıq, 265
 dit, 150
 ditsiz, 150
 Divan, 385
 divane, 300
 divar, 257
 diyanetlik, 226
 doğ, 374
 Doğap, 374

Doğapçı, 375
 dogovor, 442
 Dok, 375
 Doklat, 375
 doktirina, 272
 dola, 381
 Dolqun, 376
 Doppa, 371
 doq, 369
 Dora, 372
 dora qeğizi, 394
 dora-derman, 358
 dora-dermek, 358
 Doramçiliq, 373
 Doramçuq, 373
 Dorğa, 373
 Doriger, 373
 Dorimaq, 373
 Dorixana, 372
 Dost, 374
 Dostluq, 374
 Doxtur, 372
 Doxturxana, 372
 Dozax, 374
 dozax şotisi, 437
 dölet, 194
 dölet mektubi, 380
 dölet reisi, 400
 Dölet xəti, 380
 döletmen, 190, 195
 Döñ, 380
 Döt, 379
 Dua, 376
 duaguy, 376
 dua-tilavet, 376
 Duaxan, 376
 Dubulğa, 377
 Duç kelmek, 377
 duçar bolmaq, 377
 Dudulanmaq, 377

Duduqlimaq, 377
 Dukan, 378
 dukandar, 422
 duldul, 284
 dumbaq, 362
 Dunya, 378
 Dunya qaraş, 379
 dunyağa kelmek, 284
 Dunyavi, 379
 Durbun, 377
 durdun, 260
 durud, 376
 durus, 386
 Düdük, 380
 Dügilek, 381
 Dümbe, 381
 dümçək, 375
 Düşmen, 380
 Düvet, 381
 düy, 152

E

Ebciqi çıxmaq, 149
 Ebgar, 149
 Eblex, 149
 Ecbeş, 149
 Ecdad, 154
 éce, 118
 eceb, 170
 Eceb, 153
 Eceblenmek, 154
 Ecir qılmaq, 155
 Ecnebiy, 154
 eçü, 154
 Edeb, 156
 edeb-exlaq, 156
 Edeblik, 156
 Edebsiz, 156
 edet, 412
 Edibini bermek, 156

- Edibini yémek, 157
 éditlimaq, 414
 ednasi, 166
 eduv, 380
 Eger, 168
 egerçende, 168
 egerde, 168
 egerki, 168
 egerkim, 168
 Egeşmek, 169
 égiçe, 118
 egimeç, 169
 éğir, 272
 éğir kün, 266
 éğir-bésiq, 272
 éğir-bésiqliq, 272
 Egiz süyi, 169
 éğizğa alğuçiliki yoq, 291
 éğizğa almaq, 299
 Egri, 169
 egri-bügri, 169
 egri-toqay, 169
 ehdiname, 442
 ehkam, 156
 Ehmiyet, 176
 Ehmiyetlik, 176
 Ehmiyetsiz, 176
 éhsan, 353
 éhtilam bolmaq, 445
 éhtimal, 199
 éhtiyac, 271
 ehya, 195
 ekek, 298
 ékek, 217
 ekeklimek, 301
 ékeklimek, 218
 ékin, 402
 ékinçi, 383
 ékinçilik, 383
 ekmek, 294
 Eks, 167
 Eksişe, 168
 Eksilinqılabçı, 168
 Eksiyetçi, 168
 Eksiyetçilik, 168
 ékspériménit, 262
 el, 351
 élastik, 177
 elçi, 234
 Elçi, 171
 Elçi kirqüzmek, 171
 Elçixana, 171
 elem, 191, 367
 elemdulilla, 217
 Eles, 170
 Elgek (eglek), 172
 elhal, 199
 elhemdulilla, 357
 elhökmililla, 217
 elig, 348
 eliklik, 233
 élipni tayaq deydiğan, 414
 élipsatar, 422
 éliq, 141
 élišaǵu, 406
 élišaǵuluq, 406
 elkézer, 145
 elmisaq, 369
 eltek, 341
 elük, 320
 Elvette, 172
 elvida, 355
 em, 365
 embel, 232
 Emçek, 170
 emçi, 372
 Emel qilmaq, 172
 Emeliyette, 172
 Emes, 172
 emgek, 162
 Emgek, 173
 Emgek küçi, 173
 emgek siǵdurmek, 155
 Emgekçi, 173
 Emgeksiz, 173
 emgimek, 319
 emig, 170
 emir, 348
 Emise, 174
 emlimek, 365
 Emma, 174
 émotsiye, 417
 emr, 209
 en, 200
 En, 174
 Eñ, 170
 encam, 164
 endek, 216
 endelip, 208
 Endişe, 175
 endişe qilmaq, 175
 Endize, 174
 Enene, 174
 eñgime, 429
 éniq, 148, 308
 éniqsiz, 200
 Enqa, 175
 Enqaniñ tuxumi, 176
 Ensirimek, 175
 Enze, 175
 Ep, 150
 epçil, 321
 Ependi, 150
 épilog, 344
 Epkeş, 151
 épos, 364
 Epqaçti gep, 151
 epsane, 395
 Epsiz, 150
 epsun, 434

- Epsus, 150
 ept, 338
 Epyun, 151
 Eqelliy, 166
 Eqil, 166
 Eqilge muvapiq, 167
 Eqilliy, 167
 Eqilsiz, 167
 eqli dümbisige ötüp qalğan,
 167
 eqli kem, 167
 eqli kuta, 167
 Eqli qisqa, 167
 eqli yetmek, 220
 eqli yetmeslik, 220
 eqriba, 283
 Er, 157
 er yetmek, 188
 Erbab, 158
 Ercenze, 158
 Erçe, 158
 erdem, 156
 érem, 309
 eren, 157
 erençe, 158
 Erge bermek, 160
 erge çıqmaq, 160
 Erge tegmek, 160
 ériğ, 226
 erkan, 156
 Erke, 158
 erkek, 157
 erkekzedek, 360
 erkiletmek, 196
 Erkilimek, 159
 Erkin, 159
 Erkin-azade, 159
 Erkinlik, 159
 Erlik, 158
 Ermek, 160
 erñek, 181
 erñen, 206
 erş, 131
 erşela, 131
 értmaq, 430
 ervah, 393
 ervahi örlimek, 160
 Ervahi uçmaq, 160
 ervahi ürkümek, 160
 erveş, 434
 erz, 371
 Erzimek, 158
 Es, 161, 162
 Esebiy, 162
 ésen, 142
 esengü, 408
 esenlik, 142
 Eser, 162
 eser qilmaq, 267
 ési ketmek, 154
 esin, 439
 Esir, 165
 Esker, 164
 eski, 231
 eskilik, 232
 eskü, 172
 Esletme, 164
 Esli, 164
 Eslimek, 164
 esna, 144
 Esqatmaq, 163
 esra, 435
 essalam, 163
 Essalamueleykum, 163
 estağpurulla, 217
 Estayidil, 163
 Ester, 163
 Esterlimek, 163
 estilik, 344
 Esvab, 164
 Eş, 165
 Eşeddiy, 165
 Eşeddiylik, 166
 éşini yep qazinini çaqmaq,
 283
 Eşmek, 166
 eşpke, 344
 Ete, 151
 étek, 232
 étibar, 176
 étibarliq, 176
 étibarsız, 176
 etigen, 256
 étimadname, 380
 Etir, 153
 Etiyaz, 153
 Etkes, 152
 Etkesçi, 153
 Etkesçilik, 153
 Etles, 153
 etmek, 255
 Etrap, 152
 Etret, 152
 Etteñ, 152
 etüz, 273
 evet, 355
 Evlad, 177
 evren, 249
 Evrişim, 177
 Evrişke, 177
 exlaq, 156
 exlaqliq, 156
 exlaq-pezület, 156
 exlaqsız, 156
 Exlet, 155
 exlet-çavar, 155
 exlet-uxlet, 155
 Exmeq, 155
 Exmeqliq, 155
 Eylimek, 177

Eymenmek, 177
 Eynek, 178
 Eys-ışret, 178
 éytmaq, 341, 428
 ez, 228
 Eza, 161
 ezbirayi xuda, 357
 ezgüçi, 397
 ézileñgü, 161
 ézileñgülük, 161
 ezili, 164
 ezimet, 157
 ezimetlik, 158
 ezlik, 229
 Ezme, 161
 Ezmilik, 161

F

fabrika, 398
 faküen, 308
 fapyav, 257
 farfor, 321
 filial, 448
 forma, 444
 fuçun, 349

G

ğaddar, 349
 gahi, 196
 gahibir, 196
 gahida, 196
 ğalça, 322
 ğalis, 141
 galvañ, 155, 379
 galvañliq, 155
 galzañ, 379, 406
 gañ, 237
 gañgirimmaq, 295
 gañguñ, 227

ğañza, 341
 garah, 379
 garañ, 379
 ğarayip, 117
 ğayet, 170
 ğecep, 350
 geden, 206
 ğedira, 342
 ğelet, 343
 ğelite, 117
 ğelve, 312
 ğelvır, 172
 ğelvırek, 340
 ğelyan, 276
 ğem yémek, 175
 génial, 140
 génialogiye, 442
 ğeniy, 190
 genze, 394
 gep, 427
 gep talaşmaq, 255
 gep tergeşmek, 255
 ğepi bir, 299
 gepleşmek, 428
 geptin qalmaq, 299
 ger, 168
 ğer, 304
 gerdin, 342
 ğerek, 192
 ğerq bolmaq, 332
 ğeş, 380
 gevde, 273
 ğeyriy tebiyy, 432
 ğeyur, 179
 ğeyurluq, 179
 ğézende, 380
 ğezep, 119
 ğezeplenmek, 119
 ğezimet, 247
 ğezipi kelmek, 119

ğezipi tutmaq, 119
 gezlime, 388
 gezmal, 388
 giciñ, 161
 giciñliq, 161
 gigéna, 419
 ğilciñ, 158
 ğilciñlimaq, 159
 ğilciq, 170
 ğildirek, 320
 gimnasturka, 281
 gir, 251
 giri, 279
 girilmek, 251
 girvek, 326
 ğiza, 131
 ğizğut, 307
 globus, 351
 gobi, 333
 gol, 379
 ğol, 370
 ğola, 381
 ğolda, 260
 gollimaq, 139
 ğoru, 370
 ğovğa, 312
 goya, 358
 goyaki, 358
 ğozu, 411
 göcey, 342
 göş girde, 411
 grajdan, 241
 grammafón, 222
 ğubar, 323
 gulap, 333
 ğulğula, 312
 ğum, 122
 gumruk, 259
 guñ, 341
 gundixana, 288

guñga, 281, 438
 guppañçi, 450
 ğurtek, 448
 guruç aş, 237
 guruh, 267
 guruppa, 267
 gurzi, 260
 gustax, 358
 ğuva, 281
 guy, 424
 guyxua, 245
 guze, 388
 gül camal, 339
 gül kaçısı, 267
 güldan, 267
 güleymek, 137
 gümbez, 131
 gün, 331
 güñgürt, 416
 güzel, 339
 güzellik, 339

H

hakavur, 269
 hakavurluq, 269
 hal, 354
 hal sorımaq, 266
 halda, 392
 hal-ehval sorışmaq, 410
 hallıq, 190
 halqa, 328
 haman, 144, 366
 hamaqet, 155
 hamaqetliq, 155
 hañ-tañ, 153
 hañ-tañ qalmaq, 154
 hañvaqti, 379
 haqaret, 298
 haqaretlimek, 301
 harduq, 371

harmaq, 319
 haşar, 141
 hayan, 228
 hayat, 282, 296, 304
 hayhay, 181
 hazazul, 315
 hazir, 275
 hazirlımaq, 275
 hëbzisehet, 419
 hecce, 204
 hëcir, 342
 hecviye, 405
 heddi-hësbabsiz, 413
 hede, 118
 hediye, 425
 hëkaye, 392
 hëkim, 372
 hëli, 190
 hemişe, 366
 hemme, 181
 hemme bab, 143
 hemmila, 181
 hemrah, 165
 hemyan, 236
 hepse, 288
 heq, 386
 heqiqaniy, 123
 heqiqeten, 172
 heqiqiy, 386
 heqir, 345
 heqirlik, 345
 heqliq, 386
 heqsiz, 294
 heqtaala, 356
 her halda, 382
 herdem, 366
 herec, 307
 herec tartmaq, 307
 herqaçan, 199, 366
 hervaqit, 366

hësab, 412
 hëسابi yoq, 413
 hësablanmaq, 413
 hësablımaq, 413, 414
 hësabliq, 412
 hesel, 186
 hesret, 145
 hesse, 229, 286
 hessidar, 229
 hëssiyat, 267
 heşimet, 274
 heşimetlik, 274
 heşqalla, 390
 hettar, 373
 hevze, 425
 hëyiqmaq, 177
 hëyit, 192
 heyran, 153
 heyran qalmaq, 154
 hëytliq, 192
 heyve qilmaq, 235
 hezil, 320
 hezilkeş, 321
 hezim bolmaq, 435
 hezret, 150
 hicran, 245, 310
 hid, 239
 himat, 261
 holulup, 138
 homaymaq, 137
 hoş, 162
 hödet, 293
 hödeyçi, 303
 höl tamğa eşek tepkendek,
 228
 hösn, 338
 hudut, 337
 huma, 175
 huşşere, 181
 huzur / halavet, 387

huzur-halavet, 387

hüccet, 301

hücü, 315

hür, 159

hüriyet, 159

İ

ibadet, 246

iblis, 315

icazet, 393

icazetsiz, 393

iç, 163

içi, 137

içi ağrmaq, 391

içi puşmaq, 401

içkek, 315

içlimek, 163

idrak, 166

idrakliq, 167

idraksiz, 167

igil, 123

igitmek, 186

iğrac, 430

iğva, 243

iğvager, 243

ikeş, 158

ikinti, 165

ikirçgünlük qilmaq, 126

ikki xiyal bolmaq, 126

ikkilenmek, 126

ilac, 318, 365

ilac qilmaq, 365

ilacsiz, 319

ilah, 356

ildam, 294

ildirim, 321

ilek, 440

ilenç, 169, 247

ileñçi, 303

ilgımaq, 257

ilgiri, 146

ilgiriki, 146

ilgünmek, 267

ilik, 146

ilikbek, 348

ilim, 218

ilimsiz, 219

ilimsizlik, 219

illa-billa, 217, 357

illimaq, 239

ilmek, 130

ilmiy maqale, 384

iltişmek, 255

imansiz, 385

imaret, 221

impérator, 348

inavet, 112

inavetlik, 112

inç (inçkü), 387

individiyal, 442

industriye, 412

industriyeleştürüş, 412

ine, 144

inek, 437

infilatsiye, 242

informatsiye, 352

inkar qilmaq, 295

inkasçı, 335

iñrimaq, 396

insaniy, 123

insaniylik, 124

institut, 449

inşaalla, 217

intañ bolmaq, 126

intayin, 170

intéligént, 403

intérnatsional, 351

intihasi, 122

intizam, 264

intizar, 395

iplas, 231

iptidaiy, 185

iptira, 286

iqbal, 194

iqtida qilmaq, 169

iqtisad qilmaq, 292

iqtisadçil, 292

irğitmaq, 116

irimçik, 245

irinçke, 214

irmaq, 440

irq, 226

is, 239

ışcot, 257

isim, 113

isimlik, 297

isirmaq, 340

isit, 152

iskilat, 142

iskilatçı, 142

iskimek, 239

iskopka, 296

ispat, 370

ispatlimaq, 370

isport, 273

israpçilik, 193

israpxor, 193

istadiyon, 273

istansa, 213

istek, 124

istiğpar, 280

istihza, 320

istilah, 116

istimek, 125

istiriye, 162

isyan, 276

isyançı, 276

isyankar, 276

iş, 374

iş küçi, 173

ışan, 421
 ışanliq, 422
 işi, 147
 ışıqığe quşqaç uvlımaq, 203
 işitmek, 137
 işnor, 204
 işpiyon, 303
 iştan, 259
 iştirap, 308
 iştıyaq, 399
 iştıyaq bağlımaq, 400
 itap, 361
 itig, 211
 itir, 349
 itqa söñek bermeydiğan, 210
 ittihad, 215
 ittik, 294
 ittik bazar, 317
 ittipaq, 267
 itüg, 124
 ivriq, 113
 ixtiyariy, 244
 iz, 200
 iz puli, 384
 iza bolmaq, 293
 izğirin, 424
 izhar, 191
 iziğa çüşmek, 230
 izma, 242

J

jandarma, 409
 Jargon, 403
 Jurnal, 404

K

kac, 306
 kac (tetür) teley, 447
 kacıva, 431

kaclıq, 306
 kahiş, 404
 kala, 437
 kalam, 427
 kalamulla, 217
 kalamulla ursun, 357
 kalla, 183
 kalla soquşturmaq, 238
 kallikéser, 304
 kallisi yoq, 167
 kalonna, 152
 kaltek, 260
 kalva, 379
 kamut, 333
 kan, 192, 208
 kañ, 115
 kana, 243
 kanar, 130, 326
 kanikol, 262
 kañka, 434
 kap, 217
 kaparet, 396
 kaplımaq, 218
 karidor, 364
 karta, 351
 karzinka, 434
 kasa, 147, 408
 kasigül, 409
 kaşila, 318
 katan, 260
 katıg, 124
 katta, 330
 katta-kıçık, 330
 kattilik, 330
 kavaviçin, 344
 kayımaq, 301
 keçe, 291
 kéçe-kündüz, 422
 keçürmiş, 417
 keg, 119

kek, 122
 kek saqlımaq, 122
 kékitme, 405
 kel, 252
 kelime, 427
 kélip çıqışı, 295
 kélişim, 442
 kelkün, 418
 kem, 127, 144
 kem eqil, 167
 kemçilik, 344
 kemek, 411
 kemer, 237
 kemlik, 128
 kemlimek, 128
 kemzul, 281
 keñç, 186
 kend, 444
 keñ-kuşade, 159
 keñlik, 174
 kepsiz, 274
 kerik, 327
 kerişmek, 255
 kerti, 386
 kések, 324
 késelxana, 372
 keskin, 313
 kesmek, 244
 kesürgü, 254
 ketminini çapmaq, 290
 kevser, 398
 keyn, 126
 keynige kirivalmaq, 230
 keyp, 360
 keyp-sapa, 178
 kibir, 354
 kıçık teret, 432
 kıçık xotun, 278
 kıçikkine, 216
 kigiz ötük, 246

- kigiz öy, 202
 kigiz tatılmaq, 291
 kilit, 120
 kiltañ, 370
 kim bilidu, 199
 kimdu biri, 214
 kimxab, 260
 kine, 122
 kinez, 348
 kipitige kirivalmaq, 292
 kir saqlımaq, 122
 kira maşınisi, 269
 kirtü, 406
 kişi, 351
 kişi bəşiğa, 305
 kişilik, 124
 kişilik turmuş qaraşi, 379
 kitabçe, 394
 koça aylandurmaq, 407
 koça pariñi, 151
 koldur, 155
 koltivatur, 427
 komanda, 152
 kompaniye, 450
 komşa, 379
 konkurénsiye, 395
 konkurént, 389
 konstitutsiye, 129
 kontrabandisit, 153
 kontrbanda, 153
 kontrol qilmaq, 297
 kontrrévolyotsion, 168
 koriyér, 235
 korol, 348
 kosatmaq, 283
 koyza, 329
 koza-kozañ qilmaq, 182
 kozirik, 337
 köciyi, 148
 köç, 144
 köçürmək, 245
 köçüt, 114
 kögüs, 432
 kök, 131
 kök sama, 131
 kök yayıl, 209
 kökerme, 293
 köklem, 153
 köklimek, 298
 köknar, 151
 köksi, 170
 köküyün, 243
 kökyoli, 411
 köleñge, 415
 kölük, 114
 kömmek, 367
 kömürkan, 346
 könek, 113
 köni, 386
 köñli aq, 135
 köñli yumşaq, 391
 köñlini avutmaq, 266
 köñlini yasımaq, 266
 könükme, 247
 köñül éytmaq, 266
 köñül sorımaq, 266
 köpük, 367
 körgüçi, 258
 körgüsü kelmek, 433
 körk, 338
 körkem, 339
 körnek, 262
 körte, 426
 körük, 362
 körüm, 226, 338
 körümçi, 227
 körünüş, 230
 köşek, 339
 köşimek, 326
 köşüge, 230
 köşük, 431
 kötel, 366
 kötü boş, 213
 kötün, 273
 köydürge, 243
 köyüm, 390
 köyümçan, 391
 köyümlük, 391
 köyümsiz, 391
 köyüp qalmaq, 429
 köz bağlımaq, 139
 köz boyamçılıq qilmaq, 139
 köz boyımaq, 139
 köz tegmek, 118
 köze, 124
 közgü, 178
 közi oçuq qarıǵu, 414
 közi yorumaq, 283
 közidin çıqarmaq, 207
 közige topa çaçmaq, 139
 közini bilmek, 300
 közükmek, 283
 közüküş, 284
 közünc, 114, 258
 közüçük, 382
 közüş, 124
 krat, 188
 kréslo, 385
 krokodil, 301
 kuçuklenmek, 359
 kufañ, 142
 kufañçi, 142
 kula, 125
 kupaye, 197
 kursı, 385
 kurujok, 267
 kusar, 259
 kusuldimaq, 244
 kuta, 127
 kutéyil, 325

kü, 114
 küçüküm-küçüküm dep
 qoysa, 434
 küfer, 269
 küg, 114
 küiduñ, 273
 kül reñ, 202
 külah, 308
 külig, 114
 külpət, 187
 külvar, 254
 kün, 282
 küñ, 381
 küñçişi, 443
 kündün, 309
 küntuğay, 443
 küntuğsüğ, 443
 künyorüş, 309
 küp, 328
 kür, 179
 kürk, 310
 küsürüğ, 114
 küşende, 389
 kütmeq, 186
 küvenç, 269
 küymek, 338
 küzeymek, 283
 kvitansiye, 257

L

laboratoriye, 263
 laeqel, 166
 lağli, 254
 lampa, 338
 lañguñ, 151
 lap, 234
 lap urmaq, 234
 lapas, 327
 lapaslimaq, 437
 lapçi, 235

lapçuq, 238
 lava, 155
 layaqet, 410
 layiq, 178
 légen, 260
 leheñ, 301
 lékin, 174
 léksika, 427
 lelle, 379
 leşo, 379
 lempe, 327
 leñ, 136
 lenger, 213
 leniti, 231
 leñze, 290
 lepke, 201
 leppide, 384
 leqeb, 263
 leqem, 263
 leqva, 379
 leşker, 164
 letip, 401
 leven, 401
 levey, 355
 levz, 427
 leziz, 249
 lezzet, 248
 lezzetlik, 249
 lidér, 365
 lija, 323
 lijnik, 323
 lilla, 386
 lisan, 298
 lobu, 283
 lokta, 286
 luğet, 427
 lyañtey, 188
 lyavyañyüen, 412

M

mabenze, 304
 mabeyni, 211
 macira, 312
 mada, 175, 340
 magizin, 378
 mahtap, 148
 makan, 307
 mal bolmaq, 163
 malal, 343
 malal bolmaq, 343
 malamet, 247
 malay, 322
 malayik (melaik), 231
 maltaq, 424
 mana muşu, 207
 manan, 285
 manax, 387
 mandarin, 236
 mañgal, 114
 mañgal, 329
 mañlay, 242
 maqul, 355
 mas, 178
 massa, 143
 maşaalla, 217
 maşqaq, 223
 matal, 424
 matériyal, 388
 matimaaq, 185
 maya, 334
 mayaaq, 236
 maymaq, 136
 mayqurt, 251
 maysa, 214
 maytuq, 136
 maz, 397
 mazammet, 247
 mazaq, 320
 mecburlimaaq, 399

- mecmua, 404
 mecnun, 420
 mehbup-mehbube, 133
 mehel, 144
 méhir, 390
 mehkem, 198
 méhnet, 173
 méhnetkeş, 173
 méhnetsiz, 173
 méhri yoq, 391
 méhriban, 391
 mehşer, 121
 meişet, 282
 mektup, 350
 melek, 231
 melike, 160
 melum, 148
 melumat, 218, 375
 melumatliq, 219
 melun, 149
 mémar, 221
 mémarçiliq, 221
 meme, 170
 memeq, 170
 memnun, 385
 memnunluq, 386
 memurçiliq, 278
 meñ, 346
 meñdimek, 295
 meñgen, 411
 meñgü, 359
 meñi, 359
 méñisi aylanmaq, 212
 ménisini qağa çoquvalğan,
 379
 menleşmek, 197
 menmençi, 331
 menmenlik, 331
 menpeet, 228
 menpeetdar, 201
 menpeetlik, 229
 mensuq, 152
 meñz, 338
 menzer, 188
 mera, 202
 merd, 179
 merdemleşmek, 197
 merdlik, 179
 merdum, 351
 mereklimek, 261
 merhaba, 359
 mertem, 388
 mertive, 388
 meruze, 375
 mesxire, 320
 meşhur, 114
 meşq, 247
 meşqavul, 296
 meşrep, 196
 meşriq, 443
 meşuq, 133
 meşuqluq, 133
 metanet, 255
 metbee, 182
 metin, 294
 métod, 318
 metu, 379
 mevc, 376
 mevcut, 180
 méve süyi, 333
 mevhum, 113
 mevsum, 232
 mexpiyet, 434
 mexsus, 345
 meyde-çüyde, 225
 meyl, 349
 mezigil, 397
 mezhep, 267
 mezkur, 207
 mezlum, 117
 mezmur, 198
 mezze, 248
 mezzilik, 249
 miciqi çıqmaq, 149
 midik, 372
 midiq, 161
 mif, 395
 mijik, 236
 milciñ, 161
 milciñliq, 161
 milis, 196
 militsiye, 409
 mimurandum, 164
 minnetdar, 385
 minnetdarliq, 386
 miñşéñ, 112
 miqdar, 412
 mir, 186
 miravul, 179
 misil, 411
 misqal, 251
 misqil, 320
 missionér, 222
 miş, 284
 mişek, 254
 mişkap, 254
 miş-miş gep (söz), 151
 modél, 174
 molcal, 240
 molçiliq, 278
 moma yağaç, 421
 momsiq, 210
 monifésit, 361
 mopañ, 290
 mora, 282
 moris, 333
 mosavet, 270
 moxorka, 258
 moylep, 208
 moysipit, 136

möhür, 259
 mölçer, 240
 mömin, 214
 möñmek, 293
 mören, 368
 muahide, 442
 mubada, 168
 mubahise, 197
 mucadile, 197
 muderris, 234
 mudhişlik, 166
 muemma, 292
 muerrix, 252
 mueyyen, 200
 muhim, 400
 muhit, 437
 mukemmel, 279
 mumkin, 199
 muñ, 166
 munazire, 197
 munduz, 418
 munu, 207
 mupessel, 262
 muqava, 253
 muqeddem, 146
 muqerrir, 308
 muraciet, 322
 mural, 156
 murebbe, 319
 mustehkem, 198
 muşeqqet çekmek, 307
 muştaq, 143, 395
 muştaqlıq, 143
 muşu, 207
 mut, 294
 muvapiq, 178, 220
 muvazinet, 270
 muveppeq, 408
 muxalip, 389
 muxtemilat, 285

muyançı, 124
 muyesser, 408
 muzika, 407
 muzikant, 407
 muzlimaq, 278
 müçe, 161
 müdhiş, 165
 mükemmelleşmek, 279
 münderü, 230
 müneccim, 227
 müñgüznıñ uçidiki
 tuxumdek, 440
 müşkül, 265
 müşküllük, 265
 müşük piyaz yégendek, 276

N

nadamet, 145
 nadan, 219
 nadanliq, 219
 naehli, 231
 nagan, 247
 naganda, 196
 nağra, 362
 nahayiti, 170
 nail, 408
 naked, 231
 nale, 362
 nalimaq, 396
 nam, 113, 114
 nam çiqarmaq, 114
 namdar, 114
 name, 350
 namini bulğimaq, 444
 nan ursun, 357
 narvan, 446
 nasara, 354
 nasilka, 313
 nava, 407
 navada, 168

naynaq, 158
 naynaqlimaq, 159
 nazuk, 402
 nazunémet, 394
 nebi (enbiya), 234
 négiz, 129
 négizlik, 129
 neğme, 407
 nehir, 368
 német, 394
 némişqa déseñ, 334
 nep, 228
 nepis, 435
 nepislik, 436
 nepsi bala, 120
 nepsi balalıq, 121
 nepsi yaman, 120
 nepsi yamanlıq, 121
 néri-béri déyişmek, 419
 nérin, 332
 nérvä, 416
 nérvisi örlimek, 119
 nerx, 189
 nerx-hava, 189
 nes, 231
 nesebname, 442
 nesil, 177
 néşive, 394
 neşter, 352
 neüzenbilla, 217
 neviy, 287
 neyze, 352
 nezerbend, 268
 nezme, 449
 niçükki, 334
 nilqa, 205
 nimça, 316
 nimkar, 439
 nisbeten, 216
 nişan, 440

niza, 312
 noçi, 227
 noğucayaq, 437
 noguy, 405
 nomina, 177
 nota, 214
 novilla, 392
 noxlisini élip qoymaq, 207
 nöker, 164
 növet, 388
 numşi, 335
 nuqsa tapmaq, 401
 nuqta, 336
 nusxa, 177
 nutuq, 427

O

observatoriye, 389
 oçum, 324
 odğuraq, 308
 oğa, 399
 oğisi qaynımaq, 119
 oğrağ, 270
 oğul bala, 157, 181
 oğul baliçiliq, 158
 oğul baliliq, 158
 oğur, 226
 oğuş, 283
 okaz, 209
 okyan, 382
 olaşmaq, 276
 olpan, 361
 olpaq, 285
 olturaq cay, 282
 olturuş, 196
 oñ, 130
 on kün, 382
 on miñ, 290
 onaq, 240
 oñay, 130

oñlanmaq, 409
 opqan, 120
 opqanliq, 121
 opraq, 316
 oqet, 131, 422
 oqtaş, 254
 oqubet, 128
 oqubet tartmaq, 128
 oquruq, 411
 oran, 445
 oraq, 201
 oraz, 194
 ordér, 257
 ordu, 228
 orfoépiye, 271
 ortağ, 449
 orun, 307
 oruñ, 191
 osal, 443
 osalçiliq, 443
 osalliq, 443
 oştumaq, 426
 oşuq, 402
 oşuqçe, 402
 ot, 372
 otaçi, 373
 otav, 202
 otdan, 329
 otiğuş, 199
 otqaş, 329
 otquyruq, 243
 otran, 259
 oxsuğaq, 240
 oxsun, 239
 oxşaş, 195
 oy, 331
 oyniğuş, 341
 oyun, 303
 oyuq, 269

Ö

ödün, 397
 ög, 144, 166
 öge, 114
 ögrünç, 359
 ögrünçölüg, 359
 ögüz, 368
 ökçe, 225
 ökek, 315
 öksig, 127
 ökünç, 239
 ökünmek, 240
 öler-tirilişige qarımay, 306
 ölgüdek, 170
 ömek, 267
 ömse, 117
 ömsürün bolmaq, 175
 ömür tarixi, 264
 öñ, 288, 333, 338, 390
 öñge, 374
 öñmek, 248
 öpçöre, 152
 öpkilimek, 179
 öpkisi yoq, 138
 öpmek, 429
 öre bolğaq, 409
 örgin, 249
 örimi soğuş, 416
 örk, 297
 örkeş, 376
 örp-adet, 122
 örümek, 166, 264
 ösek, 243
 ösekçi, 243
 öşne, 381
 öteñ, 213
 ötkeme, 172
 ötkün, 315
 ötmek, 132
 ötünmek, 423

övke, 343
 öye, 411
 öz pəşanisidin körmək, 268
 özen, 368
 özge, 184
 özgicə, 184
 özini toxtatqan, 272
 özle, 418
 özlək, 397
 özliri, 418

P

Pacie, 223
 Paçaq, 223
 pada, 241
 Pada, 223
 padij, 391
 padişah, 348
 pağarlı, 421
 pahişə, 304
 Pahişə, 228
 pahişexana, 304
 Pahişivaz, 228
 paiz, 245
 Pak, 226
 Pakar, 226
 pakinek, 226
 pakiz, 252
 pakizlimaq, 253
 pakizliq, 252
 Pal, 226
 palan-pukun, 226
 Palan-pustan, 226
 palaq, 223
 Palçı, 227
 Palek, 227
 Palimaq, 227
 palpañ, 324
 Palvan, 227
 pampa, 324

panah, 261
 Panah bolmaq, 228
 panaq, 238
 panar, 338
 paniy alem, 207
 paniy dünya, 207
 pañpa, 324
 pañquş, 379
 pañşiñ, 302
 panus, 338
 Papa, 222
 papiros, 258
 Paqa, 225
 paqalçaq, 223
 Para, 224
 Para bermək, 224
 parağət, 387
 paragraf, 232
 parañ, 427
 parañlaşmaq, 428
 paraset, 166
 parasetlik, 167
 parasetsiz, 167
 Paravan, 224
 Paravanlıq, 225
 parçe, 127
 Parçe-purat, 225
 Parixor, 224
 parlımaq, 257
 parpa, 226
 Parqirimaq, 225
 partiye, 267
 pasil, 337
 paş qılmaq, 132
 Paşna, 225
 pat, 294
 Pat arida, 222
 pat pursette, 222
 pat yéqında, 222
 patañ, 233

Patéfon, 222
 Patmaq, 222
 paxal, 411
 Paxşə, 223
 paxşək, 252
 paxta atmaq, 234
 Pay, 229
 payansız, 327
 payçek, 223
 Payçik, 229
 Payda, 228
 Paydiliq, 229
 paylaqçı, 303
 paylımaq, 338
 Paylımaq, 230
 paymal, 366
 Paynekbaş, 229
 Paypaqqa nal qaqqandek,
 228
 paypaslımaq, 437
 paypétek bolmaq, 139
 Paytext, 228
 pazıl, 140
 péçet, 259
 péçiti buzulmığan gep, 281
 péçitini buzmaslıq, 242
 peçkum, 425
 peçme, 369
 peder, 115
 pegah, 203
 pelek, 268
 Peley, 233
 pelto, 316
 pem, 150
 pemitur, 446
 pemsiz, 150
 pen, 218, 250
 penc, 181
 pencire, 382
 pendiyat, 239

- pendiyat çekmek, 240
- pepilimek, 196
- Peqet, 233
- perdaz, 211
- perdazlimaq, 211
- Perde, 230
- perence, 334
- Perez, 240
- périce, 316
- Perişan, 231
- Perişanliq, 231
- Perişte, 231
- périxun, 180
- perman, 209
- permude, 411
- Perq, 230
- Pertuq, 240
- perviş qılmaq, 186
- peryat, 362
- perzent, 186
- perzentlik, 187
- perzentsiz, 187
- pes, 287
- Pes, 231
- Pesil, 232
- peskeş, 231
- peskeşlik, 232
- Peslik, 232
- péstival, 192
- Peş, 232
- peş qılmaq, 182
- péşane, 268
- Péşane, 242
- péşane teri, 173
- péşanige pütülgenni
körmek, 268
- Péşanige qoymaq, 242
- péşanige yézilganni körmek,
268
- péşanisige tañmaq, 336
- Péşige ésilmaq, 243
- péşin, 333
- péşini tutmaq, 243
- peşmal, 240
- peşmet, 281
- peştama, 240
- peşva, 369
- Peşxun, 232
- petek, 226
- pétiçe, 206
- Pétidin çüşmeslik, 242
- Pétle, 242
- pette, 280, 346
- Pey, 233
- peycembi, 259
- Peydinpey, 233
- Peyğember, 234
- péyige çüşmek, 230
- péyizi pişışmasliq, 239
- pezilet, 156
- peziletlik, 156
- Piçirlimaq, 244
- Piçmaq, 244
- Pida, 244
- Pidaiy, 244
- piğan, 362
- Pilagitat, 245
- Pilan, 245
- pilek, 404
- pincek, 281
- pindek, 226
- pinhan, 347
- pinnas, 241
- piñpañçur, 298
- pipen, 275
- Pir, 245
- Piraq, 245
- pirqe, 267
- pirqirimaq, 332
- Pirsent (protisént), 245
- pisqi-pasat, 243
- pisqi-pasatçı, 243
- pisqi-puçur, 243
- pistan çaqmaq, 336
- pistek, 226
- pistolét, 247
- pişap, 432
- pişke, 216
- Pişlaq, 245
- pişşiq, 198, 210
- Pit, 243
- pit üçey, 210
- pitir, 396
- Pitne, 243
- pitne-eñgiz, 243
- pitne-pasat, 243
- pitniñ üçiyige hésip
qoyidiğan, 210
- Pitnixor, 243
- pittin postuma alidiğan, 210
- pixsiq, 210
- Piyade, 246
- piyale, 342
- Piyaz, 246
- Piyma, 246
- planéta, 421
- platforma, 234
- po, 398
- Po, 234
- Po atmaq, 234
- Poçi, 235
- Poçta, 235
- poçtalyon, 235
- poçtiçi, 235
- Poçtikeş, 235
- poéma, 364
- poéziye, 450
- Pokey, 237
- Polat, 237
- politsiye, 409

Polu, 237
 Pomészçik, 237
 pomzek, 275
 pondamént, 129
 pop, 222
 popka, 204
 Popoza qılmaq, 235
 Poq, 236
 poqqorsa, 379
 por, 433
 pordaq kötürmek, 317
 pordaqçı, 317
 pordaqçılıq qılmaq, 317
 porluq, 433
 pormatsip, 373
 portfél, 236
 Portixal, 236
 Portmal, 236
 posit, 292
 posol, 171
 posolistiva, 171
 post, 438
 postek, 310
 postığa kirivalmaq, 292
 postığa saman tiqmaq, 324
 posulka, 347
 poşkal, 327
 Pot tépişmek, 238
 pota, 199
 povést, 392
 poxur, 228
 Poyza, 237
 Pöpük, 242
 pöşulu, 379
 praktika, 262
 préfikis, 428
 prémér-ministir, 400
 prézidént, 400
 Proféssor, 234
 Programma, 234

propaganda, 267
 protsis, 308
 puçek, 323
 puçcaq, 208, 232
 Puçuq, 238
 Pul, 241
 Pul paxallıqı, 242
 pul uçı, 397
 pulsiz, 294
 puluq, 434
 punkituatsiye, 302
 Puqra, 241
 puqralıq guvahnamisi, 410
 Puraq, 239
 Purçıqı pişışmaslıq, 239
 Purimaq, 239
 Puşayman, 239
 Puşayman qılmaq, 240
 puşman, 239
 puşman yémek, 240
 puşt, 177
 put, 147
 put top, 238
 Putbol, 238
 Putığa höl xiş qoymaq, 238
 Putimaq, 238
 putlaş, 277
 putlikaşañ, 277
 put-qoli yerge tegmey
 qalmaq, 139
 Puxadin çıqmaq, 236
 puxta, 198
 pürkençe, 334
 pütkül, 181
 pütmek, 290
 pütün, 181
 pütün küçi bilen, 306
 pütünley, 258
 pyése, 419

Q

qaban, 260
 qadimaq, 255
 qağiz, 179
 qaide, 122
 qaide-yosun, 122
 qali, 168
 qalin, 280
 qalıq, 131, 327
 qalmaş, 416
 qalqa, 415
 qaltis, 170
 qamaqxana, 288
 qamdimaq, 272
 qamet, 206
 qamiç, 405
 qamuğ, 374
 qan yığlımaq, 395
 qanalğu, 352
 qañaltır, 291
 qançıcar, 293
 qandaq qilsan şundaq qıl,
 218
 qañğır qaqşımaq, 395
 qanitim, 313
 qap, 254
 qapaqbaş, 379
 qapiqini türmek, 265
 qapmaq, 340
 qaptan, 316
 qaq, 189
 qaqığ, 119
 qaqiriq, 289
 qaqirmaq, 289
 qaqşımaq, 396
 qara, 286
 qara çaplımaq, 287
 qara çekivalmaq, 336
 qara niyet, 193
 qara qorsa, 414

- qara til, 403
qara yüz, 287
qaraçi, 241, 300
qaraq, 419
qarasinek, 342
qaraşoxa, 354
qarayüzlük, 443
qarğımaq, 301
qarğış, 298
qarığa almaq, 337
qarılmaq, 287
qarımmaq, 186
qariqulaq, 328
qarişqu, 209
qaritürük, 414
qariyüz, 443
qarmımaq, 281
qarni yaman, 120
qarni yamanlıq, 121
qarniyériq, 344
qasıraq, 438
qasqanğa tizğan mantidek,
142
qaşan, 432
qaşlımaq, 249
qaşlıq, 431
qaşqır, 209
qat, 263
qatar, 415
qatğal, 125
qatıqlıq, 187
qatlam, 261
qattıq, 198
qatun (xatun), 348
qavos, 296
qavut, 194
qayraq, 217
qayrimaq, 218
qayta-qayta, 269
qayturuq, 297
qaza, 187
qazğanç, 228
qed, 206
qedirlik, 176
qedir-qimmet, 176
qedirsiz, 176
qehetçilik, 118
qehr, 119
qehriman, 179
qehrimanlıq, 179
qelegtıraş, 198
qelender, 300
qélin, 402
qélip, 174
qeliy, 421
qemer, 146
qen, 130
qéni, 355
qéni qizımaq, 119
qent, 449
qéqinos, 175
qétim, 388
qetre, 259
qéyidımaq, 179
qéyiş, 253
qeyser, 179
qeyserlik, 179
qiçışmığan yerni
tatıladyğan, 379
qiçqarmaq, 322
qidirmaq, 319
qili pil qilip körsetmek, 289
qiliqsız, 193
qimarxana, 260
qimmetlik, 176
qiñğır, 169
qiñğır-qiysiq, 169
qinim, 179
qiñru, 169
qır, 326, 333
qırağı, 441
qıral (qıralçe), 348
qırav, 441
qırğın, 381
qırindi, 252
qırnaq, 381
qırqış, 339
qırsiq, 306
qırsıqlıq, 306
qisiğ, 288
qısım, 126
qısınmaq, 177
qismet, 268
qiv, 194
qiya, 169
qiyam, 333, 442
qiyamet, 121
qiyametlik, 122
qıyan, 418
qıyapet, 338
qıyas, 240
qıyin, 265
qıyinlıq, 265
qıyiq, 306
qıyiqça, 199
qıyıqlıq, 306
qıyisiq, 169
qıypaş, 169
qız, 147
qızğaq isirke, 210
qızıl, 334
qızılıştan, 304
qızilliq, 441
qızılqeqez, 280
qoçqar qozılığanda, 286
qoday, 136
qodi, 287
qoğ, 328
qolay, 130
qoli oçuq, 432

qolida xéti bar, 414
 qolqap, 233
 qoltğuçı, 300
 qoltuğığa su sepmek, 238
 qolu, 397
 qoluñdin kelginini qil, 218
 qoñiyogan, 340
 qopal söz, 424
 qopargu, 260
 qoqas, 328
 qor, 403
 qoral, 164
 qoramsaq, 129
 qordaq, 421
 qorsiqida élipniñ sunuqi
 yoq, 414
 qorsiqida umiçi bar, 219
 qoru, 223
 qoru-cay, 221
 qorulğa almaq, 337
 qoruma, 421
 qoş, 202, 405
 qoşaq, 199, 449
 qoşaqçı, 441
 qoşaqqlımaq, 185
 qoşmaqördek, 425
 qoşumaç, 405
 qoşun, 126
 qoşuq, 149
 qoşuq nan, 311
 qoşuqluq, 434
 qovi, 194
 qovzaq, 438
 qoyan, 277
 qoyuq, 402
 qoyuqaş, 237
 qozam, 313
 quğu, 136
 qulabuz, 365
 qulaq, 190, 303, 404

qulaq salmaq, 137
 qulaqça, 285
 qulaqkesti, 140
 qulıqığa kirmek, 137
 qulunum, 313
 qum, 376
 qum çéçekligende, 286
 qumçaq, 225
 qumluq, 333
 qumrisqa, 334
 qunt, 163
 qur, 199, 388, 450
 qur béşi, 183
 qurban, 244
 qurendaz, 227
 qurğu, 274
 quri, 226
 qurt, 209
 quruq, 411
 quruq gep, 416
 quslaq, 236
 qusur çiqarmaq, 401
 quşnaç, 349
 qut, 194
 qutatmaq, 163
 qutluqlımaq, 261
 quv, 136, 194
 quvanç, 359
 quyar, 448
 quymaq, 327
 quyqa çaçlırı tik turmaq,
 119
 quyruçuq, 189
 quyruq şipañlatmaq, 359
 quyuç, 237
 quzuz, 330
 qüymüç, 408

R

radikal, 313

Ragatka (regetke), 386
 Rahet, 387
 rahet-parağet, 387
 Rahib, 387
 rajigalka, 321
 rakşaş, 315
 ramizan, 392
 raport, 375
 rasa, 170
 Rast, 386
 rastçilliq, 386
 Rastliq, 386
 rasxot, 361
 ratsional, 167
 Ravac, 387
 Ravaqlanmaq, 388
 raxap, 374
 raxapçı, 375
 ray, 349
 raz, 434
 Razi, 385
 Raziliq, 386
 réaksion, 168
 réaksionluq, 168
 rebbana, 356
 rebbi, 356
 rédaksiye, 275
 rehber, 392
 Rehim, 390
 Rehimdil, 391
 Rehimlik, 391
 Rehimsiz, 391
 Rehmet, 390
 Rehmi kelmek, 391
 Reis, 392
 reis cumhur, 400
 reiye, 241
 rem, 226
 remçi, 227
 remmal, 227

remze, 436
 Reñ, 390
 renc, 343
 rencimek, 343
 reñg, 288
 repçet, 141
 Répide, 394
 repiqisi, 148
 reptar, 338
 Reqem, 389
 Reqib, 389
 rese, 308
 Resetxana, 389
 reside bolmaq, 188
 resim, 122
 Resim, 389
 resimçi, 389
 resim-yosun, 122
 réspublika, 310
 Ressam, 389
 Reste, 388
 resva, 443
 resvaçiliq, 443
 resvaliq, 443
 ret, 415
 Ret, 388
 Rétsép, 394
 Reviş, 391
 Revişte, 392
 revze, 309
 Rext, 388
 rezgi, 149
 rezil, 231
 rezillik, 232
 riaye qilmaq, 172
 rica, 124
 rinigat, 349
 Riqabet, 395
 riqabetçi, 389
 Risale, 394

rişvet, 224
 Rivayet, 395
 riyazet, 307
 riyazet çekmek, 307
 riza, 385
 rizaliq, 386
 Rizq, 394
 rizvan, 309
 ro, 288
 rocek, 382
 rodu, 149
 rodupay, 323
 Roh, 393
 rohaniy, 385
 rohlanmaq, 306
 rohluq, 305
 Roman, 392
 ronaq, 387
 ronaq tapmaq, 388
 rosul, 234
 roşen, 148
 royxet, 297
 Roza, 392
 roziğar, 282
 Rubli, 393
 ruxsar, 338
 Ruxset, 393
 Ruxsetsiz, 393

S

saadet, 194
 saadetmen, 195
 sabah, 439
 saçu, 242
 Sadaqet, 405
 Sadaqetlik, 406
 sadda, 123
 saddiliq, 123
 sadiğa, 353
 Sadığaň kétéy, 406

Sadiq, 406
 Sadiqliq, 406
 sadun, 411
 safa, 385
 sağdıç, 412
 sağidiç, 374
 sağış, 389
 sağlam, 408
 sağlamliq, 408
 Sağra, 408
 sağıu, 424
 sağıurmaq, 289
 Sahe, 414
 sahibcamal, 339
 sala, 124
 salaçi, 124
 Salahiyet, 410
 Salahiyet kinişkisi, 410
 salam, 163
 Salam, 409
 Salam bermek, 410
 salamet, 408
 salametlik, 408
 Salamlaşmaq, 410
 salat, 348
 salca, 243
 Salma, 411
 salmaq, 272
 salmaqliq, 272
 salon, 397
 salpa-sayaq, 414
 salpaymaq, 424
 Salqin, 410
 salqinlimaq, 418
 saltan, 414
 saltañ, 206
 samalyut, 149
 Saman, 411
 samanqorsaq, 379
 Samanyoli, 411

- samavarxana, 326
 sambusa, 411
 Samsa, 411
 Samsaq, 411
 san, 273, 408
 San, 412
 sañ, 142, 387
 sana, 430
 Sanaet, 412
 Sanaetleştürüş, 412
 sanalmaq, 413
 sanaq, 412
 Sanaqlıq, 412
 Sanatoriye, 412
 sancaq, 191
 sandıraq, 145
 Sanduq, 413
 sanduvaç, 208
 sani yoq, 413
 Sanimaq, 413, 414
 Sanitar, 413
 saniye, 433
 sanqi, 406
 sañram, 335
 san-sanaqsız, 413
 san-sifir, 389
 Sansız, 413
 sap, 226
 Sap, 404
 sapa, 429
 Sapal, 404
 Sapan, 405
 sapaq, 448
 Sapaq, 404
 saparetxana, 171
 Saplıq, 405
 sapqan, 386
 Saq, 408
 Saqaymaq, 409
 Saqçi, 409
 Saqi, 409
 Saqlıq, 408
 Sarañ, 406
 Sarañlıq, 406
 sari, 263
 sarmusaq, 411
 sarqim, 441
 sarqimaq, 259
 sarqit, 182
 sat, 144
 Satira, 405
 satqun, 349
 savaq, 367
 savat, 218
 Savatlıq, 414
 Savatsız, 414
 savçi, 171
 savut, 377
 saxavet, 353
 saxavetlik, 354
 say, 190, 333
 Sayahet, 415
 Sayahetçi, 415
 sayaq, 206
 Sayaq, 414
 sayatin, 190
 sayaz, 296
 sayazlıq, 296
 saydam, 226
 Saye, 415
 sayidimaq, 418
 saylimaq, 257
 sayman, 164
 Saz, 407
 Sazaver, 408
 Sazayi qilmaq, 407
 Sazçi, 407
 sazende, 407
 seblet, 208
 secde qilmaq, 329
 sediqe, 353
 sedr ezem, 400
 Segimek, 418
 Séginmaq, 433
 segünçek, 210
 seher, 256
 seher bolmaq, 256
 sehet, 408
 sehipe, 192
 Séhir, 434
 Sehiye, 419
 Sehne esiri, 419
 sehra, 333
 Sékil, 433
 sékilek, 330
 sekin, 130
 sekretqa çüşmek, 305
 Sekrimek, 417
 Sékunt, 433
 Sel, 418
 séliq, 141
 selkin, 439
 sellamna, 181
 Selle, 418
 sem, 161
 semimiy, 406
 semimiyet, 405
 semimiyetlik, 406
 semimiylık, 406
 semirtmek, 202
 Sémiz, 433
 Sémizlik, 433
 Sen, 418
 sénariye, 419
 sendel, 329
 senem, 207
 Senetçi, 419
 senetkar, 419
 Səniñ rast dep qoysa, 434
 senpen, 328

Sen-pen déyişmek, 419	sevrçan, 255	sipimaq, 436
sep, 275	sevr-taqet, 255	sipta, 435
Sep, 415	Sevze, 420	siptiliq, 436
seper, 171, 388	Séxiy, 432	sipüt, 132
sepmek, 275	Sey, 421	siqim, 140, 324
sepra, 343	seyle, 415	Sir, 434
Sepira, 416	seyliçi, 415	Sir bermeslik, 435
Sepsete, 416	seyr, 309	sira, 415
serdar, 365	seyrçi, 415	Sirdaş, 435
serendaz, 211, 230	seysi, 141	siri, 260
Sereñge, 416	seyyah, 415	sirkaye, 342
sergerdan, 145	Seyyare, 421	sirkisi su kötürmeydiğan,
Sergüzeşte, 417	Sezgü, 417	402
sériqéşek, 325	Sezgür, 417	sirt, 253
sériqsu, 448	Sezmek, 417	sirtiq, 352
Sériqtal, 432	sézon, 232	Sirtlan, 435
sermek, 338	si, 335	sirtmaq, 411
serpiyat, 361	sifen, 363	sirtqi, 254
sersan, 145	sigara, 258	sitem, 307
serü, 269	sigarit, 258	sivistok, 380
servaz, 164	siğınmaq, 329	siyahdan, 381
server, 365	siğmaq, 222	siyaset qilmaq, 235
Sésiç, 432	siğraq, 342	Siyasetçi, 436
séstra, 413	silap-siypap, 436	siyasiyon, 436
Set, 416	Silimaq, 436	Siyir, 437
sétiqçi, 422	Siliq, 435	siz, 418
Setlik, 416	Siliqliq, 436	Siziq, 435
Sevdayi, 420	siliri, 418	Siziqçe, 435
seveb, 318	siltaq, 190	sizma, 389
Seveb, 420	sim, 250	Sména, 433
seveb qilmaq, 365	Simvol, 436	Soal, 421
Sevebçi, 420	siñar, 254	Soda, 422
sevebi, 334	siñari, 444	soda-sétiq, 422
sevebi şüki, 334	siñayan, 169	Sodiger, 422
sevebkar, 420	siñayan qarimaq, 179	Sodiye, 423
Sevebsiz, 420	Sinip, 436	soğ, 424
seven, 343	siñir, 233	Soğa, 424
sevenlik, 344	Siñmek, 435	soğat, 245
Sévet, 434	sipah, 164	Soğuq, 424
sevr, 255	sipeç, 418	soğuq éqim, 309

- Soğuc söz, 424
soğan, 246
sokal, 149
Sol, 424
sol künay, 443
Solamçı, 424
solaşmaq, 424
Solmaq, 424
som, 393
somka, 204
somun, 297
soñ, 126
sonu, 117
sonur, 256
sonurqımaq, 154
Sopi, 421
Sopiliq, 422
soqa, 405
Soqa-sendeldek, 423
soqqa, 369
soraq, 421
Soraq, 423
Sorımaq, 423
sostav, 265
sot, 423
sotçı, 423
Sotka, 422
sotlaşmaq, 371
sovg'a, 425
Sovgat, 425
soyla, 411
soyma, 341
Soymaq, 425
soyul, 260
söget, 256
Söhbət, 429
sökme, 301
söküş, 298
söñü, 352
söre, 327
sörelmipalas, 161
sörelmipalaslıq, 161
Sörem, 427
sörün, 410
sörün çiray, 278
Söymək, 429
söyünç, 359
söyünmek, 261
söz, 209
Söz, 427
Söz aldi qoşumçisi, 428
Söz keyni qoşumçisi, 428
Sözge kirmek, 429
Sözleşmek, 428
Sözlemek, 428
sözsiz, 308
sricqa, 178
Stolba, 421
stoyka, 237
su, 368
Su ambiri, 425
su bəşi, 208
subat, 337
Sudan, 426
suğdiç, 196
sukat, 409
Sulale, 426
sultan, 348
sumbat, 206, 401
sumurg, 175
sunduri, 382
Sundurmaq, 426
sunmaq, 335
Sunmaq, 426
sunuq, 335
Sunuq, 427
Supa, 425
supra, 364
suq, 120
Suret, 430
Sus, 426
susgaq, 405
susiç, 424
suvluq, 418
suxen, 427
suxençi, 335
Suxsur, 425
suzuq, 289
sü, 126
sübhanalla, 217
sübhi, 256
sübhi kötürülmək, 256
süke, 425
Süken, 431
sülh, 302
Sülket, 431
süñgüç, 446
Süniy, 432
sünnet, 122
Sünnitini qılmaq, 431
Süpet, 429
Süpürge, 430
Süpürmek, 430
sür, 150, 202
süren, 366
süret, 389
süretlimek, 266
Sürge, 430
sürgün qılmaq, 227
Sürme, 431
Sürtmek, 430
sürüg, 223
sürüm, 150
süt, 303
sütxor, 303
süvçi, 365
süverek, 251
süxen, 427
Süydük, 432
süzgüç, 251

süzme xaltisi qilivetmek, 439
Süzük, 431

Ş

şaca, 360
şad, 359
şadiman, 359
Şadipaçaq, 437
şadliq, 359
Şagirt, 439
şah, 348
Şahap, 440
Şahmat, 441
Şair, 441
Şakal, 438
Şakiçik, 438
şal, 250, 448
Şalañ, 439
şaldam, 448
şalduruq, 346
şalvaq, 448
şam, 338
Şama qilivetmek, 439
Şamal, 439
Şamalğa qarap xaman
sorimaq, 440
Şamalğa uçmaq, 439
Şamalniñ aldidiki şamdek,
440
şamdan, 338
Şan, 440
şañcyav, 189
şaño, 320
şap, 294
şapaq, 438
Şapaşlimaq, 437
şapat, 418
şaq-şuq, 368
Şarait, 437
Şarp, 438

Şaş, 438
şaşilmaq, 137
şaşmaq, 139
şaşqin, 138
şat, 312
şatraq, 138
şatraqliq, 139
Şatur, 437
şaxta, 346
şay, 438
şayadki, 199
şayi, 153
Şaza, 438
Şebnem, 441
Şecere, 442
şeddat, 397
şede, 191
Şeher, 444
Şehvaniy, 445
şehvaniyet, 445
şehvaniyliq, 445
Şehvet, 445
Şéir, 449
Şéiriyet, 450
Şéker, 449
Şekil, 444
şeksiz, 308
şeliga, 155
şengen, 143
şenige çıçmaq, 444
Şenige dağ tegküzmek, 444
şenige olturmaq, 444
Şepe, 441
Şepeq, 441
şepqet, 390
şepqetlik, 391
şepqetsiz, 391
Şerbet, 442
şerep, 440
Şerh, 444

Şerietniñ miñbir putqi bar,
444
şerietniñ yetmiş ikki putiqi
bar, 444
Şérik, 449
şérin, 249
Şermende, 443
şermendiçilik, 443
Şermendilik, 443
Şerq, 443
Şertname, 442
şertsiz, 308
Şése, 450
şeşük, 413
şetrenc, 441
şéve, 383
şevket, 440
şexs, 158
Şexsiy, 442
şeytan, 315
Şeytan atlimaq, 445
şeytaña noxta salmaq, 445
Şeytanni ussulğa salmaq,
445
şeytanniñ burnığa çülük
ötküzmek, 445
şeyx, 387
şiblit, 193
şicaet, 312
şicaetlik, 312
şikayet, 371
Şilamçı, 450
şilgey, 346
şille, 206
şiltaq, 286
şiltiñ, 320
şiltin atmaq, 234
Şimal, 450
şimnu, 315
şipa, 365

şipaxana, 372
 şipilka, 319
 şir, 125
 şiraq, 223
 şiraz, 253
 şire, 442
 şirimaq, 298
 Şirket, 450
 şirne, 442
 şiver, 341
 şivirlimaq, 244
 şiyañyen, 258
 şlok, 449
 Şoar, 445
 şom, 366
 şoq, 399
 şoqlanmaq, 400
 şor, 447
 şor péşane, 447
 Şora, 446
 Şorimaq, 446
 şorluq, 447
 şosey, 348
 Şota, 446
 şoviçi, 424
 şox, 274
 şoxa, 297
 Şoxla, 446
 şoyna, 125
 Şöbe, 448
 şöhret, 440
 şöhret qazanmaq, 114
 Şölgey, 448
 şöpük, 438
 Şöyüen, 449
 şu an, 368
 şu sevebtin, 446
 Şum, 447
 şum (tetür) péşane, 447
 şum pelek, 447

Şum teqdir, 447
 Şum xever, 447
 Şumluq, 447
 Şumtek, 448
 Şuña, 446
 şundaq bolsimu, 174
 Şundaq qilip, 448
 şundaqla, 448
 şuniñ arqisida, 448
 şuniñ bilen, 448
 şuniñ üçün, 446
 Şuniñdek, 448
 şunlaşqa, 446
 şupur éğiz, 335
 şurdaq, 211
 şuşyañ, 400
 şük, 314
 şümmek, 446
 şümşük, 120

T

taam, 131
 taba, 263
 Tabu, 246
 Tac, 249
 Tacavuz, 250
 Tacavuzçi, 250
 Taet, 246
 Tağar, 254
 tağdin sorisa, bağdin cavab
 béridiğan, 379
 tağşut, 449
 Takallaşmaq, 255
 Taktakçi, 256
 tal, 401
 Tal, 256
 talaliq bolmaq, 160
 talaliq qilmaq, 160
 talaniñ gépi, 151
 talaş-tartiş, 197

talaşyé, 248
 talimaq, 209
 Tallimaq, 257
 talmaq, 319
 Talon, 257
 taluy, 382
 tam, 127
 Tam, 257
 Tam meş, 257
 Tamaka, 258
 Tamam, 258
 Tamamen, 258
 tamamlimaq, 289
 taman, 263
 tamaq, 131
 Tamaşibin, 258
 Tambal, 259
 Tamçe, 259
 tamçimaq, 259
 tamğa, 200
 Tamğa, 259
 tamğa minmek, 126
 Tammaq, 259
 Tamojna, 259
 tamu, 374
 tan, 439
 Tañ, 256
 Tañ atmaq, 256
 tañ qalmaq, 154
 tana, 125
 tanabi tartilmaq, 157
 tanabini tartmaq, 156
 tañey, 256
 tanla, 151
 tañmaq, 185
 tañna, 121
 tañşi, 442
 tap, 144
 Tapa, 247
 Tapan heqqi, 247

- Tapança, 247
 tapa-tene, 247
 tapavet, 228, 230
 Tapilimaq, 248
 tapqaq, 248
 Tapqur, 248
 tapsa, 203
 tapsuq, 203
 Tapşuruq, 247
 Tapuçka, 248
 tapuzğuq, 292
 Taq, 254
 taqaq, 370
 Taqet, 255
 Taqetlik, 255
 taqilap ketmek, 139
 Taqimaq, 255
 taqirbaş, 229
 taqlimaq, 417
 taqmaq, 292
 tar, 314
 Tar, 250
 Tar koça, 251
 Tarakan, 251
 taraqlimaq, 363
 Taraza, 251
 Tarğa, 251
 tariğ, 131
 tarimuç, 233
 tariqay, 439
 Tarişa, 252
 Tarixçi, 252
 tarixşunas, 252
 tarmaq, 232, 448
 tarmaz, 264
 tarmut, 314
 tartinmaq, 177
 Tartmaq, 251
 tartuq, 425
 taru, 155
 Tas, 253
 tasla, 253
 Tasma, 253
 tasmiçi, 370
 tas-tamas, 253
 Taş, 253
 taş yürek, 391
 taşini siqip süyini içidigan,
 210
 taşlima, 116
 Taşqi pérévot, 254
 taşqin, 418
 Taşqiriqi, 254
 Taştermek, 254
 tatağlı, 249
 Tatarmaq, 248
 tatiğ, 131
 tatila, 427
 Tatlima, 249
 Tatliq, 249
 Tatliqyañyu, 249
 Tatq, 248
 tavap, 403
 Tavaq, 260
 Tavar, 260
 Tavka, 260
 tavlanmaq, 337
 tavra, 294
 tavus, 277
 tavut, 315
 taxsa, 296
 Taxtay, 250
 Taxtibéşi, 250
 tayanç, 434
 Tayanç, 261
 Tayanmaq, 261
 Tayaq, 260
 tayınc, 277
 taylaq, 201
 taytañ, 158
 taytañlima, 159
 tayuq, 417
 Taz, 252
 taza, 170, 408
 Taza, 252
 tazikenla, 163
 Tazilimaq, 253
 Taziliq, 252
 tebeşir, 202
 tebiy, 172
 Tebiy, 262
 Tebiq, 261
 Tebriklemek, 261
 Téceşlik, 292
 Téçimek, 292
 téçimel, 300
 technis, 285
 Tecribe, 262
 Tecribixana, 263
 tedbir, 318
 tedbirsiz, 319
 tedriciy, 233
 teeccup, 153
 teeccuplenmek, 154
 teessup, 150
 Teg, 270
 Tégi, 295
 Tégi pes, 295
 Tégişmek, 295
 tégi-tekti, 295
 tegre, 152
 tehdit salmaq, 235
 tehlike salmaq, 235
 Tehlil, 275
 tehliq, 308
 Tehrir heyiti, 275
 tehrirat, 275
 tehsin, 181
 tek, 233, 314
 tekçe, 288

- Tekçe, 269
 Tekebbur, 269
 Tekebburluq, 269
 tekellup, 431
 Tékin, 294
 Tékest, 294
 Teklip, 270
 teklipname, 185
 Tekrar, 269
 tekrar-tekrar, 269
 Teksiy, 269
 tekşi, 270
 tekşilik, 288
 Tel, 271
 Telep, 271
 Teleppuz qaidisi, 271
 teleskop, 377
 telet, 338
 teley, 194
 teleylik, 195
 teleysiz, 194
 teleysizlik, 194
 téliğa tegmek, 293
 Telim, 271
 Telimat, 272
 telinke, 263
 Telip, 271
 telpek, 285
 teltöküs, 279
 telve, 406
 telvilik, 406
 tem, 248
 temen, 253
 témim, 259
 Teminlimek, 272
 Temkin, 272
 Temkinlik, 272
 temlik, 249
 temmettamam, 258
 Ten, 273
 teñ, 307
 Teñ, 270
 teñ ortağ, 449
 teñ şériq, 449
 ten taziliq, 408
 teñ turmaq, 255
 Tenbih, 273
 tene, 247
 teñge, 241, 393
 tenheriket, 273
 ténimek, 128
 Téñirqımaq, 295
 Ténivalmaq, 295
 Teñle, 270
 Teñlikte qalmaq, 271
 tennerxi, 384
 ténnis, 332
 teñpuñ, 270
 Tenqid, 275
 teñqisliqta qalmaq, 271
 teñri, 356
 teñriqut, 348
 Tentek, 274
 Tentene, 274
 Tentenilik, 274
 Tenterbiye, 273
 Tenterbiye meydanı, 273
 tenze, 201
 tep tartmaq, 177
 tepçimek, 298
 tépik, 369
 tépılmasnıñ xormısı, 176
 Tépişmaq, 292
 Tepküç, 262
 Tepsiliy, 262
 tepsir, 444
 teq, 271
 teqdim qilmaq, 426
 Teqdir, 268
 Teqdirge ten bermek, 268
 Teqib, 268
 teqiye, 371
 teqlid qilmaq, 373
 teqlidçi, 373
 teqlidçiliq, 373
 teqsim, 210
 teqsir, 150
 ter, 247, 338
 terbiye, 271
 Terciman, 264
 Tercime qilmaq, 264
 Tercimihal, 264
 Tére, 292
 tére taraşsitmaq, 235
 téren, 331
 térenlik, 331
 Terep, 263
 tereqqiy qilmaq, 388
 tereqqiyat, 387
 térgav, 246
 tergeş, 423
 tergi, 364
 terğib (terğibat), 267
 Térikke, 293
 Térikmek, 293
 Tériktürmek, 293
 térilğu, 294
 Térim, 294
 Térımaq, 294
 teriñ, 331
 Terini türmek, 265
 Teriqet, 265
 Térısige kirivalmaq, 292
 térisini tetür soymaq, 324
 terk, 294
 terken, 348
 ter kib, 261
 Ter kib, 265
 términ, 116
 termos, 326

- ternak, 151
 tersa, 306
 tersaliq, 306
 Tertip, 264
 Terxemek, 264
 terz, 318, 444
 Tes, 265
 Tes kün, 266
 tesedduğun bolay, 406
 Teselli, 266
 Teselli éytmaq, 266
 tesevvup, 422
 tesevvur, 240
 Tesir qilmaq, 267
 Tesirat, 267
 teskey, 450
 Teslik, 265
 tesnip, 271
 Tesvirlimek, 266
 teşebbus, 322
 teşekkur, 390
 teşik, 120
 Teşkilat, 267
 Teşteket, 267
 Teşviq (teşviqat), 267
 teşviş, 175
 tétik, 305, 321
 Tetil, 262
 tétimliq, 249
 tétiq, 248
 tetür, 167, 306
 tetür pelek, 447
 tetür qarimaq, 179
 tetürice, 168
 tetürlük, 306
 tevaz, 293
 tevazzu, 431
 teve, 286
 tevellud qilmaq, 283
 teveñ, 431
 teverruk, 344
 tévip, 372
 tevkür, 434
 tevsiye, 270
 Texellus, 263
 Texey, 263
 texmin, 240
 Texse, 263
 texse kötürmek, 317
 texsiçi, 317
 texsiçilik qilmaq, 317
 text, 249
 teyinlimek, 200
 Téziz, 296
 Tézizlik, 296
 teypunemniñ vaqti, 369
 Teyyar, 275
 Teyyarlamaq, 275
 téz, 174
 Téz, 294
 tézdin, 368
 tézek, 236
 tezgin, 415
 tezim, 409
 tezim qilmaq, 410
 teziye, 266
 tézlik, 430
 tibbiy hemşire, 413
 ticare, 422
 ticaretçi, 422
 tiğraq, 179, 198
 Tiken, 297
 tikis, 270
 Tikmek, 298
 Tiktak top, 298
 tikü, 131
 Til, 298
 til almaq, 429
 til salmaq, 301
 til tegküzmek, 301
 til tegmek, 118
 til uruşı, 197
 til yağıdurmaq, 301
 tilavet, 376
 Tildin qalmaq, 299
 tilek, 124
 Tilemçi, 300
 Tilğa alğuçilıki yoq, 291
 Tilğa almaq, 299
 Tili bir, 299
 Tili gepke kelmek, 300
 Tili kelmek, 299
 tili qisiq, 299
 tili qisqa, 299
 Tili tutuq, 299
 tilimçi, 264
 tilimek, 125, 423
 Tilini bilmek, 300
 tilini çaynimaq, 377
 Tiliñni tart, 300
 tiliñni yig, 300
 tilla, 138
 Tillimaq, 301
 tilmaç, 264
 Tilxet, 301
 timin, 190
 Timsah, 301
 timsal, 436
 timtas, 314
 timtasliq, 315
 tiñ, 202
 Tiñç, 302
 tiñçi, 303
 tinçimaq, 315
 tinçiq, 384
 Tinçliq, 302
 tinçliq soraşmaq, 410
 tinçliqmu, 163
 tiñgen, 290
 tiniq, 431

- Tiniş belgiliri, 302
 tinliq, 374
 tiñlimaq, 137
 tinmaq, 315
 tiñşimaq, 137
 tintimaq, 121
 tiptinç, 314
 tiptinçliq, 315
 tirek, 291
 Tirénér, 296
 tiri, 435
 Tirik, 296
 tirikçilik, 282
 tirikim, 313
 tirkek, 370
 tirkiş, 235
 tirna, 427
 Tirnaq, 296
 Tirnaq tatilmaq, 291
 tirteñ, 306
 titañ tomuriğa tegmek, 293
 titik, 140
 titirek basmaq, 296
 titmaq, 332
 Titimek, 296
 tivinmek, 329
 tiviş, 441
 Tiyatir, 303
 tiyin, 241
 tiyinniñ töşükidin ömilep
 ötidiğan, 210
 tiz pükmeq, 183
 tiza, 241
 Tizgin, 297
 Tizginlimek, 297
 Tizimlik, 297
 to, 368
 toçka, 336
 todunçisuz, 120
 toğı, 285
 toğır, 249
 toğra, 386
 Toğrilimaq, 278
 toğriliq, 386
 toğrisi, 172
 toğsaq, 284
 toğsuq, 284
 toğyoq, 284
 tokañ, 431
 tokulañçi, 256
 tokur, 136
 tolamaq, 264
 tolimu, 356
 Tolmaq, 278
 tolum, 279
 tolun, 279
 toluq, 258
 Toluq, 279
 Toluqlanmaq, 279
 Tom, 279
 toma, 283
 tomludu, 386
 Tompay, 279
 tomurini tutquzmasliq, 435
 tomurini tutup baqmaq, 336
 ton, 316
 toñ, 347
 Toñ qapaq, 278
 toña, 179
 toñaliq, 179
 toñguz, 328
 Toñlimaq, 278
 Tonulmaq, 279
 tonumaq, 220
 Tonus, 279
 tonuş-biliş, 279
 top, 398
 Top, 275
 Topa, 276
 topal, 136
 topan, 418
 topça, 289
 Topilañ, 276
 Topilañçi, 276
 Toplaşmaq, 276
 toptoğra, 221
 Toqal, 278
 Toqçiliq, 278
 toqmaq, 260
 toqu, 174
 toqumni qarniğa almaq, 293
 toqurqa, 312
 torimaq, 277
 Torpaq, 277
 torqa, 260
 torquqlanmaq, 177
 torsuq, 284
 torum, 201
 tosalğu, 277
 Tosimaq, 277
 tosmas, 283
 Tosqun, 277
 tosuk, 362
 tosuluq, 229
 tosun, 438
 tosuq, 277
 toşan, 277
 toşmaq, 278
 Toşqan, 277
 toşyé, 248
 Tova, 280
 tovara, 346
 toxtam, 442
 toxtun, 272
 Toxu cirim gaciğandek, 276
 Toy, 280
 Toy xéti, 280
 toyin, 387
 Toyluq, 280
 toymas, 120

- toymasliq, 121
 toyñun, 177
 Toz, 277
 tozan, 323
 tozundi, 323
 Töge, 286
 töge yañaq mayaqlığanda, 286
 Töginin quyuqu yerge tegkende, 286
 tögüt, 259
 Töhmet, 286
 Töhmet qilmaq, 287
 Töhmetçi, 287
 töhmetxor, 287
 Töhpe, 286
 tökün, 280
 töl, 177
 tölek, 272
 tölge, 226
 tölgiçi, 227
 töpe, 285, 380
 töpü, 380
 töre, 198
 törelmek, 284
 törtkül, 319
 törü, 122
 törük, 381
 töt burcek, 319
 Töt koça, 285
 töt puti öre bolmaq, 293
 tötüş, 380
 Töven, 287
 tözmek, 338
 tözüğü, 258
 traditsiye, 174
 tragédiye, 223
 trosik, 259
 truppa, 267
 tucaña, 259
 tucrar, 422
 Tucurka, 281
 tuda, 353
 tudasizliq, 353
 tuğ, 191
 tugan, 176
 Tuğan, 283
 tuğluğa, 377
 tuğma, 262
 Tuğmaq, 283
 tuğmiş, 283
 Tuğqan, 283
 Tuğulmaq, 284
 tuğuş, 363
 Tuğut, 284
 Tul, 284
 Tulpar, 284
 Tulum, 284
 tum, 424
 Tuman, 285
 Tumaq, 285
 tumliğ, 424
 tun, 285
 tuñ, 424
 Tunci, 285
 tuñçi, 264
 tupraq, 276
 Turalğu, 282
 turar cay, 282
 turğan gep, 308
 turist, 415
 turizm, 415
 Turmuş, 282
 turmuşqa çıqmaq, 160
 turqinmaq, 177
 turquluq, 282
 turuğ, 431
 Turup, 283
 turupka, 341
 turuq, 206
 Turxun, 282
 tusqa, 213
 tusu, 228, 365
 tutçi, 366
 tuti, 114
 Tutmaq, 281
 tutqu, 369, 404
 tutquç, 404
 tutqun, 165
 Tutulmığan gep, 281
 tutulup qalmaq, 377
 tutunçi, 130
 tutuq, 121
 Tutuq, 281
 tuturuq, 252
 tuxum, 177
 tuxumdin söñek izdimek, 282
 Tuxumdin tök ündürmek, 282
 tuxumdin yuñ qırqımaq, 282
 tuyğu, 417
 tuyğun, 417
 tuyin saran qız, 210
 tuymaq, 417
 Tuyuq, 285
 tuz, 339
 tuzelmek, 409
 Tuzini yep tuzluqığa çıqmaq, 283
 tuzut, 431
 tügel, 258
 tügenç, 344
 Tügetmek, 289
 Tügimek, 290
 Tügme, 289
 tügmek, 185
 Tügmen, 290
 Tügmini töge qilip körsetmek, 289

Tüğminige su quymaq, 290
 tügül, 172
 tük çıqmaq, 336
 tükliri tetür örülmek, 119
 Tükürmek, 289
 Tükürük, 289
 Tümen, 290
 tümke, 306
 tünek, 288
 Tünike, 291
 Tünlük, 290
 Tünügün, 291
 tüpi, 309
 Tür, 287
 türgün, 363
 türkük, 291
 Türlük mallar dukini, 288
 Türme, 288
 tüs, 338
 Tüs, 288
 tütek, 285
 tütrüm, 331
 түv, 270
 Tüvrük, 291
 түz, 135, 270, 386
 Tüzleñ, 288

U

u halda, 174
 ucmaq, 309
 uça, 381
 uçqu, 149
 uçrimaq, 377
 uçup ketmek, 160
 uçur, 352
 uçursız, 353
 ud, 232
 udarnik, 398
 ul, 129
 ulağ, 114

ulimaq, 318
 ultañ, 328
 uluğ-uşşaq, 330
 umut, 260
 undaq bolsa, 174
 univérmag, 288
 univérsité, 364
 uqmaq, 220
 uqmasliq, 220
 uqumuşluq, 219
 urğaçi, 340
 urna, 213
 uruq, 177
 uruq-tuğqan, 283
 usqaq, 405
 ustaz, 245
 usul, 318
 uşbu, 207
 uşlimağ, 281
 uşşaq-çüşşek, 225
 uşşuqluq qilmaq, 398
 uva, 355
 uyğun, 178
 uyuşma, 267
 uyuşmaq, 216
 uz, 339
 uzluq, 339
 uzmaq, 439
 uzu, 380
 uzuntura, 437

Ü

üge, 204, 365
 ülgü, 194
 ülgülüg, 195
 ülgüsüz, 194
 ülüş, 229
 ümid, 124
 ümid qilmaq, 125
 ündek, 371

ürlüg, 366
 üsküne, 164
 üstün, 124, 141
 üstünlük, 124
 üşemek, 121
 üşte, 380
 ütük, 368
 üyük, 380
 üyür, 223
 üzeñge soquşturmaq, 238
 üzük, 204
 üzükçilik, 432
 üzül-késel, 279

V

va, 404
 valide, 144
 vallahi, 357
 vallahu alem, 199
 vañ, 348
 vañçur, 332
 vaqip bolmaq, 352
 varaq, 192
 vasa, 180
 vasite, 318
 vaxan, 226
 vayığa yetmek, 188
 vayım yémek, 175
 vec, 420
 vecsiz, 420
 vehime, 175
 vehşiy, 165
 vehşiylik, 166
 velékin, 174
 velid, 115
 vérgi, 361
 vessalam, 258
 vetverikini çiqirivetmek, 439
 veyran, 345
 veyxuy valyuta, 254

vez, 375
 vezmin, 272
 vezminlik, 272
 vigovor, 137
 vitvildaq, 209
 vucud, 273

X

Xacu, 344
 xadim, 362
 Xahiş, 349
 Xain, 349
 Xainliq qilmaq, 350
 xak-sar, 276
 Xal, 346
 Xalat, 346
 xaliginiñni qil, 218
 xalimaq, 125
 xaliq, 356
 Xaliy, 347
 Xalta, 346, 347
 xalta koça, 251
 Xam, 347
 Xam eşya, 347
 xam göş qilivetmek, 439
 xam mal, 347
 Xam sey, 348
 Xam xiyal, 347
 xamuş, 379
 Xamut, 348
 Xan, 348
 Xañ, 346
 xanağıça, 348
 xançe, 348
 xandanliq, 426
 xañdi, 202
 xañga, 264
 xanika, 348
 Xanim, 349
 xanimi, 148

Xaniş, 348
 Xapa, 343
 Xapa bolmaq, 343
 xapiçiliq, 343
 Xapiğan, 343
 Xapiliq, 343
 xaqan, 348
 Xar, 345
 Xarab, 345
 xaramuş, 379
 Xarlimaq, 345
 Xarliq, 345
 xartiyе, 361
 Xas, 345
 Xasiñ, 346
 Xata, 343
 Xataliq, 344
 Xatime, 344
 xatime bermek, 289
 xatircem, 302
 xatire, 161
 Xatire, 344
 xavatirlenmek, 358
 xaynaxa, 199
 xelçek, 350
 xéli, 216
 xelipe, 348
 xellaq, 356
 Xelq, 351
 Xelqara, 351
 xelqçilliq, 383
 xemek, 341
 Xencer, 352
 xénim, 349
 xep, 152
 xepruk, 289
 xepşük, 314
 Xeq, 351
 Xéridar, 360
 xérit, 388

Xerite, 351
 xesem, 380
 xesis, 210
 xestexana, 372
 xeşek, 252
 Xet, 350
 Xetçi, 350
 xetçük salmaq, 336
 xeter, 353
 xeterlik, 353
 xetkeş, 350
 Xetküç, 350
 xetne qilmaq, 431
 Xever, 352
 xever almaq, 186
 Xever tapmaq, 352
 xeverdar, 352
 xeverdar bolmaq, 352
 Xeversiz, 353
 Xeviri bar, 352
 xeviri yoq, 353
 Xevp, 353
 Xevplik, 353
 Xevpsizlik, 353
 xéyim-xeter, 353
 xeyr, 355
 Xeyr, 353
 xeyr xoş, 355
 xeyriyet, 353
 Xeyriyet, 354
 xeyriyetki, 354
 xeyrleşmek, 356
 Xeyrlik, 354
 Xeysñ, 354
 xezine, 192
 xicalet, 361
 xicaletçilik, 361
 Xicil, 361
 Xicilliq, 361
 xil, 287

xilvet, 347
 xinzir, 328
 Xirac, 361
 Xiracet, 361
 xire, 281
 Xitab, 361
 Xitabname, 361
 xiyanet, 224
 xiyanetçi, 224
 xiyar, 264
 xiyiş, 283
 xizmekkar, 322
 Xizmetçi, 362
 xoca, 198
 xocam, 150
 xoçañ, 257
 xonca, 263
 xop, 355
 Xop boptu, 354
 xop dep turmaq, 355
 xor, 345
 Xorek, 354
 xorlimaq, 345
 xorluq, 345
 Xoş, 355
 xoş dep turmaq, 355
 xoş emise, 355
 Xoşlaşmaq, 356
 xotek, 263
 xotun, 147
 xotuni, 148
 xotunsiz, 148
 xoxa, 297
 xoxenze, 157
 Xoymu, 356
 Xristian, 354
 xrorg, 307
 xud, 162
 Xuda, 356
 Xuda buyrusa, 356

Xuda heqqi, 357
 xuda nésip qilsa, 356
 Xuda ursun, 357
 xuda xalisa, 356
 Xudağa amanet, 357
 Xudağa şükür, 357
 xudağa tapşurdum, 357
 Xuddi, 358
 xudojnik, 389
 Xudray, 358
 Xudüksinmek, 358
 xulañziçi, 256
 Xumar, 360
 xumardin çıqmaq, 236
 xun, 189, 217
 Xunsa, 360
 xunşu-beyşu, 249
 xunuklük, 416
 xunük, 416
 xurcun, 254
 xursen, 359
 xursenlik, 359
 Xuruç, 358
 xusumet, 122
 Xususen, 358
 xususi, 442
 Xuş, 359
 xuş çaqçaq, 321
 Xuş kepsiz, 359
 xuşal, 359
 xuşallıq, 359
 xuşal-xuram, 359
 xuşal-xuramliq, 359
 Xuşamet qilmaq, 359
 xuşi, 413
 Xuşluq, 359
 xuştar, 143
 xuştarlıq, 143
 xutbe, 375
 Xuyi bar, 360

xuyi tutmaq, 316

Y

yaçéyka, 267
 yad, 161, 434
 yadikar, 344
 yadlimaq, 164
 yadname, 344
 yağ dada, 205
 yağaqbaş, 229
 yağlimiçi, 450
 yala, 286
 yala çaplımaq, 287
 yalavuç, 234
 yalğa, 314
 yalguz, 233
 yalguz ayağ yol, 340
 yalguz baş, 206
 yalixor, 287
 yallanma, 322
 yalmavuz, 367
 yaltığa, 320
 yaltirimaq, 225
 yam, 155
 yaman, 170
 yaman kün, 266
 yaman xever, 447
 yamanlimaq, 179
 yamçaq, 267
 yamdaq, 430
 yamdimaq, 430
 yan, 263
 yañ, 174
 yanluğ, 344
 yanpaş, 408
 yañramaq, 132
 yantaq, 297
 yantu, 169
 yañxo, 416
 yapğuç, 260

- yapri, 288
 yaq, 263
 yaqa, 326
 yaqturmaq, 429
 yar, 448
 yaranmaq, 359
 yaratqan igem, 356
 yaraysen, 181
 yargunçaq, 290
 yarimaq, 158
 yarindaq, 253
 yarliq, 209
 yarmaq, 241
 yarqan, 304
 yasalma, 432
 yasaq, 141
 yasavul, 316
 yaş, 325, 403
 yaşmaq, 334
 yatliq bolmaq, 160
 yatliq qilmaq, 160
 yatquzup qoymaq, 431
 yatru, 252
 yatuq, 426
 yav, 380
 yavaş, 214
 yavuz, 165
 yavuzluq, 166
 yaxşı bolmaq, 409
 yaxşı boptu, 354
 yaxşı körmək, 429
 yaxşimusiz, 163
 yay, 153
 yayaq, 246
 yaybaram, 190
 yayi, 373
 yazi, 333
 yazmış, 268
 yégen-içkendek, 423
 yéğiriğa tegmek, 293
 yéğirini açmaq, 293
 yégülük, 131
 yehne, 348
 yek, 315
 yekdil, 216
 yekmuyek, 215
 yel, 439
 yélin, 170
 yeltapan, 437
 yelvi, 434
 yémek, 131
 yeñgimek, 283
 yeni, 383
 yéni yol, 183
 yénivalmaq, 295
 yeñlik, 394
 yépiskop, 222
 yépişturmaq, 317
 yer, 307
 yer igisi, 237
 yer yañiqi, 346
 yer yüzi, 378
 yerdin ünüp çıqqandek, 131
 yerge qarimaq, 291
 yérim aç-yérim yoq, 324
 yérsuv, 378
 yésir, 284
 yesli, 187
 yéşiğa yetmek, 188
 yeşik, 413
 yéşin, 321
 yetanet, 401
 yétimoğlaq, 448
 yette iqlim, 378
 yézek, 369
 yig, 347
 yigit, 157, 164
 yigitlik, 158
 yik basmaq, 327
 yilliqçi, 322
 yilpağı, 179
 yilqa, 114
 yilturuq, 211
 yin, 273
 yinçürmek, 183
 yinçürü, 409
 yirintürmek, 301
 yirtinçülük, 379
 yit, 327
 yivetmek, 211
 yivig, 211
 yivig-tizig, 211
 yiziğ, 432
 yoçunla, 117
 yoğa, 269
 yoğan, 330
 yoğan gep qilmaq, 330
 yoğan sözlimek, 330
 yoğançı, 331
 yoğançiliq, 331
 yoğanliq, 330
 yoğinimaq, 331
 yol, 265, 318
 yolbaşçı, 365
 yolçı, 365
 yoldışı, 148
 yollimaq, 426
 yoñağ, 335
 yoñatmaq, 322
 yonga, 286
 yopurğa, 427
 yoq, 380
 yoq xiyal, 347
 yoqlima, 297
 yoqluq, 205
 yorçı, 365
 yosun, 122
 yosunda, 392
 yota, 408

yotqanga qarap put

sunmaq, 440

yögek, 396

yölek, 261

yölenmek, 261

yuda, 349

yuğuç, 369

yula, 338

yuluğ, 422

yuluğçi, 422

yumğaqsüt, 132

yumilaq, 381

yumşaqbaş, 424

yund, 114

yuqiri, 141

yuu, 442

yuzut, 149

yügürüp çıxar, 138

yüksek, 141

yürikige qol sélip baqmaq,

336

yüz, 112, 338

yüz örümek, 350

yüze, 296

yüzelik, 296

yüzi çüşüp ketmek, 112

yüzi tökülmek, 112

yüzlük, 112

yüzsizlik qilmaq, 350

Z

zadatka, 397

zahit, 387

Zaka, 396

Zakalet, 397

Zakat, 396

Zakaz, 396

Zal, 397

Zalim, 397

Zaman, 397

zamat, 144

zamin, 420

Zaň, 397

zaňliq, 320

zapças, 381

Zar, 395

Zar yiglimaq, 395

zara, 432

Zarlanmaq, 396

zarlimaq, 363

Zarlimaq, 396

zat, 158, 314

zati, 295

zati buzuq, 295

zavanga kelmek, 401

Zavut, 398

zebitoy, 232

zebun, 345

zebunluq, 345

Zeher, 399

zéhin, 166

zéhinliq, 167

zeip, 117

zeiplik, 117

zeki, 401

zelle, 182

zembil, 431

Zembilge çüşmek, 398

Zembirek, 398

zémindar, 237

Zemzem, 398

zen, 147

zenit, 201

zep, 170

zep boptu, 354

zepiska, 185

zepmu, 356

zer, 138

zerbe, 369

Zerbidar, 398

zerde, 119

zerdek, 420

zerdisi qaynimaq, 119

Zérek, 401

zerer, 403

zererlik, 403

Zérikmek, 401

zexmet, 403

zeykeş, 399

Zeylik, 399

Ziba, 401

zibuzinnet, 211

Ziç, 402

Zigziq çıxarmaq, 401

zikir qilmaq, 164

Zil, 402

zilva, 401

zina, 228

zinaxor, 228

zindan, 288

zinhar, 233

zinnet, 211

zinnetlimek, 211

Ziraet, 402

ziraki, 334

Ziyade, 402

Ziyaliy, 403

Ziyan, 403

Ziyanliq, 403

ziyapet, 325

Ziyaret, 403

zomiger, 397

Zoq, 399

Zoqlanmaq, 400

zoq-şoq, 399

zor, 330

zoraymaq, 331

Zorlimaq, 399

zorluq, 330

Zorluq, 399

zorluq-zombuluq, 399

Zörür, 400

zuçur, 238

zulal, 431

Zuñli, 400

Zuñtuñ, 400

zuvan, 298

Zuvan sürmek, 401

zuvandin qalmaq, 299

zuvanğa kirmek, 401

zuvecce, 340



ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Hilal Öztürk
Uyruğu : T.C.

Eğitim Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	2017-devam ediyor
Lisans	İstanbul Üniversitesi	2012-2016

Yabancı Dil

İngilizce



GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR